

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

ZESDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1913.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.

BULLETIN.

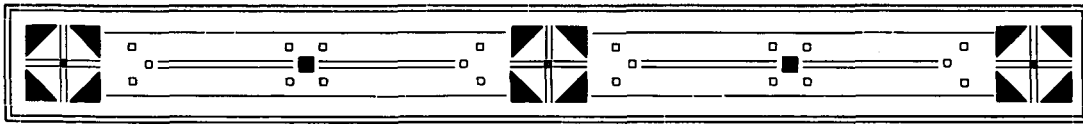
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Algemeene vergadering	53, 162
Rede van den voorzitter J. C. Overvoorde	164
Jaarverslag	166
Wijziging van het Huishoudelijk Reglement	54
Plaatselijke musea. II.	7
Stellingen betreffende de inrichting van een historisch museum	88, 160
's Rijks historisch museum	155
Legaten en schenkingen aan openbare musea.	212
Museumgidsen, door H. E. van Gelder	221
Monumentenzorg in de staatsbegrooting voor 1913, door T. v. B.	13
Monumentenzorg, museumbeheer, enz. in voorloopig verslag, memorie van antwoord en handelingen, door T. v. B.	17
De Monumentenwet in de Tweede Kamer, door V. de Stuers	55
Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, door G. I. Hoogewerff	64
De verbouwing van het Departement van Binnenlandsche Zaken, door H. E. van Gelder	24
Tweede voorloopig bericht omtrent de schilderingen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	87
Oud-Haarlem, door A. W. Weissman	95
Het kasteel Brederode, door A. W. Weissman	151
St. Eusebius en St. Martinus, schutpatronen der St. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, door H. Portheine Jr.	174
Iets over Gorinchem en de Heilige Geestkapel, door W. J. Dingemans	182
De Nederlandsch Hervormde kerk te Voorhout, door J. C. Overvoorde	210
Aanwinsten Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door E. Neurdenburg	169
Oud-Nederlandsche majolika, door E. Neurdenburg	228
Mauritshuis, door W. Martin	78, 225
Aanwinsten in het Gemeente-museum te 's-Gravenhage, door I. C. E. Peelen	30
Frans Hals museum, door G. D. Gratama	82
Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575 te Utrecht, door C. H. de Jonge	197

	Bladz.
Die Utrechter Ausstellung Frühholändischer Kunst, durch F. Dühlberg	243
De Nationale Tentoonstelling van Oude kunst te 's-Hertogenbosch, door I. C. E. Peelen	204
Munſ- en penningveiling Wigersma, door A. O. van Kerkwijk	239
Een historisch schilderij, door J. Eysten	214
Nederlanders in de »Grotte», door J. Six.	232
Onbekende schilders, door G. I. Hoogewerff	234
Jaarverslagen.	191
Boekbespreking, Het Jaarboekje van beeldende kunsten 1913, door W. Martin . .	44
— Catalogue des Sculptures du Musée van Stolk, 1912, door J. C. O.	46
— Jan Kalf, de voormalige Baronie van Breda, door W. Vogelsang.	180
— Catalogi, door A. W. Byvanck	248
In memoriam E. W. Moes, door N. Beets	35
— Jhr. J. A. Feith, door J. Huizinga	41
Korte mededeelingen	47, 90, 215, 252
Personalia	52, 220

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. H. E. VAN GELDER, Scheveningen, secretaris.
F. A. HOEFER, Hattum, penningmeester.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam, secretaris.
Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland.

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der Stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhem's Genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.

Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's Museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeentemuseum.
's-Gravenhage, Vereeniging die Haghe.
Groningen, Commissie van administratie over het Museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk Museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk Museum.
Haarlem, Vereeniging Haarlem.
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.
Leiden, Vereeniging Oud-Leiden.
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk Museum van oudheden.
Utrecht, St. Bernulfusgilde.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige Vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Comte, A. le; directeur Rijksmuseum Lambert van Meerten te Delft.
Croockewit W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amerstoort.
Domisse, P. K.; conservator Stedelijk Museum te Vlissingen.
Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.
Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
Gelder, Dr. H. E. van; directeur Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
Gratama, G. D.; directeur Stedelijk Museum te Haarlem.
Groot, Dr. C. Hofstede de, te 's-Gravenhage; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Haverkorn van Rijsewijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Hofer, F. A. te Hattem; directeur Overijsselsch Museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
Holwerda, Dr. J. H.; onderdirecteur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kam, G. M.; te Nijmegen.
Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch Museum te Middelburg.
Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden.
Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.

Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk Museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschap (n. a.).
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; te Amsterdam; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

Abendanon, Mr. J. H.; 's-Gravenhage.	Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
Aerssen Beijeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.	Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
Alberts, G.; Twello.	Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Boreel van Hogelande, Jhr. Mr. J. W. G.; Velzen.
Baak, H. A. van; 's-Gravenhage.	Bos, Mr. P. G.; 's-Gravenhage.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Bosboom, H. D. H.; 's-Gravenhage.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.	Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; Leeuwarden.
Bastert, J.; 's-Gravenhage.	Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
Bazel, K. P. C. de; Bussum.	Brenckman, G. J.; Lienden.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Breuk, Joh. de; Haarlem.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W. A.; Wassenaar	Brinckmann, Dr. J.; Hamburg.
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Brom, Dr. G.; Rome.
Beirer, L.; Amsterdam.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Bendien, J. H.; Bombay.	Bruining, Mej. C. E. C.; Alkmaar.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen,	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Buma, Mr. W.; Huizum.
Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Groningen.	Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.	Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest.
Berkhout, Jhr. Mr. P. Teding van; Aerdenhout.	Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
Berlage Nzn., H. P.; Amsterdam.	Bijvanck, Dr. A. W.; 's-Gravenhage.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Biebersteyn Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond.	Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van; Made (N.-Br.).
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Cohen, Dr. W.; München.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Cohen Stuart, Mr. C. A.; Alkmaar.
Blanc, Ch. F. le; Everdingen.	Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Coster, H. P.; Groningen.
Blom, Prof. Mr. D. van; Delft.	Cremer, J. T.; Amsterdam.
Bode, Dr. Wilhelm; Charlottenburg.	Creutz, Mr. S. baron; Gorinchem.
Boekenooogen, Dr. G. J.; Leiden.	Cuypers, Ed.; Amsterdam.
Boele v. Hensbroek; Amsterdam.	Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
Bogert, A. van den; Barneland.	Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
	Deelder, G.; Utrecht.
	Deen, E.; 's-Gravenhage.

Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Destrée, J.; Brussel.
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Bosch.
 Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen
 bij Nijmegen.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorninck, P. van; Bennebroek.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Franeker.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, J. C.; Haarlem.
 Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
 Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Dr. H. van; Oosterhout.
 Eeghen, Mr. C. P. van; Amsterdam.
 Eeghen Jr., C. P. van; Amsterdam.
 Emants, Marc.; 's-Gravenhage.
 Emck Wzn., W. F.; Gorinchem.
 Erp, F. van; Magelang (N.-I.).
 Erven Dorens, A. van; Amsterdam.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; New-York.
 Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost-Voorne.
 Evelein, Dr. M. A.; 's-Gravenhage.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts B.H.zn., Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Amsterdam.
 Faille, R. D. Baert de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Parchen in Mecklenburg.
 Frentzen, C. G.; Leiden.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Fruin, Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Geesink, M. C. A. J.; Leur.
 Gelder, J. J. de; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gewin, E. E.; de Bildt.

Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, A. E. van; Groningen.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. F.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Berlijn.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Haarlem.
 Graft, Mej. Dr. C. C. v. d.; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, Jan; Amsterdam.
 Greve, Dr. H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N. C. de; Leiden.
 Haas, W. de; IJsendoorn.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron v.
 Leeuwarden.
 Harinxma thoe Slooten—Collot d'Escury, Douair.
 Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Harteveld Jr.; Leiden.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heemstra, W. F. N. baron van; Deventer.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Mgr. Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesseling, Mej. E. H.; Leiden.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hövel tot Westerfliet, Mr. E. baron van; Culemborg.
 Hofkamp, W. C.; Leeuwarden.
 Hoop Scheffer, Mr. J. G. de; Leeuwarden.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoogewerf, Dr. G. J.; Rome.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.

Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hugenoep tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
 Huyssen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder;
 's-Gravenhage.
 Hylckema Vliegh, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz., Mr. J. F.; Arnhem.
 Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
 Janssen, Baron Leon.; Brussel.
 Japikse, Dr. N.; 's-Gravenhage.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Utrecht.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joncheere, H. W. de; Hoorn.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
 Jurriaan Kok, J.; 's-Gravenhage.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeck, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Gravenhage.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinderen, Prof. A. J. der; Amsterdam.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Nijmegen.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Kloot Meyburg, H. van der; Rotterdam.
 Knottenbelt, W. C.; Rotterdam.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Kroes-Ligtenberg, Mevr. Dr. Chr.; Rotterdam.
 Krol Kzn., J.; Haariem.
 Krom, Dr. N. J.; Batavia.
 Kromhout C.zn., W.; Rotterdam.
 Kronig, J. O.; Londen.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk.
 Laman Trip, Jhr. Mr. H.; Almelo.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.

Larij, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L.; Middelburg.
 Leck de Clercq, J. Th. van der; slot Heemstede
 bij Zierikzee.
 Leendertsz, P.; Velp.
 Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Lexau Frieswijk, van; Doesburg.
 Liliensfeld, Dr. H.; 's-Gravenhage.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Luden, Mevr. de Wed. H.; Bloemendaal.
 Lugt Azn., F.; Amsterdam.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Martens v. Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.;
 's-Gravenhage.
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp v. Emden, Mr. A.; Leiden.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, Jan de; Amsterdam.
 Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moorrees, Th. D. J.; Nijmegen.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
 Muller Hz., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muyskens, C.; Bussum.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Neurdenburg, Mej. Dr.; Amsterdam.
 Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
 Nieukerken, M. A. van; Gorssel.
 Nijhoff, Wouter; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.

Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a. d. R.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Geld.).
 Patijn, Mr. J. A. N.; Leeuwarden.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Pluym, T. J. van der; Amsterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bz., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen, Dr. L. J.; Nijmegen.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Pijper, Prof. Dr. F.; Leiden.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limpburg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Rengers, W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N. H.).
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Aerdenhout.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Romondt, P. W. van; 's-Hertogenbosch.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rooseboom, Dr. M. E.; 's-Gravenhage.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers v. d. Loeff, Dr. A.; Utrecht.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Bosch.
 Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Dr. Jhr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Scheveningen.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Smeth v. Alphen, P. A. J. baron de; 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Snoeck, Jhr. Mr. A.; Tiel.
 Snouckaert v. Schauburg, W. bar.; 's-Gravenhage.
 Snuyff, B.; Batavia.
 Sormani, Dr. P. V.; Nijmegen.
 Spoon J. J. z., A.; Rotterdam.
 Staring, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Haarlem.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuyt, J.; Amsterdam.
 Swaving, W. O.; Middelharnis.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. v.; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Weltevreden (N.-I.).
 Tromp van Helst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuylen.
 Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron
 van; Arnhem.
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M., Breda.

Valentiner, Dr. W.; New-York.	Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.	Vries van Doesburg, Mr. J. de; Zierikzee.
Veder, Jan; Haarlem.	Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
Verheul D.zn., J.; Rotterdam	Waard, J. van Aken de; Groningen.
Verkade, E. G.; Delft.	Weissman, A. W.; Amsterdam.
Vermeulen, Dr. P. J. F., Amsterdam.	Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
Vermeulen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.	Wentinck, J. C.; Utrecht.
Verschraage, A. J. A.; Breda.	Wentinck Jr., E. J.; Utrecht.
Verschuier, F. baron van; Arnhem.	Wesselman van Helmond, Jhr. C. E.; Helmond.
Veth, Dr. J.; Bussum.	Weve, J. J.; Nijmegen.
Vinhuizen, J.; Middelstum.	Wichers, A. L.; Oudewater.
Vinkesteyn, Dr. C. J.; 's-Gravenhage.	Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.	Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
Visser B.zn., G.; Schiedam.	Wilde, W. J. de; Utrecht.
Visser, Mr. M. J. de; Leiden.	Wrangel, Dr. E.; Lund.
Vissering, Mr. G.; Amsterdam.	Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
Voet Jr., E.; Haarlem.	Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
Vogel, Dr. J. Ph.; Calcutta	Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.	Wurfbain, J. W.; Utrecht.
Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.	Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
Voorthuysen, L. J. v.; Middelburg.	Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.	IJzerman, J. W.; Amsterdam.
Vos, Mr. F. H. de; Galle (Ceylon).	Zeverijn, C. C.; Hilversum.
Vos v. Steenwijk, Mr. J. A. baron de; Amsterdam.	Zuylen v. Nijevelt, Mr. J. A. N. baron v.; 's-Gravenhage.
Voûte, M. P.; Amsterdam.	Zwiersina, W. K. F.; Leiden.
Vries, R. W. P. de; Amsterdam.	Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

PLAATSELIJKE MUSEA. — II.

In niet zoo grooten getale als den eersten keer kwamen op 14 Dec. de Bondsleden naar Utrecht ter behandeling eener tweede serie stellingen door de Commissie — aan welke tot aller leedwezen de heer Moes ontvallen is — geformuleerd. Toch was het bezoek zeer voldoende en het bewijs is nu wel geleverd, dat voor dergelijke behandeling van speciale punten van Bondsbelang inderdaad belangstelling is. Wij geven hier, evenals wij dat van de eerste serie gedaan hebben, een overzicht van de gevoerde besprekingen en de voorloopig verkregen resultaten; als bijlage volgen dan de aangenomen stellingen met de wijzigingen, die zij door de amendementen, welke in erg grooten getale waren ingediend, hebben ondergaan.

De eerste stelling, No. 18 der reeks, sprak de wenschelijkheid uit, dat de eigendom der plaatselijke musea berusten zal bij provincie of gemeente; de Commissie stelde op de derde plaats geschiedkundige vereenigingen. De heer Overvoorde echter meende de afstand tusschen deze beide mogelijkheden iets grooter te moeten maken, en dat wel door de voorkeur te beperken tot eigendom van provincie of gemeente, en dien van gewestelijke

of plaatselijke vereenigingen — welke dan echter niet, volgens een amendement Van Gelder, uitsluitend »geschiedkundig» behoeven te zijn — te verbinden aan de bepaling, dat bij hare opheffing die eigendom aan provincie of gemeente zou overgaan. De vergadering verkoos deze ietwat scherper gestelde formulering.

Met stelling 19 kwamen wij aan de herberging der verzamelingen. De Commissie had als ideale eisch nieuwe volgens alle eischen des tijds ingerichte gebouwen vooropgesteld. Neen, zeide de heer Martin, en de heeren Kalf en Vogelsang vielen hem daarin bij: het geval kan zich voordoen, juist bij een plaatselijk museum, dat juist een oud gebouw het doelmatigst is, dat dus het woord »altijd» in de stelling, tè algemeen was. Na eenige discussie kwam men den heeren te gemoet door het apodictische »altijd het doelmatigst» te vervangen door »in den regel». Alinea twee, waaruit de heer Pit terwille der gratie het woord bouwkundig wilde laten vervallen als zijnde reeds in geschiedkundig begrepen, kreeg echter door een amendement Overvoorde — waarvoor een am. v. Gelder werd ingetrokken — een geheel andere, d. w. z. kortere lezing: »Oude gebouwen komen alleen in aanmerking voor musea als zij voor het doel geschikt zijn». Uit de toelichting en de discussies bleek wel, hoe algemeen — slechts de heer Martin maakte daarop een uitzondering de wensch was om nooit de verzamelingen ondergeschikt en min of meer de slachtoffers te maken van de redding van oude gebouwen — hoe verdienstelijk deze op zich zelf ook mocht zijn. En de meesten spraken hier uit ervaring!

Stelling 20 sprak uit, dat »het beheer worde opgedragen aan een wetenschappelijk onderlegd directeur of van eene commissie van oudheidkundigen». Hier waren twee quaesties op te lossen. De heer Haverkorn v. R. kwam in een ingediende nota betoogen, dat behalve de wetenschappelijke vorming ook een aesthetische noodig was, hetgeen de heer Pit echter als tautologie verwerpelijk achtte, een oordeel dat de vergadering in zooverre bleek te deelen, dat zij de voorgestelde formulering behield. De tweede moeilijkheid was grooter: zóó als de stelling daar voor ons lag was het van zelf sprekend te denken aan het optreden van een commissie van beheer of iets dergelijks en in amendementen en nota's hadden verschillende leden zich daartegen verzet, zoo als de heeren de Stuers, Haverkorn en Van Gelder. Maar dat bleek toch de bedoeling der Commissie niet: deze had gedacht aan meer dan één directeur, elk optredend voor het speciale vak zijner kennis. Toen zoo de zaak helderder was geworden nam men de stelling aan — slechts de heer Martin bleef er tegen — naar haar bedoeling en gaf der Commissie de opdracht een formulering te ontwerpen, die deze bedoeling minder kort maar dan duidelijker zou weergeven.

Door Dr. Hofstede de Groot werd als volgende stelling een nieuwe voorgedragen, welke over het huishoudelijk reglement en de instructie van den den directeur en het personeel handelende, vooral bedoelde de noodzakelijkheid te betoogen, dat in deze stukken voorschriften zouden worden opgenomen betreffende maatregelen tegen de verschillende materiele gevaren, welke verzamelingen bedreigen kunnen. Uit vrees, dat de door den voorsteller gemaakte opnoeming nog niet volledig zou zijn, nam men een redactie

van den heer Teding van Berkhout over, die de soort voorschriften in het algemeen aanduidde, doch de opnoeming naar een toelichting verwees, zoowel voor die welke in het amendement onder B als die welke onder C werden genoemd. Waar het over de punten ging die in de instructie van den directeur niet mogen ontbreken, was er eenige discussie over de vraag, of bij de »zoo nauwkeurig mogelijke omschrijving zijner rechten en verplichtingen op wetenschappelijk en administratief gebied'', niet alleen de laatste 4 woorden konden vervallen, maar ook de aanvulling zou kunnen worden opgenomen: verplichtingen »in het bijzonder ten opzichte van de uitbreiding der verzamelingen''. Mr. Muller achtte dat wel nuttig met het oog op de geschillen, die voor eenige maanden aan de orde waren; hij wenschte, dat de directeur bij zijne aankopen gebonden zou zijn aan het voor het museum vastgestelde programma, doch overigens vrij. Andere leden — en met hen ging de vergadering ten slotte mede — achtten echter beter niets uitsluitend te noemen, om het vermoeden niet te wekken, dat er andere verplichtingen minder belangrijk waren. De formuleering sub 1°. de Groot werd dus aangenomen met de bovengenoemde inkorting. Ook met de straffe wensch, dat de bureau-uren-regeling zoodanig zou wezen dat de directeur altijd op het museum moest zijn als dit geopend is, lokte protest uit. Verscheidenen betoogden dat bij kleinere musea zoo iets onuitvoerbaar was. Toch bleef men bij de uitspreken dezer these als wenschelijkheid, met den nadruk op »zoo mogelijk''. In elk geval blijkt men het hierover eens — al werd het niet zóó gezegd — dat de directeur vaste bureau-uren hebbe en dus althans op vaste en bekende tijden aan het museum voor belanghebbenden te vinden zal zijn.

Dat hij tenslotte niet door het hebben van eigen verzamelingen op het gebied, dat dat is van zijn museum, in de verleiding kome van allerlei kwaad, bepaalde men met de woorden ook in de Rijks-instructies geschreven, ook al zijn deze voor zoo'n delicate materie niet alles voorkomend.

Veel verzet ondervonden de in stelling 21 voorgestelde »inspecteurs''. Ook hierover had de heer Haverkorn v. R. een nota ingediend, eveneens de heer de Stuers en men achtte in het algemeen de bezwaren wel groot; toch was de verdediging door de Commissie, die wees op de plicht van het Rijk, om evenzeer een oog te houden op de monumenten in de musea als op die in de open lucht, wel overtuigend, en zoo vonden de beide partijen tenslotte vrede bij eene formuleering, die de wenschelijkheid uitspreekt: »dat de regeering zich voortdurend op de hoogte houden van den toestand waarin de plaatselijke musea verkeeren, en zorge dat die musea, waaraan zij subsidies schenkt of voorwerpen in bruikleen geeft, geregeld worden geinspecteerd, en stipuleere de bevoegdheid daartoe tevoren''.

Men vond het vrij onnoodig om in een stelling de geldmiddelen te bepalen, maar voelde toch genoeg voor het argument der commissie, dat men eerst deze moest kennen om in de volgende stellingen er over te kunnen spreken. Tegen vervollediging van die opnoeming volgens een amendement van Gelder was geen bezwaar. Toen men eenmaal die geldmiddelen had vastgelegd, en daarbij na de »rente van het kapitaal'' de »bijdragen

der eigenaars" had genoemd, lag de volgende stelling (23) voor de hand om den eisch te formuleeren, dat deze bijdragen belangrijk hooger moeten worden, »met het oog op de steeds stijgende uitgaven". Dit ging er met iets dat op acclamatie leek door, maar niet met de woorden der Commissie doch in de iets scherper — en nog wat aangedikte — woorden, door den heer de Stuers voorgesteld.

Stelling 24 vraagt gelijk recht voor de plaatselijke musea op vrijstelling van successiebelasting als door de rijksmusea genoten wordt. Een bestrijding van dit laatste feit door den heer de Stuers achtte men niet steekhoudend, en nadat men naar het denkbeeld-Bouricius ook vrijstelling van invoerrechten, en naar het denkbeeld-Overvoorde ook toekenning der museum-medaille in de stelling geschreven had, werd zij aangenomen.

Hetzelfde wedervoer stelling 25, welke de subsidies bespreekt, voor welke de musea in aanmerking komen. Behalve de door de Commissie genoemde nam men er ook die van andere in op — naar het amendement Overvoorde — zoo de musea ook voor meer gemeenten dan de plaats waar zij gevestigd zijn belang hebben. Toen kwam het entreegeld. De heer Van Gelder, gesteund door de heeren Vogelsang en Pit, streed voor een matig entree als regel, niet met vaste vrije dagen en een gemakkelijk toestaan van vrijstellingen. Men achtte het voor de waarde van het museumbezoek beter, dat men, al was het slechts enkele centen, betaalde. De Commissie en verschillende anderen bestreden dit. Men meende eenerzijds, dat deze regeling niet in overeenstemming kon zijn met de plaatselijke belasting-regelingen en verordeningen, anderzijds — en dat was zoo klemmend, dat tenslotte het denkbeeld-Van Gelder c.s. verworpen werd, — dat hoe meer openbaarheid en gemak, en hoe meer men de menschen in de musea kon krijgen, hoe beter het was. Toch bleek men het ook daarover eens, dat althans enkele dagen wel entree moest geheven worden, ten einde dan rustiger bezoek mogelijk te maken. Daar evenwel op deze wijze stelling 26 en 27 dooreen gewerkt waren, en het denkbeeld-Overvoorde om vrijstellingen voor onderwijs-doeleinden gemakkelijk te maken ook moest worden opgenomen, besloot men om het denkbeeld vrije toegang regel, entreegeld uitzondering, maar toch op enkele dagen noodig, slechts als beginsel aan te nemen en aan de Commissie de formulering opnieuw op te dragen.

Nog één stelling behandelde men, No. 28, die over de tentoonstelling der voorwerpen sprak en die stelselmatig en overzichtelijk wenschte. Het gebruik van het woord »aesthetisch" in de toelichting gaf verwarringen, die erop uitliepen dat men onder aanvoering van den heer Pit deze heele toelichting als overbodig uitwierp en zelfs van een gemitigeerde editie, door Dr. de Groot bewerkt, niet weten wilde. Een amendement Van Gelder om het woord nu nog in de stelling te verwerken werd ingetrokken.

Toen was men, na drie uren vergaderens, tot rust geneigd en besloot men de verdere behandeling tot nader orde te verdagen.

H. E. VAN GELDER.

BIJLAGE: Ik laat hier de aangenomen stellingen volgen, met bij wijziging de ingevoegde worden cursief, de uittelaten woorden tusschen [].

II. HOE MOETEN DE PLAATSELIJKE MUSEA HUN DOEL BEREIKEN?

18. De eigendom der plaatselijke musea moet bij voorkeur zijn bij de provincie of de gemeente, *waar deze berust bij gewestelijke of plaatselijke [geschiedkundige] vereenigingen, worde in de Wetten of Statuten bepaald, dat bij ontbinding der vereeniging de eigendom der verzamelingen zullen overgaan aan provincie of gemeente [of bij gewestelijke of plaatselijke vereenigingen].*

N.B. Verzamelingen van bijzondere personen kunnen geen eigenlijke musea heeten, ook al zijn zij openbaar toegankelijk. Hun bestaan is geheel onzeker; bij den dood van den eigenaar loopen zij gevaar te niet te gaan, tenzij deze tijdig gedacht hebbe aan het maken van beschikkingen over het voortbestaan van zijne verzameling, en ook tijdens zijn leven kan verandering van omstandigheden hun ondergang ten gevolge hebben. — Ook het bestaan van de musea van vereenigingen is min of meer onzeker; de mogelijkheid toch is helaas bewezen, dat dergelijke vereenigingen kunnen verzuimen rechtspersoonlijkheid te verwerven of te vernieuwen.

19. Nieuwe, volgens alle eischen des tijds ingerichte gebouwen zijn voor het herbergen van musea *in den regel [altijd] het doelmatigst; zij kunnen brandvrij en goed verlicht gebouwd worden op een terrein, dat ruimte biedt voor uitbreiding. Daar kunnen ook zalen voor studie en voordrachten aan verbonden worden, met ateliers voor het herstellen van voorwerpen en voor het photographeeren.*

Oude gebouwen komen alleen in aanmerking *als zij voor het doel geschikt zijn, [indien het onmogelijk is een nieuw gebouw te stichten of indien een oud gebouw van geschiedkundig of bouwkundig belang op deze wijze van den ondergang gered kan worden of, eenmaal gered, doelmatig in gebruik genomen worden].*

20. [Het beheer van een plaatselijk museum worde opgedragen aan een wetenschappelijk onderlegd directeur of aan eene commissie van oudheidkundigen]. (Nieuw te redigeeren).

21. *Voor ieder museum behoort een Reglement voor den inwendigen dienst te bestaan, waarin niet mogen ontbreken:*

a. *Een instructie voor den directeur en voor het ondergeschikt personeel.*

b. *Voorschriften omtrent het voorkomen van alle mogelijke materiele gevaren welke de verzamelingen bedreigen kunnen [omgaan met vuur en licht, brandbare en gemakkelijk ontplofbare stoffen, omtrent den toestand, het gebruik en de inspectie van kachels en rookkanalen, omtrent bliksemafleiders, brandblusmiddelen en reddingsmaatregelen in het geval van brand, omtrent brandgevaar opleverende en licht onderscheppende belendingen en omtrent toezicht op loodgieters en dakwerkers].*

c. *Bepalingen omtrent verzekering tegen alle mogelijke schade.*

N.B. In de instructie van den directeur behoort voor te komen:

¹⁰. een zoo nauwkeurig mogelijke omschrijving zijner rechten en verplichtingen op wetenschappelijk en administratief gebied;

2º. de vaststelling zijner bureau's, die zoo mogelijk behooren samen te vallen met de tijden, waarop het museum voor het publiek toegankelijk is;

3º. het verbod ten eigen gebruik verzamelingen aan te leggen of te hebben van die voorwerpen die het museum zelf volgens stelling 6 bepaaldelijk behoort te verzamelen.

22 [21]. Het is wenschelijk, dat de regeering zich [door middel van inspecteurs] voortdurend op de hoogte houde van den toestand, waarin de plaatselijke musea verkeerden, [en zich van hunne bevindingen verslag doe uitbrengen] en *zorge, dat die musea, waaraan zij subsidies verleent of voorwerpen in bruikleen geeft, geregeld worden geïnspecteerd en stipuleere de bevoegdheid daartoe tevoren.*

N.B. [Dergelijke] Inspectiën kunnen in het algemeen natuurlijk slechts een officieus karakter dragen en alleen door vriendschappelijke raadgeving leiden tot eventueel noodige verbetering, [de regeering kan zich echter in bepaalde gevallen ook *een recht* van inspectie verzekeren, b.v. wanneer zij aan het museum een subsidie verleent, wanneer voor plaatselijke musea vrijdom van successierecht verkregen kan worden, enz.]. Een der leden merkt op, dat het de voorkeur zal verdienen, als inspecteurs alleen personen aan te wijzen, die zelf geene openbare verzamelingen beheeren.

23. [22]. De geldmiddelen der plaatselijke musea worden gevormd uit:

a. *renten van kapitalen,*

b. *jaarlijksche toelagen van den eigenaar,*

c. *erflatingen en schenkingen,*

d. *subsiëen,*

e. *[entreegelden] inkomsten uit entree's en verkoop van de museum-uitgaven,*

f. *toevallige baten.*

23 [24]. [Het is met het oog op de steeds] *Bij de vaststelling van de voor de musea bestemde jaarlijksche credieten dient rekening gehouden te worden met de steeds belangrijk stijgende uitgaven voor deskundig beheer, aankopen, onderhoud en dienstbaar-making aan wetenschap en publiek wenschelijk, dat de door de provinciën en gemeenten voor hunne musea beschikbaar gestelde sommen belangrijk verhoogd worden.*

25 [24]. Er worde gestreefd naar wetswijziging, waardoor de plaatselijke musea *vrijdom van invoerrechten* en voor erflatingen *vrijdom van successierecht* verkrijgen, *en met de rijksmusea worden gelijk gesteld ten opzichte van het verleenen van de museum-medaille*, en dus in *deze* opzichten niet meer achterstaan bij de rijksverzamelingen.

N.B. Aan het verleenen van dezen vrijdom behooren, behalve het reeds genoemde recht van inspectie, ook eischen van algemeene toegankelijkheid en onvervreemdbaarheid van het museum verbonden te worden,

26 [25]. Het is wenschelijk, dat plaatselijke musea, die aan vereenigingen behooren, *subsiëen* verkrijgen van de gemeente, en indien hun werkkring zich ook buiten de gemeente

uitstrekt, ook van de provincie *of naburige gemeenten*. Indien een museum van meer dan plaatselijke beteekenis is, kan ook een rijkssubsidie in aanmerking komen.

N.B. Natuurlijk behooren aan deze subsidiën dergelijke bedingen verbonden te worden als boven sub. 24 vermeld is; in het bijzonder zal de bepaling niet mogen ontbreken, dat bij ontbinding der vereeniging hare verzamelingen gratis eigendom worden van een der subsidieerende publiekrechtelijke lichamen.

27 [26]. [Het heffen van entreegeld, hoewel veelal bij plaatselijke musea noodzakelijk wegens de beperktheid der beschikbare middelen, worde zoo mogelijk vermeden.

[27]. Wenschelijk blijft steeds de vrije toegang voor het publiek overal, waar de omstandigheden dit toelaten. Het is echter noodig, dat daar, waar druk bezoek dit vereischt, op enkele dagen entreegeld van het publiek geheven wordt, ten einde rustige studie van deskundigen mogelijk te maken]. (Nieuw te redigeeren).

28. De tentoonstelling der voorwerpen zij zooveel mogelijk systematisch en overzichtelijk. De keuze van het systeem hangt af van den aard der verzamelingen.

[N.B. Eene rangschikking naar zuiver aesthetische gezichtspunten verdient afkeuring; natuurlijk behooren echter bij de plaatsing der voorwerpen de eischen der aesthetiek in het oog gehouden te worden].

MONUMENTENZORG IN DE STAATSBEGROOTING VOOR 1913.

SUBSIDIËN HERSTELLINGEN MONUMENTEN.

De subsidiën voor het St. Pieters- en Bloklands-Gasthuis te Amersfoort, den Zuidertoren te Enkhuzen, de Nederlandsch Hervormde kerk te Hall, de Roomsch Katholieke kerk te Klimmen, de Nederlandsch Hervormde kerk te Langerak en de Nederlandsch Hervormde kerk en toren te Midwolde zijn afgelopen.

Verder zijn naar dit artikel overgebracht de subsidiën voor de Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (tweede van vijftien of zestien termijnen), het Waaggebouw te Hoorn (tweede van drie termijnen), de Dominikanerkerk te Maastricht (tweede van vijf termijnen) en de Nederlandsch Hervormde kerk te IJsselstein (tweede van vijf of zes termijnen).

De subsidiën voor het huis genaamd in „Bethlehem” te Gorinchem en de Luthersche kerk te 's-Gravenhage behoeften niet te worden overgebracht, aangezien slechts één termijn ad *f* 3000.— en *f* 1500.— te dezer zake was uitgetrokken.

De subsidiën voor den O. L. Vrouwetoren te Amersfoort (vierde van zes termijnen), de Groote kerk te Arnhem (tweede van negen termijnen), de Groote kerk te Brielle (elfde van dertien of veertien termijnen), de St. Lebuïnuskerk te Deventer (negen van tien termijnen), den toren te Doesburg (laatste van vijf termijnen), het kasteel Doorwerth (omtrent welks restauratieplannen thans overeenstemming is verkregen),

de Groote kerk te Dordrecht (derde van negen termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (vierde van tien termijnen), de Nederlandsch Hervormde kerk te Goes (laatste van zeven termijnen), de kerk te Gouda (zie hieromtrent het op bladz. 48 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1906 medegedeelde), de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (vierde van acht termijnen), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is medegedeeld op bladz. 73 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1904), het Gothische Huis te Kampen (laatste van drie termijnen), de St. Pieterskerk te Leiden (zevende van twintig termijnen), de St. Janskerk te Maastricht (vijfde van zes of zeven termijnen), het Raadhuis te Middelburg (tweede van vijf of zes termijnen), de Roomsch Katholieke kerk te Noordbeek (laatste van drie termijnen), den toren te Oirschot (laatste van drie termijnen) en de Groote kerk te Zutphen (vierde van tien termijnen) zijn noodig tot voortzetting der aangevangen en door de Kamers toegestane werken en bedragen hetzelfde cijfer als bij de Staatsbegrooting voor het loopende jaar is toegestaan, met uitzondering van het Gothische Huis te Kampen, waarvoor slechts f400.— wordt uitgetrokken (zie de Memorie van Toelichting bladz. 46 op Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1911) en van den toren te Oirschot, waarvoor slechts f2500.— is uitgetrokken (zie de Memorie van Toelichting bladz. 46 op Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1911).

Voor de algeheele voltooiing van de herstelling der O. L. Vrouwekerk te Maastricht, ten behoeve waarvan in het loopende jaar de laatste termijn van de toegestane serie was uitgetrokken, zal het noodig zijn, het Rijkssubsidie nog gedurende vier jaren op den bestaanden voet voort te zetten.

Voor den toren te Zaltbommel, waarvoor een Rijkssubsidie van totaal f36000.— was in uitzicht gesteld (zie de Memorie van Toelichting op Hoofdstuk V der Staatsbegrooting van 1907 bladz. 47) zoude ditmaal de laatste termijn ad f6000.— zijn uit te trekken. De kosten der herstelling zijn echter f1700.— hooger geworden dan geraamd was en de gemeente verzoekt alsnog 50 pCt. van dit meerdere bedrag te mogen ontvangen. De Minister meent, dat er termen zijn dit verzoek toe te staan, zoodat op deze begrooting het subsidie op f6850.— wordt gebracht.

SUBSIDIËN VOOR HET ONDERHOUD ENZ. VAN TOT DUSVERRE NIET ONDERSTEUNDE MONUMENTEN.

a. *R. K. kerk en toren te Denekamp.* In de Voorloopige Verslagen op Hoofdstuk V der Staatsbegrootingen voor 1911 en 1912 werd reeds aangedrongen op het steunen der restauratie dezer gebouwen. De eerste maal was nog geen geheele overeenstemming verkregen omtrent de plannen; de tweede maal was — zooals de Minister in de Memorie van Antwoord mededeelde — alleen gebrek aan de noodige middelen de reden, dat aan de aanvraag om subsidieering niet kon worden voldaan.

De Minister vindt thans aanleiding om hiertoe de noodige gelden aan te vragen. De toren (aan de burgerlijke gemeente behoorend) en de deelen van het kerkgebouw, die zullen worden gerestaureerd, dagteekenen uit de 13de eeuw en zijn een fraai staal van vroeg-gothiek, hier en daar nog met romaansche vormen vermengd. De kosten der herstelling zijn geraamd op f14000.— (f6300.— voor den toren en f7700.— voor de kerk). Het Rijkssubsidie ware te verleenen tot een bedrag van f7000.— te verdeelen over 2 jaren. Als eerste termijn wordt uitgetrokken f3500.—.

b. *R. K. kerk te Harderwijk.* De voormalige kerk van het St. Catharinaklooster, een hoogst merkwaardig kerkgebouw, wyl het een der zeer enkele nog overgebleven dubbelkerken in ons land is, was eigendom der burgerlijke gemeente en diende gedeeltelijk tot garnizoensbakkerij. Ook op dit monument werd ten vorigen jare in het Voorloopig Verslag de aandacht gevestigd. Het R. K. kerkbestuur heeft het monument van de burgerlijke gemeente gekocht, ten einde het te herstellen en voor den kerkdienst in te richten. De daarvoor noodige werken zijn begroot op f27000.— en gaan de krachten van het kerkbestuur te boven. De Minister meent, dat hier alle termen zijn om hulp te verleenen en een Rijkssubsidie te verstrekken tot een bedrag van 50% der kosten. Dat subsidie ad f13500.— zoude over 3 à 4 jaren kunnen worden verdeeld. Voor 1913 wordt aangevraagd een 1ste termijn ad f4000.—.

c. *Toren te Haren.* Deze toren, dagteekenend uit de 13de eeuw, is een karakteristiek type van den Groningschen baksteenbouw en verdient in alle opzichten behouden te blijven. Enkele gedeelten, voornamelijk de kap en de westmuur, verkeeren in bouwvalligen toestand en eischen dringend herstelling. Daarbij zijn in den loop der tijden 2 gewelven binnen den toren uitgebroken, welke weder dienen te worden aangebracht. De kosten zullen \pm f8400.— bedragen, waarvan de burgerlijke gemeente de helft als Rijkssubsidie vraagt. Met het oog op de architectonische waarde van dit monument acht de Minister het verleenen van een Rijkssubsidie in alle opzichten verantwoord. Een eerste termijn ad f2100.— wordt deswege uitgetrokken.

d. *Raadhuis te 's Heerenberg.* Reeds meermalen (zie de Voorloopige Verslagen 1910 en 1911) werd van uit de Kamer aangedrongen op het verleenen van Rijkssubsidie ten behoeve van de herstelling van dit monument. Uit gebrek aan beschikbare middelen moest een voorstel daartoe tot heden achterwege blijven. De Minister meent, dat thans niet langer mag worden gewacht om het in den oorspronkelijken staat terugbrengen van dit monument, dateerend uit de 1ste helft der 16de eeuw, uit welchen tijd ons land niet vele raadhuisen meer bezit, en dat langzamerhand in zeer bouwvalligen toestand is geraakt, door het verleenen van een Rijkssubsidie mogelijk te maken. De restauratie is urgent, doch ook zeer goed mogelijk, daar alle gegevens omtrent den oorspronkelijken toestand nog aanwezig zijn. De kosten zijn door den Rijksarchitect voor de monumenten geraamd op \pm f14500.—. Aangenomen, dat de gemeente hierin een bedrag van f5500.—

zal bijdragen, ware door het Rijk te verstrekken f9000.—. Van dit subsidie, te verdeelen over 3 jaren, wordt voorgesteld een 1ste termijn ad f3000.— op deze begrooting uit te trekken.

e. Toren der Grootte Kerk te Steenwijk. In 1910 wendde de Raad der gemeente Steenwijk zich tot H. M. de Koningin met het verzoek de herstelling van den toren der Grootte Kerk aldaar door toekenning van een rijkssubsidie mogelijk te maken. Deze aanvraag, welke vergezeld was van de noodige bescheiden, werd in handen gesteld van den architect der Rijks Museumgebouwen, Dr. Cuijpers. Uit zijn deswege uitgebracht rapport blijkt, dat het hier betreft het behoud van een uit architectonisch oogpunt hoogst merkwaardig monument, een der belangrijkste torens in Noord-Nederland, en waarvan de herstelling dringend noodzakelijk is. De kosten van het door Dr. Cuijpers aanbevolen restauratieplan, waarvan hij de uitvoering met het oog op den toestand van het monument hoogst urgent acht, zullen \pm f 27000.— bedragen. In Augustus van het vorige jaar werd daarop door den Minister aan Burgemeester en Wethouders van Steenwijk bericht, dat de toestand van 's Rijks geldmiddelen in verband met het groot aantal noodlijdende monumenten, tot herstelling waarvan een beroep op finantieelen steun van de Regeering wordt gedaan, het niet mogelijk heeft gemaakt, aan hun verzoek te voldoen, om op de ontwerp-Staatsbegrooting voor 1912 een bedrag uit te trekken als Rijkssubsidie ten behoeve der restauratie van dezen toren, doch dat hij zich in beginsel bereid verklaarde om, wanneer de beschikbare geldmiddelen het zullen toelaten, de toekenning van een Rijbssubsidie voor deze restauratie tot een bedrag van 50% der kosten te bevorderen. De Minister meent, dat thans de herstelling van dit fraaie monument door toekenning van een Rijkssubsidie dient te worden gesteund. Toe te staan ware f 13500.— te verdeelen over 5 à 6 jaren, van welk bedrag op deze begrooting als eerste termijn f 2500.— wordt uitgetrokken.

f. Ned. Herv. Kerk te Vlissingen. De Minister deelde ten vorigen jare in de Memorie van Antwoord (pag. 60) mede, dat hij de historische en bouwkundige beteekenis van dit monument volkomen beaamde en in beginsel bereid was de restauratie er van spoedig te steunen en dat het dan ook zijn voornemen was om, nadat al de stukken betreffende de voorgenomen restauratie van dit monument zouden zijn ingekomen, deze spoedig te doen onderzoeken en, indien de middelen het zouden toelaten een Rijkssubsidie te dezer zake, hetzij bij suppletoire begrooting, hetzij bij de ontwerp-begrooting voor 1913 aan te vragen. De plannen en begrootingen zijn onderzocht en naar den eisch bevonden, zoodat de Minister thans zijne toezegging kan vervullen. De totale kosten der werken zijn na aftrek van het bedrag der assurantiepenningen geraamd op \pm f90000.—, waarvan door het Rijk de helft ad f45000.—, te verdeelen over 5 jaren, ware bij te dragen. Een eerste termijn ad f9000.— wordt deswege aangevraagd.

g. Ned. Herv. Kerk te Oud-Vossemeer. De Nederduitsch Hervormde Kerk te Oud-Vossemeer is een gebouw, dateerende uit de 15de eeuw. Hoewel in den loop der

tijden door onvoldoend onderhoud en onoordeelkundige behandeling in verval geraakt, verdient het als monument behouden te blijven en zoo mogelijk te worden hersteld. De toren benevens het noordelijk transept behoorden aan de burgerlijke gemeente. Enkele jaren geleden besloot de Raad der gemeente Oud-Vossemeer toren en transept aan het kerkbestuur te verkoopen. De bedoeling van dit laatste bestuur met dezen koop was, het geheele gebouw te kunnen sloopen en een nieuwe kerk ter plaatse te stichten, Gedeputeerde Staten van Zeeland verzochten het gevoelen van het Departement omtrent dit besluit te mogen vernemen en onthielden naar aanleiding van de dezerzijdsche mededeelingen hunne toestemming. Het monument is dus behouden gebleven en in den loop van tijd zijn kerkvoogden tot het besluit gekomen het te herstellen. Zij hebben diensgevolge opnieuw aan het gemeentebestuur gevraagd, hun het noordertransept te verkoopen. Aangezien thans evenwel de zekerheid verkregen was, dat tot restauratie zoude worden overgegaan, bestond tegen goedkeuring van het desbetreffend raadsbesluit geen bezwaar meer. Herstelling van dit monument, dat in den laatsten tijd en in het bijzonder in den vorigen herfst zeer is achteruitgegaan, is thans hoogst urgent. De kosten ad \pm f22000.— zijn voor de kerkelijke gemeente te zwaar en er bestaan, naar de meening van den Minister alle termen, dat de Regeering, die medegewerkt heeft om de slooping te beletten, hier te hulp komt. Voorgesteld wordt een Rijkssubsidie ad f11000.— te verdeelen over 2 à 3 jaren, waarvan op deze begrooting f5000.— wordt uitgetrokken.

h. Ned. Herv. kerk te Zuidbroek. Ook ten opzichte van dit monument — een prachtig staal van Groningschen baksteenbouw, geheel gewelfd en een der allerfraaiste, wellicht het fraaiste uit de provincie — verklaarde de Minister ten vorigen jare in de Memorie van Antwoord, dat hij gaarne bereid was voor de restauratie finantieelen steun van Rijkswegen te bevorderen, zoodra dit mogelijk zou zijn. De kerk is van wege het Departement opgemeten en in teekening gebracht en de plannen der restauratie zijn onderzocht; f12000.— zal voor de uitvoering noodig zijn en de Minister vindt alle termen om een Rijkssubsidie in deze van f6000.—, te verdeelen over 2 à 3 jaren, voor te stellen. Voor 1913 ware f2500.— toe te staan.

MONUMENTENZORG, MUSEUMBEHEER, ENZ. IN VOORLOOPIG VERSLAG, MEMORIE VAN ANTWOORD EN HANDELINGEN.

Bescherming van monumenten. Ons land staat op dit punt achter bij vele andere landen, waarmede het overigens de vergelijking kan doorstaan, en onze Regeering is thans machteloos tegenover herhaalde daden van vandalisme. Gewezen werd op een gevel en een oud poortje te Enkhuizen, waaromtrent het Bestuur van het Oudheidk. Genootschap zich reeds tot den Minister had gewend. Men vroeg, of en in hoeverre de Minister bereid is, aan de wenschen van dit genootschap te gemoet te komen.

Intusschen erkende men, dat de Minister iets gedaan heeft voor de bescherming

van onze monumenten door het uitzenden eener circulaire om te waarschuwen tegen het brandgevaar, door loodgieters veroorzaakt. Gaarne zou men echter weten, tot wie die circulaire gericht was en of door den Minister verzocht is hem mededeeling te doen van de getroffen maatregelen. Uit het antwoord bleek, dat in bedoelde, aan de Commissarissen der Koningin gerichte circulaire niet om mededeeling werd gevraagd en slechts de aandacht werd gevestigd op de wenschelijkheid, om eene verordening in het leven te roepen.

De Minister wees erop, dat hij telkens als hem mededeelingen bereiken, dat het plan bestaat, om monumenten te sloopen of onoordeelkundig te restaureeren, zoo spoedig mogelijk pogingen doet om het onheil te keeren; zijne aandacht bleef voortdurend op deze aangelegenheid gevestigd.

Zoolang de toestand van 's Rijks financiën niet gunstiger is, meent de Minister, dat een wetsontwerp, als verlangd door de Commissie, die door den Oudheidk. Bond belast is met de bestudeering van de zaak, geen resultaat kan hebben. De meening van den Minister, als zou bedoeld wetsontwerp finantieele lasten voor den Staat medebrengen, werd bestreden.

Van het poortje te Enkhuizen zijn, nadat de pogingen tot behoud mislukt waren, afgietsels gemaakt, die in het Rijksmuseum zullen worden opgesteld.

Ontsiering door reclames. Door eenige leden werd er op aangedrongen maatregelen te nemen, waardoor de ontsiering van stad en land door hinderlijke reclames enz. zou worden tegengegaan. Gewezen werd op eene brochure van „Heemschut” en op de maatregelen, die in het buitenland tegen dit euvel genomen worden.

De Minister verklaarde zich bereid, aan deze aangelegenheid zijne aandacht te wijden.

Collectie Steengracht. In deze collectie, welke binnen kort onder den hamer komt, bevinden zich enkele schilderijen, welke voor onze musea van groote beteekenis zijn. Nu is de Vereeniging „Rembrandt” bereid, zich een ongewoon offer te getroosten. Echter zullen zonder Rijkssteun de beste doeken niet kunnen worden verkregen.

De Minister wil gaarne verzekeren, dat hij, indien de geldmiddelen dit toelaten, zal overwegen, in hoever het mogelijk zal zijn om door Rijkssteun te bevorderen, dat de beste doeken voor onze verzamelingen worden verkregen.

Openstelling van Musea. Eenige leden drongen opnieuw aan op ruimere openstelling der musea, welke thans des Zondags in den winter slechts enkele uren toegankelijk zijn, terwijl velen alleen op dien dag de verzamelingen kunnen bezoeken. De Minister meende echter met het oog op de gelegenheid, die men den beambten behoort te geven om de godsdienstoefeningen bij te wonen, in den bestaanden toestand geen verandering te kunnen brengen.

Uitleenen van voorwerpen uit 's Rijks musea. Wederom spraken eenige leden er hunne afkeuring over uit, dat bij voortduring kunstvoorwerpen ten behoeve van buiten-

landsche tentoonstellingen worden uitgeleend. Men had er geen bezwaar tegen, dat op het voorbeeld van Engeland kleine collecties reproducties, dubbelen of min kostbare zaken tijdelijk worden tentoongesteld in binnenlandsche musea, die waarborgen voor de veiligheid der collecties aanbieden, doch men waarschuwde opnieuw tegen het uitzenden van unica en van kostbare stukken, welke onder geen beding mogen worden blootgesteld aan het gevaar van beschadiging of vernietiging, een gevaar, dat eene scherpe tegenstelling vormt met de talrijke kostbare maatregelen, welke getroffen worden, om in onze musea de grootst mogelijke veiligheid te verkrijgen.

De Minister deelde mede, dat inderdaad als regel geldt, dat kunstvoorwerpen (reproductiën, duplicaten, enz. uitgezonderd) uit onze musea ten behoeve van tentoonstellingen niet worden uitgeleend, van welken regel slechts hoogst zelden wordt afgeweken. Er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarbij aan aanvragen tot uitleening moeilijk is weerstand te bieden. Soms zal men dan het verzoek inwilligen, andere keeren zal men, hoewel met groot leedwezen, toch weigeren.

Onderhoud van monumenten. Het had de aandacht getrokken, dat, terwijl het aantal Rijksgebouwen, welke wegens hunne archeologische beteekenis of hunne kunstwaarde op de lijst der in stand te houden monumenten gebracht worden, voortdurend is toegenomen, de post voor het onderhoud, thans uitgetrokken onder art. 180, daarmede geen gelijken tred houdt. Dit heeft ten gevolge, dat sommige monumenten niet behoorlijk kunnen verzorgd worden, waarbij gewezen werd op de Kruisheerenkerk te Maastricht en de kerk te Veere.

De Minister erkende, dat de onder art. 180 thans uitgetrokken post inderdaad gering is in vergelijking met de behoefte. Inderdaad moet met groot overleg en groote zuinigheid hier gehandeld worden en, mocht de stand der financiën het toelaten, zoo zou het hem aangenaam zijn zoo hij dezen post, die bij de Staatsbegrooting van 1908 reeds van f 30000.— tot f 45000.— gebracht is, bij het vermeerderend aantal Rijksmonumenten nogmaals kon verhoogen. Bij het ontbreken van de noodige fondsen konden aan de beide genoemde monumenten geen hogere uitgaven ten koste worden gelegd.

Op de vraag, om welke redenen in den laatste tijd een der deskundigen, welke in zake restauratie van monumenten plegen uitgenoodigd te worden om advies te geven, is geëlimineerd, antwoordde de Minister, dat hij zich niet kan verbinden, naast zijn ambtelijke deskundigen ook anderen te zullen raadplegen.

Aanbevolen werd eene betere verzorging van het slot Loevestein. Dit ressorteert thans nog onder het Departement van Oorlog en dient voor berging van buskruit en projectielen; de Minister heeft overleg gepleegd met zijn ambtgenoot voor Oorlog; eene beslissing kon echter nog niet worden genomen.

Nieuwe subsidiën voor onderhoud van monumenten. Naar aanleiding van het voorstel betreffende de Ned. Herv. kerk te Vlissingen werd gevraagd, of de Regeering niet toeziet,

dat gebouwen van kunstwaarde voor hun volle bedrag worden verzekerd tegen brandschade. De Minister betwijfelt echter, of hem middelen ten dienste staan, in deze eenigen dwang uit te oefenen; te overwegen ware of een dergelijke eisch wellicht als voorwaarde ware te stellen voor het verleen van Rijkssubsidie.

Wat de toren der Groote kerk te Steenwijk aangaat deelt de Minister mede, dat sinds het opmaken der ontwerp-Staatsbegrooting, waarop voor dezen post *f*13500.— was uitgetrokken, de plannen gewijzigd waren in dier voege, dat niet de thans aanwezige spits zou worden behouden, maar dat een nieuwe spits van den vorm, zooals zij vòòr den brand van 1592 heeft bestaan, zal worden aangebracht; Dr. Cuypers kon zich met dit plan vereenigen; goede afbeeldingen van den vroegeren toestand zijn aanwezig. De kosten van de gewijzigde restauratie zullen *f*34000.— bedragen, zoodat de Rijkssubsidie thans op *f*17000.— ware te brengen, te verdeelen over 6 á 7 jaren.

Subsidies werden gevraagd voor de kerk te Horssen, den toren te Duiven, de kerk te Aardenburg, de St. Martinikerk te Doesburg, de schilderingen in de St. Walburgskerk te Zutphen en de Nieuwe kerk te Delft. Naar de mogelijkheid en de wenschelijkheid Rijkssubsidies ten behoeve van de restauratie der drie eerstgenoemde bouwwerken te verleen, zal de Minister een onderzoek instellen. De stukken over de kerk te Doesburg zijn in onderzoek bij Dr. Cuypers; voor de muurschilderingen in de kerk te Zutphen werd een extra-subsidie van *f*1500.— naast de jaarlijksche subsidie van *f*4000.— voor restauratie van den toren aangevraagd; aan dat verzoek heeft men dit jaar nog geen gevolg kunnen geven met het oog op andere aanvragen en den eisch om den post niet te zeer te verhoogen; in elk geval is aan te nemen, dat hiervoor subsidie zal worden gegeven, al is nog niet met zekerheid te zeggen wanneer. Ten aanzien van de kerk te Delft wordt geregeld overleg gepleegd tusschen het kerkbestuur en den rijksarchitect voor de monumenten.

Koninklijk Kabinet van Schilderijen. Opnieuw werd ernstig bedenking geopperd tegen de opheffing van de betrekking van onderdirecteur van dit museum, waar uit de Memorie van Antwoord betreffende de loopende begrooting blijkt, dat de kostbare verzameling gedurende vrij geruimen tijd overgelaten is aan de zorg en het inzicht van den concierge, terwijl de werkzaamheden te omvangrijk zijn om ze uitsluitend aan een directeur op te dragen. Er werd op gewezen, dat een directeur van een dergelijk Kabinet een onderdirecteur moest hebben die hem kan bijstaan en bij ontstentenis vervangen. De Minister verwees naar de Memorie van Antwoord der loopende begrooting, meende, dat de afwezigheid van den directeur — gedurende welken tijd de chef van de afd. Kunsten en Wetenschappen steeds gereed staat om hem terstond te vervangen — niet van zoodanigen aard is, dat hierdoor een onderdirecteur noodig zou zijn, erkende echter, dat het noodig kan zijn om eenig personeel te hebben, dat geschoold is om later te kunnen invallen en belofde, alsnog te zullen overwegen, of het niet mogelijk is, de betrekking van onderdirecteur weer in te stellen.

Museum Hendrik Willem Mesdag. Verscheidene leden zouden gaarne zien, dat dit museum althans op één dag der week kosteloos zou zijn te bezichtigen. De Minister verklaarde, onmogelijk aan dien wensch te kunnen voldoen, aangezien bij de schenkingsakte uitdrukkelijk bepaald is, dat het museum voor het publiek zal worden opengesteld op de dagen en uren en tegen zoodanig entreegeld als door den Minister zal worden bepaald in overleg met den heer Mesdag. Zooals bekend is, is die entreprijs bepaald op f0.25; reeds twee malen werd voor bepaalde categoriën van bezoekers vermindering van dien entreprijs toegestaan.

Rijksmuseum te Amsterdam. Door eenige leden werd er op gewezen, dat uit het jaarverslag over 1910 van den directeur van 's Rijks Prentenkabinet blijkt, dat deze door de mildheid van een kunstliefhebber in staat werd gesteld, zich naar eene veiling in het buitenland te begeven, om aldaar de belangen van het kabinet waar te nemen. Hulde werd gebracht aan deze vrijgevigheid, maar tevens bevreemding uitgesproken over het feit, dat de reiskosten op deze wijze moesten gevonden worden.

De Minister deelde mede, dat hij zich in het algemeen tot plicht had gesteld, het doen van buitenlandsche reizen op rijkskosten zooveel mogelijk tegen te gaan en tot een noodzakelijk minimum te beperken. Teneinde ook tegenover den directeur van 's Rijks Prentenkabinet, die reeds herhaalde malen voor het bijwonen van dergelijke veilingen machtiging had verkregen, te doen uitkomen, dat daarvan geen regel kon worden gemaakt, heeft de Minister gemeend, zijn verzoek in het hierbedoelde geval niet te mogen inwilligen; dit te minder, omdat hij meende, dat langs anderen weg het doel kon worden bereikt. Dat het geenszins in de bedoeling van den Minister ligt, de zuinigheid in deze te ver te drijven, kan b.v. blijken uit het feit, dat genoemde directeur, toen hij een volgend jaar met eene soortgelijke aanvraag kwam en de noodzakelijkheid aantoonde, deze heeft zien ingewilligd.

De Minister sloot zich van harte aan bij de andermaal gegeven uiting aan gevoelens van erkentelijkheid jegens den Heer en Mevrouw Drucker, die het Rijk met hunne kostbare gaven blijven verrijken. Bij de behandeling van de kosten voor nieuwe lokalen tot voltooiing van het Rijksmuseum, werd er door een der leden op gewezen, hoe de aanbouw zal komen op een afstand van 10 meter van den fraaien naar den tuin van het Museum overgebrachten gevel uit Breda, terwijl de bogen in dien gevel zullen worden uitgebroken. De Minister wil gaarne het zijne doen om te bevorderen, dat die gevel intact blijft, mits echter de localiteiten kunnen verkregen worden zooals die ontworpen zijn. Tevens had het bevreemding gewekt, dat een krediet was aangevraagd om dien aanbouw te maken, terwijl er met de schenkers nog geen overeenkomst was gesloten. De Minister erkende, dat met de schenkers geen overeenkomst gesloten was. Door de schenkers is de stellige wensch geopenbaard, om eene schenking te doen en de zekerheid, dat dit alleen geschieden zal, indien er voor eene behoorlijke bevredigende localiteit wordt gezorgd. Nu kan onmogelijk worden verklaard, dat niet gebouwd zal worden, indien geen overeenkomst

met de schenkers is gesloten, want de Minister is wel genoodzaakt aan hen over te laten, dat zij tot de uitvoering van hun voornemen zullen overgaan, en kan dus niet verder gaan dan te beloven, dat hij met den Heer en Mevrouw Drucker zal overleggen, of in dit opzicht iets geregeld kan worden.

Nederlandsch Instituut te Rome. Eenige leden achtten dezen post niet voldoende, om het Instituut tot zijn recht te doen komen. Van de uitgetrokken gelden wordt *f* 500.— bestemd voor de boekerij, welk bedrag dringend verhooving behoeft. De boekerij moet niet alleen dienstbaar gemaakt worden aan algemeene en vaderlandsche geschiedenis, en Nederlandsche kerkhistorie, doch zij moet ook met de Nederlandsche kunstgeschiedenis rekening houden. Men wees daarbij op hetgeen in andere landen, b. v. in België, beschikbaar gesteld wordt voor een soortgelijk doel en vertrouwde, dat de Minister dezen post alsnog met *f* 1000.— (waarvan *f* 500.— voor de boekerij) zou willen verhoogen. De Minister erkende, dat uitbreiding der aan het Instituut ter beschikking te stellen geldmiddelen zeker wenschelijk is, meende echter, dat verhooving van dezen post niet urgent is, waar, overeenkomstig het voorstel van den directeur, ditmaal reeds *f* 2000.— meer wordt gevraagd dan bij de loopende begrooting.

Tentoonstellingen. De Nederlandsche Regeering ontving als gewoonlijk eene officieele uitnoodiging tot deelneming aan de vierjaarlijksche Münchener Kunsttentoonstelling, die in 1913 zal gehouden worden, aan welke uitnoodiging de Regeering zich in het belang van de Hollandsche kunst niet zal mogen onttrekken. Evenals ten vorigen male stelde de Minister voor, aan het Comité van Buitenlandsche kunsttentoonstellingen een subsidie van *f* 3000.— te verleen.

Museumfonds. Het had de aandacht getrokken, dat, terwijl andere begrootingsposten gelijken tred houden met de stijging van de prijzen der zaken tot verwerving waarvan zij bestemd zijn, de post voor aankoop van voorwerpen van kunst en wetenschap steeds eenzelfde bedrag aanwijst. Dat ook de prijzen van deze voorwerpen in de laatste kwarteeuw sterk gestegen zijn, behoeft geen betoog. Men drong er op aan bij de volgende begrooting den post te verdubbelen, al zou dan ook in dat geval het bedrag nog achterstaan bij de sommen, welke in andere met Nederland gelijk te stellen landen worden beschikbaar gesteld. De Minister kan in deze echter niet de minste toezegging geven.

Tevens werd besproken het in het leven roepen van een museumfonds, waarin jaarlijks gestort zouden worden de thans voor elk museum afzonderlijk uitgetrokken sommen voor aankoop. De Minister is te dezer zake te rade gaan met zijn ambtgenoot voor Financiën, welke hem er op wees, dat, wat met deze instelling beoogd wordt, langs eenvoudiger weg is te bereiken. Trouwens, vermits de bedoeling is, dat de gelden voor elk museum op zichzelf beschikbaar gesteld, voor dat museum in het bijzonder beschikbaar blijven, zoude het algemeene fonds wederom moeten worden opgelost in onderrekeningen. Het beoogde doel kan worden bereikt, indien jaarlijks zoo kort mogelijk voor de mondelinge

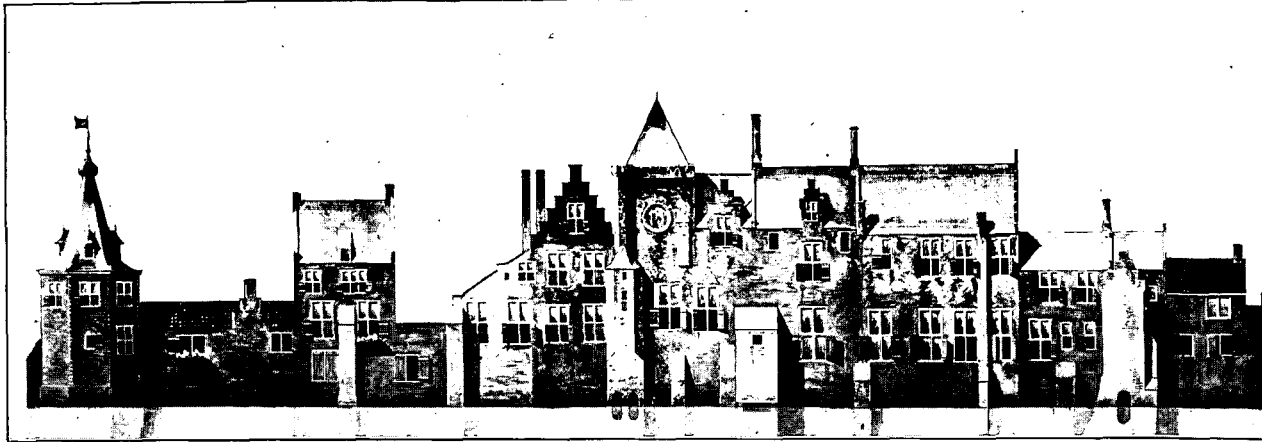
behandeling van Hoofdstuk V in de Tweede Kamer, b.v. in de maand December, werd opgemaakt, wat er van de voor het loopende dienstjaar voor aankoop beschikbaar gestelde gelden nog beschikbaar is en niet meer in de laatste weken van het jaar zal worden gebruikt, en dit restant bij Nota van Wijziging aan de begrooting van het volgende jaar werd toegevoegd. De Minister zal te beginnen met de samenstelling der ontwerp-begrooting voor het jaar 1914 met het bovenstaande rekening houden, om alsdan de nieuwe regeling in te voeren.

Academie van Beeldende Kunsten. In de Memorie van Toelichting betreffende de loopende begrooting deelde de Minister mede, dat hij in overleg was getreden met het gemeentebestuur van Amsterdam om tot eene verbetering van het gebouw der Academie te komen; daarna zou worden voorzien in de door den Minister noodzakelijk genoemde uitbreiding der leerkrachten. Enkele leden zouden gaarne vernemen, wat ten deze is gedaan. De Minister deelde mede, dat bij de nadere bestudeering van het schetsontwerp tot verbouwing bij het Bouwtoezicht te Amsterdam bezwaren waren gerezen tegen de uitvoering. Daarentegen bleek, dat de gemeente Amsterdam niet ongeneigd was, op een andere plaats voldoende terrein beschikbaar te stellen voor den bouw van een nieuw vrijstaand Academiegebouw. Op grond hiervan is in nadere onderhandeling getreden met het gemeentebestuur van Amsterdam en de Minister vertrouwt, dat binnenkort een contract tusschen het Rijk en de gemeente aan de goedkeuring van de Wetgevende macht zal kunnen worden onderworpen.

Wat de door enkele leden uitgesproken vraag betreft, of de aesthetiek der bouwkunde aan de Academie wordt onderwezen en zoo niet, om welke reden dit niet geschiedt, wijst de Minister er op, dat bij de wet van 26 Mei 1870 is voorgeschreven dat o. a. zal worden onderwezen de wetenschap van het schoon vooral in betrekking tot de beeldhouwkunst, schilderkunst, graveerkunst en bouwkunst; een afzonderlijke cursus in de aesthetica der bouwkunde wordt niet voorgeschreven. Komt een nieuw gebouw tot stand en kan in verband daarmee de reorganisatie van het onderwijs ter hand worden genomen, zoo kan alsdan ook de vraag worden overwogen, of en op welke wijze de aesthetiek der bouwkunde beter tot haar recht kan worden gebracht.

T. v. B.

De Binnenhofgevels aan den Vijver omstreeks 1600, reconstru

DE VERBOUWING VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

In de laatste maand van 1912 heeft het ernstig gevaar, dat het Binnenhof, ons meest nationale monument, door een nieuwe verbouwing, nu van het Departement van Binnenlandsche Zaken, ernstig schade zou lijden, de geesten bezig gehouden en menige pen in beweging gebracht. In de Tweede Kamer voerde de onvermoeide — men zou haast zeggen de onvermoeibare — kampioen voor onze monumenten, Jhr. De Stuers, een krachtig pleidooi tegen de ministerieele plannen, daar buiten zijn, zoowel in een adres van onzen Bond als van verschillende andere kanten ernstige bezwaren geopperd, welke door ondergeteekende in een kleine brochure ¹⁾ zijn samengevat, en nader aangedrongen. Bij de behandeling in de Tweede Kamer werd reeds iets bereikt: een Ministerieele belofte van nadere overweging bewerkte, dat het wetsontwerp werd aangenomen, maar de Kamer zelf zou van die overweging niets meer hooren. Alle hoop van hen, die het Binnenhof redden wilden was dus op de Eerste Kamer. Niet ten onrechte. Immers reeds in het Voorloopig Verslag, waarmede zij 's Ministers ontwerp beoordeelde, bleek zij overtuigd van de bezwaren, die van verschillende zijden waren geopperd: het doen verdwijnen van de schuine rooilijn tusschen de beide poorten, het onlogisch verrestaureeren van de gevels aan den Vijverkant, het onderscheppen van het licht voor het Mauritshuis. Zij voegde daar nog een grief bij: de onmogelijkheid om de voor haar, Eerste Kamer-zelf, zoo noodige ruimtevermeerdering te verkrijgen indien Waterstaat op het Binnenhof bleef.

In dat stadium zond de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een gemotiveerd adres

1) Eerst in artikel-vorm in de (Groene) Amsterdammer verschenen, daarna met meer illustratiematerieel en ook wat den tekst betreft uitgebreid, uitgegeven door Ms. Nijhoff als: »Een Nationaal Monument in Gevaar».

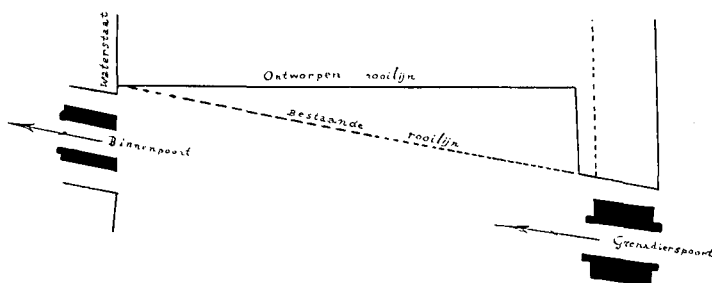

r den Rijksbouwmeester voor de Monumenten, Ad. Mulder.

ook bij deze Kamer in, aandringende op verwerping van het wetsontwerp, tenzij tegemoet gekomen zou zijn aan de ernstige bovengenoemde bezwaren. Zoodra dit bekend was zonden niet minder dan 23 vereenigingen in den lande, waaronder Heemschut, het Historisch Genootschap, het Zeeuwsch Genootschap, het Friesch Genootschap, Gelre, de Historische afdeeling van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, die Haghe, Pulchri Studio, Arti et Amicitiae en St. Lucas, de Bond van Ned. Architecten, Architectura et Amicitia, de Prov. Zuid-Hollandsche en de Prov. Utrechtsche Archaeologische Commissiën, enz., enz., adhaesie-betuigingen, de Maatschappij voor Bouwkunst stuurde een zelfstandig adres. Wel een bewijs — indien dat nog noodig ware — dat in die kringen algemeen het gevoelen van de bestrijders der ministerieele plannen werd gedeeld.

De minister, intusschen, had het algemeen verzet niet onbeantwoord kunnen laten. Zijn belofte aan de Tweede Kamer inlossende, liet hij ernstige proeven nemen ten opzichte de gevaren voor het Mauritshuis. Te ernstig haast, want ook zonder de kostbare stellage, die gebouwd werd, moest het duidelijk zijn, dat men dáár met een hoog gebouw kwaad zou doen. Dat werd dan ook toegegeven en de plannen werden zóó gewijzigd, dat ten opzichte van dit punt de bezwaren van den adviseur en den directeur van het kostelijk museum, Dr. Bredius en Dr. Martin zijn opgeheven. Een gelukkig feit, waarvoor den Minister zeker dank gebracht mag worden, maar dat dezerzijds niet als de hoofdzaak beschouwd werd. In mijn brochure: »Een Nationaal Monument in gevaar», schreef ik: »de bedreiging van het Mauritshuis, was een vergissing, een ongelukkig oogenblik, een onnadenkendheid. Die is gemakkelijk terug te nemen.» Maar de andere bezwaren zijn »veel belangrijker», ze zijn »principieel». Men was bevreesd, dat de Minister, overdadige aandacht wekkende voor zijn behandeling van het bezwaar, waaraan hij van plan was toe te geven, die aandacht zou trachten af te leiden van de gewichtiger punten, ten opzichte waarvan hij besloten had vol te houden.

Dan is dit hem echter niet gelukt. Ook het bekend worden van de waarschijnlijkheid, dat het Mauritshuis zou ontzien worden, heeft de publieke opinie niet tot zwijgen gebracht: men blijft met belangstelling volgen hoe het verder zal gaan. Dat moest nu dezer dagen beslist worden. Twee dagen toch, vóór dat de Eerste Kamer nu laatstelijk uiteenging kwam eindelijk des Ministers Memorie van Antwoord bij haar in. Het stuk is niet sterk van argumentatie zooals wij zoo aanstonds zullen zien, en het lijkt begrijpelijk dat daarom de Minister trachtte om reeds den volgenden dag het ontwerp aan de orde gesteld te krijgen en het, vrijwel zonder dat de Kamerleden de stukken hadden kunnen inzien, dóór te jagen. Die toeleg slaagde gelukkig niet: ze getuigde van zoo weinig deferentie voor het oordeel der Eerste-Kamerleden, dat er genoeg van dezen gevonden werden, die zich binnenskamers met succes tegen de overrompeling verzetten. Zoo werd de beslissing uitgesteld tot na den 10den Maart, wanneer de Kamer weder bijeen zal zijn. Het zij mij vergund om al is onzeker of die beslissing bij het verschijnen hiervan niet reeds gevallen zal zijn ¹⁾ de zaak hier nog eens ter sprake te brengen, vooral om te zien wat de

De schuine rooilijn.

minister te stellen had tegenover de bezwaren door de historici, oudheidkundigen en kunstenaars geopperd.

Dit is in hoofdzaak een rapport van Prof. H. Evers te Delft, waarmede zich de Commissie voor de Grafelijke zalen, blijkens een in de stukken afgedrukten brief, heeft vereenigd,

ja waarop zij haar geheele advies bouwt. Beschouwen wij dat professoraal rapport dus nader.

Ten opzichte van de »schuine rooilijn» tusschen Binnenpoort en Grenadierspoort, merkt Z. H. G. op, dat de vrees, dat door verandering van de rooilijn »de Grenadierspoort haar eigenaardig karakter zou verliezen, geheel ongegrond» is. Immers: 1°. »de as van den doorgangsweg blijft geheel dezelfde» en 2°. »de eveneens scheefgeconstrueerde Middenpoort geeft ook volstrekt geen misstand met den rechthoekig aansluitenden gevel van Waterstaat.»

Deze redeneering gaat, zooals men ziet, buiten het geopperde bezwaar om. Dat de schuine weg dóór de poorten niet verandert, wanneer men een naburigen gevel verlegt, is wat men in het dagelijksch leven »een schrandere opmerking» noemt, maar ze dekt in de verste verte niet het bezwaar, dat men de ratio van dien schuinen doorgangsweg kwijtraakt door het verbreken van het logisch verband tusschen gevel en weg! Hetzelfde geldt van het tweede argument. Wij vreezen immers niet, dat de poorten misstaan

1) Ten einde in elk geval de Kamer te bereiken werd dit artikel in hoofdzaak reeds geplaatst in het »Vaderland» van 4 Maart l.l.

zullen, maar dat men, de reden hunner bepaalde eigenaardige, immers scheeve, constructie niet meer logisch kunnende afleiden uit de omgeving, (den evenzoo loopenden gevel) de poorten voor een bouwkunstige gril zal houden, terwijl zij, in dat verband gelaten, een voorbeeld zouden blijven van bouwkundige rationaliteit.

Nadat op deze wijze ons bezwaar geacht wordt weerlegd te zijn door niet te zijn begrepen, wordt de niet minder verbijsterende mededeeling gedaan, dat door »de verandering van de schuine rooilijn in een rechte een goede locale traditie, waaraan het Binnenhof grootendeels zijn schilderachtig aspect dankt, geëerbiedigd wordt.» Hoe men een traditie eerbiedigt door haar eenvoudig uit den weg te ruimen, dat gaat boven mijn bevattingsvermogen en lijkt mij slechts een met zekere gewichtigheid ter overbluffing van den niet opmerkzamen lezer neergeschreven passage, die van den ernst, waarmee het rapport is gesteld een niet verheffende gedachte geeft!

Precies hetzelfde is het geval met de weerlegging van het bezwaar tegen het afbreken van den 17de en den 18de eeuwschen gevel aan den vijverkant. Dezerzijds is betoogd, dat het Binnenhof-in-zijn-geheel gedurende de eeuwen gegroeid was tot het gebouwen-complex, dat wij kennen, en dat het daardoor een eenig historisch en nationaal monument was geworden, waaruit volgde, dat het òf gespaard moet worden door een zorgvolle, kundige restauratie, òf aangevuld moet worden met een modern gebouw het karakter dragende van onzen tijd; in het eerste geval wordt de historie bewaard, in het tweede wordt ze voortgezet; een methode als die van den rijksbouwmeester, welke zich na afbraak van een deel der gevels ten doel stelt in den geest van het bestaande bij te bouwen, conserveert natuurlijk de historie niet, maar ze zet haar evenmin voort. Die methode leent zich dus niet, absoluut niet en absoluut nooit, tot toepassing bij een historisch monument. Zij is gevaarlijk bij elk zoodanig monument, zij is verderfelijk en erger bij een monument van zóó groot, zóó veelomvattend belang als het Binnenhof uit den aard der zaak is.

Wat komt nu professor Evers vertellen? Hij, die onze moderne architecten opleidt, had moeten komen met de vooropstelling: men late onzen tijd ook de kans zijn eigen karakteristiek bouwwerk op het Binnenhof te hebben. Hij had het hoofdbestuur der Mij. voor Bouwkunst aan zijn zijde gezien, en, als hij waarborgen gegeven had, dat deze oplossing beter of minstens evengoed zou geweest zijn als de restauratie van het bestaande, de historici niet tegenover zich. Ik heb dat in mijn brochure met zooveel woorden gezegd.

Edoch dat doet hij niet. Hij prijst de ontwerpen van den rijksbouwmeester terwille van hunne harmonische aansluiting bij het bestaande. Prijst dus juist wat ik hierboven op logische gronden aantoonde de verwerpelijke methode te zijn. Dat ten eerste. Ten tweede stelt hij, dat de beide verdwijnende gevels »uit een historisch en archaeologisch oogpunt waardeloos zijn, als behorende tot de banale, vormlooze getimmerten, die eertijds de flanken der Grafelijke Zalen ontsierden en met die herstelling verwijderd zijn». Ik haal deze zin geheel aan, ook als bewijs van de slordigheid waarmee het rapport, (dat ten opzichte van ons grootste monument beslissend werken moest!) is gesteld. Zooals het

hier staat zou het vermoeden gewekt worden, dat de bij de Grafelijke Zalen verwijderde gebouwen naar den Vijverkant waren overgebracht! Ook »vormlooze” getimmerten zijn wel wat zonderling! Doch met eenigen goeden wil begrijpt men de hooggeleerde redeneering toch wel: zij vindt die beide gevels niet veel beter dan de andere die reeds afgebroken zijn en daàrom, — notabene, — historisch noch archaeologisch van belang. Zijn hooggeleerde »stelt” dat zoo maar, zonder nadere motiveering, doch toevallig grimmelt het aan de griffie der Kamer van de adressen van historische en archaeologische vereenigingen, die juist terwille van dat, door Z.H.G. niet ontdekte, belang voor behoud pleiten komen! Vooralsnog lijkt het mij veiliger om de beoordeeling van deze belangrijkheid eerder aan deze vereenigingen over te laten, dan aan den modernen architect. En dan nog! Zijn onze eind zeventiende-eeuwsche en achttiende-eeuwsche bouwwerken heusch zulk banale en »vormlooze” (het woord is gelukkig niet van mij!) getimmerten, dat onze moderne

Een deel van de Binnenhofgevels aan den Vijver.

Naar een 16de eeuwse teekening.

Tegenwoordige toestand.

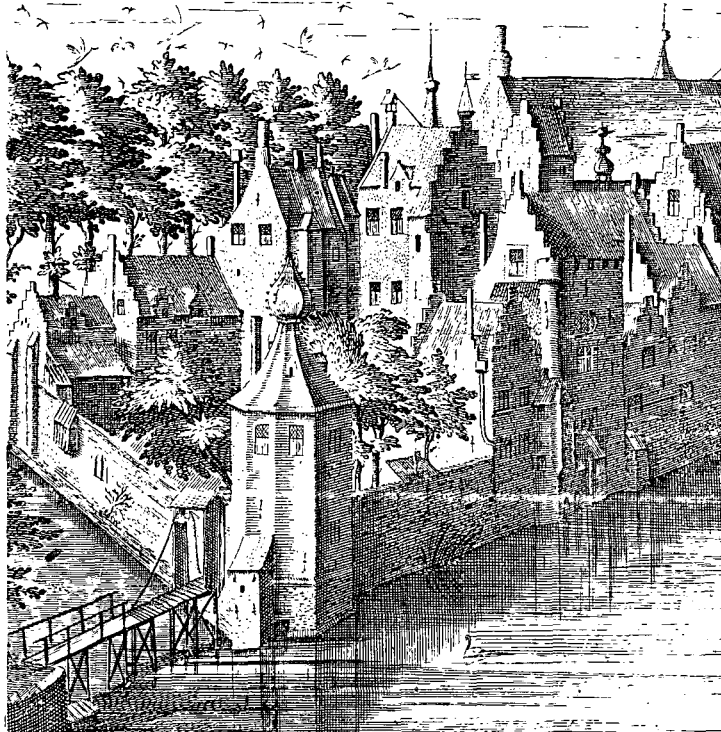
Reconstructie door den Rijksbouwmeester voor de Monumenten.

Restauratie-ontwerp door den Rijksbouwmeester van Waterstaat.

architecten er hooghartig den neus voor ophalen moeten? Wij meenen dat wel eens anders gehoord te hebben, en voor hem die afbeeldingen kent, waarop deze beide zoo kwalijk betitelde gevels in hun fleur voorkomen, kost het pleiten voor hun behoud werkelijk niet een overboord werpen van alle gevoel voor wat goed staat en aangenaam aandoet. En dan blijft de historische waarde er altijd ook nog, welke bestaat in het bouwwerk, niet in de eerste plaats als bouwwerk, maar vooral als vertegenwoordiger van zijn tijd in het gansche historisch-gegroeide complex. Waar ziet men zoo geestig veertiende, vijftiende, zestiende, zeventiende en achttiende eeuw naast elkaar als één logisch geheel, dan juist in dat stukje Vijvergevel? Van historisch belang gesproken!

Voor de twee andere geveltjes en het Torentje erkent Z.H.G. het historisch en archaeologisch belang wèl, en hij prijst het in den rijksbouwmeester, dat deze ze behoudt en herstelt in den ouden vorm, voorzooover »vage, oude afbeeldingen” daartoe in staat stellen. Toevallig weet ik van die, »vage, oude” afbeeldingen ook wel wat, en zoo »vaag”

zijn die nu niet, of ik kan zien, dat de rijksbouwmeester de gevels niet herstelt in den ouden vorm. Voor het Torentje herstelt hij niet de typische kruiskozijnen, brengt hij evenmin aan de latijnen in hun oorspronkelijken vorm. Bij het trapgeveltje brengt hij een deur en een venster aan, die er nooit zijn geweest en geeft hij allen ramen ontlastingsbogen, terwijl alleen de drie bovenste die hadden. Het veertiende-eeuwsche, nu weer terecht met kanteelingen ontworpen geveltje trekt hij notabene een heele verdieping op! Terwijl op alle oude afbeeldingen de kanteeling niet hoger ligt dan de top van den trapgevel er naast, steekt die er in zijn ontwerp liefst eenige meters boven uit! Hij ontwerpt er dan een rond venster in — zooals op oude afbeeldingen inderdaad voorkomt —, maar hij heeft over het hoofd gezien, dat dit venster in later tijd vervangen is door de twee vierkante vensters, welke wij er nu nog vinden, en welke hij óók behoudt. Deze hoogst eigenaardige restauratiemethode geeft dus de beide elkander opgevolgd hebbende historische toestanden boven elkaar!¹⁾ Wanneer ik er in slaagde aan te toonen, dat er oorspronkelijk in het gehéél geen venster was geweest, dan zou men den toren nog eenige meters hoger kunnen maken, ten einde ook dat ontwikkelingsstadium

Het torentje in de 16de eeuw.

»van historisch en archaeologisch belang” aan tijdgenoot en nakomeling op treffende wijze voor oogen te kunnen stellen!

Maar badinage à part, de zaak is heusch ernstig genoeg. Want er is nog meer; terwijl de »vage, oude afbeeldingen” duidelijk een geestig boogfriesje onder de kanteeling te zien geven, geeft het »restauratie”-ontwerp een drooge, rechte uitkraging van twee steentjes.

Was het nu werkelijk overdreven behoudzucht, archaeologische en historische stokpaard-berijderij, als men tegen zulk gehaspel aan een monument als ons Binnenhof met

1) Zie de afbeelding op blz. 28.

kracht zich keerde? Wanneer men bij de Eerste Kamer bleef aandringen om zich, ongeacht de overgelegde adviezen, niet met de wetsvoordracht te vereenigen? Ik geloof, dat wat hier door mij is aangevoerd, recht geeft om vol te houden wat ik aan het slot van mijn brochure schreef: »dat wij aan den rijkdom onzer historie toch wel verplicht zijn zoo armzalig een vertooning te verhinderen!»

Verwerping der voordracht dus. Maar wat dan? De Minister heeft haast, over eenige jaren moet hij Binnenlandsche Zaken weder onder dak hebben. Het is een gewichtig argument, maar het eerbiedigen van het Binnenhof is toch wel gewichtiger. Ik geloof echter, dat de oplossing gemakkelijk is als men maar niet per se het Ministerie van Waterstaat op het Binnenhof houden wil. Indien dat werd verplaatst, dan bleef er aan dien kant van het Binnenhof voldoende ruimte over voor Binnenlandsche Zaken, zonder andere verbouwing dan een inwendige, en kon men ook de Eerste Kamer de ruimte geven, waaraan zij zoo dringend behoefte heeft. Nu komt die er al héél slecht af, en wordt haar eens vooral alle uitbreidingsmogelijkheid afgesneden. Dé vage toekomstbeloften die de Minister in zijn Memorie van Antwoord doet, maken al bitter weinig indruk en de commissie van Rapporteurs verklaart zich daarmee dan ook weinig voldaan.

Ik sluit mij daarom ten opzichte van dit punt volkomen aan bij de opmerking van »De Tijd" (van 19 Febr. ll.) dat de Eerste Kamer verstandig zou doen met het wetsontwerp eer te verwerpen, dan zich er mede eenvoudig »een strop om den hals te halen».

Werd Waterstaat verplaatst, het zou ruim behuisd kunnen worden, de Eerste Kamer zou de uitbreiding hebben kunnen krijgen die zij dringend behoefde, en men zou tenslotte Binnenlandsche Zaken zonder de voorgestelde verbouwing nog beter hebben kunnen helpen.

En men had dan bovendien — als allerbest resultaat — de voldoening gehad, dat ons historisch meest merkwaardige monument voor een ernstige schending zou zijn bewaard!

H. E. VAN GELDER.

AANWINSTEN VAN HET GEMEENTE-MUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE.

Van de vele aanwinsten, welke in het laatste jaar verkregen werden, verdienen enkele stukken wel hier in het bijzonder te worden genoemd.

Ik begin met de vermelding van een aantal belangrijke geteekende portretten en topografische teekeningen, onder welke laatste een geestige Esaias van de Velde, visschers op het strand te Scheveningen, kenbaar aan den Vuurbaak, en een uitvoerige potloodteekening van Pronk, van den Korten Vijverberg, waarop het museum-zelf, toen nog Nieuwe Schuttersdoelen; (Juni-veiling Fred. Muller).

Voorals verdient voorts vermelding het schilderij, voorstellende »Het Huis Nieuwburg te Rijswijk" (gedateerd 1644) toegeschreven aan Reynier van der Laeck, dat in December bij Fred. Muller verkocht werd.

Van dezen weinig bekenden schilder, die van 1637 tot 1658 in Den Haag werkzaam was ¹⁾, bezit het Museum reeds een stuk: »Venus den dooden Adonis beweened». Behalve dit eene schilderij zijn nog slechts twee stukken van hem bekend: »Eene Heilige Magdalena» van 1638 te Mainz en een landschap met »Venus en Amor» van 1640 te Göttingen, beide in den geest van Cornelis Poelenburg geschilderd.

Hierop maakt echter het bovengenoemde »Huis Nieuwburg te Rijswijk» eene uitzondering; de schilder toont hier zoowel in de compositie als in de kleurbehandeling sterk door Van Goyen te zijn beïnvloed. Evenals Van Goyen schildert hij den voorgrond in diep donkerbruinen kleur en houdt deze in de schaduw met de bedoeling den achtergrond te doen wijken, welks grijs-groenige tint door het zonlicht even verhelderd wordt.

Korte Vijverberg en Mauritshuis, naar een teekening door C. Pronk.

De lucht met de teer grijs-blauwe wolken neemt ook, als bij Van Goyen, in dit stuk de grootste plaats in.

Tegen het verschiet, waar achter een boomenreeks het groote paleis zich verheft »doen» de drie middenfiguurtjes heel goed. Ze verlevendigen het mogelijk te eentonige landschap, terwijl de roode kiel van den middelste een der weinige kleurige noten vormt in dit sober behandelde stuk.

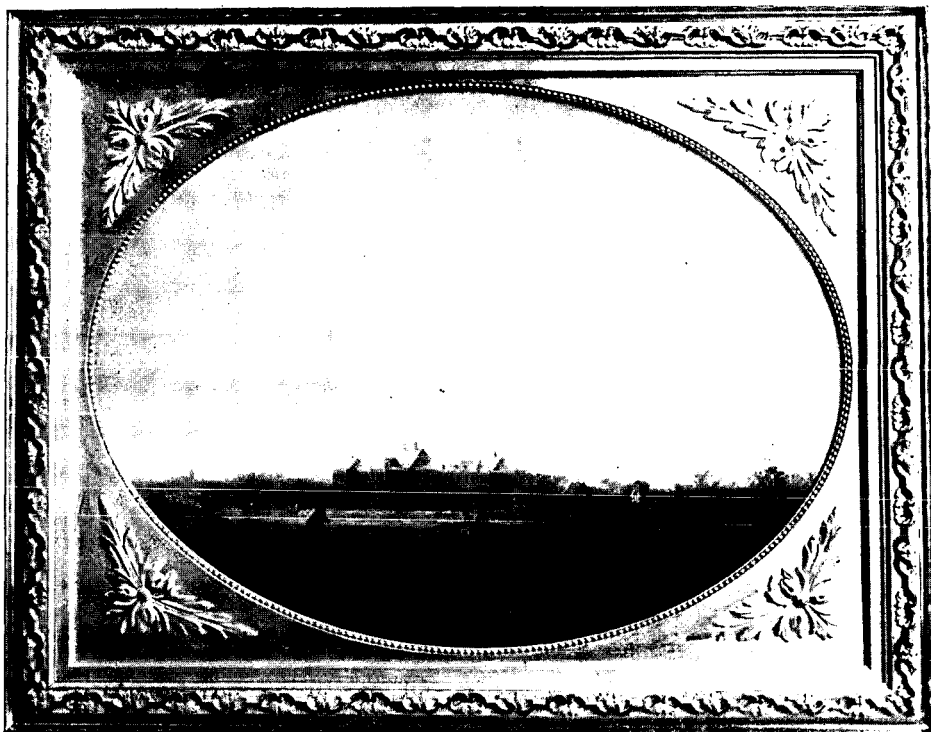
De onderteekening der schilderij luidt alleen v. Laeck en verschilt sterk van de gewone handteekening van den schilder. Bovendien wijkt dit stuk in behandeling en opvatting belangrijk af van diens overige werk. Zou men hier eene aanleiding mogen vinden dit landschap liever toe te schrijven aan Reyniers zuster Maria van der Laeck?

1) Hij was Hagenaar van geboorte en huwde 31 Mei 1637 met Beatrix de Bacquere; in 1658 komt zij als weduwe voor.

Zij werkte in denzelfden tijd als haar broer als landschapschilderes in Den Haag en werd ook in het gild ingeschreven. Daar echter tot op dit oogenblik geen schilderij van haar bekend is, mag dit voornamelijk niet meer dan eene gissing heeten.

In de derde plaats werd de verzameling Haagsch porselein door aankoop, schenking en bruikleen met enkele belangrijke voorwerpen verrijkt.

Het rechtsche der hierbij afgebeelde botervlootjes ¹⁾ is een zeer zeldzaam specimen, niet zoo zeer wat den vorm, dan wel wat de decoratie betreft. Deze zeer eenvoudige botervlootvorm, waarvan de handvatsels tegelijk met het bakje geboetseerd en niet afzon-

Het Huis Nieuwburg te Rijswijk door R. v. d. Laeck.

derlijk aangezet zijn, is een algemeen type en ook wel voor schalen van eetserviezen toegepast. Het ronde, eenigzins bolle deksel met Louis XV oortje, heeft twee inkepingen, waarin de handvatsels passen.

In de versiering, voornamelijk in groene en roode kleuren uitgevoerd, is het Oostersch porselein tot voorbeeld gekozen, hetgeen voor de Haagsche fabriek eene groote zeldzaamheid is. Niet alleen in de sterk-kleurige bloemen en bladen, doch ook in de compositie

1) Het andere vlootje ter vergelijking mede afgebeeld was reeds in de verzameling, het heeft een décor van lichtblauwe bloemen in gouden medaillons en daaronder vogels.

is deze Chineesche invloed duidelijk te bespeuren. In plaats van de gebruikelijke ruikers en strooibloemen geheel los en vrij op het voorwerp geschilderd, hebben we hier een ornament van bladen- en bloemtakjes, die als het ware uit den bodem tegen het bakje opgroeien. Dezelfde versiering is op overeenkomstige wijze op het deksel aangebracht.

De makelij van dit botervlootje is niet onberispelijk; de glazuur is wat onzuiver en niet overal gelijk verdeeld. Desniettenstaande bezit dit voorwerp door zijn soberen vorm, de warm roomige tint der pâte in het bijzonder en de levendige kleuren der versiering eene groote bekoorlijkheid.

Zijn mij van de andere Hollandsche fabrieken meer dergelijke navolgingen van Oostersch porselein bekend, voor het Haagsch fabrikaat weet ik slechts nog één voorbeeld te noemen: een bord in de verzameling van Baron van Zuijlen van Nijvelt in Den Haag.

Bord en twee botervlootjes van Haagsch Porselein.

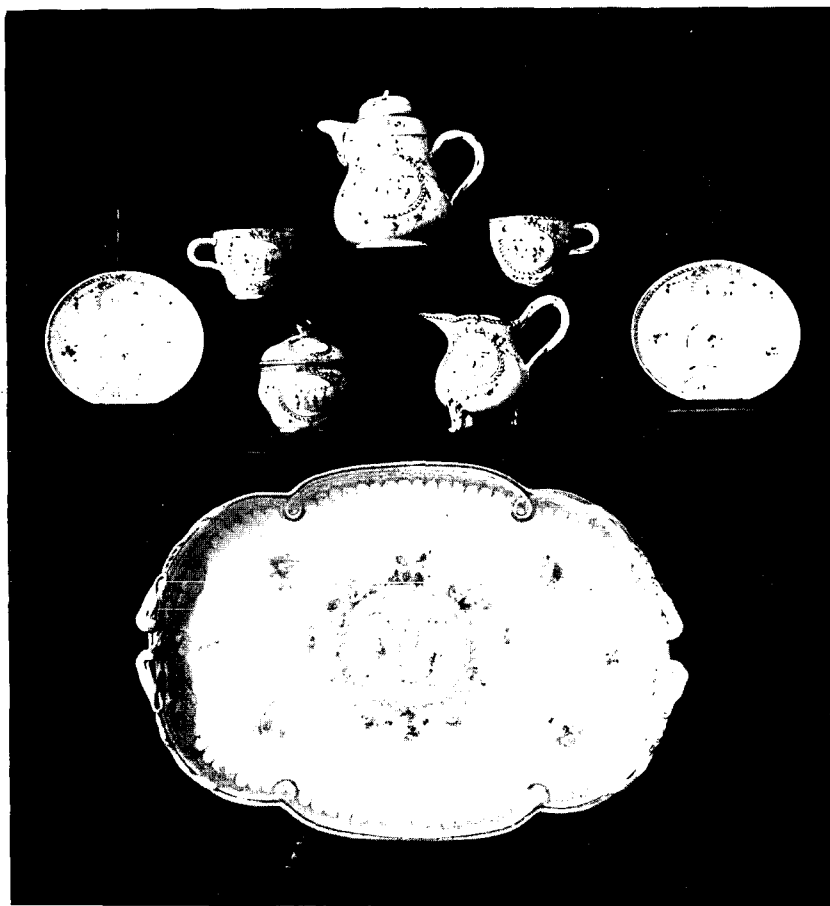
Door de groote welwillendheid van Mevrouw de Douairière de la Bassecour Caan zijn wij voorts in de gelegenheid gesteld in de nieuw ingerichte vitrine een schotel en eenige borden van haar mooi Haagsch eetservies ten toon te stellen. Deze borden met een ornament van vogels en die eigenaardige golvende relieflijnen, welke als Doorniksch patroon betiteld worden, hebben in de tusschenvakken koningsblauwe versieringen met verguld décor en een zeer fijne Louis XV omlijsting, welke door bloemguirlandes verbonden worden; een bord is hierboven afgebeeld.

Deze stukken mogen gerekend worden tot de beste producten der Haagsche fabriek. De sterke tegenstelling van de glanzend witte glazuur en de diep blauwe kleur wordt getemperd door het goud en de fijne tinten der bloemen. In deze toepassing van het koningsblauw zien we eene navolging van het beroemde »bleu de roi" der fabriek te Sèvres.

Tot het mooiste en meest volmaakte ten slotte, wat de fabriek ooit heeft voort-

gebracht, behoort voorzeker wel het theeserviesje, dat door eenige Haagsche kunstliefhebbers aan het Museum ten geschenke werd gegeven.

Schijnen de versieringen der Haagsche voorwerpen veelal ietwat grovere navolgingen te zijn der Meissener- of Sèvres-fabrieken, dit theeserviesje daarentegen kan, wat pâte en décor betreft, wedijveren met het beste wat van buitenlandsch werk op dit gebied bekend is. De sierlijke Louis XV-vormen van melkkan, suiker- en theepot, kopjes en schoteltjes

Theeservies van Haagsch Porselein.

zijn met eene Louis XVI-décor versierd van médaillons, waarin het monogram M. T. in bloemslingers. Deze médaillons gevormd door een verguld vlechtmotief, worden omringd door zeer fijn geteekende bloemguirlandes.

Wij bewonderen in dit servies, dat zijn weerga in onze verzameling tevergeefs zoekt, bovenal de glanzend helder-witte pâte en de bij uitstek fijne versiering.

Door deze verschillende aanwinsten werden de lacunes in de collectie, welke nu

in een betere vitrine en veel overzichtelijker is tentoongesteld, dermate aangevuld, dat zij thans een vrij volledig beeld geeft van de verschillende typen van deze zoo beroemde porseleinsort.

Mochten wij één wensch uiten, het zou deze zijn, dat de rubriek vazen, kandelaars, mogelijk beeldjes, indien zij bestaan, door bruikleen of schenking uitgebreid werd. Door de enorm hooge prijzen is aankoop vrijwel uitgesloten, terwijl toch in een Museum, dat naar volledigheid streeft, deze zaken eigenlijk niet mogen ontbreken!

IDA C. E. PEELEN.

IN MEMORIAM
E. W. MOES.

De plotselinge dood, op den 30^{en} October 1912, van den directeur van 's Rijks-Prentenkabinet te Amsterdam, bracht niet alleen voor den kleinen kring van Nederlandsche vakgenooten een zeer gevoelig verlies. Op zijn in den aanvang vrij onregelmatige loopbaan had hij onder nog andere groepen van werkers zich tal van vrienden verworven, die ook later nog wisten wat zij aan hem hadden en die zijn naar vele zijden zich richtende belangstelling ook door de inlichtingen welke ze hem vroegen levendig hielden.

Ernst Wilhelm Moes werd den 5^{en} September 1864 te Amsterdam geboren en begon reeds in het jaar 1881 zijn studie in de Letteren aan de Amsterdamsche Universiteit. Die studie brak hij af om, na korten tijd in het antiquariaat van Frederik Muller werkzaam te zijn geweest, in 1886 in Rotterdam het adjunct-archivarisambt te gaan vervullen. Na zich op het Rotterdamsch archief hoofdzakelijk met de wetenschappelijke ordening der boekerij te hebben beziggehouden, verhuisde hij in 1890 weer naar Amsterdam, waar hij de betrekking van assistent-bibliothecaris der Universiteitsbibliotheek gevraagd en, door den steun van den archivaris De Roever, gekregen had¹⁾. Uit zijn korte opstellen met den algemeenen titel »Amsterdamsche Vondelingen» in De Roever's »Amsterdamsch Jaarboekje voor Geschiedenis en Letteren» van 1888 tot 1891 blijkt trouwens dat de geschiedenis van Amsterdam zijn belangstelling had gehouden. De Roever's Jaarboekje, dat na een vierjarig bestaan had opgehouden te verschijnen, herleefde dan ook in 1897 op Moes' initiatief en bleef tot 1904 onder zijn redactie bestaan²⁾. Korte daarin verschenen

1) Moes' groote verdiensten als boek- en bibliotheekman werden door Dr. C. P. Burger Jr., den bibliothecaris der Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek in Het Boek (15 December 1912) in het licht gesteld.

2) Hierna nam het Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum, waarvoor Moes ook eenige bijdragen geleverd heeft, zijn plaats weder in. Over Moes' werkzaamheden als bestuurslid van deze vereeniging vindt men het een en ander in haar Elfde Jaarboek.

bijdragen als »De Blijde Inkomst van Prins Willem van Oranje binnen Amsterdam in 1580" (1897); »De monstrans uit het Clarissen-klooster" (1897); »Liefdadigheidsgestichten te Amsterdam in 1598" (1898: de coincidentie der jaren is typeerend voor Moes!); »Nog een beschrijving van Amsterdam uit de zestiende eeuw" (1900); »De kroon van het Amsterdamsche wapen" (1901) waren het resultaat van Moes' speurzin in deze richting. Ook later kon hij, als bestuurslid van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en van Amstelodamum nog veel doen voor de stad die hij kende als weinig anderen. Gelukkig zeker was de vreemdeling die er hem tot alwetend en opgewekt leidsman had!

De beste vrucht van zijn liefde voor het oude Amsterdam is echter wel het na zijn benoeming in de Bibliotheek ondernomen bibliographisch werk: »*De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw*". Met gebruikmaking van door Rogge verzameld materiaal werd dit allerbelangrijkst werk door Moes opgezet. De eerste aflevering ervan verscheen in 1896. Moes voltooide het eerste deel (in 1900) en de grootste helft van het tweede. Hier bleef het werk steken om later door Dr. C. P. Burger te worden voortgezet. Moes toch had intusschen, in 1898, de Bibliotheek verlaten om als onder-directeur aan 's Rijks-Prentenkabinet werkzaam te zijn. De overgang was geleidelijker dan men zou denken. In 1893 had Moes De Roever's plaats in de twee-hoofdige redactie van »*Oud-Holland*" op zich genomen. Tot zijn dood bleef hij die redactie met Bredius voeren. Tal van grootere en kleinere bijdragen, sommige in samenwerking met zijn mederedacteur waren reeds van zijn hand verschenen en zouden er nog het licht zien ¹⁾. Reeds in het eerste deel der Boekdrukkers kon Moes niet alleen het terrein der boekdrukkunst, maar ook het in zijn oorsprong verwante gebied der prentkunst betreden. Voor de zoo aantrekkelijke geschiedenis der Amsterdamsche houtsnede is wat hier aan materiaal werd bijeengebracht en geordend van primair belang. Wie het prachtige oeuvre van Jacob Cornelisz., het uit cultuur-historisch oogpunt allerbelangrijkste werk van Cornelis Anthonisz. nader wil bestudeeren, vindt in de hoofdstukken waarin Moes de uitgevers hunner prenten: Doen Pietersz. en Jan Ewoutsz. behandelde, onmisbare gegevens. Het ware te wenschen dat ook voor de andere steden werken als de Amsterdamsche Boekdrukkers bestonden. Zoo zou voor Leiden de nauwkeurige bibliographie van Jan Severtz. drukken van groote waarde zijn voor de kennis van Lucas van Leyden's allervroegste bezigheid.

Een ander zeer omvangrijk werk de *Iconographia Batava* ²⁾ reeds in 1890 ondernomen en vele jaren voortgezet, had den schrijver reeds voortdurend met de werken der portretschilderkunst in contact gebracht. Deze drie deelen beschrijving van geschilderde portretten vormen, in het plan dat Moes in 1892 op een Congres te Gent ter sprake bracht als het ware èèn geheel met de door Muller en Van Someren samengestelde catalogi van gegraveerde en gelithographeerde portretten.

1) Ik noem ze hier niet op. Met behulp van het *Prospectus uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan* van »*Oud-Holland*" zal men ze, op Moes' naam, gemakkelijk kunnen vinden.

2) »Beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in vorige eeuwen".

De voor dit werk ondernomen reizen en bezoeken zullen wel den grond hebben gelegd van Moes' uitnemende kennis van de meest verborgen vindplaatsen van kunstwerken. Voor een zoo nuttig werk als zijn uitgave met Martin, *Oude Schilderkunst in Nederland*¹⁾ was hij daardoor de aangewezen medewerker. Ook het zeer werkzaam aandeel dat hij nam aan de fraaie uitgave: *Nederlandsche kasteelen en hun historie* door E. W. Moes en K. Sluiterman²⁾ is nog wel aan deze vroegste belangstelling te danken. De kennis van het portret en, tengevolge daarvan, van de genealogie der Noord-Nederlandsche geslachten heeft Moes steeds beziggehouden. Onder zijn in 1903 ingetreden Directeurschap van het Prentenkabinet is de verzameling dan ook naar dezen kant vooral door de aankoop van een deel der oude verzameling Drugulin, geweldig uitgebreid. Het is waar dat deze aanwas slechts in geringe mate de aesthetische waarde van het kabinet ten goede kwam. Maar een Prentenkabinet heeft ook andere dan aesthetische opgaven te vervullen en groote kosten zijn met deze vermeerdering van materiaal niet gemoeid geweest. Aan de populariteit van het kabinet is het tijdelijk op den voorgrond brengen van dit onderdeel zonder twijfel ten goede gekomen. Voor het toenemend gebruik van gegraveerde portretten en historieprenten dat de uitgevers voor de illustratie hunner geschied- en leerboeken zijn gaan maken is het Prentenkabinet tegenwoordig een moeilijk uit te putten bron.

1) »Schilderijen van Hollandsche en Vlaamsche Meesters in Raadhuizen, kleine stedelijke verzamelingen, Kerken, Hofjes, Weeshuizen, Senaatskamers enz. en in particulier bezit, uitgezocht en beschreven door Prof. Dr. W. Martin en E. W. Moes.» De eerste jaargang (1910—1911) verscheen. De uitgave wordt door Martin voortgezet.

2) Het eerste deel is verschenen. Sluiterman zet het werk voort met Jhr. Mr. W. A. Beelaerts v. Blokland, Dr. H. E. van Gelder en W. W. van Resandt.

Talrijk zijn de onder toezicht van Moes op voortreffelijke wijze geïllustreerde werken ¹⁾.

Toch zou het onjuist zijn te meenen dat de eigenlijke kunst-verzameling in de 10 jaar van Moes directie geen goede winst heeft te boeken. De aankoop in 1906, der met behulp van den vroegeren directeur van der Kellen gevormde verzameling Verloren van Themaat, gaf een buitengewone compleetheid aan onze collectie Hollandsche zwarte-kunstprenten. Van den aankoop van verzamelingen in haar geheel ²⁾ was Moes waarschijnlijk vooral om finantiëele redenen een overtuigd voorstander. Zoo werd in de jaarverslagen herhaaldelijk de hoop uitgesproken dat het kabinet eens door schenking of koop in het bezit mocht komen van een verzameling moderne prentkunst. Eerst als er op deze wijze een fond gevormd was kon men, meende de directeur, tot geleidelijke completeering overgaan. In dit verband is de aankoop van de verzameling René de la Faille, meest Zuid-Nederlandsche maar ook eenige Noord-Nederlandsche negentiende-eeuwsche etskunst van belang. Maar ook voor de afzonderlijke aankoop van mooie en merkwaardige bladen was Moes wel degelijk op zijn *qui vive*. Zoo is onze Nederlandsche en onze merkwaardig rijke verzameling Duitsche houtsneden en gravuren der XVI^{de} eeuw — die tijd van den hoogsten bloei der hout- en kopersnee-kunsten — telken jare op de Duitsche veilingen met enkele kostbare aankopen, wellicht laatste kansen, aangevuld. Met taaie en die Moes zoozeer typeerende levendige oplettendheid werden de veilingscatalogi doorgewerkt, werd het noodige aangestreept en dikwijls bemachtigd. Ook de bewerking der door Moes ingestelde driemaandelijksche tentoonstellingen gaf, telkens als er lacunes aan den dag kwamen, aanleiding om die althans eenigszins te stoppen.

Toch ligt de groote waarde die Moes' bezigheid voor het Prentenkabinet gehad heeft voor zoover we dat nu reeds kunnen nagaan nog meer in de stelselmatige wijze waarop hij de bruikbaarheid van het reeds aanwezige heeft verdriedubbeld en het kabinet heeft gemoderniseerd. Met een steeds door iedereen bewonderden ijver is hij dàarmede de zeven dagen van de week in de weer geweest.

Drie van de vier kaart-catalogi ³⁾ waarvan ieder één nuttigheidswaarde van de

1) Ik noem slechts de vier deelen *Algemeene geschiedenis door Brugmans en Kernkamp*, de tot nu verschenen zes deelen der onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans staande *Nederlandsche Historische Bibliotheek* en de twee deelen *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* door Prof. Dr. L. Knappert. Dat het procédé in niet deskundige handen zijn gevaren heeft toonde mij onlangs een jeugdige neef. De samensteller van zijn geschiedenis-leesboek die zoo wijs was geweest een authentiek portret van Jacoba van Beijeren in 's Rijksmuseum te gaan zoeken, was zoo onwijs het portret van Frank van Borselen daarvoor te reproduceeren. Het vijftiende-eeuwsche mannelijk hoofddeksel had hem blijkbaar in de war gebracht.

2) De kern der verzamelingen van het Prentenkabinet werd trouwens gevormd doordat koning Lodewijk Napoleon, kort na 1805, voor *f*100.000 de Leidsche verzameling Gael aankocht en met de Koninklijke Bibliotheek die toen in het Mauritshuis gevestigd was, vereenigde. Onder van der Kellen werd nog Fred. Muller's verzameling van Historieprenten aangekocht en Francken's verzameling portretten ten geschenke gekregen.

3) Die der Ontwerpers, der Portretten en der Topographica. Zeer grof geschat zal de omvangrijkste, die der Ontwerpers, ongeveer een 40.000 fiches tellen.

verzameling tot zijn recht brengt, en de klapper op de graveurs zijn voor zeker meer dan 80 % met Moes' hand geschreven. Gedeeltelijk is dit een werk uit den tijd van zijn Onder-Directeurschap. Maar ook na 1903 hield hij de Portret- en de Topographische Catalogus geheel voor zijn rekening. Bovendien was hij er op gesteld dat zoo goed als alles wat nieuw in de verzamelingen moest worden ingevoegd, door zijn handen ging.

Toch namen deze werkzaamheden — die alleen machinaal zijn als ze door machines worden uitgevoerd — slechts zijn snipperuren in beslag. Ziehier, aan de hand der voortreffelijk samengestelde jaarverslagen, een korte vermelding zijner andere organisatorische bezigheden die op hun beurt zooveel werk schaften, dat het aantal assistenten aan het kabinet na eenige jaren met twee moest worden uitgebreid, terwijl er ook van de hulp van volontairs dankbaar werd gebruik gemaakt.

Nog in 1903 werden de steendrukken en houtsneden uit de portefeuilles gelicht en tot afzonderlijke verzamelingen gevormd. Een reorganisatie der bibliotheek die, behalve het publiek, ook de wetenschappelijke staf van het schilderijen-museum en van het Nederlandsch Museum moet dienen, werd ondernomen en zoo stelselmatig mogelijk voortgezet. De ordening en catalogiseering der dubbelen werd ondernomen en geregeld voortgezet. Om aan de talrijke vragen naar prenten van cultuurhistorischen aard te voldoen werd een kaart-catalogus van de onderwerpen (real-catalog) ontworpen en in de volgende jaren door verschillende krachten wat de verzameling Nederlandsche koper-gravuren en etsen¹⁾ betreft voor een zeer groot deel voltooid.

De reeds vermelde driemaandelijksche tentoonstellingen die ook door de korte catalogi die er van overblijven zoo veel er toe kunnen bijdragen om het publiek en, niet het minst, de ambtenaren beter met de verzameling in kennis te brengen, werden ingesteld. Een permanente tentoonstelling die een beeld geeft van de ontwikkeling der Nederlandsche prentkunst, kreeg in het middengedeelte der expositie-zaal haar plaats. — Een zeer belangwekkende onderneming die de Directeur geheel alleen ten einde bracht was het van de alphabetische in de chronologische orde overbrengen der verzameling teekeningen. Van deze allerbelangrijkste — naar ik meen geheel nieuwe proefneming gaf Moes rekenschap in het Duitsche vakblad *Museumskunde*²⁾. Het archief dat echter geen stukken bezat ouder dan 1877 werd door den Directeur geordend. Bovendien trachtte hij door een onderzoek in het archief der hoofddirectie van 's Rijksmuseum en door het nemen van afschriften der voor het Prentenkabinet belangrijke daar aanwezige bescheiden, stof voor de weinig bekende geschiedenis van het kabinet te verzamelen. Aan een collectie voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis belangrijke documenten wijdde hij zijn aandacht. Zoo wist hij brieven en bescheiden, Nederlandsche kunstenaars betreffend, uit

1) Goed 400 portefeuilles. Het opnieuw nazien en opzetten van dit onderdeel der verzameling werd onder Moes' directeurschap in het technisch atelier stelselmatig voortgezet en juist in het najaar van 1912 beëindigd. Bovendien werden daar o. a. de fraaie bladen der Duitsche *Kleinmeister* en een zeer groot aantal reproducties van schilderijen behandeld.

2) Bnd III. Ik gaf in *Bulletin* 1907 pag. 149, 150 een korte bespreking van dat artikel.

het Rijksarchief, later ook uit de Koninklijke Bibliotheek, naar het Prentenkabinet over te brengen. Een onderzoek in andere Rijksdépôts zou waarschijnlijk niet achterwege zijn gebleven. Er was na de schepping van deze documenten-verzameling alle reden een geschenk van de Amsterdamsche firma Frans Buffa en Zonen dankbaar te aanvaarden. Met een groot aantal bescheiden Nederlandsche kunstenaars van het begin der 19de eeuw betreffend werd de verzameling daardoor aangevuld.

In het algemeen kan men zeggen dat de levendigheid die Moes' beheer kenmerkte, het Kabinet veel goede en eenige actieve vrienden ¹⁾ heeft bezorgd. Moes was er zich van bewust dat een Prentenkabinet in hoofdzaak het karakter heeft van een dépôt, welks waarde uit den aard der zaak door het groote publiek niet kan worden geschat. Slechts door telkens weer nieuwe grepen er uit te doen, door zooveel mogelijk de talrijke gelegenheden om bepaalde series in werking te brengen aan te grijpen, kan men de aandacht van dat publiek dwingen. Slechts zò kan men het duidelijk maken dat er in een zoo speciale kunst-uiting als de *prent* toch kunst- en cultuur-waarden schuilen van zeer veelzijdig belang.

Het was mijn bedoeling den lezers van dit Bulletin voornamelijk een beeld te geven van wat Moes als Directeur van het Prentenkabinet voor die instelling heeft gedaan. Ik wil dan ook niet trachten hier een volledig overzicht te geven van wat hij als schrijver over oude kunstenaars en kunst het licht deed zien en zal slechts kort eenige zijner geschriften in herinnering brengen. Zijn beide belangrijkste werken, de *Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIde eeuw* en de *Iconographia Batava* werden reeds besproken. In boekvorm verschenen nog van zijn hand: *Frans Hals, Sa vie et son Oeuvre* (1909) ²⁾ en, in samenwerking met Eduard van Biema: *De Nationale Konstgallerij en het Koninklijk Museum. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Rijksmuseum* (1909).

Voor het fraaie werk: *Oude Teekeningen van de Hollandsche en Vlaamsche school in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, gereproduceerd in de oorspronkelijke kleuren* (1904) wees de Directeur de te reproduceeren teekeningen aan. Het werk heeft echter, jammer genoeg, bijna geen text.

Van dit *Bulletin* was Moes van de eerste aflevering af (1899) tot 1906 mederedacteur. Hij leverde hier bijna uitsluitend boek- en catalogus-besprekingen. Juist zulke besprekingen echter gaven van Moes wel een typisch beeld. Zelden gaf hij een oordeel over de meer algemeene waarden van een werk. Maar ijverig en nauwgezet onderzocht hij één voor één de medegedeelde feiten. En nuchter-scherp wees hij dan aan waar ze

1) De jaarverslagen noemen nog belangrijke schenkingen van de Heeren: Dr. G. J. Boekenoogen, Carl Scheibler, Dr. Schwersguth, H. Ph. Gerritsen, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, H. D. Willink van Collen, P. Langerhuizen, M. Onnes van Nyenrode, Jhr. Mr. J. de Grez, Ph. Zilcken, L. W. R. Wenckebach.

2) Reeds vroeger leverde Moes den text bij een plaatwerk: *Frans Hals, Heliogravuren naar zijn schilderijen in Nederland*.

met de resultaten van eigen onderzoek in strijd waren, waar ze aanvulling behoeften¹⁾. Ook zijn eigen schrijvers-werkzaamheid is trouwens hoofdzakelijk een aandragen van feiten geweest. Met stijl-critiek, met waarde-bepalingen heeft hij zich in zijn geschriften zeer weinig beziggehouden. Maar zijn feiten-kennis was dan ook zeer rijk en zeer solide. En zij werd door een buitengewone vindingrijkheid en kennis van bronnen steeds gevoed²⁾. Vooral als medewerker aan de tot nu verschenen zeven eerste banden van Thieme en Becker's groote onderneming: het *Algemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, en van het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* moest hij zich dan ook in zijn element voelen. Terecht is de strakke zakelijkheid zijner biographieën in een Duitsch vakblad den medewerkers aan het Lexikon ten voorbeeld gesteld.

De plaats die Moes, juist door zijn zeer speciale kennis, onder ons innam, zal niet licht door een ander worden vervuld. En zijn vrienden zullen den hulpvaardigen, steeds driftig-bezigen, en daarbij van aard zoo kinderlijk-vroolijken man zéér blijven missen.

N. BEETS.

IN MEMORIAM
JHR. MR. J. A. FEITH.

Van den tijd af, dat Mr. H. O. Feith, een zoon van den dichter, zich in het allereerst der 19de eeuw te Groningen vestigde, tot op den dag van 28 Januari 1913, toen zijn kleinzoon Jhr. Mr. J. A. Feith stierf, is hun geslacht in drie generaties het middelpunt geweest van de Groningsche geschiedvorsching en oudheidkunde, in één woord van de gewestelijke cultuur. Zoo lang het ambt van archivaris van Groningen (hoe ook voor en na gewijzigd) heeft bestaan, is het, van vader op zoon overgaande, door een Feith bekleed. Alle drie zijn zeer ijverige en vruchtbare werkers geweest. Overziet men hun werk, dan treft een groote gelijksoortigheid. Wel stond bij de twee ouderen de jurist nog meer gelijkwaardig naast den oudheidkundige: Mr. H. O. Feith,

1) Als de beste stalen van deze ten onzent zoo goed als door niemand meer beoefende en ook niet zeer gewaardeerde detail-critiek zijn misschien de besprekingen van Hofstede de Groot's *Beschreibendes und Kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten holländischen Maler des XVII Jahrhunderts* te beschouwen. Ze verschenen in *Zentralblatt für Kunstwissenschaftliche Literatur und Bibliographie* 1909 pag. 147 v.v. en *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 1910 p. 348 v.v. en 1911 pag. 371 v.v. Hofstede de Groot beantwoordde ze in een brochure »Zur Abwehr» en in de voorwoorden van deel III en IV van zijn *Verzeichniss*. Het ernstigere fond der op het oog wat kleine kritiek van Moes was, meen ik, dat Hofstede de Groot voor zijn werk de hulpbronnen die het Prentenkabinet tegenwoordig biedt niet voldoende zou hebben benut.

2) Moes' aantekeningen-materiaal werd voor 's Rijksprentenkabinet aangekocht.

de vader (1778—1849), de schrijver van *Het Groninger Beklemregt, Oudheden van het Gooregt en Groningen* enz. kon den archivarispost nog waarnemen naast dien van raadsheer in het provinciaal gerechtshof; ook Mr. H. O. Feith, de zoon (1813—1895), de uitgever van het *Register van het archief van Groningen*, van *Emo en Menko* (met Acker Stratingh), van *Johan Rengers ten Post* enz., vond nog gelegenheid, zijn rechtsgeleerden aanleg tot zijn recht te doen komen. De groote toewijding aan de publieke zaak, die beiden gekenmerkt had, heeft ook J. A. Feith nooit verloochend. De hoofdtrek, dien hun levenswerk gemeen heeft, is deze, dat het in zijn geheel en ongeveer zonder uitzondering aan Groningen gewijd is.

In J. A. Feith hadden zich de overleveringen van de vorige geslachten en de vruchten van zijn eigen veelomvattend onderzoek opgehoopt tot zulk een rijken schat van levende kennis, dat hij waarlijk de ziel en het geheugen van stad en gewest kon heeten. En het was een schatkamer, die voor iedereen open stond. Wie op een moeilijkheid stuitte, 't zij van historischen aard of van historisch-juridischen, die maar eenigszins verband hield met Groningen, of een belang meende te moeten dienen van Groningen's stedschoon of monumenten, besloot doorgaans, »eens even op het archief aan te loopen en het aan Feith te vragen." Voortdurend was Feith werkzaam, om van zijn schat aan anderen te schenken. Hij bezat de gave van de waarlijk eenvoudigen en echten van hart, om zijn onderzoekingen in zulk een vorm mee te deelen, dat tegelijk een weinig ontwikkeld publiek ze ten volle genieten kon en de meest kritische geschiedvorscher met onverzwakte belangstelling en voortdurende leering er door geboeid werd. De lange rij van titels na te gaan van al die studiën, die hij, naast eenige zelfstandige werken, voor het meerendeel publiceerde in den *Groningschen Volksalmanak*, is op zich zelf een historische wandeling door stad en lande. Laat niemand zeggen, dat het meeste klein werk is, of het een verwijt maken van den populaireren trant: tezamen is het een echt cultuur-historische arbeid van uitnemende beteekenis, en een arbeid, die aan zeer velen ten goede is gekomen.

Twee oudheidkundige belangen gingen Feith in het bijzonder ter harte: de *Groningsche Volksalmanak* en het Groningsche Museum van Oudheden. Het was in het jaar 1889, dat hij met den arbeid voor beide begon. Het jaarboekje, dat hij met den bescheiden en ouderwetschen titel in dat jaar deed herleven, heeft hij tot zijn einde toe geredigeerd (tijdelijk met Mr. J. E. Heeres, later tijdelijk met Mr. P. G. Bos). Wat het geworden en gebleven is, dankt het aan zijn verdienste. In 1889 werd J. A. Feith opgenomen in de directie van het Provinciaal Kabinet van Oudheden, dat tot dusver een eenigszins kommerlijk bestaan had geleid. Terstond vormde zich een commissie voor een museum van oudheden voor de provincie en stad Groningen, waarin Feith, Blok en anderen zitting hadden. Twee jaar later was een voorloopig museumgebouw betrokken; het Provinciaal Kabinet vormde een der grondslagen van de verzameling. In 1894 werd het eerste gedeelte van het nieuwe gebouw geopend, dat in 1901 en 1906 met twee vleugels is vermeerderd. In die data ligt een groot stuk van Feith's leven met zijn nooit verflauwde energie opgesloten. Die energie en opgewektheid verlieten hem ook niet, toen

nu acht jaar geleden de kwaal zich geopenbaard had, die hem uiterlijk zoo snel deed vervallen, zoodat zijn vrienden steeds het ergste voor hem vreesden, en waaraan hij, 54 jaar oud, midden in zijn werk bezweken is. In hun sympathie mengde zich sinds dien tijd nog de zorg voor zijn leven en de bewondering voor het zoo rustig en blijmoedig gedragen leed.

Op 18 Januari jongstleden was Feith als altijd het middelpunt van den kleinen historischen vriendenkring te Groningen, waarvan o.a. het *Oorkondenboek van Groningen en Drente* is uitgegaan. Hij had het gezelschap vergast op de bijdrage, die reeds weer voor den *Volksalmanak* voor 1914 gereed was. Er werden hem vragen gedaan omtrent zekere Groningsche personen van een honderd jaar geleden. Men behoefde bij Feith maar even aan te kloppen, en de menschen en huizen van vroeger spraken. Een der aanwezigen betoogde, dat het een verzameling van veel meer dan anecdotische waarde alleen zou zijn, wanneer Feith eens al de Groninger personalia en realia, die in zijn geheugen leefden, wilde te boek stellen.

Men drong levendig bij hem aan, en opperde het denkbeeld, dat hij het gezelschap voor en na dat alles zou vertellen, waarbij het stenografisch zou worden opgeteekend. Feith had er plezier in, hij was zeer opgewekt, en beloofde, dat hij er op de eerstvolgende bijeenkomst een aanvang mee zou maken.

Tien dagen later was hij heengegaan. Wij zullen geen anecdota Groningana uit zijn mond hooren: een zeer eigenaardige bron van cultuur- en zedengeschiedenis is voor altijd gesloten. Maar veel meer dan dat smart het ons, dat wij die stem zelve niet meer zullen hooren, en niet meer zullen genieten van den omgang met dien echten, goeden vriend.

J. HUIZINGA.

BOEKBESPREKINGEN.

HET JAARBOEKJE VOOR BEELDENDE KUNSTEN. 1913. Amsterdam, Larensche Kunsthandel.

Saamgesteld door N. van Harpen met medewerking van J. Gratama, Cornelis Veth, Tjipke Visser en R. W. P. de Vries Jr., geeft dit eerste »jaarboekje» zeer zeker veel belangrijks te lezen. De medewerkers van den Heer van Harpen geven er, elk op zijn gebied, een overzicht van de gebeurlijkheden van beteekenis in 't afgelopen jaar, respectievelijk op het gebied der bouwkunst, schilderkunst, beeldhouwkunst en kunstnijverheid. Dit gedeelte van den inhoud beantwoordt geheel aan de verwachtingen. Indien ieder jaar ons dergelijke overzichten over het afgelopen brengt, mogen wij tevreden zijn.

Evenwel, men mag van een jaarboekje ook eischen, dat het »bij» is wat betreft het jaar, waarvoor het is bestemd. Dit nu is geenszins het geval. In de eerste plaats zijn de opgaven betreffende de instellingen, die er in zijn genoemd, niet alle juist noch alle volledig. Waar b.v. bij het Rijksmuseum te Amsterdam de leden der commissie van toezicht met name worden genoemd, wordt bij het Gemeente-museum te 's-Gravenhage van die commissie niet eens gerept. Als Directeur van dit Museum wordt nog opgegeven de Heer A. J. Servaas van Rooyen, die reeds 31 December 1911 is afgetreden. Van de commissie voor het Museum Boymans wordt slechts de voorzitter vermeld. De opgave omtrent de openstelling van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen is onjuist. De naam van den Directeur van het Gemeentemuseum te Haarlem en die van den Conservator van het museum te Leeuwarden zijn verkeerd gespeld; enz.

Van sommige musea wordt de geschiedenis in 't kort verhaald, b.v. bij het Museum Mesdag, waarbij het schenkingsjaar wordt genoemd, dat evenwel bij de geschiedenis van het Museum Meerman weer niet genoemd wordt. Bij tal van andere musea, b.v. bij het Museum Willet-Holthuysen en het Museum Fodor, is de wordings-geschiedenis weggelaten.

De systematiek is bij de rubriek »Musea's» (sic!) geheel zoek. Zij zijn niet alfabetisch naar de plaatsen, noch in iedere plaats volgens eenig systeem gerangschikt. Eerst komt Amsterdam, dan Den Haag, daarna Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft, enz. In Amsterdam komt 't Rijksmuseum eerst, in Den Haag eerst 't Gemeentemuseum, dan het Museum voor kunstnijverheid, daarna de drie Rijksmusea (Mauritshuis, Museum Mesdag, Museum Meerman).

De volledigheid dezer rubriek laat veel te wenschen. Terwijl de vermelding van

het Museum van Natuurlijke Historie te Leiden (op blz. 97) ons zou doen vermoeden, dat de toegankelijkheid van alles wat den beeldenden kunstenaar zou kunnen inspireeren op 't gebied der musea, is vermeld, missen we het Museum te Edam, het Museum boven de Groothoofds Poort te Dordt, de Oudheidkamers te Deventer, Tiel enz., het Museum van Stolk te Haarlem, het Penningkabinet te 's-Gravenhage, en behalve de collectie-Six, alle particuliere verzamelingen, waarin belangstellend publiek wordt toegelaten.

De rubriek Inrichtingen voor Kunstonderwijs ziet er evenmin goed verzorgd uit: er zijn toch meer inrichtingen van beteekenis dan de twee Amsterdamsche, twee Haagsche één Rotterdamsche, één Groningsche en twee Larensche, die men hier vindt opgesomd! Van de beide niet te Laren gevestigde particuliere ondernemingen zijn tevens advertenties opgenomen. Buiten onze hoofdsteden strekken de gegevens zich nauwelijks uit (de textielschool in Enschede wordt genoemd). De school te Schoonhoven b.v. ontbreekt. Zelfs de kantwerkschool te 's-Gravenhage zoekt men tevergeefs.

De afdeling »Kunstenaars-Vereenigingen» bevat zeer zeker de voornaamste vereenigingen dezer soort, maar wij kunnen ons niet voorstellen, dat er buiten Amsterdam, Den Haag en Laren niet nog groepen bestaan, die hier hadden behooren te worden vermeld. De rubriek Bouwkundige Vereenigingen komt ons voor, zeer goed en nauwkeurig te zijn bewerkt. Niet alzo de Kunst-Vereenigingen. Daargelaten dat ook hier weer alle systeem ontbreekt, evenals bij de musea, is het opvallend, zooveel als hier aan de volledigheid ontbreekt. Zoo is b.v. de Katholieke Kunstkring de Violier nergens vermeld. Ook ontbreekt de Mij. voor Schilder- en Teekenkunst te Leeuwarden. Daarentegen vinden we weer wél opgegeven de in zulk jaarboekje niet thuis behorende Vereeniging tot Bescherming van Natuurmonumenten.

Een welkome rubriek is die der Nederlandsche bouwkundige weekbladen en tijdschriften, die volledig is, zoover wij kunnen nagaan. Een rubriek, bevattende de opgave van andere nederlandsche kunsttijdschriften, zoekt men echter in het jaarboekje te vergeefs.

Dan volgt een mededeeling omtrent het pensioenfonds voor Ned. kunstenaars en hunne weduwen en weezen, waarna de kunsthandelaren, antiquairs, lijstenfabrikanten en handelaren in schilder- en teekenbehoeften worden opgegeven. In deze rubrieken is volledigheid vanzelf onmogelijk en daar is dan ook niet naar gestreefd.

Door het ontbreken van een register zoowel als door de talrijke advertentiën, door het geheele boek verspreid, wordt het opzoeken buitengewoon bemoeilijkt.

In 't algemeen kan dus gezegd worden, dat aan de volledigheid, nauwkeurigheid en systematische indeeling van dit jaarboekje veel ontbreekt. Dit is te meer te betreuren, daar aan een dergelijk jaarboekje werkelijk groote behoefte bestaat.

Zulk een boekje zou dan tevens een zoo volledig mogelijk adresboek van Nederlandsche kunstenaars op allerlei gebied moeten wezen, waarvan de volgende proeve van indeeling te overwegen ware:

1°. Kalender van het loopende jaar, bevattend aanteekeningen van belangrijke data, van te houden tentoonstellingen, congressen enz.

2°. Overzicht in kalendervorm van het gebeurde in het afgelopen jaar op het gebied van oude en hedendaagsche Nederlandsche beeldende kunst.

3°. Dito overzicht in den vorm waarin van Harpen's jaarboekje het geeft.

4°. Musea en andere verzamelingen van beeldende kunst hier te lande. Gerangschikt alfabetisch naar de plaatsen.

5°. Oudheidkundige en kunst-vereeningen. Evenzoo gerangschikt. Zoo volledig mogelijk en met inbegrip van elke vereeniging, wier doel ook maar eenigszins artistiek kan zijn.

6°. Kunstenaars-vereeningen. Evenzoo gerangschikt.

7°. Inrichtingen voor kunstonderwijs in den meest uitgebreiden zin. Evenzoo gerangschikt.

8°. Studiebeurzen en andere ondersteuningsfondsen voor kunstenaars.

9°. Rijks- en gemeente-bemoeiing inzake beeldende kunst. Wettelijke bepalingen. Prix de Rome. Auteursrecht. Monumentenzorg. Staatsbegrooting enz. enz.

10°. Tentoonstellingen, in het loopende jaar te houden. Alfabetisch naar de plaatsen gerangschikt.

11°. Kunsthandelaars en antiquairs, gerangschikt als voren.

12°. Schilderijherstellers, gerangschikt als voren.

13°. Adresboek van beeldende kunstenaars in Nederland en zooveel doenlijk van Nederlandsche in het buitenland.

14°. Register op de plaats- en eigennamen der rubrieken 4° tot 12°.

Met andere woorden: wij zouden een jaarboekje moeten hebben, waarin b.v. dadelijk te vinden is, wanneer een bepaald museum geopend is, welke oude gebouwen in restauratie zijn en wie een bepaalde restauratie subsidieert; welke vereeniging zich in zekere stad bepaaldelijk met exposities van moderne kunst bezighoudt, enz. enz.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de Oudheidkundige Bond dit werk aanpakte in samenwerking met »specialisten'', die het gebied der diverse rubrieken weten te bewerken?

W. MARTIN.

CATALOGUE DES SCULPTURES, tableaux, tapis etc. formant la collection d'objets d'art du Musée van Stolk, Jansstraat 50, Harlem. La Haye, 1912.

De collectie Van Stolk vormt ongetwijfeld een bewijs van groote verzamelkracht. Eene uitgebreide collectie is in betrekkelijk korten tijd bijeengebracht, waarin wel niet alles van buitengewone waarde is, doch waarbij toch menig stuk, dat de aandacht trekt. Vooral het gothisch snijwerk is door een groot aantal stukken vertegenwoordigd.

Het moet gewaardeerd worden, dat de Heer Van Stolk zijne verzameling voor het publiek toegankelijk stelde en dat hij thans door het uitgeven van eenen catalogus het gemakkelijk maakt om hiervan een overzicht te krijgen. De catalogus zelf echter kan moeilijk als een voorbeeld ter navolging gesteld worden.

Met zekere voorliefde haalt de samensteller het woord aan van een Amerikaansch verzamelaar, waarbij deze de kritiek van deskundigen hekelt en zich aan den invloed

hiervan onttrekt. Dit maakt het den recensent gemakkelijk om niet in te gaan op de dateeringen en de aanwijzingen van herkomst, die in vele gevallen niet boven kritiek verheven schijnen.

De beschrijvingen zijn uiterst kort, doch dit wordt eenigszins goed gemaakt door de vele afbeeldingen. Ook hierbij is echter wel nagenoeg elk voorwerp afgebeeld, doch dit is op zoo kleine schaal geschied, dat aan de afbeeldingen slechts geringe waarde is toe te kennen.

Mocht de samensteller nog eens tot eene tweede uitgave overgaan, dan zoude het aanbeveling verdienen om de afbeeldingen desnoods tot die der belangrijkste voorwerpen te beperken, doch hiervan dan ook afbeeldingen te geven van voldoende grootte.

J. C. O.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Tentoonstelling voor kerkelijke kunst in 1913. — Men schreef 13 Dec. 1912 uit Den Bosch aan de *N. R. Ct.*:

In de heden alhier gehouden vergadering van het algemeen comité der nationale tentoonstelling van kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch in 1913 heeft de voorzitter Mr. R. E. Tilman het door het uitvoerend comité uitgebracht rapport nader toegelicht.

Dr. Jan Kalf brengt verslag uit van de werkzaamheden der commissie voor de inzendingen, die zich hebben bepaald tot officieuze besprekingen, omdat pas sedert eenige dagen door den minister van oorlog gunstig is beschikt op het verzoek om de manége voor de tentoonstelling beschikbaar te stellen.

Bij die besprekingen is gebleken, dat van Katholieke zijde op algeheele medewerking is te rekenen. Om echter ook inzendingen te verkrijgen van kunstvoorwerpen in gebruik bij den hervormden eeredienst heeft de commissie aan het uitvoerend comité verzocht, om er bij Prof. Pijper op aan te willen dringen, dat deze de vergadering van heden zou bijwonen, omdat Prof. Pijper zeker den weg weet aan te geven om tot dat doel te geraken.

Ook zal getracht worden om andere kerkbesturen, o.a. Joodsche en Oud-Katholieke tot inzending hunner kunstschaten te bewegen.

Naar aanleiding van het gesprokene door Dr. Kalf zegt Prof. Pijper, dat de inzendingen van Protestantsche zijde zich in hoofdzaak zullen bepalen tot doopvonten en avondmaalsbekers en -schalen. Spreker wijst er op, dat het feit, dat de tentoonstelling hier in Den Bosch wordt gehouden, de Protestantsche kerkbesturen niet bepaald zal aansporen om hun schatten in te zenden. Toch zal een schriftelijk verzoek, onderteekend door bijv. de leden van het algemeen comité, Professor van Rijn, Dr. Hofstede de Groot, Dr. Kalf, den secretaris van het comité, en spreker, allicht een gunstigen invloed uitoefenen.

Tot leden van de commissie belast met het verkrijgen van inzendingen werden op het gebied van kunstnijverheid definitief benoemd de heeren J. A. Frederiks, Dr. Jan Kalf

en H. van Heeswijk, tot welke commissie sedert nog toetraden mej. I. C. E. Peelen als tweede secretaresse en de heer Cikot (den Bosch), benevens een uitgebreid eerecomité.

De commissie voor schilderijen en prenten werd samengesteld uit de heeren Dr. H. Hofstede de Groot, Dr. W. Martin, Dr. W. Vogelsang, H. Ph. Gerritsen en Jhr. H. Teding van Berkhout.

De commissie voor het mysteriespel bestaande uit de heeren: Prof. Hansen te St. Michielsgestel, Kapelaan Smulders te Made, Dorus Hermsen, Jos. Cuijpers, A. Averkamp en Dr. Diepenbrock, heeft eveneens het recht leden te assumeeren.

Het uitvoerend comité zal de Vereeniging vormen, die rechtspersoonlijkheid aanvraagt, terwijl een eventueel overschot op de exploitatie zal worden besteed op een wijze overeenkomend met den aard der tentoonstelling.

Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. — Het plan tot reorganisatie van de werkzaamheden van het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is, blijkens de laatste hier te lande ontvangen notulen in de directie-vergaderingen opnieuw besproken. Van de beide ontwerpen door eene commissie ad hoc aangeboden, bepleit het eene de noodzakelijkheid tot handhaving van de taak des genootschaps op den tegenwoordigen voet met gelijktijdige verhooging van het jaarlijksche gouvernements-subsidie; het andere betoogt de wenschelijkheid, dat het genootschap zijn taak als beheerder van het museum neerlegt, met overdracht daarvan aan een in te stellen gouvernements-dienst, behoudens dat de zorg voor 's genootschaps bibliotheek, welke, afgescheiden van het museum, van een bijzonder groot belang kan geacht worden voor de werkzaamheden en wetenschappelijke instelling als de onderwerpelijke, voor het genootschap ware te behouden.

Eene meerderheid van het bestuur verklaarde zich voor eerstgenoemd ontwerp en aan de Regeering werd daarop verzocht het subsidie te verhoogen van f 9000 tot f 30,000 dan wel met 't begin van 1913 het genootschap te ontheffen van het beheer des museums te Weltevreden. Een als antwoord op dit verzoek ontvangen motie van de algemeene secretarie bevat in hoofdzaak het denkbeeld, dat de Regeering het genootschap zou tegemoetkomen, niet door verhooging van het thans genoten subsidie op de wijze als door de directie voorgesteld is, maar door het toekennen: »van een zekere subsidieverhoging» (waarmede vermoedelijk bedoeld wordt een veel kleinere dan de gevraagde verhoging van f 21,000) en vervolgens van vier onderscheidene buitengewone subsidies voor bezoldiging van conservatoren, buitengewone edita, aankoop van kasten en andere ongewone uitgaven. Tot zoover is de loop van de zaak thans door de notulen openbaar gemaakt.

In dezelfde afleveringen (1 en 2 van 1912) dezer notulen wordt vermeld het besluit dat gevallen is ten aanzien van de uitgaaf der epigrafische nalatenschap van Dr. J. L. A. Brandes. Men zal zich bepalen tot publicatie der transcripties, met reproductie van ten hoogste 20 platen, een korte beschrijving van de inscriptie, en eenige verklarende aanteekeningen

in 't Engelsch ter verduidelijking van de aanwijzingen die den gebruiker wegwijs moeten maken. Zoodoende blijft deze uitgaaf Brandes'werk en het geheel zal in eenige maanden afgedrukt kunnen zijn. In de transcripties is een schat van gegevens voor de oude geschiedenis van Java verborgen, die verdienen zoo spoedig mogelijk in handen van belangstellende te komen en niet slechts hun ten dienste mogen staan, die toevallig te Batavia werken. Later kan een deel vertaling en commentaar volgen, hetzij van het geheel hetzij van enkele stukken.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1912. — Het verslag vermeldt enkele ondergeschikte aanwinsten en enkele aankopen, waaronder er twee zijn afgebeeld, die van een zeer twijfelachtige waarde zijn. Nu reeds in de N. R. Ct. van 13 Januari l.l. op deze »aanwinsten» is gewezen, zullen wij er hier maar niet verder op ingaan, maar toch mogen wij niet nalaten te vragen, of er voor minder geroutineerde amateur-directies van musea geen aanleiding zoude bestaan om zich voor dergelijke afdwalingen te vrijwaren door zich de medewerking van meer deskundige personen te verzekeren. Er blijkt iets te haperen aan de inrichting van het beheer der locale musea, als zoowel te Delft als te Edam dergelijke vergissingen mogelijk blijken.

Provinciaal Museum van Oudheden in Drente. Verslag over 1912. — De belangstelling in het Museum kan, blijkens het bezoek, bevredigend genoemd worden. Daar in den winter van 1911 op 1912 enkele voorwerpen, vooral de bekende kano uit Nijeveen en de verschillende veenlijken, leden door de al te groote hitte in de localiteiten, werd den bode-concierge opgedragen er zooveel mogelijk voor te zorgen, dat eene gelijkmatige, niet al te drukkende temperatuur werd onderhouden. Het verslag vermeldt een en ander omtrent de opgraving van Rijkswege, door de Directie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, van twee hunnebedden te Drouwen. De voorzitter van het Bestuur van het Provinciaal Museum bezocht o.a. de brug onder het veen te Buinerveen en hield de veenvergraving te Smilde in het oog.

De doopvonten werden alle ontdaan van kalklagen en verdere aanzetsels. De gemeenteraad van Meppel stond aan het Museum op een daartoe gedaan verzoek een paar wapenschilden met schildhouders in zandsteen af, vermoedelijk afkomstig van de Havezathe Vledderinge bij Meppel. Een lijst van aanwinsten besluit het verslag.

Vervalschingen. — In twee feulletons in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant», resp. van 13 Januari en 22 Maart 1913 Avondblad, vestigt de Heer Hoyneck van Papendrecht de aandacht op modern snijwerk, blijkbaar vervaardigd met het doel om als antiek aan de markt te worden gebracht. Menigeen, ook kleine musea, blijken er in te zijn geloopen. Wij meenen goed te doen, hier op deze belangrijke mededeelingen de aandacht te vestigen.

Paleis te Amsterdam. — Men herinnert zich de verontrustende berichten, die voor eenige maanden de ronde deden ten opzichte van den toestand, waarin het Paleis zich zou bevinden. Het was een geruststelling te vernemen, dat door de Regeering eene commissie benoemd is, bestaande uit de heeren: prof. dr. J. Six, voorzitter, Jhr. mr. V. de Stuers, prof. H. Evers, prof. J. A. van der Kloes en prof. W. M. Odé, om dien toestand te onderzoeken. Wij geven in verband hiermede op bladzijde 51 eene reproductie van een interessante tele-opname van het frontespies aan de Damzijde, welke instaat stelt de sculptuur en hare samenstelling vrij goed te bezien.

Restauratie van de Grootte of Sint Bavo-kerk te Haarlem. — Voor de voltooiing der restauratie van genoemde hoogst-belangrijke kerk is van regeeringswege in 1910 een subsidie toegekend van f 5000 gedurende acht jaren, onder voorwaarde, dat een gelijk bedrag van andere zijden beschikbaar wordt gesteld. Gedeputeerde Staten van Noord-Holland zullen nu f 2000 's jaars geven gedurende acht jaren, de gemeente Haarlem f 1000, het kerkefonds eveneens f 1000. De ontbrekende f 1000 zijn deels reeds gevonden door bijdragen van belangstellende particulieren, maar er is nog behoefte aan steun, wil het sympathieke plan geheel ten uitvoer worden gebracht. De circulaire is ondertekend door de Heeren Joh. de Breuk, Johan Winkler, Jhr. Mr. J. W. G. Boreel van Hogelanden, A. J. H. Baron van Lijnden, Jhr. H. H. Roëll, Jhr. F. Teding van Berkhout en J. C. Burkens, die gaarne toezeggingen voor bijdragen in ontvangst nemen.

Den Haag. Binnenhof. — Tusschen het afdrukken van het tweede vel en dit laatste nam de Eerste Kamer met slechts 4 stemmen tegen het wetsontwerp tot verbouwing van het departement van Binnenlandsche Zaken aan. De argumenten van oudheidkundige en kunstlievende zijde geopperd blijken dus ook hier nog weinig gewicht in de schaal te leggen! Hadden wij de Monumentenwet maar, om ook tegenover de Regeering-zelve onze monumenten te verdedigen!

Halsteren. — In de vergadering van den gemeenteraad te Halsteren van 1 Februari is over het vernieuwen van de oude kerk beraadslaagd. De regeering had zich bereid verklaard f 10,000 op de begroting voor 1914 uit te trekken voor de restauratie van dit oude monument, waarvan de totaal kosten op f 20,000 geraamd zijn; de kerk zou dan als raadhuis worden ingericht. Er werd op gewezen, dat na de opgemaakte begroting, het dak veel te lijden heeft gehad van den storm, en de heer Cuypers f 500 extra noodig acht voor het herstel van die schade. De heer Cuypers heeft trouwens verklaard, dat de kerk in het geheel geen oudheidkundige waarde heeft.

Nadat de voorzitter er op gewezen had, dat een particulier f 1000 beschikbaar stelt voor de restauratie van het inwendige van het gebouw, werd een voorstel van het lid Testers om de kerk niet over te nemen met 8 tegen 3 stemmen aangenomen.

Oostelijk frontspies van het Paleis, tele-opname door den heer Sigling, genomen van het dak van het voormalig Commandantshuis.

R. K. Kerk te Kuik. — Volgens de »Bouwwereld» van 1 Januari 1913 is thans begonnen met afbraak van de R. K. Kerk te Kuik, waardoor een mooi en karaktervol kerkgebouw moedwillig wordt vernield en een prachtig oud dorpsgezicht voor goed te betreuren is.

Ned. Herv. kerk te Poortugaal. — Nadat er vroeger reeds op gewezen was, dat de toren van de Ned. Herv. kerk in een slechten toestand verkeert (de toren dagteekent uit de veertiende eeuw), besloot de gemeenteraad tot restauratie over te gaan wanneer men van het rijk en de provincie voldoende subsidie daarvoor kon verkrijgen.

Vele jaren geleden zijn al eens herstellingen uitgevoerd aan het bovengedeelte, doch de steen schijnt nu los te laten en begint gevaar op te leveren.

De heer J. van Gils, te Rotterdam heeft voorloopig de kosten van restauratie begroot op f6000. N. R. Ct. 6-2-13.

Kerk te Schore (Z. H.). — De kerkvoogden hebben besloten, de oude kerk af te breken en door een nieuw gebouw te vervangen. De kerk heet te dateeren uit de 13de eeuw. N. R. Ct. 11-1-13.

Raadhuis te Weesp. — De raad heeft een voorstel van B. en W. goedgekeurd om een som van f5500 toe te staan tot afdoende volledige restauratie van den voorgevel van het stadhuis. Wie ons mooi raadhuis, een werk van Jacob van Campen, en naboostring van het paleis op den Dam, kent, zal zeker dezen maatregel toejuichen. Hdbl. 4-1-13.

Verbetering. — In de aankondiging van het werk van den Heer Weissman over het gasthuis van Dr. Popta en Heringastate te Marssum, op blz. 223 van den vorigen jaargang, wordt gesproken van de medewerking van »Mr. W. B. Bruna». Dit moet zijn: *Mr. W. B. Buma.*

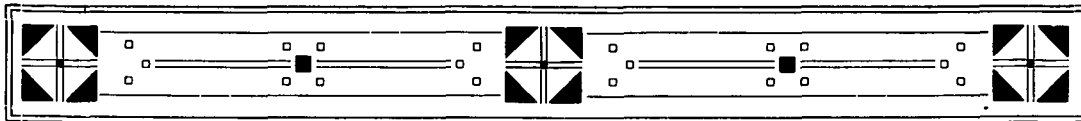
Personalia.

Met den nieuwen jaargang heeft Mr. N. Beets bedankt voor de redactie van het Bulletin. In zijn plaats is, op de ledenvergadering te Utrecht benoemd Jhr. H. Teding van Berkhout te Amsterdam. Ook Dr. H. E. van Gelder heeft in verband met drukke werkzaamheden zijn functie als redacteur nedergelegd, nadat hij aan de samenstelling van dit nummer nog had medegewerkt.

Monumentenwet.

Tot het, spoedig verschijnende, volgende nummer moeten wij een onder het afdrukken van het laatste vel van dit nummer ontvangen uitvoerig artikel van Jhr. Mr. V. de Stuers laten liggen.

Algemeene Ledenvergadering

VAN DEN

NEDERL. OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

De jaarlijksche bijeenkomst zal dit jaar gehouden worden te Haarlem op Donderdag, Vrijdag en Zaterdag 3, 4 en 5 Juli a.s.

DONDERDAG 3 JULI.

De algemeene vergadering wordt geopend op Donderdag 3 Juli ten 7.45 n.m. in de groote bovenzaal van café Brinkman, aan de Markt. Deze vergadering is alleen toegankelijk voor leden en corresponderende leden van den Bond. De agenda luidt:

Opening door den voorzitter.

Voorlezing der notulen en uitbrengen van het jaarverslag door den secretaris.

Uitbrengen van het advies van de commissie voor het nazien van de rekening en goedkeuring van de rekening en verantwoording van den penningmeester.

Behandeling van het voorstel tot wijziging van art. 6 van het Huishoudelijk Reglement.

Verkiezing van het bestuur. Aan de beurt van aftreden zijn de H.H. F. A. Hoefler en Dr. H. E. van Gelder.

Verkiezing der Bulletin-redactie.

Aanwijzing van de plaats van de volgende vergadering.

Voortzetting van de behandeling der stellingen betreffende het Museum beheer.

Behandeling der stellingen in deze aflevering opgenomen.

Verdere punten in het belang van den Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij die onderwerpen in bespreking willen brengen, worden verzocht hiervan vóór 30 Juni schriftelijk kennis te geven aan den secretaris van den Bond, *Dr. H. E. van Gelder, Cornelis Jolstraat 32, Scheveningen.*

VRIJDAG 4 JULI.

Ontvangst der deelnemers door het Dagelijksch Bestuur van Haarlem op het Raadhuis ten 10 uur v.m. Daarna bezichtiging van de stad onder leiding van het bestuur der Vereeniging Haerlem, dat zich welwillend heeft bereid verklaard om als Commissie van ontvangst het Bondsbestuur bij te staan. O. a. zullen bezichtigd worden de Groote Kerk, alwaar eene orgelbespeling zal plaats vinden, aangeboden door de Vereeniging Haerlem, de Waag, Teylers Museum, waar eene tentoonstelling van oude teekeningen wordt ingericht,

Teylers Hofje, het nieuw ingerichte Frans Hals Museum, de Regenten en Regentessenkamers van het Gasthuis en het Hofje van Heythuizen. Tegen één uur wordt geluncht in het Restaurant Brinkmann aan de Markt. (f1.25 per persoon). Nadere bijzonderheden over de regeling van de bezichtiging der stad zullen voor het begin aan de leden worden medegedeeld.

Gezamenlijke maaltijd te 6 uur in hotel Roozen in den Hout (couvert à f2.50 buiten den wijn). Daarna concert in de Buiten-societeit Trou Moet Blijcken, welwillend aangeboden door het bestuur dier societeit, dat 4, 5 en 6 Juli aan de buiten Haarlem woonachtige deelnemers introductie verleent in de Binnen- en in de Buiten-societeit.

ZATERDAG 5 JULI.

Vertrek uit Haarlem te 10.14 per spoor naar Santpoort. Na aankomst bezichtiging der ruïne Brederode.

Vertrek uit Santpoort te 12.40 per spoor naar Amsterdam en bezichtiging van de historische afdeeling der tentoonstelling »De Vrouw 1813—1913», waartoe de deelnemers door het bestuur dier afdeeling zijn uitgenoodigd.

Lunch op de tentoonstelling à f1.25 per couvert.

Aan de oudheidkundige excursies op 4 en 5 Juli kan deelgenomen worden door leden en corresponderende leden van den Bond en door al de leden van de aangesloten vereenigingen.

Voor deelname aan lunch en diner op 4 Juli en lunch op 5 Juli gelieve men zich vóór 30 Juni op te geven aan den secretaris van de Vereeniging »Haerlem», den Heer J. L. Tadema, Gedempte Oude Gracht te Haarlem.

Bij onverhoopte wijziging in het programma zal hiervan mededeeling worden gedaan in de volgende aflevering van het Bulletin.

Namens het Bestuur,
H. E. VAN GELDER, *Secretaris.*

VOORSTEL TOT WIJZIGING VAN HET HUISHOUELIJK REGLEMENT.

Door het Bestuur wordt voorgesteld om het begin van art. 6 luidende:

»Het Bestuur bestaat uit vijf leden, waarvan vier uit de gewone leden te kiezen. Het vijfde bestuurslid kan uit de corresponderende leden gekozen worden»

te wijzigen in:

»Het Bestuur bestaat uit 9 leden, waarvan minstens vijf te kiezen uit de gewone leden of uit bestuursleden van aangesloten vereenigingen. De overige leden kunnen uit de corresponderende leden gekozen worden.»

Toelichting. Het komt aan het Bestuur wenschelijk voor om door uitbreiding van het aantal bestuursleden nauwere voeling te houden met de verschillende gedeelten van het vaderland. Aangezien door het klein aantal volberechtigde leden de keuze van bestuursleden zeer beperkt is, strekt het voorstel tevens om de keuze ruimer te maken.

Namens het Bestuur,
H. E. VAN GELDER, *Secretaris.*

DE MONUMENTENWET IN DE TWEEDE KAMER.

Sinds meerdere jaren is door de Tweede Kamer aangedrongen op het treffen van wettelijke voorzieningen tot het beschermen onzer monumenten tegen onverschilligheid of vandalisme en het heeft niet ontbroken aan welwillende antwoorden der elkaar opvolgende Regeeringen. In 1904 beloofde de Minister Kuyper deswege een onderzoek in het buitenland in te stellen; het volgende jaar wees het Voorloopig Verslag der Kamer betreffende de begrooting van Binnenlandsche Zaken op het merkwaardig artikel kort te voren door Professor Molengraaff geschreven in de »Gids»; de Minister Rink verklaarde dat zoodra hij alle gegevens had, hij zou overwegen wat in deze hoogst belangrijke aangelegenheid kon worden gedaan, en het jaar daarop deelde hij mede dat de meeste gegevens uit het buitenland ontvangen waren en de zaak in studie was. Daarna kwam de Minister Heemskerk met de boodschap dat hij vooral na de treurige geschiedenis van de slooping der Nieuwe-Zijds-kapel te Amsterdam den aandrang der Kamer zeer begrijpelijk vond, en dat hij de wenschelijkheid beseftte dat er maatregelen genomen werden; de buitenlandsche maatregelen waren onderzocht, maar hij had gehoord, dat de Oudheidkundige Bond juist een Commissie had in het leven geroepen om aangaande deze zaak een advies uit te brengen; in die Commissie hadden zitting oudheidkundigen en rechtsgeleerden van algemeene bekendheid, van wie verwacht mocht worden dat zij met kennis van zaken en nauwgezet de quaestie zouden bezien; hij vertrouwde dat het werk dier Commissie niet lang op zich zou laten wachten, en dat de Regeering in haar rapport voldoende aanwijzing zou vinden over de onderscheiden opvattingen die te dezer zake hier te lande gelden.

In den zomer van 1910 verscheen dit rapport, en in het najaar berichtte de Minister dat het nu in studie was; bij eventueele indiening van een wettelijke regeling, waarvan het belang geenszins werd ontkend, zou zonder twijfel met vrucht van vele der in het rapport gegeven wenken worden gebruikt gemaakt.

Evenwel, toen een jaar later eindelijk kleur bekend moest worden, bleek het dat al die voorgewende belangstelling en al die toezeggingen luchtbellens waren, waarmede de Kamer geamuseerd was geworden. De Minister maakte zich eenvoudig van de zaak af. Uit het wetsontwerp dat de Commissie geredigeerd had, haalde hij een enkel artikel aan, prees het als afdoende, maar beweerde dat het van de schatkist groote, niet te berekenen offers zou vergen, en verklaarde hij dat dit hem moest weerhouden op dit oogenblik eenige toezegging te doen.

Bij de openbare beraadslaging welke op 19 December 1911 plaats vond, bleek de tijd te kort om op de zaak diep in te gaan. Jhr. Mr. Victor de Stuers bepaalde zich er toe zijne teleurstelling te uiten en te zeggen dat de houding van den Minister niet te verantwoorden was; de Minister had kunnen opmerken dat het wetsontwerp der Commissie hem te ver ging, maar het kwam niet te pas een enkel artikel uit te pikken en daarmede tabula rasa te maken. 's Ministers antwoord was niet ernstig: een wet tot behoud onzer monumenten zou ons niet verrijken, maar verarmen, wegens de belangrijke kosten welke

zij na zich zou sleepen; de geachte afgevaardigde moest niet te ongelukkig zijn; wanneer men hem hoorde spreken, zou men den indruk krijgen dat er niets gedaan werd voor monumenten, maar men wist wel beter; hij zelf had daarvoor veel gedaan en thans werd op het door hem aangevangen werk voortgebouwd; de Minister vond het voorts zonderling dat de heer De Stuers in vroegere jaren niet in staat was geweest het daar heen te leiden dat er een wet op dit gebied tot stand kwam.

Alsof de Minister niet wist, dat een referendaris alleen raadsman is en de beslissing bij de Ministers berust, en als alle vorige Ministers even weinig hart voor de zaak hadden als de tegenwoordige, was het raadsel spoedig opgelost.

Ten slotte ontmaskerde de Minister zich geheel: »Ik vraag mij werkelijk af: is het noodig, dat wij in deze een stap verder gaan dan wij nu reeds doen?» En tegelijk gaf hij den afgevaardigde te verstaan dat het maar tijdverlies zou zijn die noodzakelijkheid in een uitvoerige rede aan te toonen; hij was overtuigd, dat deze een massa argumenten had, maar die zou hij wel begrijpen, als hem de lijst daarvan kortelijk op een papiertje gegeven werd.

Zoo bleek het dat alle vroegere plichtplegingen, al die studie der buitenlandsche gegevens, de bestudeering van het rapport der Commissie van den Oudheidkundigen Bond, niets waren geweest dan holle klanken en misleidende uitingen.

In haar Voorloopig Verslag op hoofdstuk V voor 1913 gaf de Kamer haar teleurstelling te kennen; »men merkte op dat, zoo de vroeger herhaaldelijk uitgesproken belangstelling eenige waarde had, de Minister de toezegging had moeten doen, in het licht van het rapport der Commissie en van de talrijke gegevens omtrent hetgeen in het buitenland door kleinere mogendheden dan Nederland gedaan is, ernstig te zullen onderzoeken op welke wijze iets kon worden bereikt, zij het ook dat niet aan alle wenschen zou worden voldaan. Door zijnen aandacht aan de zaak te onttrekken heeft de Minister geen anderen indruk kunnen wekken, dan dat hij blind is voor het ook in de laatste jaren herhaaldelijk gebleken gevaar, dat de nationale monumenten van geschiedenis en kunst voortdurend bedreigt. Ons land staat op dit punt inderdaad achter bij vele andere landen, waarmede het overigens de vergelijking kan doorstaan, en onze Regeering is thans machteloos tegenover herhaalde daden van vandalisme. Men achtte dit beschamend.»

In zijn schriftelijk antwoord sprak hij dit eenvoudig tegen met behulp van eenige kwinkslagen: hoe kon men hem beschuldigen van blindheid voor het gevaar dat onze monumenten menigmaal liepen, hij die ten vorigen jare had medegedeeld dat een wettelijke regeling in den geest van het rapport der Commissie inderdaad het meest afdoende zou zijn! alsof zulk een testimonium eenige praktische waarde had! Vervolgens wees hij erop dat hij telkens *als* hem mededeelingen bereiken, dat het plan bestaat om monumenten te sloopen of onoordeelkundig te restaureeren, zoo spoedig mogelijk *pogingen* doet, om, *voor zoover dit binnen zijn vermogen ligt*, het onheil te keeren. Maar hij ging juist datgene voorbij, waarop het aankomt, nl. dat thans de bedoelde mededeelingen geheel van het toeval afhangen, en dat het *vermogen* der Regeering om vandalisme te stuiten onzeker en

uiterst gering is, zoolang geen wet haar dat vermogen schenkt. Aan voorzieningen inzake opgravingen wordt in het geheel niet gedacht. Ten slotte het finantieel voorwendsel: bij een afdoende regeling kunnen van de schatkist groote offers worden geveerd, waarvan de omvang met geen mogelijkheid kan worden voorspeld; dit weerhield hem op dit oogenblik eenige toezegging te doen. Zoolang de toestand van 's lands financiën niet gunstiger is — N.B. die is nooit gunstiger geweest dan juist nu! — meent de Minister, dat een wetsontwerp als hier wordt verlangd, geen resultaat kan hebben!

Den 31^{en} Januari 1912 werd de zaak in de Tweede Kamer ter sprake gebracht door den heer De Stuers, die de volgende rede hield:

»In deze afdeeling betreden wij een gebied, dat volgens dezen Minister en sommigen van zijn voorgangers vol angels en klemmen is. Ik geloof niet, dat dit juist is. Ik zou eerder zeggen, dat dit een terrein is waarop men die uitgebreide rietvelden aantreft, waarin wij vaak met kluitjes plegen gestuurd te worden. Dit zal ook vandaag wel weer blijken.

»Ik wil in de eerste plaats iets zeggen over onze monumenten. De belangstelling van het groote publiek en vooral van de meer intellectueelen in hetgeen overgebleven is van onze monumenten, is in de laatste tijden gelukkig veel grooter en veel algemeener geworden en de daden van vandalisme die nog wel eens gepleegd worden schokken de gemoederen dermate, dat er van alle kanten protesten vernomen worden. Zoo bijv. hetgeen gebeurd is met de Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam.

»Ook bij de opvolgende Ministers van Binnenlandsche Zaken heeft dit een weerslag gevonden. We hebben van hen kunnen vernemen, dat zij hun aandacht wijdden aan de vraag, wat er van regeeringswege wel was te doen, om het behoud van onze oude historische en kunstgedenkteekenen beter te verzekeren. De Minister Rink heeft verklaard, dat hij deswege uitvoerige inlichtingen uit het buitenland verzamelde. Ook de tegenwoordige Minister heeft niet nagelaten, zijn levendige belangstelling uit te spreken, en hij is daarbij eigenlijk een beetje onvoorzichtig geweest, want toen de termijn waarop hij den wissel honoreeren moest nog ver verwijderd was, liet hij zich veel sympathieker uit dan toen die termijn naderbij kwam. Aanvankelijk zeide de Minister, dat inderdaad de zaak van groot belang was en dat de aandrang om door wettelijke voorzieningen het behoud van onze monumenten te verzekeren een zeer begrijpelijke was. Hij besepte — aldus waren zijn woorden — de wenschelijkheid, dat er maatregelen genomen werden. Hij herinnerde er aan, dat men reeds in het buitenland was gaan zien, wat daar gedaan werd, en verzekerde, dat de voorbereidende werkzaamheden grootendeels waren afgelopen, hetgeen begrijpelijkerwijze den indruk moest maken, dat het niet lang zou duren of wij zouden van dezen Minister een wetsontwerp ontvangen.

»Maar, zeide de Minister, al die gegevens uit het buitenland, die op zich zelf wel voldoende te achten zijn, moeten wachten op het rapport, dat vermoedelijk binnenkort zal worden uitgebracht door een commissie, ingesteld door een particuliere vereeniging, den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond; ongetwijfeld zal het rapport van deze commissie buitengewoon nuttig zijn, want in die commissie zitten knappe rechtsgeleerden en

grooten archaeologen, menschen in één woord, die met vrucht zullen kunnen worden gehoord.

»Op die manier was weer een jaar gewonnen.

»Het volgend jaar spreekt de Minister alweer wat voorzichtiger. Toen was het rapport uitgekomen, en zeide de Minister: ik ben bezig dat stuk te bestudeeren. Weer ging een jaar voorbij, en nu — zoo dacht men — kon de Minister niet anders dan verklaren dat zijn wetsontwerp gereed was. Thans immers was de tijd van voorbereiding, van studie en van langdurige overweging voorbij; maar toen heeft de Minister ons op een gruwelijke wijze teleurgesteld, want toen heeft hij zich van de zaak afgemaakt, door uit het rapport, uitgebracht door een particuliere commissie, een artikel aan te halen, dat hij als een officieel wetsontwerp voorstelde en te verklaren, dat dit artikel heel mooi was, maar dat het op de Regeering zulke zware financieele lasten zou leggen, lasten die zoo moeilijk vooraf uit te rekenen waren, dat hij daar waarachtig niet op kon ingaan. Daarna nam hij zijn hoed en trok de Kamer uit. Alsof daarmede de zaak afgedaan was.

»Dit is een zeer zwakke manier geweest om ons, gelijk de Duitschers zeggen: ab zu blitzen, zooals ik hoop aan te toonen.

»De Minister zelf heeft het wel een beetje gevoeld, want, terwijl hij zoo de zaak van zich afschudde, heeft hij gemeend, dat het toch goed was ten minste den indruk te verzachten door te doen opmerken, dat men hem niet kon imputeeren gebrek aan belangstelling, omdat gebleken was, dat, zoodra er van vandalisme sprake was, hij tusschenbeide kwam en deed wat in zijn vermogen lag, opdat er geen vandalisme zou plaats hebben.

»Dit is een doekje voor het bloeden, dat niet voldoende is, want juist het vermogen om het vandalisme te keeren is onvoldoende, en zij die om een wettelijke voorziening vragen zijn er juist op uit om den Minister het vermogen te geven om, waar het wenschelijk is, met goed gevolg tusschenbeide te komen.

»Maar laten wij nu dat voorwendsel, want anders is het niet, eens onder de oogen zien. De Minister gebruikt, om zich aan de zaak te onttrekken, het voorwendsel, dat er in dat particuliere wetsontwerp iets zit wat de zaak onmogelijk maakt, n.l. het art. 5, dat de Regeering op enorme financieele lasten zou jagen, zelfs zoo, dat die niet zouden zijn te berekenen.

»Van die geheele bewering is geen woord waar, niets. De Minister moge het hoofd schudden, ik zal het hem aantoonen. Ik zal niet zeggen en mag niet zeggen en meen het ook niet, dat de Minister de Kamer op een dwaalspoor heeft gebracht. Ik geloof, dat de Minister het particuliere rapport van die particuliere commissie niet gelezen heeft of althans niet goed gelezen heeft. Had hij dit gedaan, dan ware er van al zijn bezwaren, van al zijn angst, niets overgebleven.

»Wat zegt dit concept-artikel?

»Dit artikel spreekt over de instandhouding van onroerende zaken, n.l. alleen van de zoodanigen, die eerst na een contradictoir debat door een commissie op een lijst gebracht zijn van de gebouwen die tot monumenten verdienen verklaard te worden. Er heeft derhalve een splitsing plaats tengevolge waarvan enkele gebouwen gebracht worden op de lijst van monumenten. En wat is nu de inhoud van dat artikel?

»De monumenten worden gesplitst in twee groepen, degenen die behooren aan openbare lichamen en degenen die behooren aan anderen. De openbare lichamen, waar de monumenten aan behooren, zijn feitelijk alleen de gemeenten. Waterschappen bezitten die niet en de provinciën evenmin, of het mocht de provincie Drenthe zijn, die eenige hunnebedden bezit.

»Het zijn dus de gebouwen behorende aan gemeenten, dat zijn stadhuizen, torens en poorten. En wat zegt nu dit artikel? Volstrekt niet, dat de Minister die monumenten moet overnemen of herstellen; neen, alleen, dat de gemeenten, die eigenaren zijn van zoodanige monumenten, gehouden zijn ze in stand te houden wanneer zij eenmaal op de lijst staan. Dit is de eenige eisch; er wordt niet gevraagd die monumenten te restaureeren, maar alleen het noodige te doen om ze in stand te houden, om te zorgen, dat zij niet instorten. Op dit oogenblik is dit ongeregeld. Er staat wel in onze gemeentewet, dat de gemeente verplicht is op haar begrooting een rubriek te openen voor het onderhoud van de aan de gemeente behorende gebouwen en bouwwerken, maar de verplichting om de noodige werken daartoe uit te voeren is nergens omschreven, zoodat het gebeuren kan en ook gebeurt, dat de gemeente telken jare een som op de begrooting uittrekt — anders zouden Gedeputeerde Staten daarvoor moeten zorgen — voor de kosten van onderhoud, doch wanneer het er op aankomt, daarvoor geen cent uitgeeft. Wat wil nu het artikel? Uitspreken de verplichting van het gemeentebestuur om in stand te houden. Wat is daarbij de rol van de Regeering? Er moet natuurlijk een sanctie zijn van zulk een artikel. De rol van de Regeering is deze, dat wanneer de gemeente weigert de uitgaaf te doen, de Regeering zelf het werk uitvoert om het gebouw in stand te houden, d. w. z. het dak dicht maakt, de goten zuivert, hier en daar schoren plaatst, enz. Nu komen de kosten. Die worden gedragen door de gemeente; alleen zegt het artikel: de Regeering kan voor een deel of voor het geheel die kosten voor hare rekening nemen.

»De omstandigheid toch kan zich voordoen, dat de Regeering te doen heeft met een noodlijdende gemeente en eerst dan kunnen de kosten van instandhouding ten laste van het Rijk komen. Daarin zie ik dus niet het gevaar voor een bankroet.

»De tweede groep van onroerende zaken betreft die gebouwen, welke behooren aan anderen, voornamelijk kerken. Daarbij wordt natuurlijk voorgesteld anders te handelen. Er wordt wel de verplichting uitgesproken om een gebouw in stand te houden wanneer het eenmaal op de lijst staat, maar de eigenaar kan niet verplicht worden tot het doen van de noodige werken. Hier wordt alleen uitgesproken de verplichting om te tolereren, dat het werk geschiedt door de Regeering. En wat de kosten betreft, die worden gebracht ten koste van den eigenaar, voor zoover hij daarmee is gebaat; indien dit niet het geval is, maar sprake is van *impensae voluptuosae*, indien de werken niet direct strekken tot instandhouding, dan zal het Rijk de kosten moeten dragen. En wat zegt nu de toelichting van het artikel? Die zegt uitdrukkelijk: het spreekt vanzelf, dat de rijkscommissie die het toezicht over de zaak te houden heeft, de haar op dit punt toegedachte bevoegdheid niet kan uitoefenen zonder in elk bijzonder geval in overleg te treden met de Regeering,

met het oog op de mogelijke financiële gevolgen. De Regeering heeft dus geen strop te wachten, want de commissie komt eerst met de Regeering overleggen. Haar taak zal dus daarin bestaan, — zoo leest men verder — dat zij in voorkomende gevallen kennis geeft aan den Minister en dezen inlicht over de eventueel ten laste van het Rijk vallende kosten, terwijl dan de Minister op den hem geschikt voorkomenden tijd en wijze, kan zorgdragen voor de uitvoering van de wenschelijk geachte maatregelen.

»Als er ooit is zorg gedragen, dat de Regeering er niet kan inloopen, dat er financieel geen gevaar te duchten is, dan is het wel hier. En hoe komt dat? Omdat er in die commissie zaten twee menschen, die het klappen van de zweep kennen; de een is een ambtenaar van het Departement van Binnenlandsche Zaken, die juist over de oude monumenten gaat, de ander ben ik zelf, die ook door de langdurige ondervinding heb geleerd wat het voor een Minister beteekent, wanneer hij geld moet uitgeven. Beiden hebben begrepen, dat zij zorg moesten dragen, dat de bepalingen zoo werden gemaakt, dat de Regeering nooit in financiële ongelegenheid kon geraken. En dat hebben de andere leden van de commissie ook begrepen. Zoo is tot stand gekomen het concept, waaruit de Minister, geheel en al ten onrechte, groote gevaren voor onze schatkist heeft gedistilleerd.

»Het is wel te betreuren, dat juist op een oogenblik, dat provinciale besturen beginnen zich te erbarmen over de aesthetica van de natuur, de Minister zoo koud is wat betreft de monumenten van geschiedenis en kunst. Die sans-gêne van den Minister om de Kamer eenvoudig af te wijzen, blijkt ook hieruit, dat de Minister zich verbeeldt geheel van de zaak af te zijn door een artikel aan te halen dat bezwaren kan bevatten. Vooreerst, als dat concept-artikel niet goed is, waarom maakt de Minister het dan niet anders? Hij is toch volkomen bevoegd, gerechtigd en zelfs verplicht het artikel te concipieeren naar zijn eigen overtuiging; maar bovendien, is er dan buiten dit artikel niets anders te doen in verband met dit rapport? Zijn er dan niet een aantal andere punten die de Minister onder de oogen moet zien en waaraan hij zijn aandacht moet wijden, waarvoor hij wettelijke regelingen kan maken die geen cent behoeven te kosten?

»Die andere punten gooit de Minister ook maar overboord. Dit nu is wel erg gemakkelijk, maar niet juist en niet billijk. Er is bij voorbeeld een artikel dat aan de gemeentebesturen de bevoegdheid geeft te zorgen, dat de omgeving van een monument niet wordt bedorven door nieuwe aanbouwen, een artikel dat geen cent kost en toch wel de moeite waard is. Er is een andere bepaling die aan burgemeester en wethouders de verplichting oplegt kennis te geven van het bestaan van gebouwen die vallen onder de Hinderwet; ook dit artikel kost der Regeering niets. Voorts is er het verkwanselen van roerende zaken, behorende aan gemeentebesturen, — ik denk aan den beker van Veere — wat ook geen cent kost, en eindelijk is er art. 12 en vlg., handelende over de quaesties die zich kunnen voordoen bij de ontdekking van voorwerpen bij opgravingen. In dat artikel wordt gevraagd, dat de gemeenten kennis zullen geven van elke opgraving, opdat dan van rijkswegen kunne gezorgd worden voor photographieën enz. Voorts wordt

ook het doen van opgravingen aan beperkende bepalingen onderworpen om te kunnen zorgen, dat die opgravingen geschieden op wetenschappelijke wijze. Daar heb ik nu tal van interessante bepalingen genoemd, die zeer nuttig kunnen zijn en geen cent behoeven te kosten, maar die eenvoudig door den Minister worden voorbijgegaan, alleen omdat het geld zou kosten, hetgeen niet juist is.

»Mijnheer de Voorzitter! De Minister kan ons dit laatste niet wijsmaken; zonder mij nu in deze zaak te verdiepen, vraag ik alleen hoe dit alles dan gaat in het buitenland, welks inlichtingen op het oogenblik de ministerieele tafel encombreeren. En als de Minister dit nagaat, dan zal hij zien, dat in het buitenland wél zulke wettelijke voorzieningen getroffen kunnen worden en ook getroffen zijn en zelfs daar waar men het het minst zou verwachten. Ik noem bij voorbeeld Egypte en Hindostan, waar wettelijke bepalingen voor de monumenten bestaan, terwijl ook in kleine landen als Hessen en Oldenburg voorzieningen zijn getroffen. In het licht van deze feiten maakt niemand mij wijs, dat dit bij ons een onbereikbaar ideaal zou zijn. Neen, Mijnheer de Voorzitter, het is geen financieele en ook geen moeilijke quaestie, maar het is eenvoudig een quaestie van goeden wil en van belangstelling en ik acht het onverantwoordelijk, dat de Minister omtrent dit punt geen belangstelling toont.

»Ik zal hier nog een opmerking aan toevoegen, namelijk deze, dat wel verre van schadelijk te zijn voor de schatkist, een regeling, zooals die door deze oudheidkundige commissie bedacht is, ten bate van de schatkist zal komen. Wat wil die regeling? Dat de gemeente- en kerkbesturen gehouden zijn hun monumenten, als die geclasseerd zijn, in stand te houden — het minste dat gebeuren kan. En waarom is dit nu noodig? Opdat de Regeering dan niet elk oogenblik sta voor een gemeente- of voor een kerkbestuur, dat komt zeggen: de boel valt in, help mij en geef subsidie. Jarenlang laten zij een poort staan zonder er iets aan te doen. Van de kerk te Vosmeer heeft men het dak laten instorten en dan komt men om hulp vragen. Aan de kerk te Sleen, die op rijkskosten is gerestaureerd, heeft men in 20 jaar geen hand uitgestoken, geen lei genageld en geen goot schoongemaakt. Het gevolg is een beroep op de schatkist, waarvoor de Minister te recht zoo bezorgd is. Zulke zaken kunnen voorkomen worden door een regeling als ik zou wenschen. Precies het omgekeerde van wat de Minister ons heeft voorgespiegeld zou daarvan het gevolg zijn.»

De Minister, Mr. Heemskerk, antwoordde als volgt:

»Wat de wetgeving betreft op de monumenten, kan ik mij nog niet ontworstelen aan de meening, dat een wetsontwerp betreffende de monumenten gevaar zou loopen om het Rijk zeer op kosten te jagen. Ik weet niet of het wenschelijk is, dat wij daarover op dit oogenblik eenigszins uitvoerig van gedachten wisselen, maar, wanneer de geachte afgevaardigde meent, dat men er is, door bijv. eenvoudig in de Memorie van Toelichting te schrijven, dat het onderhoud van monumenten, die het eigendom zijn van openbare besturen, ten laste blijft van die openbare besturen en alleen de eigendom van parti-

culieren voor rekening van het Rijk in stand zal worden gehouden, moet ik toch zeggen, dat ik vrees, dat dit een illusie zal blijken.

»De geachte afgevaardigde heeft te kennen gegeven, dat slechts impensae voluptuosae ten laste moeten komen van het Rijk. Maar de openbare besturen zullen beweren, dat men hier te doen heeft met impensae voluptuosae en zullen wijzen op allerlei zaken van algemeen nut, waarin moet worden voorzien, en men zal er sterk op aandringen, dat wanneer het Rijk een dergelijke wet maakt, de gemeentebesturen zullen worden ontlast van de impensae voluptuosae. Men kan zich in dit opzicht wel illusies maken, maar ik heb er niet overheen kunnen komen, om nu een commissie van classificatie te maken voor alle belangrijke gebouwen, die minstens 50 jaren oud zijn. Wanneer daaraan dan bepalingen werden verbonden, zooals in dit wetsontwerp, dan zal menigeen het aangenaam vinden, wanneer zijn eigendom door de commissie op de lijst wordt gezet, want dan staat men niet op den index, maar op een voordeelige lijst. Ik vrees, dat men op die wijze zal krijgen een toevloed van aanvragen, met het gevolg, dat dit zal leiden tot groote uitgaven voor de schatkist. Daarom gevoel ik er veel meer voor om alles te houden zooals het op dit oogenblik is, en dat men zoo noodig steun geeft voor restauratie. Ik wil daarmee niet zeggen, dat wellicht niet een enkele bepaling kan worden gemaakt die noodig kan zijn, dat wil ik gaarne overwegen, maar dat zou toch een wetsontwerp worden van veel minder verre strekking dan het wetsontwerp, dat door deze commissie is ter tafel gebracht. Kon op die wijze door het maken van eenige bepalingen worden voorkomen het verval en het doen van groote uitgaven voor restauratie, natuurlijk zou ik mij dan daarin verheugen. Dat zou dan ook de eigenlijke bedoeling van zulk een wetsontwerp moeten zijn. Wellicht zouden daarbij eenige bepalingen kunnen worden gemaakt omtrent de omgeving van monumenten; daartegen zou op zich zelf geen bezwaar zijn. Doch de groote moeilijkheid zal wel blijven, om uit te maken, wat eigenlijk een monument is. Het maken van een inventaris zal bezwaarlijk zijn, en algemeene wettelijke voorschriften daaromtrent te geven, is ook niet gemakkelijk. Doch wanneer eenige vrijheid aan het centraal bestuur wordt gelaten, zou men in dit opzicht wellicht wat kunnen doen. Ik meen op dit oogenblik hiermede genoeg te hebben gezegd om aan te toonen, dat het hier inderdaad niet geldt een zaak, die zoo maar in eens als een knoop is door te hakken, zooals men dit uit de rede van den geachten afgevaardigde wel zou kunnen afleiden.»

Het is wel niet mogelijk de zaak oppervlakkiger te behandelen dan de Minister hier deed; kennelijk had hij niets gelezen, en zelfs niet naar de rede van den heer De Stuers geluisterd. Deze wees hierop, toen hij voor de tweede maal het woord ontvangen hebbende, en zeide:

»Ik zal niet op alle punten terugkomen, maar enkel even bespreken de impensae voluptuosae, bij de monumenten. Het spijt mij, dat de Minister mij niet goed heeft begrepen, of, laat ik mij beleefdheidshalve liever anders uitdrukken, dat ik den Minister niet duidelijk genoeg gemaakt heb, hoe de vork in den steel zit.

»De Minister heeft gezegd, dat de gemeenten zullen gaan eischen, dat zij ontheven worden van deze impensae voluptuosae. Wat ik echter te dezen aanzien gezegd heb, is door den Minister dooreengehaspeld. Die soort impensae kwam ter sprake bij monumenten niet aan openbare lichamen behorende. Omtrent monumenten, aan openbare lichamen behorende, hebben de gemeenten niets te eischen. Volgens de Gemeentewet moeten zij een som op de begrooting uittrekken voor het in stand houden van hun eigen gebouwen; zij hebben van het Rijk niets te eischen; alleen zal de Regeering, wanneer zij noodlijdend zijn, kunnen helpen.

»Waar de Minister verder gewezen heeft op de groote moeilijkheid, verbonden aan het maken van een dergelijke wet, stem ik hem dit volkomen toe. Het is een wet, die zeer zeker alle aandacht verdient en niet in een vloek en een zucht is in elkaar te zetten, maar zegt de Minister, dat het onmogelijk is een dergelijke wet te maken, dan is hij blind voor het feit, dat zulke wetten in bijna alle beschaafde landen bestaan en nog pas gemaakt zijn voor Hessen en voor Oldenburg. Waar die menschen dit kunnen, zal het toch zeker wel aan iemand met zulk een sterk brein, als de Minister heeft, mogelijk zijn.

»Intusschen heeft de Minister gezegd, dat al is het werk niet gemakkelijk, hij het toch wel wil overwegen. Nu zal ik de beleefdheid hebben, daarbij een vriendelijk gezicht te zetten, maar achter de schermen wil ik toch wel zeggen, dat ik mij daaromtrent niet buitengewoon veel illusies schep. Het wordt dan ten minste vastgelegd in de *Handelingen*."

Hiermede was de beraadslaging afgelopen.

De conclusie is duidelijk en bedroevend: de Minister heeft gedurende meerdere jaren de Kamer en hen die voor het behoud onzer nationale monumenten opkomen en een wettelijke regeling verlangen, met betuigingen van belangstelling aan de praat gehouden en toen hij eindelijk kleur moest bekennen, zich van de zaak met een paar holle zinsneden afgemaakt.

De zaak kan hem niet schelen. —

Het is waarlijk beschamend; elk oogenblik leest men hoe in andere landen Regeering en Parlement zich de monumenten, welke de nationale geschiedenis illustreeren, aantrekken. In het begin van Mei geschiedde zulks in Pruissen ¹⁾, waar men wil waken voor een richtige behandeling van opgravingen, een punt ook voorzien in het schema voor een wetsontwerp door de Commissie van den Oudheidkundigen Bond ontworpen, doch door onzen Minister geen aandacht waardig gekeurd.

1) Een overzicht van het Pruisisch ontwerp is opgenomen onder de Korte Mededeelingen.

MEDEDEELINGEN OMTRENT DE ZORG VOOR DE MONUMENTEN EN KUNSTSCHATTEN IN ITALIË.

I.

Reeds vroeger zijn in het »Bulletin» mededeelingen aangaande de zorg voor de monumenten in het buitenland verschenen; dus kan een overzicht van hetgeen door de regeering van het Koninkrijk Italië in dit opzicht is gedaan te dezer plaatse allicht belangstelling wekken.

Zonder twijfel is Italië het land in Europa, dat er op bogen kan de meeste monumenten van oudheid en kunst op zijn bodem (en er onder) te bezitten, en hoe de regeering van zulk een land de taak om zijn monumenten te bewaren opvat en vervult, is op zichzelf al iets, dat aandacht verdient. Het geldt, als er van Rome, Pompeji, Ravenna, Florence sprake is, niet alleen nationale, maar ook internationale belangen.

De zorg voor de monumenten is dan ook door Italië allermint als een soort luxe of als een bijzaak opgevat, maar heeft zich sedert de stichting van het koninkrijk tot een van de belangrijkste takken van dienst ontwikkeld, waarbij waakzaamheid en staatszorg in een stelsel van bij uitstek praktische maatregelen en besluiten tot uiting zijn gekomen.

Een nieuwe wet »op het beheer en het toezicht der zaken van oudheid en kunst» is 27 Juni 1907 in werking getreden; 20 Juni 1909 gevolgd door een tweede, die nadere bepalingen en aanvullingen bevatte. Het zijn in de eerste plaats deze beide wetten, die de aandacht vragen. In de wet van 1907 wordt reeds terstond het stelsel, volgens 't welk het beheer der monumenten plaats heeft, uiteengezet. Het eerste artikel luidt in letterlijke vertaling als volgt:

»Art. 1. — De zorg voor de archaeologische en artistieke belangen wordt uitgeoefend onder de directie van den minister van onderwijs, door middel van de volgende bureelen:

1e. De superintendentiën voor de monumenten,

2e. » » » » opgravingen en archaeologische musea,

3e. » » » » musea van schilderijen, van middel-eeuwsche oudheden, van moderne kunst en van kunstvoorwerpen in het algemeen.»

Om de hem toevertrouwde directie uit te oefenen heeft de minister een centraal bureau ingesteld, aan het hoofd waarvan Corrado Ricci geplaatst is als »directeur generaal der oudheden en schoone kunsten,» onmiddellijk onder den minister.

Art. 3 omschrijft de bevoegdheid en den gezagsomvang der superintendenten: Onder de superintendenties der monumenten ressorteert niet alleen het toezicht op en de verzorging van de monumenten, welke openbaar eigendom zijn, doch ook de waakzaamheid (»vigilanza») over alle, die zich in particulier bezit bevinden, en dat in dier voege als bij de wet op de zaken van oudheid en kunst is bepaald.

Art. 14 noemt achttien superintendenties voor de monumenten; welk aantal in 1909 met een afzonderlijke superintendencie voor Pisa werd vermeerderd.

Onder het tweede hoofd van de wet wordt over de ambtenaren gehandeld, aan wie de zorg voor de monumenten en verdere kunstschaten is toevertrouwd. Deze ambtenaren worden verdeeld in tien categorieën: superintendenten, directeurs, inspecteurs (d. z. conservatoren), architecten, teekenaars, secretarissen en boekhouders, amanuenses, opzichters, restaurateurs en suppoosten.

Hun werkring van hoog tot laag wordt in een reeks van 12 artikelen omschreven. De superintendenten worden bij ministerieel besluit aangewezen. Alle andere ambtenaren worden benoemd na gehouden »concorsi», d. w. z. na open sollicitatie, die voor de administratieve en deskundige betrekkingen het karakter van een prijsvraag of examen draagt, zooals dat in Italië zelfs bij het dingen naar hoogleeraars-zetels gebruikelijk is. Tot de »concorsi» voor de directeurs-plaatsen worden geen personen toegelaten, die niet reeds elders minstens twee jaar in gelijke betrekking of als »inspecteur» zijn werkzaam geweest. De ambtenaren van de vijf laatste categorieën worden aangesteld na een gewone sollicitatie.

Bij koninklijk besluit kunnen krachtens de wet beschikkingen aangaande het beheer van de monumenten (enz.) genomen worden, bureelen worden ingesteld of opgeheven, grenzen eener superintendentie, indien noodig, worden gewijzigd, alsook aantal en indeeling van het personeel worden vastgesteld.

(Art. 47—59). Behalve de bovengenoemde ambtenaren zijn er nog twee andere groepen van personen, die met het toezicht op de monumenten belast zijn, *zonder* bepaald aan een bureel verbonden te zijn en *zonder* eigenlijk ambtenaren te wezen. T. w.:

1e. de »honoraire inspecteurs».

2e. de leden der »provinciale commissies.»

De »honoraire inspecteurs» worden benoemd in de plaatsen, waar »monumenten» aanwezig zijn, om de regeeringsambtenaren, die uitteraard meest elders resideeren, met hun locale kennis in te lichten en in het bijzonder om de superintendenten bij hun toezicht op de kunstwerken in het district behulpzaam te zijn. Deze toch kunnen hun oog en aandacht onmogelijk overal tegelijk hebben!

Honorair heeten deze inspecteurs, niet zoozeer omdat zij, »eershalve» benoemd worden, maar omdat zij *onbezoldigd* hun posten bekleeden. (*»Il loro officio è gratuito.»* Art. 51). Zij zijn dus een soort »consuls», die geregeld hun rapporten inzenden, gemachtigd zijn toezicht te houden en aan den betrokken superintendent verslag doen, zoodra een monument schade dreigt te lijden, ontsierd zal worden, enz.

Dat zij niet eershalve zijn aangesteld, blijkt ook wel hieruit, dat zij elke drie jaar opnieuw moeten worden benoemd en ook tusschentijds ontslagen kunnen worden, als zij hun plichten niet nauwgezet genoeg vervullen. (Art. 50). Zij ontvangen hun aanstelling en instructie van den minister.

Terloops zij hier opgemerkt, dat de Italianen met »honoraire inspecteurs» gaarne schermen; zoo zijn b.v. ook voor de landbouw-belangen deskundigen als zulke onambtelijke ambtenaren aangesteld, om van hun bevindingen kennis te geven en om de regeering van rapport te dienen.

Om onder de werkzaamheden van de »honaire inspecteurs» te betere organisatie en samenhang te brengen en tevens om een soort »esprit de corps» onder hen te scheppen, heeft de regeering een zeer gelukkigen maatregel genomen door jaarlijks samenkomsten: »convegni degl' ispettori onorari dei monumenti e scavi» te organiseeren. De eerste samenkomst heeft 22—25 October van het vorige jaar in de hoofdstad plaats gehad en droeg geheel het karakter van een congres. Zij volgde trouwens onmiddellijk op het internationale kunst-historische congres, dat half October te Rome gehouden werd, zoodat vele van de »ispettori» ook daaraan zoo goed als gratis konden deelnemen, daar de Staat toch hun verblijfkosten voor een week, benevens de reis betaalde.

Op deze eerste samenkomst dienden in de eerste plaats de gebruikelijke feest- en eeremaaltijden, gepaard met de officieele ontvangsten op Kapitoel en Quirinaal, om ambtsgewicht en ambtsijver te versterken; doch bovendien werd in een zeer praktisch ingerichte reeks van acht voordrachten aan de vergaderde inspecteurs onderricht en opheldering gegeven, hoe de taak van »zorg voor de monumenten» door hen het best kan worden vervuld. Een opgave van de behandelde onderwerpen moge met de namen der sprekers, hier in een noot volgen, omdat het wel de moeite waard is er kennis van te nemen¹⁾.

De acta van de samenkomst werden vanwege het ministerie van onderwijs uitgegeven in een rijk geïllustreerd klein-folio deel van 572 blz., en gratis aan de deelnemers, bureelen en openbare verzamelingen uitgereikt²⁾.

Dat de inspecteurs na trouwe en meerderjarige plichtsbetrachting terdege worden geridderd, spreekt vanzelf. In Italië verstaat men het de menschen voor een taak te winnen, die elders als een last zou worden beschouwd en met tegenzin vervuld; — verstaat men het ook de belangstelling voor de »openbare zaak» met alle middelen op te wekken en te kweken, waar in menig ander land door het initiatief en de volharding van enkele particulieren »gedaan moet worden gekregen», dat de Regeering een zaak van nationaal belang ter hand neemt.

De boven sub 2 ingeleide »provinciale commissies» nemen collectief een dergelijke plaats in voor het gewest als de »honaire inspecteurs» elk voor zich in de plaatsen hunner inwoning, doch met meer gezag. In de hoofdstad van iedere provincie is zulk

1) Corrado Ricci, *Il fervore dei pochi*. (De geestdrift der weinigen. — Openingsrede).

Valentino Leonardi, *Organizzazione generale dell'amministrazione*. (Algemeene organisatie der administratie).

Luigi Parpagliolo, *Tutela dei monumenti*. (Voogdij over de monumenten).

Riccardo Artoni, *Tutela degli oggetti d'arte*. (Voogdij over de kunstvoorwerpen).

Franz Pellati, *Scavi e scoperte fortuite*. (Opgravingen en gelukkige ontdekkingen).

Luigi Cavenaghi, *Il restauro e la censervazione dei dipinti*. (Het restaureeren en conserveeren van schilderijen).

Gustavo Giovannoni, *Il restauro dei monumenti*. (Het restaureeren van monumenten).

Giacomo Boni, *Metodo di scavo*. (Methode van opgraving).

2) *La tutela delle opere d'arte in Italia. Atti del primo convegno degl'ispettori onorari dei monumenti e scavi, tenuto in Roma nei giorni 22—25 Ottobre 1912*, — (Roma 1913).

een commissie ingesteld »per la conservazione dei monumenti et degli oggetti d'antichità e d'arte." (Art. 53).

De commissies geven hun oordeel te kennen over elk geval, dat op de zorg en de bewaring der monumenten en kunstvoorwerpen binnen de grenzen hunner respectieve provincies betrekking heeft, en dat wel zoo dikwijls zij door de superintendenties of door het ministerie daaromtrent worden ondervraagd. Zij kunnen echter ook uit eigen initiatief voorstellen doen, die op de bewaring der monumenten betrekking hebben: voorstellen tot het ondernemen van nieuwe opgravingen, tot het verwerven van kunstvoorwerpen voor openbare verzamelingen, enz. Alles binnen de grenzen van hun ressort. (Art. 54).

Een provinciale commissie is samengesteld uit 7 of meer commissarissen, die bij koninklijk besluit worden benoemd. De superintendenten der monumenten en musea in de betrokken provincie maken ambtshalve deel van de commissie uit. Deze kiest uit haar midden voorzitter en secretaris. (Art. 55).

De commissies houden twee halfjaarlijksche zittingen in Mei en in November van elk jaar. Verder kunnen zij ook tusschentijds bijeengeroepen worden, op verzoek van den minister of zoo vaak de voorzitter het wenschelijk oordeelt. (Art. 57).

De functies der commissarissen worden niet gehonoreerd. Alleen vergoeding van reis- en verblijfkosten is toegestaan. (Art. 58).

Geen verbaal of uittreksel van verbaal kan door de commissies worden gepubliceerd, noch mag daarvan aan buitenstaande personen door de leden mededeeling worden gedaan, dan alleen met goedkeuring van den minister. (Art. 59).

Boven deze provinciale commissies en boven de ambtenaren in het algemeen staat een raad, de »consiglio superiore di antichità e belle arti". Deze raad bestaat uit 21 leden en is verdeeld in 3 secties: één voor de oudheid, één voor de middeleeuwen en nieuweren tijd, één voor de gelijktijdige kunst. Aan elke sectie zijn twee plaatsvervangende leden toegevoegd. (Art. 60).

Merkwaardigerwijs moet meegedeeld worden, dat, terwijl de leden der eerste beide secties bij koninklijk besluit op voorstel van den minister worden benoemd, van de derde sectie drie leden door de Italiaansche kunstenaars worden gekozen: een architect, een beeldhouwer en een schilder.

De taak van den »consiglio" is om den minister van raad in kunstzaken te dienen, zoowel bij aangelegenheden van wetgeving als bij te nemen beslissingen. De raad geeft zijn oordeel niet dan in de gevallen, waarin hij door den minister daartoe wordt aangezocht. Hij houdt voortdurend voeling met de provinciale commissies, van wie hij in vele gevallen op zijne beurt weder inlichtingen verkrijgt. Hij staat ook met de directeuren der verzamelingen enz. rechtstreeks in verbinding.

Een algemeen reglement voor de uitvoering van deze wet werd goedgekeurd en in werking gesteld bij koninklijk besluit van 1 Augustus 1907. Over den »consiglio generale" ontleenen wij aan dit reglement nog het volgende:

De voorzitter is de minister van onderwijs in persoon, die uit de leden een vice-president aanwijst. Ook voor de leiding van elk der drie secties benoemt hij een vice-president, met dien verstande echter, dat de algemeene vice-praeses meteen voorzitter is van de sectie, waartoe hij behoort. Bij ontstentenis van den vice-president wijzen de vergaderende leden een waarnemend voorzitter aan.

De raadsleden hebben voor drie jaar zitting, doch mogen terstond herbenoemd worden. Volgens beschikking van den minister kunnen ook twee secties of alle drie de secties gezamenlijk over een zaak vergaderen. Voor de behandeling van in te dienen wetsvoorstellen is de vergadering van het volledige »consilium» voorgeschreven. De voltallige raad en de secties worden door den minister telkenmale bijeengeroepen, die ook in overleg met den vice-voorzitter de agenda der zitting vaststelt.

Uit elke sectie worden door den minister drie leden aangewezen, die als gedeputeerden optreden.

Zoowel de voltallige raad als de vergaderde gedeputeerden kunnen ook op eigen initiatief aan den minister voorstellen doen of maatregelen aanbevelen, welke zij opportuun achten. Minstens tien dagen van te voren echter moeten de leden aan den minister kennis geven, wat zij ter sprake willen brengen, opdat deze gelegenheid hebbe zich op de hoogte te stellen en zoo noodig informaties in te winnen.

De raad wordt door den minister tweemaal jaarlijks bijeengeroepen, en wel in voorjaar en herfst; doch hij kan ook tusschentijds worden uitgenoodigd te vergaderen, zoo dikwijls de minister dit wenschelijk acht.

Met de negen gedeputeerden vergadert de minister geregeld iedere twee maanden, doch ook vaker en naar gelang dit noodig is, al dan niet volgens secties.

De »directeur-generaal der oudheden en kunsten» is gerechtigd ambtshalve de zittingen van den raad en van de gedeputeerde leden bij te wonen.

II.

Een tweede hoogst belangrijke wet, die door de regeering in 1909 werd voorgesteld, om zich daarvoor in staat te stellen de zorg voor de monumenten te beter uit te oefenen, werd den 20^{en} Juni van dat jaar door den koning onderteekend, doch stuitte bij de uitvoering op eenige moeilijkheden, zoodat het reglement, waarbij haar wijze van werking heeft te worden geregeld, de bureelen van het ministerie nog niet heeft verlaten en nog niet is goedgekeurd. Deze wet, die »de normen voor de onvervreemdbaarheid der zaken van oudheid en kunst bepaalt en vaststelt», is dan ook op sommige punten zeer streng geredigeerd. Haar strekking blijkt reeds uit de eerste artikelen, die aldus luiden:

Art. 1. — Onder de bepalingen van de tegenwoordige wet vallen alle onroerende en roerende zaken, die historisch, archeologisch, paletnologisch of artistiek belang hebben.

Hiervan zijn uitgesloten de gebouwen en kunstvoorwerpen van nog levende meesters of zulke, die minder dan 50 jaar geleden tot stand gekomen zijn.

Onder de roerende zaken zijn mede inbegrepen alle oude handschriften, incunabelen,

zeldzame en waardevolle prenten en gravures, en voorts alle zaken van »numismatisch belang».

Een aanvullende wet van 23 Juni 1912 heeft dit eerste artikel ook van toepassing gemaakt op de villa's, parken, tuinen en bosschen, welke historisch of artistiek belang hebben. Krachtens deze bepaling kon het park der Villa Borghese te Rome tot »staatsmonument» verheven worden, evenals b.v. het historische pijnbosch, de »Pineta», bij Ravenna (door Dante en Byron bezongen) en het kleine woud van de kluizenarij delle Carceri, bij Assisi, waar de H. Franciscus zich een poos terugtrok.

Art. 2. — »De zaken, die in het voorgaande artikel worden opgenoemd, zijn onvervreemdbaar, wanneer zij toebehooren aan den Staat, aan gemeenten, aan provincies, aan genootschappen, voorts wanneer zij kerkelijk bezit zijn of bezit van eenig andere erkende organisatie.»

Alleen bij ministerieele besluiten kan tot verkoop of overdracht van de bedoelde zaken machtiging worden gegeven, doch alleen in die gevallen, waarin voldoende gebleken is, dat de gezegde zaken geen schade lijden of door hun verkoop of overdracht het openbaar behagen (*»il pubblico godimento»*) niet wordt verminderd.

Art. 3. — Alle personen, die zaken als in de beide voorgaande artikelen bedoeld, onder hun beheer hebben, zijn gehouden, daarvan een beschrijvende lijst of inventaris op te stellen, volgens het stelsel, dat bij reglement nader zal worden uiteengezet.

Art. 4. — De minister, gehoord de gecommiteerde leden van den »consiglio superiore per le antichità e le belle arti», is gemachtigd er in te voorzien, dat de bovenbedoelde zaken naar behooren worden bewaard en verzorgd. Zoo noodig kan hij ze daartoe tijdelijk naar een openbare instelling doen overbrengen.

In dringende gevallen kan de minister zijn maatregelen nemen ook *zonder* vooraf den raad te hooren, doch dan moet deze er zoodra mogelijk in worden gekend.

Gehoord het oordeel van de genoemde gecommiteerden is de minister ook gemachtigd om, waar dit vereischt is, de gemelde zaken te doen restaureeren en alle noodige maatregelen te nemen, om hun »verslechtering» te voorkomen. De kosten daarvan komen ten laste van het bezittende lichaam of van den bezittenden persoon, indien en voor zoover dit lichaam of deze persoon in staat is die kosten te dragen.

(Over het al dan niet noodig zijn der uitgaven en over de mogelijkheid der eigenaars om die geheel of ten deele te dragen beslist in hoogste instantie de vijfde sectie van den Raad van State).

Art. 5. — Hij die als eigenaar of enkel als bezitter een van de onder art. 1 genoemde zaken onder zijn beheer heeft, welke de regeering verklaard heeft als »nationaal monument» of »zaak van nationaal belang» te beschouwen, kan zich van zijn eigendomsrecht niet ontdoen, of het bezit niet overdragen, zonder daarvan aan het ministerie van 't openbaar onderricht kennis te geven.

Art. 6. — De regeering zal dan in geval van overdracht het recht hebben het betrokken monument of het betrokken voorwerp voor zich in eigendom te verwerven

tegen denzelfden prijs, die in het contract van overdracht was vastgesteld. Dit recht moet binnen twee maanden na de gedane kennisgeving worden uitgeoefend, welke termijn tot vier maanden kan worden verlengd, als de regeering door de gelijktijdige verwerving van meerdere zaken niet terstond de gelden beschikbaar mocht hebben om tot aankoop over te gaan. Gedurende den genoemden termijn mag tot uitvoering van het contract van overdracht niet worden overgegaan.

Art. 7. — De monumenten of kunstvoorwerpen, die door onvoldoende verzorging schade lijden of dreigen te lijden, kunnen, wanneer de eigenaar of bezitter binnen een termijn hem door den minister van openbaar onderricht aangegeven niet in de noodige restauraties voorziet, onteigend worden.

De onteigening kan geschieden, behalve ten behoeve van den Staat, ook ten behoeve van provincies en gemeenten, of ook ten behoeve van andere lichamen, die rechts-persoonlijkheid bezitten en zich ten doel stellen voorwerpen, welke van artistiek of historisch belang zijn, te conserveeren («ai fini della cultura e del godimento pubblico»).

Art. 8. — »Van alle zaken, welke in dier mate historisch, archeologisch of artistiek belang hebben, dat hun uitvoer ernstig nadeel zou meebrengen voor de geschiedenis, de archaeologie en de schoone kunsten, is de uitvoer uit het koninkrijk verboden.»

De eigenaar of bezitter, welke voorwerpen als onder art. 1 bedoeld wenscht uit te voeren, moet daartoe aan het Bureau van Uitvoer verlof vragen, door welk bureau drie zijner functionarissen ad hoc zullen aangewezen worden, om uit te maken, of de bewuste voorwerpen van dien aard zijn, dat hun uitvoer om redenen als voornoemd verboden is.

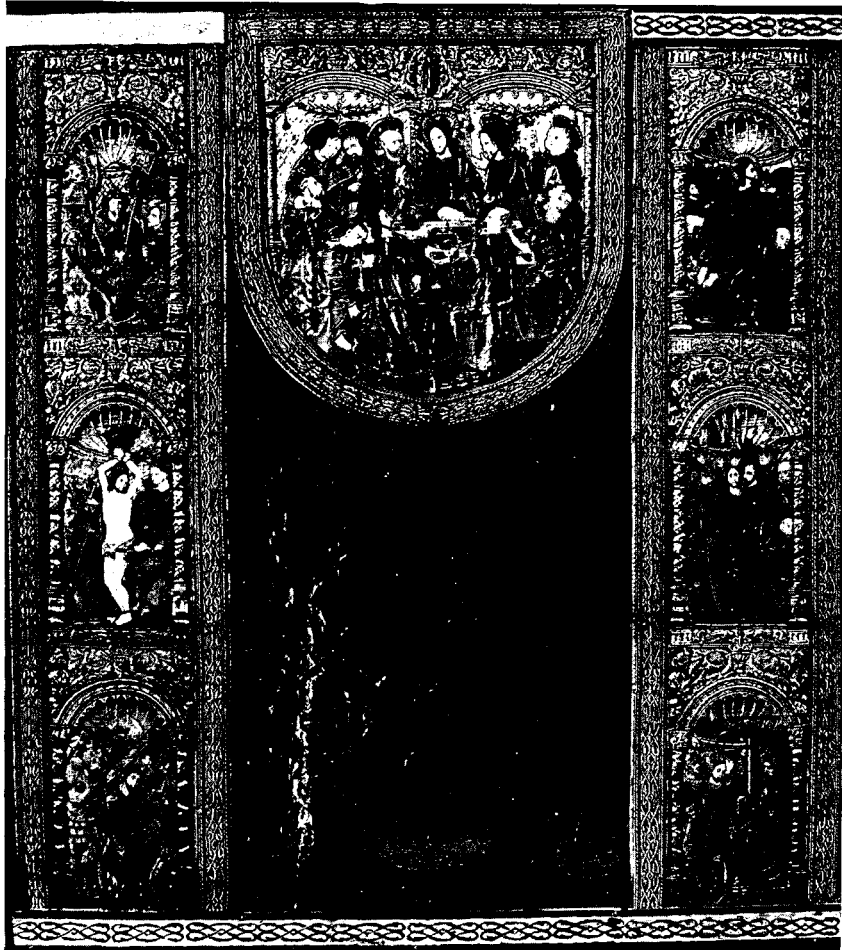
In geval van twijfel van de zijde van het Bureau of in geval van verzet van de zijde van den aanvrager wordt de beslissing overgelaten aan den »consiglio superiore dell'antichità e delle belle arti.»

Art. 9. — »Binnen een termijn van twee maanden, die tot vier maanden verlengd kan worden, wegens redenen als boven onder art. 6 omschreven, kan de regeering het tot uitvoer aangewezen voorwerp voor zich verwerven. De aankoop zal geschieden tegen den prijs, die door den uitvoerder was bedongen. Het voorwerp zal gedurende den genoemden termijn door de zorg van de regeering worden bewaard.»

Als zich zaken voordoen, waarvan de uitvoer krachtens het voorgaande artikel verboden is, en de regeering wenscht tot aankoop daarvan te geraken, dan is zij bevoegd, — in geval er termen zijn den prijs te hoog, d. i. te »Amerikaansch» te achten, — om door een commissie van bevoegden te doen vaststellen, welke waarde aan het betrokken voorwerp *binnen de grenzen van het koninkrijk Italië* toegekend moet worden. Wanneer de partijen met deze bepaalde waarde geen genoegen nemen, d. w. z. wanneer de eigenaar het voorwerp voor de bepaalde som *niet* wil afstaan, of wanneer de regeering voor dien prijs tot den aankoop *niet* wenscht over te gaan, dan wordt gezegd voorwerp weder aan den eigenaar teruggegeven, met de verplichting echter, *dat hij het nimmer zal uitvoeren en voorts zal doen bewaren volgens de normen bij de tegenwoordige wet bepaald.* De commissie

van bevoegden voornoemd wordt voor de helft door den uitvoerder, voor de helft door het ministerie benoemd. Bij staking van stemmen beslist een scheidsrechter, die door de commissieleden bij algemeen goedvinden wordt aangewezen, en in geval zij tot dit algemeen goedvinden niet kunnen geraken, de voorzitter van het Hof van Appel.

In art. 10 en 11 wordt verder over de uitvoerrechten van alle kunstvoorwerpen

Afb. 1. Pluviale in goudbrocaat. Vlaamsch werk uit de 15e eeuw.
Kathedraal te Gubbio (Umbrië)¹⁾.

gehandeld, die onder het eerste artikel der wet vallen. Deze rechten worden geheven volgens een progressief stelsel, naar gelang van hun waarde. Onder art. 41 is de tabel

1) Voorbeeld eener opname van het Fotografisch Kabinet van het Italiaansche Ministerie van Onderwijs. — Over dit pluviale vgl. Jaarverslag van het Nederl. Histor. Instituut te Rome. (*Verslagen van 's Rijks Oude Archieven*, p. 653).

bijgevoegd¹⁾). De waarde van het uit te voeren stuk wordt bepaald volgens de declaratie van den exporteur, met in acht neming van de schatting door het personeel der douane. Bij verschil van meening wordt uitspraak gedaan door een commissie, waarvan de leden als boven worden benoemd. De beslissing dezer commissie is definitief, zoodat beroep zoolw van de zijde van den uitvoerder als van de regeering is uitgesloten.

Het uitvoerrecht op de kunstvoorwerpen is niet van toepassing op zaken, die uit het buitenland zijn ingevoerd, wanneer zulks uit authentiek certificaat blijkt en wanneer de bewuste voorwerpen zich *niet langer dan vijf jaar* binnen de grenzen van het Koninkrijk bevonden hebben. Deze termijn kan echter telkens met vijf jaar op verzoek van de belanghebbenden worden verlengd.

Deze beide artikelen vervangen het laatste Koninklijk Besluit aangaande den uitvoer van kunstwerken, dat dateerde van 27 Augustus 1905 en zich baseerde op de wet van 12 Juni 1902, waarbij ook reeds voor den uitvoer van kunstwerken ministerieele goedkeuring noodig werd gemaakt, om 't export, zoo vaak dit wenschelijk werd geacht, te kunnen verhinderen. Een bezwaar — minder tegen de hier vermelde maatregelen dan wel tegen de uitvoering daarvan — is, dat de bureaux, die de beslissingen hebben te geven zeer langzaam werken, hetgeen voor den kunsthandel hoogst nadeelig en voor particulieren hoogst onaangenaam is²⁾).

Art. 12. — »De onder art. 2 genoemde zaken zullen niet mogen worden afgebroken, verwijderd of gewijzigd, noch ook worden gerestaureerd zonder machtiging van het Ministerie van Onderwijs³⁾».

Ingeval deze machtiging wordt geweigerd, kan door de eigenaars in rechten worden opgetreden.

Deze zelfde bepaling is volgens art. 15 ook van kracht voor de »van nature onroerende goederen», die *wegens hun natuurschoon of om andere redenen* in stand moeten blijven.

Art. 14. — In de plaatsen, waar zich onroerende goederen bevinden, welke onder de termen van de tegenwoordige wet vallen, kunnen, ingeval van nieuwen aanbouw of van verbouwing, de plannen, afstanden, afmetingen en alle andere noodige gegevens vanwege de regeering worden voorgeschreven, opdat de nieuwe constructie in overeenstemming zij met het monument zelf en zijne omgeving, den aanblik daarvan niet verslechtert, noch ook de belichting schade doet.

De volgende artikelen omschrijven het recht van de regeering om archaeologische opgravingen te laten doen, waar haar dit gewenscht voorkomt; óók op terrein aan

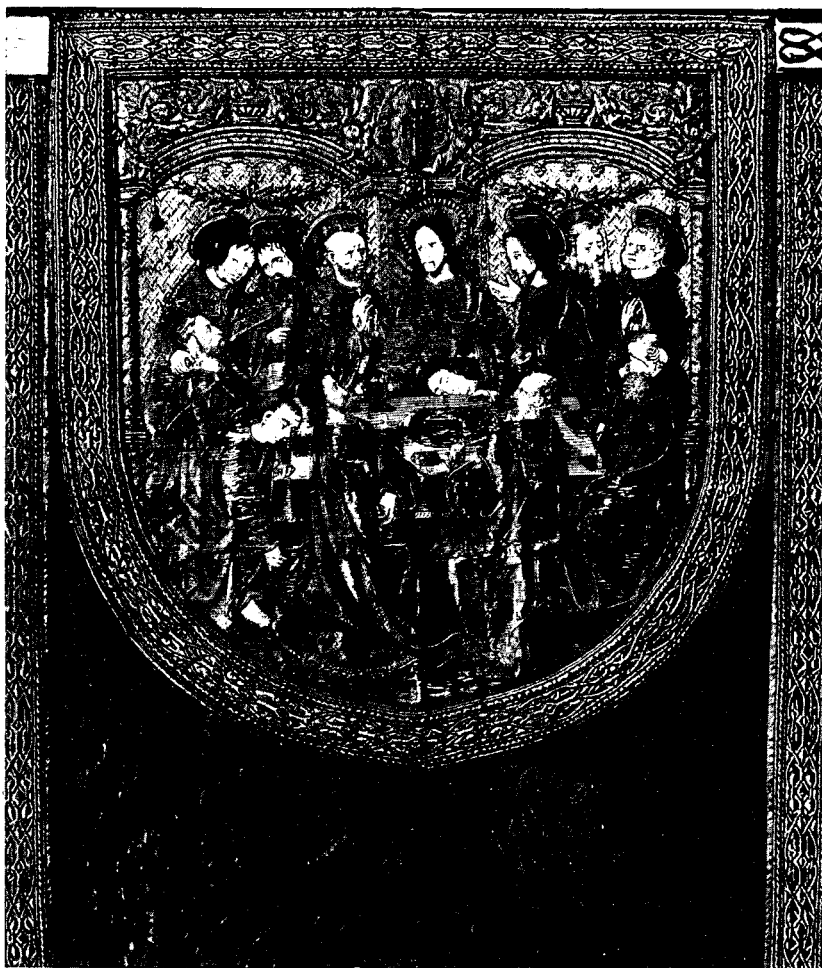
-
1)	Voor de eerste	5000 lire	5%
	» » tweede	» »	7%
	» » derde	» »	9%
	» » vierde	» »	11%

En zoo voort tot een maximum van 20% van de waarde.

2) Ook overigens heeft deze wet ernstige bezwaren, zoowel praktische als principieele, waarop het echter in dit objectief overzicht niet de bedoeling is nader in te gaan. Hare bedoelingen zijn loffelijk.

3) Vgl. in dit verband het vorige nummer van het »Bulletin», p. 17 vg.

particulieren toebehoorende, die dan eventueel recht op schadevergoeding hebben. Alle gevonden zaken zijn het eigendom van den staat, doch aan den eigenaar van den grond wordt $\frac{1}{4}$ van de waarde vergoed. Waar dit opportuun wordt geacht, kunnen de noodige gronden voor de opgravingen worden onteigend. Ook alle voorwerpen, die bij toeval aan het licht komen, worden als openbaar eigendom beschouwd. Het Ministerie van Onderwijs

Afb. 2. Schild van het Vlaamsche pluviale te Gubbio ¹⁾.

kan ook aan vereenigingen en aan particulieren het doen van opgravingen toestaan, doch deze moeten steeds onder opzicht van staatsambtenaren plaats vinden, om waarborg te hebben dat zij oordeelkundig geschieden. Vereenigingen en particulieren als voornoemd

1) Opname als boven. — Vgl. voor de afb. van een dergelijk pluviaalschild, in bezit der St. Janskerk der Oudbisschopp. Klerezy te Gouda, *Bulletin* 1910, p. 92.

hebben recht op de helft van de waarde der gevonden voorwerpen. De toestemming wordt oogenblikkelijk ingetrokken, als de boven vermelde voorschriften niet in acht genomen worden. Van alle vondsten moet onverwijld aan de autoriteiten kennis worden gegeven.

Art. 22 regelt in beginsel de heffing der entrée-gelden der musea enz. en bepaalt, dat zij uitsluitend aan elke instelling in het bijzonder ten goede moeten komen. Een circulaire met nadere instructies omtrent de heffing der entrée's verscheen 16 April 1912.

De laatste artikelen van de wet bevatten de strafbepalingen en verwijzingen naar de strafwetten; bijv. voor gevallen, dat kunstvoorwerpen bij uitvoer niet of onder onjuiste declaratie aan de douanen opgegeven worden. (Verborgten onder voorwerpen van ander gehalte, enz.).

III.

De publicaties, welke de Italiaansche regeering over hare monumenten en kunstschatten in het licht geeft, bestaan in de eerste plaats uit de beide ambtelijke periodieken: »Bollettino degli scavi» (opgravingen) en »Bollettino d'Arte». De uitgave van het laatstgenoemde maandelijksche tijdschrift werd ingesteld en geregeld bij de circulaires van 2 October 1906 en 19 April 1910. Het verschijnt door de zorg van het Ministerie van Onderwijs en heeft ten doel geregeld verslag uit te brengen over alles wat de musea, monumenten enz. aangaat. Als zoodanig bevat het officieele mededeelingen van te nemen of genomen maatregelen, en doet voorts geregeld verslag van alle aankopen, schenkingen, restauraties, tentoonstellingen enz. Naar het uiterlijk is het een gewoon geillustreerd maandblad, met kunsthistorische bijdragen, dat echter mede door het officieele karakter een der gewichtigste van de leidende Italiaansche en, men kan zeggen, van de Europeesche periodieken voor kunstwetenschap geworden is.

Wat de zorg voor de monumenten en kunstvoorwerpen aangaat, *voorgeschreven*, dat gegevens daarover zooveel mogelijk moeten worden verzameld en in het licht gegeven. De ambtenaren zijn gehouden voor de kroniek alle in aanmerking komende mededeelingen in beknopte, doch nauwgezette vorm in te zenden:  en bericht over elk afzonderlijk onderwerp of voorwerp en zoo mogelijk met bijgevoegde fotografie ter reproductie. Deze mededeelingen handelen niet alleen over zaken in staatseigendom, maar ook over alles wat zich in particulier bezit bevindt. Het is aan de directies der inrichtingen verboden dergelijke mededeelingen over nieuw ontdekte of nieuw verworven kunstvoorwerpen aan anderen te geven, elders te publiceeren of te doen publiceeren. Ook van restaureeringen, veranderingen in de ordening der musea enz. mag geen bericht worden gepubliceerd, zelfs niet in de dagbladen, v ordat dit (ambtelijk) in het »Bollettino» is geschied. Dit tijdschrift toch verschijnt nauwgezet elke maand en brengt die berichten onverwijld ter kennis van studeerenden en publiek. Daarna mogen de dagbladen er over zeggen wat ze willen.

Behalve de beide genoemde tijdschriften doet de regeering een »Catalogo delle cose d'Arte e d'Antichit » verschijnen, een omvangrijke uitgave van een groot aantal deelen

in den geest van onzen »Catalogus der monumenten». Aanleiding tot deze publicatie was de wensch der regeering een betrouwbaren inventaris te verkrijgen van alle in Italië aanwezige monumenten en kunstvoorwerpen, opdat zij daarover des te beter zou kunnen waken. Waken, dat wil in dit geval niet alleen zeggen zorg dragen voor behoorlijke conservatie, maar ook verhinderen, dat stukken, waar de natie prijs op stelt, ongemerkt naar het buitenland verdwijnen. Het plan om tot een dergelijke uitgave over te gaan stond reeds vermeld in de wetten op »oudheid en schoone kunsten» van de jaren 1887 en 1898, omdat in Italië, zooals elders, de inventarissen der eigendommen van corporaties en kloosters meestal in hoogst bedenkelijken staat verkeerden en niet den minsten waarborg gaven aangaande de waarde der betrokken voorwerpen. Zoo kan men het fraaiste werk van een schilder der Vroeg-Renaissance eenvoudig vermeld vinden als een »madona op paneel» en een zilveren miskelk met de meest merkwaardige antieke emailversieringen als een »kelk van wit metaal met figuren». En de toestand kon ook onmogelijk een andere zijn, omdat 't niet aangaat te verlangen, dat alle pastoors of andere personen, die toevallig kunstschaten onder hun beheer hebben, ook deskundigen zijn. De Staat diende hier in te grijpen, om te voorkomen, dat door onkunde der

Afb. 3. Kasuifel in den domschat te Aosta.
Rood fluweel met Vlaamsch goudbrokaat uit de 15e eeuw ¹⁾.

1) Afgebeeld in den *Catalogo delle cose d'Arte*, T. I. — De kathedraal te Aosta bezit nog enkele andere voorwerpen van Vlaamsche kunstnijverheid; o. a. twee gedreven koperen schalen van omstreeks 1500.

bewaarders de kostbare voorwerpen straks voor een appel en een ei naar het buitenland verhandeld werden, of door onoordeelkundige »restauratie» verknoeid.

Het eerste ministerieele besluit om over te gaan tot de samenstelling van een catalogus der kunstvoorwerpen in bezit der geestelijke lichamen werd in 1893 uitgevaardigd, doch kon niet dan tot een begin van uitvoering worden gebracht, omdat de regering toen niet gezind was de noodige geldmiddelen ter beschikking te stellen. De toenmalige »ispettore centrale» *Adolfo Venturi* deed wat hij kon, maar de zaak was gedoemd om in het zand te loopen. Echter voerde juist deze mislukkig tot hernieuwde belangstelling. Een Koninklijk Besluit van 26 Augustus 1907 gaf een nieuwe regeling voor het werk en ook de boven besproken Wet op de schoone kunsten van 1909 maakte een betere opzet der plannen mogelijk.

De leidende kracht was in dezen de directeur generaal der schoone kunsten *Corrado Ricci*, die reeds in Maart 1912 het eerste deel van den catalogus, de beschrijving der monumenten en kunstwerken te Aosta bevattende, met een inleidend woord aan den minister van onderwijs kon aanbieden. Het eerste van drie deelen over de kunstschaten der stad Pisa verscheen nog tegen het einde van hetzelfde jaar¹⁾. Hoe reusachtig uitgebreid deze uitgave moet worden, kan men begrijpen, wanneer men bedenkt, dat het genoemde deel over Pisa alleen den dom en het baptisterium aldaar omvat; het tweede deel zal *uitsluitend* over het Campo Santo handelen!

De catalogus wordt volgens districten naar een kaartstelsel bewerkt, dat krachtens het Koninklijk Besluit van 28 Juli 1911 bij ministerieele beschikking nader is bepaald en omschreven. Met de samenstelling der kaarten zijn de bureelen der superintendenties voor de monumenten en schoone kunsten belast. De superintendents wijzen uit het te hunner beschikking staande personeel deskundige ambtenaren (»ispettori») aan om de kaarten te redigeeren, doch kunnen ook andere geschikte personen met dit werk belasten, als deze zich beschikbaar stellen. Deze personen worden dan bij ministerieele machtiging aan de bureelen der superintendenties (b.v. aan een lokaal museum) toegevoegd. Het inventariseeren geschiedt volgens provincies, gemeenten en depôts. De bewerkers der inventarissen genieten geen bijzonder honorarium, doch hebben alleen recht op vergoeding van gemaakte onkosten. Persklaar is reeds het materiaal voor de volgende plaatsen: Verona, Padova, Monza, Piacenza, Parma, Ravenna, Fiesole, Pisa, Urbino, Offida, Terni, Città delle Pieve, Tivoli, Terracina en Monreale. Het geheel zal een paar honderd deelen omvatten en licht ook een paar eeuwen vorderen, vóór het voltooid is. Frankrijk heeft

1) »*Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia*», Fasc. I: *Aosta*, a cura di Pietro Toesca (een deel klein fol, 154 bladz. tekst en 123 afb.). Roma 1911. — Fasc. II: *Pisa*, a cura di Roberto Papini (264 bladz. tekst en 220 afb.). Roma 1912. —

Het hier gegeven overzicht dank ik vooral aan een bijdrage van Roberto Papini in de *Rivista del Touring Club Italiano*, welk rijkgeïllustreerd tijdschrift, beter en serieuzer dan onze »Kampioen», niet alleen de belangen van sport en vreemdelingenverkeer, maar ook grondige kennis van het eigen land voorstaat.

de uitgave van zijn »*Inventaire général des Richesses d'Art*» in 1874 begonnen en is nu na 40 jaar niet verder dan het 20ste deel gevorderd. Een werk als dit behoeft niet overhaast te geschieden!

De catalogus beperkt zich tot de zaken in bezit van vrome instellingen, gemeenten, parochies, kloosters, seminariën en instellingen van allerlei aard, aangezien de wet geen bevoegdheid verleent om ook de eigendommen van particulieren in inventaris te brengen, die daartoe slechts bij uitzondering vrijwillig toestemming zullen geven, aangezien zij door zulk een inventarisering tegenover den Staat gebonden zouden worden.

Bovendien zijn van den catalogus uitgesloten alle musea, die van de voorwerpen in hun bezit bijzondere catalogi bezitten of behooren te bezitten, welke voldoende beantwoorden aan de eischen van studie en beschaving en tevens noodig zijn voor de goede bewaring der genoemde voorwerpen.

De kunstschaten, die in catalogus moeten worden gebracht zijn van elke soort en van elke waarde: monumenten, beeldhouwwerken, schilderijen, voortbrengselen der verschillende kunsthandwerken als goudsmeewerk, glaswerk, meubelen, stoffen enz. Kortom de inventaris heeft alles te omvatten wat van de artistieke productie der vroegere eeuwen is overgeleverd.

Het illustreeren van de verschillende deelen moet zoo afdoende en volledig mogelijk geschieden, doch hiertoe worden de verschillende bewerkers ruimschoots in staat gesteld door het in 1900 ingestelde en sedert zeer uitgebreide fotografische kabinet van het Ministerie van Onderwijs. Dit kabinet staat onder de leiding van een staats-ingenieur, die de opdracht heeft door het geheele land zoo goed als alles te doen fotografeeren, dat uit artistiek of historisch oogpunt waarde bezit.

Zoo zijn tot dusverre van staatswege reeds vele duizenden opnamen gemaakt, welk aantal nog bij den dag toeneemt. Van de gemaakte foto's zijn uitvoerige registers gemaakt, die ten deele zelfs vanwege het Ministerie zijn uitgegeven. Vermeldenswaard is het ook, dat de afdrukken voor het publiek tegen een schappelijken prijs verkrijgbaar zijn gesteld. De proefalbums van het magazijn worden op verlangen aan ieder ter inzage voorgelegd en geven een overzicht van kunstschaten, waarvan zelfs deskundigen dikwijls het bestaan niet vermoedden.

Voor de dienstjaren 1907—'12 was voor den catalogus der monumenten en voor het fotografisch kabinet samen een post van 38.800 fr. uitgetrokken. Dit bedrag is op de onlangs aangenomen begrooting met 11.200 fr. verhoogd en wel in dier voege, dat voor den catalogus 30.000 fr. en voor het fotografisch kabinet een *bijzondere* post van 20.000 fr. werd uitgetrokken. Deze maatregel werd genomen, om de uitgave van de volgende deelen van den catalogus met te meer kracht door te kunnen zetten en ook om in een gemis aan bibliografische hulpmiddelen te voorzien. Bij de genoemde bedragen is de bezoldiging der ambtenaren en personeel *niet* inbegrepen, welke volgens een algemeene »rol» geschiedt, gelijk boven is aangegeven.

Rome, *Ned. Histor. Instituut*, April 1913.

G. J. HOOGEWERFF.

MÁURITSHUIS.

Reeds geruimen tijd bestond het plan, om het gebouw van binnen zoodanig in te richten, dat een voor de schilderijen nog beter passende, deftiger omgeving zou ontstaan en tevens de binnenarchitectuur meer tot haar recht zou komen. Toen, door de bemoeiingen van den Rijksbouwmeester den Heer D. E. C. Knuttel, vanwege het Departement van Waterstaat de benoodigde gelden waren toegestaan, kon, twee jaar geleden, met de uitvoering een begin worden gemaakt. De veranderingen, die sedert zijn aangebracht, betreffen de vestibule, de trappen en alle zalen.

Na den brand van 1704 is het gebouw in Lodewijk XIV-stijl hersteld. In 1718 waren die herstellingen afgeloopen. Alle houtwerk van deuren, ramen, vensterbanken, lambrizeeringen, schoorsteenmantels enz. werd in eikenhout uitgevoerd, uitgezonderd de beeldhouwde lindenhouten onderdeelen van schoorsteenmantels en van de betimmering der rijk versierde benedenzaal aan de Vijverzijde. Al dit hout werd toen dadelijk geverfd, groen met goud, in enkele vertrekken wit met goud. In de 19de eeuw, vermoedelijk bij de herstellingen van 1821, heeft men veel van de betimmeringen gesloopt, o. a. bijna de geheele lambrizeering in de groote bovenzaal aan de Vijverzijde, de drie groote dubbele deuren, die van de bovenzalen naar het trapportaal leidden, de architraven en het verdere houtwerk; behorende bij die deuren en bij de deuren der vertrekken naast de groote zaal boven, enz. Hier en daar werd het eikenhout door vurenhout vervangen. Ook werden alle schoorsteenmantels boven, op twee na, gesloopt, terwijl in 1821 ook het plafond met koepeltje, aangebracht in de groote bovenzaal aan de Vijverzijde, verdween. Men heeft, voordat de toestand verkregen werd, die aan den tegenwoordigen voorafging, empire-versieringen in stuc aangebracht, o. a. aan de doorgangen van de trapzaal naar de andere zalen. De sporen daarvan zijn in 1911 bij de herstellingen gevonden.

Vervolgens heeft men — vermoedelijk bij het inrichten van het gebouw tot museum (in 1820 en 1821) — het verstandigste gedaan wat in de gegeven omstandigheden mogelijk was om een interieur te verkrijgen, waarin de schilderijen behoorlijk tot hun recht kwamen: men heeft n.l. alle houtwerk geverfd in eiken kleur, zoodat geen groene lambrizeeringen of vensterluiken de schilderijen schaadden. Helaas heeft men toen ook de meeste plafonds en het stucwerk van eenige schoorsteenmantels bruin geverfd of bruin met grijs. Zoo was tenslotte het weinige, dat nog aan het interieur van 1718 herinnerde, al te zeer op den achtergrond gedrongen.

Later is er blijkbaar zoo nu en dan eens geld beschikbaar geweest om iets onderhanden te nemen en daaraan danken wij de restauratie der prachtige trapleuningen en het afloogen van het eikenhout in twee benedenvertrekken.

Toen nu in 1910 aan ingrijpender herstelling kon worden gedacht, rees de moeilijkheid, dat aan het steeds streng doorgevoerd principe, het interieur nergens sterker te laten spreken dan de schilderijen, ook nu terdege de hand moest worden gehouden. Een »stilgerechte" herstelling was dientengevolge slechts op sommige punten mogelijk

en willens en wetens moest worden gezondigd ten opzichte van het bestaande houtwerk, dat gemaakt is om te worden geverfd. Aangezien het meerendeel der schilderijen geen kleurige omgeving kan verdragen en in eikenhoutkleur geverfd eikenhout een duffen indruk maakt, was afloogen en in de was zetten de eenige uitweg. In de vestibule zou men weliswaar de ramen, deuren en trap opnieuw groen met goud hebben kunnen verven, maar dan zou de groene trapleuning boven in de trapzaal niet alleen dáár misstaan hebben, maar ook in de daarop uitkomende zalen een onharmonisch effect hebben teweeggebracht. Om dezelfde reden kon ook het oorspronkelijke plan, om het houtwerk in de kleine vertrekken

J. De Wit. Allegorie der Muziek. — Mauritshuis.

naast de groote zaal aan de Vijverzijde respectievelijk groen met goud en wit met goud te verven, niet worden uitgevoerd. Immers de openstaande deuren dier vertrekken zouden dan door hun kleur de schilderijen in de groote achterzaal geschaad hebben en het verwijderen der deuren zou afbreuk hebben gedaan aan den huiselijken indruk van het geheel. De plafonds en het stuc der schoorsteenmantels daarentegen konden zonder bezwaar weer in eere worden hersteld, hetgeen bovendien ten gevolge had, dat de vertrekken veel lichter werden. Het grijs met licht-bruin geverfde rijke Lod. XIV stuc-plafond der trapzaal is dan nu weer wit, en ook de bijzonder fraaie plafonds der kleine zijvertrekken,

die bruingeel met donkerbruin waren geverfd, prijken weer in de witte kleur, waarin de stuc-kunstenaar, die ze ontwierp, ze zich heeft gedacht.

Ten einde den schilderijen steun te geven, zijn in de trapzaal en de groote zaal aan de Vijverzijde eiken lambrizeeringen aangebracht, eerstgenoemde naar het voorbeeld van die van het trapbordes, de laatste naar dat der nog tusschen de ramen overgebleven gedeelten in die zaal. De van geverfd vurenhout en gips gemaakte doorgangen zijn door Lod. XIV eikenhouten doorgangen vervangen, waarboven de Rijksbouwmeester lang begeerde ijzeren afsluit-rolluiken op vernuftige wijze wist te verbergen. In de Italiaansche zaal aan de Plein-zijde werden de ramen naar den Vijverberg dichtgemaakt en die naar het Plein geopend. Zoo is daar warm, onbelemmerd licht verkregen. Eindelijk werden in drie zalen rookgeleidingen tusschen de ramen gemaakt, zoodat de kachels niet meer vóór den Stier van Potter en vóór de Anatomische Les staan en bovendien bij buitengewone koude ook in de Vermeerzaal kan worden gestookt.

Het plafond in de groote zaal aan de Vijverzijde vertoonde sedert 1821 een effen grijze vlakke met bruine kooffijst en stak daardoor onaangenaam af bij alle andere zolderingen der verdieping. Doordien men het ook uit de vestibule ziet, was het bovendien een slechte afsluiting van het fraaie perspectivisch doorzicht dat men van daaruit naar boven heeft.

Nadat ruim een jaar was gezocht naar een geschikte oplossing, werd van de Firma Fred. Muller & Co. te Amsterdam de gedeeltelijk hierbij afgebeelde zolderschildering gekocht, uit een middenstuk en vier hoekstukken bestaande, die door den Heer D. de Wild, broeder en jarenlang helper van den thans in New-York wonenden schilderijresteller C. F. L. de Wild, met veel zorg uitnemend werden gerestaureerd. De schildering, afkomstig uit het huis van wijlen Mr. C. Cock op het Rapenburg te Leiden, is gemerkt J. de Wit F. 1743 en stelt voor: in het midden, in frissche kleuren geschilderd, de Allegorie der Muziek, en in de hoeken: Krijgszang, Herderszang, Klaagzang en Klucht.

Door het aanbrengen dezer schildering in rijken stuc-rand heeft niet alleen de geheele zaal veel gewonnen, maar om bovengenoemde redenen ook het geheele gebouw. Tevens is een belangrijk werk van de Wit voor ons land behouden en is van dezen vooral om zijn grauwtjes beroemden meester ook een kleurige compositie van beteekenis eigendom van een onzer Rijksmusea geworden. Tenslotte is hierdoor ook de achttiende-eeuwsche kunst in het Mauritshuis meer naar voren gebracht.

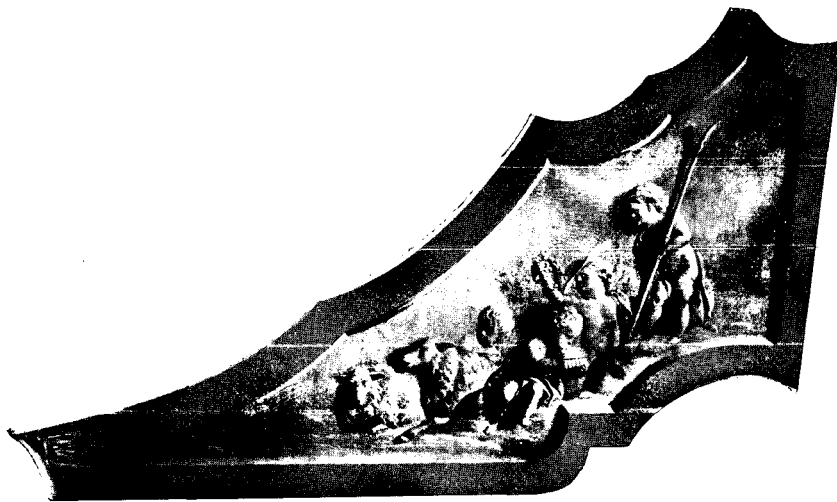
Als behang voor de bovenzalen werd gekozen wijnrood trijp, in de Italiaansche en daaraan grenzende zaal iets lichter van kleur. In de beide kabinetten werd grijs-groen trijp gespannen. De stof is slap geperst op origineele 18de eeuwsche rollen, in het bezit der Hengelo'sche Trijpweverij te Hengelo.

De vestibule is algeheel afgebikt en het prachtige stucwerk heeft weer zijn oude scherpte herkregeen. De vloer is belegd met groote marmeren tegels, bij elkaar passende en samen een fraai aderenverloop vormende. Alle houtwerk is er afgeloogd, de trappen zijn met roode loopers belegd, door koperen roeden gehouden. Het trapbordes kreeg een parketvloer en in de hoeken werden de borstbeelden van Willem V en zijn gemalin

op hun fijn gebeeldhouwde, van de overvloedige verf ontdane oorspronkelijke voetstukken geplaatst. De brandslangen werden dicht bij de zalen, onder het bordes geplaatst, zoodat zij, voor het publiek onzichtbaar, het deftig geheel niet verstoren.

In de benedenzalen werd het behang wat opgefrischt en werd (behalve in de groote zaal aan de Vijverzijde) al het nog niet behandelde eikenhout afgeloogd en het vurenhout door eiken vervangen. De schoorsteenmantels, vooral die in de primitievenzaal, hebben daardoor buitengewoon gewonnen. De dufheid van het hout heeft er voor levendigheid en kracht plaats gemaakt.

In de groote zaal werd, door het wegbreken van den grooten wand links, de symmetrie hersteld, die in dit schitterend staal van achttiend' eeuwsche binnen-architectuur zoo noode werd gemist. Nu heeft de zaal weer twee schoorsteenmantels. Teneinde

J. De Wit. De Herderszang. — Mauritshuis.

haar voor expositie van schilderijen geschikt te maken en toch de architectuur, dessusde porte, snijwerk enz. eenigzins te doen uitkomen, werden losse schotten met eiken lambrizeeringen vóór de wanden geplaatst. Het geheel heeft daardoor aan statigheid gewonnen.

In de rangschikking der schilderijen zijn in hoofdzaak de volgende veranderingen gebracht: de Italiaansche en Spaansche schilderijen zijn, na schifting, bijeengehangen in één in plaats van twee zalen. Daardoor kwam één zaal vrij voor werken der Hollandsche school. Het kabinet naast den Stier van Potter werd geheel voor laat-zeventiende en achttiend' eeuwsche kunst ingericht, zoodat nu de 18de eeuwsche schilderijen daar nagenoeg alle bijeenhangen en dit vertrek, met het plafond van de Wit en het Troost-kamertje, de 18de eeuwsche kunst representeert. Ook in de andere zalen werd allerlei verplaatst, hoewel de meeste »pièces de résistance» hun plaatsen behielden. Het schotje midden in de Vermeer-zaal kon vervallen en daardoor is meer ruimte verkregen. Een schitterend

effect maken daar Dr. Bredius' drie Rembrandts: de Negers, de Saul en de Homerus, welke laatste schilderij sedert door den eigenaar van een fraai gesneden vergulde lijst is voorzien ter vervanging van de zwarte, zoodat een zeer goed geheel is verkregen.

De rangschikking in de benedenzalen is aldus gewijzigd, dat alle schilderijen van Rubens en van Dijck in de groote zaal aan de Vijverzijde bijeen hangen en dat alle werken der 15de en 16de eeuw in de tusschenzaal aan de zijde van het Binnenhof zijn ondergebracht. Verscheidene, b.v. de Seisenegger's, hebben daardoor beter licht.

Enkele schilderijen zijn naar het op zolder nieuw gebouwde zeer goed verlichte depôt gebracht, waar ze op verzoek kunnen worden bestudeerd. Andere zijn aan regeeringsgebouwen enz. in bruikleen afgestaan. Geen enkel werk echter, dat voor het Koninklijk Kabinet van Schilderijen van beteekenis is, verdween van de wanden.

Over de sedert de vorige opgave verkregen aanwinsten: de diptiek van Barth. Bruyn, het legaat v. Pallandt van Eerde en den bruikleen van Gravin Sparre te Stockholm (schilderij van G. Dou), zal in een volgend nummer worden bericht.

's-Gravenhage, Mei 1913.

W. MARTIN.

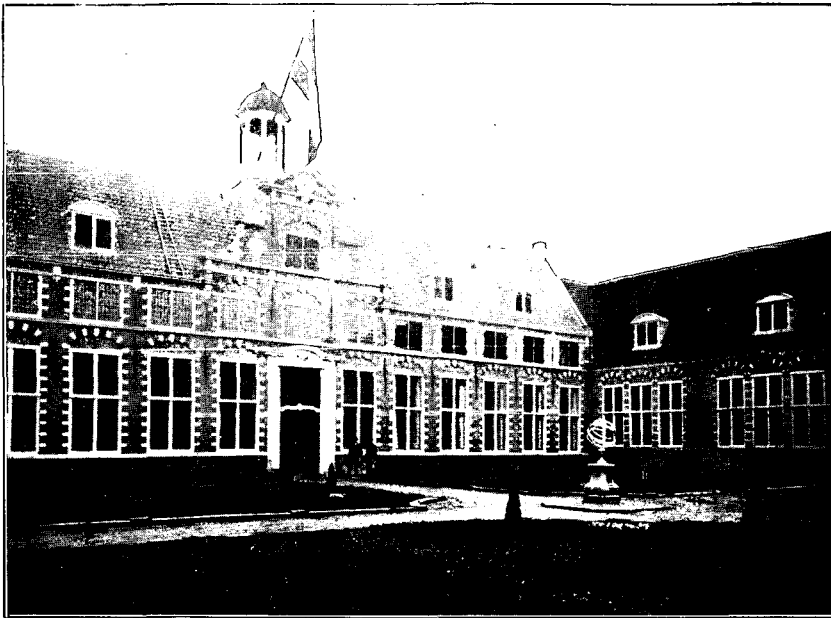
FRANS HALS MUSEUM DER GEMEENTE HAARLEM.

In het jaar 1828 werd de wensch uitgesproken, dat de schilderijen van Frans Hals, die in den Cluveniersdoelen hingen, zouden worden overgebracht naar het Raadhuis. Het waren vijf schutterstukken, waarvan de drie maaltijden de Raadzaal en de twee anderen de Burgemeesterskamer kwamen sieren.

Toen de collectie van de stad zich steeds vergrootte, waren het vooral Mr. Enschedé, de toenmalige stadsbibliothecaris en archivaris, en de burgemeester Fock, de personen, die inzagen dat het, met het oog op het publiek, beter zou zijn dat de schuttersstukken van Hals, vermeerderd met de Regentenstukken uit het Oude-Mannenhuis en het St. Elisabeth's gasthuis, een eigen onderdak kregen. Oppositie werd hier tegen gevoerd, en in den Raad twijfel uitgesproken of er wel menschen naar zouden komen kijken. Toch werd besloten de doeken, na de te houden Nijverheidstentoonstelling, in de lokalen daarvoor gebruikt, op te hangen. Zoo ontstond in 1862 het Gemeentelijk Museum van Haarlem, waaraan nog een oudheidkamer werd toegevoegd en een vertrek voor de martelwerktuigen. Oorspronkelijk uit twee zalen bestaande, gelegen boven de zuilengang van den kloosterhof van het Predikheeren of Dominicanen Convent, werd de collectie in den loop der jaren door de legaten van Mej. F. A. C. van der Burgh en van Jhr. J. C. W. Fabricius van Leyenburg en een geschenk van den Heer J. C. Gerlings aanmerkelijk vergroot. Reeds was er eene zaal bijgebouwd, om aan het plaatsgebrek tegemoet te komen, maar spoedig deed zich dit euvel in steeds sterkere mate gevoelen, zoodat ten laatste de doeken drie of vier hoog moesten worden opgehangen. De groote collectie Fabricius hing voornamelijk in de, naar den schenker genoemde, Fabricius-zaal.

Maar niet alleen een tekort aan plaats, ook vochtigheid en het niet brandvrij zijn der lokalen, waaruit heel lastig de groote schilderijen van Hals zouden kunnen worden gered, deed het verlangen geboren worden naar een nieuw, geheel vrijstaand, museum, waar meer zekerheid aan de schatten kon worden geboden, waar regen noch sneeuw toegang hadden.

In het begin van 1900 kregen de plannen vaster vorm en ontstond er een groote strijd, de kamp van voorstanders van Hals in een oud gebouw en anderen die een geheel nieuw huis tot Sanctuarium voor den grooten landzaat verkozen. De eersten, waaronder mannen als Dr. Bredius, Prof. Six, de Stuers, Breitner, Dr. Cuypers, Dr. Veth en anderen van grooten naam, zouden het pleit winnen, want in 1908 kocht de stad het Gereformeerde

Hoofdgebouw.

Weeshuis voor de som van *f*50.000 aan, om het te doen verbouwen tot Museum. Om zich een geheel vrijstaand gebouw te verzekeren, werden nog twaalf kleine woningen aangekocht voor de som van *f*70.000 en werd een plan ingediend door den Directeur van Gemeentewerken, den Heer Dumont, in overleg met de Commissie van Toezicht op de Kunstverzameling gemaakt, om het oude huis tot een geschikt Museum te herscheppen. Voor de Halsen waren bij dit plan speciale kabinetten aangegeven, die op de binnenplaats uitzagen, waaromheen het Museum gebouwd zou worden. Oud was er van dit vierkant alleen de westervleugel, terwijl al het andere nieuw moest worden gemaakt, uitgezonderd in den oostervleugel eene poort, die van uit het Groot-Heiligland naar de binnenplaats leidde. Oorspronkelijk hadden om het vierkante binnenplein de woningen gestaan van

de oude mannen, later waren die tegen den grond gegooid en waren er huizen van twee verdiepingen, waaronder een school, voor in de plaats gekomen.

Het hoofdgebouw dat in 1608 door Lieven de Keij, onder toezicht van Jacob van Campen werd gebouwd, is bijna geheel intact gebleven. Alleen de hoofddeur werd veranderd, die in het begin der 18de eeuw in Rokokostijl herschapen, zeer goed past bij het Renaissance-uiserlijk van het geheel. Later werd de spits van den topgevel door een Empireachtige fronton bekroond en kwam een torentje de daklijn breken.

De indeeling van het hoofdgebouw bleef behouden. Rechts van de groote hal zijn de Regentzalen met hun Rokoko-betimmering, die vroeger waarschijnlijk één zaal hebben uitgemaakt, gelijkende op de eetzaal, links van de hal, waar de massieve, zware eiken balken en de fraai gebeeldhouwde sleutelstukken nog van vroeger pracht getuigen.

Achter in de hal zijn twee nieuwe trappen aangebracht die naar de bovenverdieping geleiden, naar de zolders, die voornamelijk dienst zullen doen tot berging van gravures, oude koperplaten, photographiën naar de werken van Frans Hals etc. Bij deze zolders bevinden zich de ateliers voor restauratie en verdoeken. Voor we aan de zolders komen, rechts achter in de hal, eenige treden boven den vloer gelegen bevindt zich de zoogenaamde kapel, waar vroeger de godsdienstoefeningen plaats hadden voor de ouden van dagen. Hier staat een prachtige oude kast, vroeger behoord hebbende aan het Gevangenhuis, en hangt een gobelin, dat eertijds de kamer van een der wethouders opvroolijkte. Loopen we door de hal de binnenplaats over dan komen we bij de oude entréé-poort van het Museum en gaan links de vestiaire binnen, passeeren dan een rij kleine kamertjes, die als apotheek, als bergplaats voor oude maten en gewichten dienen, arriveeren door een overdekte gang in het eerste zaaltje links, dat evenals bijna alle andere vertrekken centraal verwarmd is en licht van de, in stile-Le Nôtre aangelegde, binnenplaats ontvangt. Slechts twee zalen hebben bovenlicht en een zijlicht van de achterkant. In dit eerste vertrek hangen de primitieven, waaronder de werken van Joan van Scorel, de Jeruzalemvaarders met de beeltenis van den meester, de Doop van Christus in den Jordaen, en de Adam en Eva. Hier hangt ook de eenige Patenier uit ons land.

Door een langen, met tegels bekleedden corridor gaan we van den voorgevel in den Noordelijken vleugel over, waar de kabinetten zuiderlicht ontvangen.

De eerste zaal is bijna geheel gewijd aan het werk van Maerten van Heemskerck. De »Ecce Homo» hangt er en »St. Lucas, die de Madonna met het Christuskind schildert», benevens enkele werken van Cornelis Cornelisz. van Haerlem, terwijl de pas verdoekte »Christus met doornen gekroond» van den eerste een plaats vond in den corridor, waar het zeer goed verlicht is.

Door een smallen doorloop, met vlakgeschilderde, overal even sterk verlichte figuren van schutters versierd, komen we in de bovenlichtzaal, waar enkele groote de Bray's, eenige Soutmans, een Pot van flinke afmetingen en een zeegezicht van Vroom een onderdak vonden. De twee daaropvolgende kabinetten bevatten: de eerste, regentenportretten van Verspronck en de Bray; en de tweede, een kerkinterieur van Job

Berckheyde, een groot doek van Holsteijn, »De arbeiders in den wijngaard», een kerk van Saenredam, portretten van Miereveld en Victors.

Door een klein bovenlichtzaaltje met werk van moderne Hollandsche meesters, de collectie Krol vormend, in 1912 aan het Museum afgestaan, en bestaande uit die werken, welke de Nederlandsche schilders afstonden om het standbeeld van Frans Hals mogelijk te maken, komen we in het hoofdgebouw, waar in de regentenkamers al de portretten van gepruikte heeren en van gepoeierde dames zijn verzameld, die de familie Fabricius onder hare leden telde. De hal is versierd met het doek van Cornelis Cornelisz. van Haerlem, de bruiloft van Peleus en Thetis, vroeger in het Mauritshuis, met een monumentalen

Groote eetzaal.

Lodewijk XIV-schouw met bijbehorende boezem en een groot glas-in-lood raam uit de kerk te Hoorn. In de eetzaal staan oude kasten, tafels, banken en stoelen, hangen regentenstukken van Van Loo, werken van Pot en de Grebber.

Het daaropvolgende vertrek is met goudleer behangen en geheel overgebracht uit het stadhuis, waar het bekend stond onder den naam van Schneevoogtkamer.

Het is alleen iets hooger van wand, waar de beschilderde zoldering van deze kamer tegen aangebracht werd. De naam Schneevoogt is ontleend aan den schenker van vele prenten van den Historischen Atlas, waaruit dikwijls, in die zaal, kunstbeschouwingen werden gehouden. Oude wapens in glas-in-lood zijn hier opgehangen, de zilveren St. Maartens-

beker, door Van Vianen gedreven naar teekeningen van Goltzius en Hendrik de Keyzer, is er tentoongesteld, en verder zijn er portretten uit de 17de eeuw in hun vergulde, gesneden eikenhouten lijsten te zien. Uit deze zaal voert een breede gang, waar de borden opgehangen zijn met de namen der regenten van verschillende gestichten in hun met wapens versierde rijk gebeeldhouwde encadrementen, naar de vier Halsenkabinetten, die er in uit komen. Het is een gang, die tevens als brandgang dienst doet. Eenige deuren daarin slaan naar buiten open en hierdoor kunnen de kostbare doeken, die aan haken zijn opgehangen, dadelijk overgebracht worden naar de open ruimte, die rondom het geheele gebouw loopt. Veel kans op brand is er niet, daar de zoldering der Halsenkabinetten door eterniet platen beschermd wordt en overal in het gebouw brandkranen, slangen en brandblusch-apparaten zijn opgehangen. De Halsenkabinetten hebben Noorderlicht van de binnenplaats en zijn met de uiterste zorg ingericht. Het licht valt door glas-in-lood-ramen, bij Jan Schouten vervaardigd; de muren geeren, waardoor de doeken niet loodrecht op het licht hangen maar scheef dit opvangen. De betimmering is van eikenhout en de vloer een geparketteerde. De kabinetten, welke het dichtst bij den hoofd vleugel en bij den vleugel aan het Groot Heiligland liggen, zijn het zwakst verlicht op die wanden, waar het licht onderschept wordt door de facade van het hoofdgebouw.

Bij wijze van proef zijn de muren gelaten in de kleur van de specie waaruit deze zijn opgetrokken, een grijsachtig crème. Dit geeft wel iets fijns, doch heeft het nadeel van reflex te geven. Hoe hierin tegemoet is te komen, zal moeten worden afgewacht. Voor een degelijk onderzoek was de tijd van een week, waarin de Halsenkabinetten moesten worden ingericht zonder dat de zon zich een dag vertoond had, veel te kort.

Kleinere doeken van meesters als Jan Steen, Brouwer, Allard van Everdingen, Ruysdael, Gerrit van Hees en Berckheyde zijn op de korte wanden der kabinetten gehangen, deels om de reflex wat tegen te gaan, deels ook om het aspect niet al te nuchter te maken, niet al te koel. Op den grond komen Perzische tapijten, waarvan er reeds verschillende op proef hebben gelegen; in de groote deuropeningen, gordijnen. Mochten eventueel deze vertrekken niet voldoen, dan kunnen de Halsen altijd nog in de groote zaal met bovenlicht in den anderen gevel worden ondergebracht.

Bij zon doen de meeste doeken veel lichter, al kunnen sommige misschien nog een weinig schuiner op het licht worden geplaatst om ze beter te doen uitkomen. Ook zullen de portières in de vier deuren op de gang uitkomend, veel er toe bij brengen om de zaaltjes meer een geheel te geven en een minder verbrokkelde indruk te wekken.

Niet onmogelijk is het, dat een bekleeding der wanden noodig zal blijken.

Uit de Halsenkabinetten komen we in een soort doorloop, waar minderwaardig werk de wanden bedekt en waar de vitrine staat opgesteld, inhoudende de Costeriana, w.o. het zeldzame abecedarium en de donaten. De laatste zaal bevat het door de Haarlemmers zoo zeer geliefde doek van Egenberger en Wijnveld »Kenau Simons Hasselaer op de wallen van Haerlem», waar het melodromatisch sentiment hoogtij viert. Omringd van oude wapenrustingen, vaandels, kogels en kanonnen is het een soort krijgszaal geworden.

Van hier naar de martelkamer il n'y a qu'un pas. Voordat men het Museum verlaat is een kijkje op het hoofdgebouw door de nauwe ingang tevens uitgang zeer aan te bevelen.

Of de oplossing om het Oude Mannenhuis tot een Museum te verbouwen, de juiste was, zal de toekomst leeren, zeker is het, dat geen plaats zich beter er toe leent om de oude kunst een waardiger omgeving te verschaffen dan hier gevonden wordt, waar binnen zoo wel als buiten alles meewerkt om ons den glorie-tijd, den gouden eeuw voor oogen te tooveren, ons den geest nabij te brengen van Oudt-Hollandt, toen dit in alle opzichten, en niet het minst in zijne kunst, aan het hoofd van Europa stond.

G. D. GRATAMA.

TWEEDE VOORLOOPIG BERICHT OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN.

Sedert ik een vorig jaar in het »Bulletin" 1912 blz. 51 verslag deed over de te Enkhuiizen ontdekte gewelfschilderingen, is het werk der verwijdering van de bedekkende laag olieverf door S. Vijselaar met niet minder goeden uitslag voortgezet, zoodat thans het geheele noorderschip is blootgelegd.

Ook zijn er door den Heer A. Dekema te Enkhuiizen eenige nieuwe opnamen gemaakt, die bij hem, evenals de vorigen voor f 3.— per stuk te verkrijgen zijn. Een sterretje in het volgende lijstje duidt aan van welke vakken reeds een opname bestaat.

Koorafsluiting.

***** De boom van Jesse in vijf vakken.

Noordzijde.

Zuidzijde.

- *1. Drie koningen die de ster zien. Matth. 2.
- *2. Aanbedding van de drie koningen. Matth. 2.
- *3. De Geboorte. Luc. 2.
- *4. } Maria boodschap. Luc. 1.
- *5. } } *verthmerd.*
- 6. Huwelijk van Josef en Maria. Matth. en Luc. 1 (fragment).
- *7. De verzoeking van Jesus. Matth. 4.
- 8. De krijgsknechten uitgezonden om Jesus gevangen te nemen tegen den grond geworpen. Joh. 18. 6.
- 9. Laatste avondmaal.
- *10. De intocht in Jerusalem. Luc. 19.
- 11. De doop van Jesus in de Jordaan. Matth. 2.

- *1. De drie helden van David, die hem het water uit de put van Bethlehem brengen. I Kronieken 11.
- 2. De troon van Salomo. I Kon. 10.
- *3. De droom van den schenker van Pharao. Genesis 40.
- *4. Gideon. Richteren 6. 37. 38.
- *5. Rebecca. Genesis 24.
- *6. De toren Baris.
- *7. David verslaat Goliath. I Samuel 17.
- *8. Samgar verslaat 600 Filistijnen met een ploegschaar. Richteren 5. 31.
- 9. Mannarapen. Exod. 16.
- 10. Intocht van David te Jerusalem met het hoofd van Goliath. I Samuel 17.
- 11. Naäman door zevenmaal wasschen in de Jordaan gereinigd van melaatschheid. II Kon. 5.

Het vermoeden, een vorig jaar uitgesproken, omtrent de antitypen van 8 en 9 werd dus ten volle bevestigd. De tijdsorde wordt in vak 2 en 3, 8, 9 en 10 verwisseld. Toch was het een verrassing de doop in het laatste vak te vinden. Een verklaring van dit feit is allicht te geven door de veronderstelling, dat aan het begin van dit schip, onder deze voorstelling, het doopvond zal hebben gestaan. Daar in het noordwesten was er de aangewezen plaats voor.

In het vak van Naäman den Syriër ontbreken weer enkele planken en waren verscheidene van hunne plaats geraakt. De commissie heeft deze voorzichtig doen losmaken en ze weer in hun verband gebracht, waardoor het oude geheel in hoofdzaak herwonnen wordt.

Mag ik ten slotte nog eene gissing wagen omtrent wat het zuiderschip doet verwachten, dan veronderstel ik dat daar, aan de hand van de »Spiegelh» de volgende antitypen uit de lijdensgeschiedenis zijn aangebracht, waartegen de typen, daar men telkens de keus uit drie heeft, natuurlijk niet te raden zijn:

11. Judas-kus.	5. Kruisiging.
10. Bespotting.	4. Beweening (kruisafslating).
9. Geeseling.	3. Graflegging.
8. Doornenkroning.	2. Verlossing van de heilige vaders uit de hel.
7. Kruisdraging.	1. Opstanding.
6. Nageling aan het kruis.	

Terwijl de apsis, zooals zoo dikwijls, het geheel met het laatste oordeel zal besluiten. Hier zal de schilder zich wel meer dan in den boom van Jesse aan zijn voorbeeld kunnen houden, maar toch in plaats van zooals gewoonlijk te volgen of te vereenvoudigen er niet weinig van het zijne moeten bijvoegen, om de gegeven ruimte te vullen.

J. SIX.

STELLINGEN BETREFFENDE DE INRICHTING VAN EEN HISTORISCH MUSEUM.

(Ingezonden door de daartoe benoemde Commissie van den Bond).

I. Het Rijksmuseum voor schoone kunsten behoort te bevatten afdelingen, gewijd aan de schilderkunst, de teeken- en graveerkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst en de kunstnijverheid.

Dit museum behoort zoodanig gerangschikt te worden, dat het een overzicht geeft van de historische ontwikkeling en de vervormingen van den kunststijl en het schoonheidsbegrip.

II. Voorwerpen, die — al zijn zij ook producten van bovengenoemde kunsten — alleen of vooral waarde hebben als herinneringen aan geschiedkundige toestanden, feiten of personen, behooren niet in dit museum, maar in een afzonderlijk Historisch museum.

N.B. Het Nederlandsche museum voor geschiedenis en kunst duidt reeds door zijnen naam zijne tweeslachtigheid aan; het schilderijen-museum doet dit door zijn wezen niet minder. Deze

tweelachtigheid geeft aanleiding tot groote bezwaren. Men mist thans elken leiddraad, zoowel voor aankopen als voor de rangschikking. De opneming van historische voorwerpen in een Kunstmuseum belemmert ook eene behoorlijke beschrijving der voorwerpen; zij maakt eene systematische aanvulling van het museum onmogelijk; zij doet plaatsgebrek ontstaan door onlogische en onnoodige uitzetting van het kader van het museum, en zij werkt verwarrend op verreweg de meeste bezoekers, die niet onderscheiden, welke voorwerpen uit het oogpunt van kunst, welke uit dat der geschiedenis tentoongesteld zijn.

Ieder museum-directeur heeft zijne persoonlijke voorkeur, die hij bij aankopen natuurlijk volgt; dit is nuttig en gewenscht. Maar het is dit alleen, als het museum is samengesteld volgens eene leidende gedachte, hetzij van kunst, hetzij van geschiedenis, waarnaar de voorkeur van den directeur zich richt; anders loopt het museum gevaar te ontfaan in eene stelsellooze verzameling van heterogene voorwerpen.

III. Het behoort tot de taak van het Rijk, zulk een Historisch museum te stichten.

N.B. Er bestaat thans eene groote leemte in het geheel der rijksmusea. Het Historische museum is onontbeerlijk en kan hoogst belangrijk zijn; veel, wat thans in het Kunstmuseum misplaatst is en van minder beteekenis schijnt, zal in het nieuwe verband zeer opmerkelijk blijken.

IV. In geval van twijfel over de plaatsing van een voorwerp, dat zoowel kunst- waarde als historisch belang heeft, behoort het oorspronkelijke werk in den regel in het Kunstmuseum, terwijl het Historische museum zich met eene reproductie vergenoegen kan.

N.B. Eene reproductie zal voor het Historische museum bijna altijd voldoende zijn, omdat het daar in den regel aankomt op het voorgestelde, niet op de wijze van voorstelling.

V. Het Historische museum moet omvatten de geschiedenis van Nederland en zijne koloniën, met inbegrip van de gewesten, die in den loop der tijden daartoe behoord hebben, — deze laatste alleen voor het tijdperk, dat dit het geval is geweest.

De koloniale afdeeling zal datgene moeten bevatten, wat de betrekkingen van Nederland tot hare koloniën illustreert, en zoo min mogelijk zuiver ethnographische voorwerpen mogen opnemen.

VI. Het Historische museum moet betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland van den vroegsten tijd tot heden.

N.B. De voorwerpen uit het praehistorische tijdperk der Nederlandsche beschaving behooren stellig in het Historische museum en zullen eerst daar behoorlijk tot hun recht komen. Over de doelmatigheid van het opnemen van Romeinsche voorwerpen, in Nederland gevonden, kan men twijfelen.

VII. Het Historische museum moet omvatten:

a. herinneringen aan historische toestanden uit het openbaar en bijzonder leven van ons voorgeslacht in al zijne uitingen: maatschappelijk en politiek leven, bestuur en rechtspraak, leger en vloot, kerkelijk leven en armbestuur, wetenschap, handel, nijverheid en gildenwezen, landbouw, scheepvaart, verkeerswezen en koloniën, huiselijk leven enz.

b. herinneringen aan historische gebeurtenissen: de voorwerpen van Nova Zembla, veroverde vlaggen en kanonnen enz.

c. herinneringen aan historische personen: de kledingstukken der Nassausche vorsten enz.

d. afbeeldingen van historische gebeurtenissen, kaarten, gezichten van topographischen aard, portretten van verdienstelijke en vermaarde Nederlanders (zooals de talrijke portretten van leden van het Huis van Oranje enz.), prenten betreffende zeden en gewoonten, en in het algemeen afbeeldingen van voorwerpen, waarvan ook de origineelen voor bijeenbrenging in aanmerking komen.

e. eene verzameling modellen, afgietsels en andere reproductiën van voorwerpen, niet vallende onder d.

VIII. Afzonderlijke musea van afdelingen, die tot het Historische museum behooren, zijn ten onzent niet wenschelijk.

N.B. Het Historische museum dreigt langzamerhand onmogelijk te worden, wanneer men achtereenvolgens een Oranje-museum, een Marine-museum, een Artillerie-museum inricht; zulke afzonderlijke musea leveren ook geen overzicht en geen geheel. In groote landen kunnen speciale musea echter noodig zijn, om eene bijzondere ontwikkeling tot haar recht te doen komen, die plaatselijk bijzonder belangrijk geweest is.

IX. De inrichting van het op te richten Historische museum en ook de plaats en het gebouw, waar het ondergebracht zou moeten worden, verdienen eene afzonderlijke principieele bespreking, zoodra tot de oprichting van het museum besloten zal zijn.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Museum te Deventer. — In een te Deventer gehouden vergadering van het Comité tot oprichting en instandhouding van een museum is besloten een vereeniging op te richten, genaamd de Waag. Het doel is, alle voorwerpen te verzamelen, die betrekking hebben op gewestelijke of plaatselijke geschiedenis en kunst in den ruimsten zin. Het museum zal worden gevestigd in het bekende oude Waaggebouw op den Brink, daartoe door de Gemeente afgestaan. N. R. Ct. 16 Mei 1913.

Museum van de firma J. Enschedé & Zn. te Haarlem. — Door Mr. Charles Enschedé is aan het Klokhuisplein te Haarlem een museum ingericht gewijd aan het drukkersbedrijf. Oude origineele drukken toegeschreven aan Laurens Janszoon Coster en Gutenberg zijn hier tentoongesteld naast lettermatrijzen en typen voor het drukken van werken in Oostersche talen en plaatdrukken. Natuurlijk ontbreken hierbij ook niet eenige curiosa

op het gebied der dagbladen, zooals het eerste nummer der Haarlemsche courant van 8 Januari 1655 en een der oudste nummers van de Amsterdamsche courant van 7 Juli 1629.

Zeer volledig is de verzameling van werken gedrukt bij de firma Enschedé en bij hare voorgangster de firma Wetstein, waaronder de door de firma Enschedé gedrukte muziekboeken. Uit later tijd zijn zeer interessant de proeven van drukken van geldswaardig papier, waarvoor de firma eene groote reputatie geniet.

Reeds geruimen tijd werd er door Mr. Joh. Enschedé materiaal verzameld voor dit Haarlemsch Plantijn Museum en Mr. Charles Enschedé had de groote verdienste het geheel te ordenen en voor belangstellenden ter bezichtiging te stellen. Na voorafgaande aanvraag is het Museum te bezichtigen op elken Woensdag en Zaterdag tusschen 2 en 4 uur.

Jaarverslag van het Museum te Zutphen, 1912. — De Commissie van Beheer kan op een toeneming van het aantal bezoekers wijzen, dat dit jaar 2038 bedroeg. De inkomsten overtreffen de uitgaven, zoodat er langzamerhand een fondsje beschikbaar komt voor belangrijke aankopen.

Er werden 8 tentoonstellingen gehouden, waarvan 7 van moderne kunstwerken en eene van Engelsche, Fransche en Hollandsche prenten uit de 16de, 17de en 18de eeuw.

Met den nieuwen catalogus werd een begin gemaakt. De aanwinsten worden uitvoerig beschreven. Wij zouden aan de secretaresse echter in overweging willen geven om te breken met het systeem om de aanwinsten te vermelden naar den datum, waarop deze ontvangen werden. Eene systematische indeeling naar den aard der aanwinsten zoude aan het overzicht hiervan zeker ten goede komen.

Ontwerp voor een wet op de opgravingen in Pruisen. — Volgens het ingediende ontwerp mag eene opgraving van voorwerpen van kultuur- of natuurhistorische beteekenis slechts zoodanig geschieden, dat geene schade wordt toegebracht aan het openbaar belang, dat betrokken is bij de bevordering van wetenschap en monumentenzorg.

Om eene opgraving te doen, is vergunning noodig van den regeeringspresident en deze kan bijzondere voorwaarden stellen. Niet toegestane opgravingen kunnen door de politie belet worden. Toevallige vondsten moeten uiterlijk den volgenden werkdag bij de politie worden gemeld. De ontdekker, de eigenaar van het terrein en de leider der werkzaamheden moeten alle maatregelen nemen om het ontdekte voorwerp en de plaats der ontdekking in onveranderden toestand te laten. Eventueel moeten de werkzaamheden geschorst worden. Een ontdekt voorwerp moet desgewenscht aan de overheid worden afgegeven tegen vergoeding der door de commissie te schatten waarde. Deze afgave kan slechts verlangd worden, wanneer er aanwijzingen zijn, dat het voorwerp zal verwaarloosd worden of verloren gaan en zij moet binnen drie maanden na de ontdekking geschieden. Wie een vondst niet aangeeft, wordt beboet tot 150 Mark; wie opgegraven voorwerpen vernietigt, beschadigt of verwijdert, wordt gestraft met geldboete van ten hoogste 20.000 Mark.

In de toelichting van de wet wordt betoogd, dat met de steeds toenemende ont-

ginning van den bodem en de ingebruikname van woeste gronden de overblijfsels van oude menschelijke vestigingen en graven achteloos worden vernield, zonder dat zulks ter kennis komt van een deskundige; vondsten worden geschonden en weggevoerd. Op die wijze worden niet alleen materiele en ethische waarden vernietigd, maar ook wordt een ontijdige grens gesteld aan de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van het mensdom. Het ontwerp wil geen verbod van uitvoer of blijvende eigendomsbeperking, slechts een voorafgaande toestemming van de overheid voor opgravingen en een recht van voorkoop voor den staat.

Zie: *De Bouwwereld*, 1913, bl. 82.

Wanneer zal de Nederlandsche wetgever eindelijk het belang van eene regeling inzien?

Uitverkoop van oudheden in gemeente-bezit. — Kort geleden ontvingen wij bericht, dat door de gemeente Nieuwkoop een antieke tafel was verkocht en in de N. R. Ct. van 13 Mei l.l. wordt vermeld, dat B. en Ws. van 's-Gravensande voorstellen om een antieke tafel en stoelen met losse wapenkussens uit de Rechtkamer te verkoopen. Dit laatste wordt door den inzender niet ten onrechte »een ongeëkend schandaal» genoemd.

Ook in andere gemeenten geschieden dergelijke »opruiming», zonder dat men er veel van hoort; men denke slechts aan de tafel uit het raadhuis te Bleiswijk, die plotseling te 's-Gravenhage in een antiquiteitenwinkel opdook.

Aan de nalatigheid van den Nederlandschen wetgever, die nog steeds in gebreke bleef om in navolging van de overige beschaafde staten de zorg voor de monumenten bij de wet te regelen, danken wij het, dat dergelijke »opruiming» mogelijk blijven.

Arnhem. — Uit het 19^e jaarverslag van de Vereeniging tot restauratie der Grooten of St. Eusebius-kerk te Arnhem nemen wij het volgende over. Een aanvang is gemaakt met de herstelling van het noordertransept, en wel door het plaatsen van de steigers voor de restauratie van de twee hoofdberen, en het groote, daartusschen liggende venster. De stijlen en traceeringen voor dat groote venster werden geheel vernieuwd, terwijl met de herstelling van de beide hoofdberen bij de pinakels daarvan begonnen werd.

Het gewichtigste is echter de veranderde gedragslijn ten opzichte van de oude kosterwoning. Mocht het vorig verslag nog gewagen van »verbetering der kosterwoning», thans is gebleken, dat deze verbetering alleen te verkrijgen was, door deze woning voor het grootste gedeelte te amoveeren. Daardoor kon ook het raam in het noordertransept, waarin nu de geschilderde glazen zijn aangebracht, indertijd geschonken door wijlen Mevr. Douairière Mollerus, op de oorspronkelijke grootte gebracht worden.

N. R. Ct. 15 Mei 1913.

Ned. Herv. Kerk te Egmond aan den Hoef. — Het in 1490 door Jan van Egmond gestichte schilderachtig kerkje zal weldra gerestaureerd worden. Er liepen geruchten, dat deze restauratie wel wat te ingrijpend zoude worden, doch dit gevaar schijnt thans voorbij

te zijn. De kerk werd meermalen gewijzigd, o. a. in de 17de eeuw, waarbij het daktorentje werd gemaakt. Bekend is de kerk o. a. door het monument voor den Amsterdamschen burgemeester Nicolaas Witsen en door de gebrandschilderde vensters. De twee ontbrekende vensters van Edam en Hoorn waren vroeger, naar ik meen, in de bekende collectie van het Kasteel Heeswijk terug te vinden.

Voor afbeelding zie: *Bouwk. Weekbl.*, 1913, bl. 228.

Loevestein. — Ook dit slot zal door een daartoe benoemde commissie zooveel mogelijk bewoonbaar gemaakt worden met meubelen uit den tijd, dat Hugo de Groot hier gevangen zat en zijn standaardwerk over het Oud-Hollandsch recht samenstelde.

Muiderslot. — Door de Commissie voor de inwendige restauratie van het Muiderslot (voorzitter Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, secretaris Dr. P. Leendertsz. Jr.) is het plan opgevat om gedurende de maanden Mei—September 1913 een groot gedeelte van het slot in te richten op de wijze, zooals een bewoond kasteel er ten tijde van P. C. Hooft heeft uitgezien, en daardoor een beeld te geven van het kasteel in den tijd, dat Hooft hier baljuw was (1609—1647) en den bekenden Muiderkring om zich verzamelde. Hiertoe is de medewerking ingeroepen van de bekende bezitters van meubelen uit dien tijd en de reeds toegezegde medewerking doet een goed resultaat verwachten.

Ned. Herv. kerk te Oud-Vossemeer. — Nadat reeds sinds meer dan tien jaren plannen bestonden tot restauratie van de middeleeuwsche Kruiskerk, vroeger gewijd aan den H. Johannes den Dooper, is thans door het Herv. Kerkbestuur besloten hiertoe over te gaan, nu door het Rijk eene subsidie van f11.000 is toegestaan en de Synode medewerking heeft toegezegd. De restauratie-plannen zijn gemaakt door den Heer Frowein, architect te 's-Gravenhage; en de kosten worden op f25.000 geschat. Ook voor de restauratie van den aan de burgerlijke gemeente toebehoorenden lagen vierkanten toren werd 11 Mei l.l. door den gemeenteraad besloten.

Bij beschikking van den minister van binnenlandsche zaken is een regeeringscommissie ingesteld voor de in 1913 te Gent te houden tentoonstelling van Oude Vlaamsche Kunst, en zijn benoemd tot voorzitter de Heer J. A. Frederiks en tot leden de heeren: J. A. van Rompu, te Neuzen; Jhr. Mr. Th. G. M. Smits van Oijen, te Eindhoven; C. G. 't Hooft, te Amsterdam; A. W. M. Mensing, te Amsterdam; A. W. J. van Lanschot, te Vught; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, te Leiden; Dr. J. Kalf, te 's-Gravenhage; en K. J. Kuyk, te Gent. (St. Ct.).

In de plaats van den heer J. F. Hulk is tot conservator van Teyler's museum te Haarlem benoemd de heer H. Buisman, portretschilder te 's-Gravenhage.

In de plaats van Jhr. Mr. J. A. Feith is tot conservator van het Groningsch museum benoemd de Heer J. van Aken de Waard.

In Die Denkmalpflege van 7 Mei l.l. vinden wij het verschijnen aangekondigd van »Das niedersächsische Bauernhaus in Deutschland und Holland, ein Beitrag zu seiner Erkundung», door Werner Lindner, VI en 195 bladzijden, 4°. met 331 afbeeldingen, uitgegeven bij Ernst Geibel te Hannover, 1912 (10 Mark).

Het werk behandelt ook de hoeven in Overijssel en Drente.

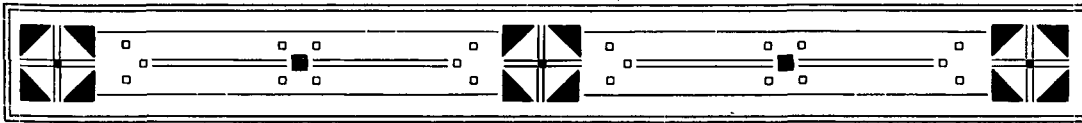
Wij ontvingen ter aankondiging:

Frans Hals Museum der gemeente Haarlem door den directeur G. D. Gratama, Haarlem, de erven F. Bohn, 1913. De schrijver geeft hierbij een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het gebouw aan het Groot Heiligland en van de wording der verzameling. Daarna wordt een wandeling gemaakt door het nieuwe museum, waarbij de voornaamste kunstwerken vermeld worden. Aan het slot volgen 5 afbeeldingen van het museum en 19 van de voornaamste schilderijen. Het geheel is keurig uitgevoerd en is een gemakkelijke gids voor de bezoekers van het museum.

Bij de firma Burgersdijk en Niermans te Leiden verscheen als N°. 2 van de derde serie een prijscatalogus van historische en topographische werken over Zuid-Holland, welke 1493 nummers bevat, waaronder verschillende weinig voorkomende stukken.

Gaarne voldoen wij aan het tot de Redactie gericht verzoek om hierop de aandacht van onze lezers te vestigen.

OUD-HAARLEM

DOOR A. W. WEISSMAN.

Haarlem moet reeds zeer oud zijn. Schrevelius voert de stichting der stad tot 506 op. En met een zoo hooge oudheid is hij zelfs nog niet tevreden. Want vóór dien tijd, zegt hij, stond, waar later de stad kwam, een kasteel, dat door een zekeren »Lem of Willem” daar gebouwd was. Naar dezen »Heer Lem” zou Haarlem zijn genoemd!

De schrijver weet ons ook te verhalen, dat de vader van dezen »Lem” den naam van »Dibaldus” droeg, en dat zijn vrouw een Friesche koningsdochter was! Wij kunnen dit alles echter gerust naar het rijk der fabelen verwijzen.

Hadrianus Junius meent, dat de Heeren van Haarlem, wier kasteel nabij Heemskerk stond, en als het huis Oud-Haarlem bekend was, de stad aan het Spaarne hebben gesticht. Ook deze edellieden zouden van de Friesche koningen afstammen. De verbeelding heeft hier vrij spel. Doch als Junius ons Bakenes als het oudste gedeelte van Haarlem noemt, en dien naam van Bacchus wil afleiden, dan begrijpen wij, dat hij ons wat wijs maakt.

De naam *Haralem* komt het eerst voor in een lijst van Utrechtsche kerkgoederen, die het Nedersticht bezat tijdens de regeering van Odilbald XII, bisschop van Utrecht, welke in 866 tot deze waardigheid werd verheven. Het blijkt echter niet of hier de stad, dan wel het kasteel, dat bij Heemskerk gelegen was, bedoeld is.

In 1155 wordt Haarlem reeds een stad genoemd. Zij was toen echter nog niet groot, en bevatte slechts de wijken, die nu door het Spaarne, de gedempte Oude Gracht, de Nieuwe Gracht en de Bakenessergracht worden begrensd. De tegenwoordige Groote Markt heette toen het Zand. De herinnering hieraan wordt nog levendig gehouden door het versje, dat in den gevel van de Hoofdwacht, op den hoek der Smedestraat, te lezen is.

*»Wanneer de Graef hier op het sand
Sijn princen-woning had geplant
So was dit loflick oud gesticht
Tot Haerlems raedhuis opgericht.»*

Dit Zand werd doorsneden door een kleine beek, die de Koningstraat volgde, daarna in de richting van de Damstraat liep en zich in het Spaarne uitstortte.

In het midden der veertiende eeuw had de uitbreiding der stad aan de oostzijde van het Spaarne plaats. Het duurde echter lang, eer dit stadsgedeelte volbouwd was. Haarlem had veel van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten te lijden, en zijn bevolking

nam in de 14de eeuw maar langzaam toe. Pas in de 15de eeuw kreeg dit oostelijk gedeelte van Haarlem zijn tegenwoordigen omvang.

Reeds in de 13de eeuw evenwel had de stad zich naar het zuiden en westen uitgebreid, en vormden de nog bestaande singels en vesten aan deze zijde haar grenzen.

Deze uitgestrektheid behield Haarlem tot in de 17de eeuw. In 1644 was een plan tot vergrooting der stad door Salomon de Bray ontworpen, dat echter eerst in 1671, doch gewijzigd, tot uitvoering kwam.

Het verkoopen van terreinen in het nieuwe stadsgedeelte begon reeds in 1672, doch het duurde tot 1791 eer alles van de hand was gezet. De kosten aan de uitbreiding verbonden beliepen bijna f80.000.

De bijzonderheden, hierboven omtrent de geschiedenis van Haarlem gegeven, zijn ontleend aan Allan. De heer C. J. Gonnet heeft echter een andere zienswijze. Volgens hem werd de stad tot omstreeks 1355 begrensd door de Oude Gracht, de Nieuwe Gracht, de Bakenessergracht en het Spaarne. In 1400 zou de uitbreiding van Haarlem aan de oostzijde van het Spaarne gereed zijn gekomen; de stadsgrenzen aan de zuid- en westzijde zouden echter pas omstreeks 1450 tot aan de singels zijn uitgelegd, ofschoon daarmede reeds omstreeks 1400 begonnen was.

DE STAD EN HAAR VERDEDIGINGSWERKEN.

Tot in het begin der 19de eeuw was Haarlem door wallen, grachten en poorten omgeven. Aan de zuidzijde der stad zag men op den westelijken oever van het Spaarne de Eendjes-poort. Blijkens haar bouwtrant moet deze poort in het begin der 17de eeuw gesticht zijn. Het gebouw aan de voorzijde, met het hooge leien dak, heeft later als kantoor van den havenmeester gediend. De eigenlijke poort was slechts een ingang, door een boog gedekt, waarin de deuren waren afgehangen, en waarvóór zich een ophaalbrug bevond.

In 1866 is de Eendjes-poort gesloopt. Zeven jaar later werd ook de kleine Houtpoort, die westelijk van haar was gelegen, afgebroken, en daardoor Haarlem van een zijner meest karakteristieke bouwwerken beroofd. Met haar hoogen middentoren en vier hoektorens deed zij zich bijzonder schilderachtig aan het oog voor. In 1571 was zij door Pieter Jansen Berkhout ontworpen en uitgevoerd. Anderen willen, dat de schilder Maarten van Heemskerk het ontwerp zou gemaakt hebben, dat het bouwen later dan 1571 zou zijn aangevangen en niet voor 1590 was voleindigd.

De poort stond niet in de as van de Kleine Houtstraat en den Kleinen Houtweg, doch eenigszins naar de oostzijde daarvan. Het Minderbroedersklooster, dat aan de westzijde der straat lag, had het bouwen in de aslijn van den weg belet.

Men zag westelijk van deze poort twee torens; de eerste, zonder dak, was de Gasthuistoren, de tweede, die aan den voormaligen Doelentoren te Amsterdam deed denken, was de Kalistoren. In 1858 werden deze torens, met de wallen, die de stad aan deze zijde beschermden, afgebroken.

Nu volgde, steeds naar het westen, de Groote Houtpoort, die den 1^{en} October 1824 voor afbraak verkocht werd, en door twee steenen gebouwen en een ijzeren hek werd vervangen. Men oordeelde dit destijds een belangrijke verfraaiing der stad, en, toen het werk gereed was, werd door Reekers en Daiwaille daarvan een steenteekening gemaakt.

Maar de klassieke gebouwtjes, ofschoon goed in de omgeving passend, zijn zeker niet fraaier dan de oude stadspoort. De hooge middentoren met zijn kanteelingen en de vier hoektorentjes vormden met de schilderachtige aanbouwsels een prachtig geheel. In 1590 was de Groote Houtpoort gebouwd, ter vervanging van een andere, die in 1572 en 1573 wegens haren slechten toestand door de belegerden werd dichtgemaakt.

Het was, alsof de oude poort, die in 1824 gesloopt werd, zich wreken wilde op de stadsbestuurders, die tot haar verdwijning besloten hadden. Want men liet de poortbrug bestaan, en deed haar verbreeden. Doch de gewelven dezer verbredening stortten in, de daarop reeds geplaatste ijzeren hekken in hun val medesleepende. De bouwmeester maakte zich uit de voeten. Eerst met veel moeite en kosten werd eindelijk, in het najaar van 1826, het geheel voltooid zooals wij het thans nog zien, met uitzondering der barrière-hekken, die in 1869 zijn weggenomen.

Halverwege de Raamvest stond oudtijds de St. Annentoren, die haar naam ontleende aan het klooster der H. Anna, dat in de nabijheid stond. Waar wij nu het Wilsonsplein vinden, verhief zich de Oude Schutterstoren, in wiens verlengde zich in een opening van den stadsmuur de Raampoort bevond.

Deze poort was in 1610 gebouwd en werd in 1849 gesloopt. De molen in haar nabijheid is echter pas in 1870 afgebroken. De Schutterstoren werd in dat jaar, bij het vergraven van den grond, wat zijn benedendeel betreft, terug gevonden. Het bleek, dat hij zeer zwaar was aangelegd.

De Raampoort had geen groote architectonische waarde. Maar met haar omgeving vormde zij toch een schilderachtig geheel. Zij verdedigde de stad aan de zuidwestzijde. De wal boog zich hier om naar het noordoosten, om zoo de Zijlpoort te bereiken. Zes torens waren tot bescherming van dien wal aangebracht, de Oranjeboomstoren, de Pelikaansstoren, de Colvenierstoren, de Soeyerstoren en de twee Raakstorens. De vier eerste zijn reeds in het begin der 19de eeuw gesloopt; de Raakstorens verdwenen in 1866. Al deze gebouwen waren in plattegrond half rond.

De Raakstorens waren door een boog verbonden, die het water »de Raaks» overdekte, hetwelk de stadsvest met de Oude Gracht verbond.

De Zijlpoort was een dubbele poort. Wie van den Zijlweg kwam ging eerst door een sierlijke poort, in het fronton waarvan het wapen van Haarlem was aangebracht, met het jaartal 1628. Salomon de Bray had deze poort, die aan de manier van Lieven de Key herinnerde, ontworpen. Wie deze buitenpoort was doorgedaan, moest nu een half rond bolwerk omloopen en kwam dan aan de binnenpoort, een hoogen toren.

In 1825 werd de Zijlpoort gesloopt. Noordoostelijk van haar stond de Witte Heeren-toren, en wat verder de Pijntoren, die, eer de stad naar het noorden in 1671

werd uitgebreid, den noordwestelijken hoek verdedigde. De wal ging dan oostwaarts, waar zich de Magdalena-toren en de Ravestein-toren bevonden, en sloot zich aan tegen de Kruispoort, aan het noordelijk eind van de Kruisstraat gebouwd. Dan volgde de Janspoort, waar de Jansstraat eindigt. De muur zette zich voort naar het Spaarne, waar de Catharijnenpoort toegang tot de stad gaf. Het noordoostelijk front van Haarlem werd verdedigd door den Begijntoren, den Dunnebierstoren, en den Papentoren, die door een muur, welke zuid-oostelijk liep, met de Spaarnwouderpoort was verbonden.

Toen de stad naar het noorden was uitgelegd waren de verdedigingswerken tusschen den Pijntoren en de Spaarnwouderpoort overbodig geworden. In 1671 zijn zij dan ook grootendeels afgebroken. De Papentoren bleef echter tot 1868 bestaan.

De nieuwe uitleg werd door acht bolwerken verdedigd, waarvan een gedeelte, als plantsoen aangelegd, nog bestaat. Aan deze zijde werden twee poorten tot toegang naar de stad gemaakt; deze konden echter op geen architectonisch schoon bogen.

De eerste was de Deymanspoort. Zij vormde slechts een opening in den muur, en werd in 1807 afgebroken. De tweede heette Kennemerpoort of Nieuwepoort. Een klassieke ordonnantie aan de buitenzijde leverde het bewijs, dat men deze poort een eenigszins monumentaal karakter had willen geven. De bekroning was echter uiterst primitief. De pilasters waren van een ouder gebouw afkomstig en in 1676 weder hier gebruikt. Aan de binnenzijde der poort had A. Snellaert beeldhouwwerk vervaardigd, voorstellende kinderen met het wapen der stad, dat, toen het gebouw in 1866 gesloopt werd, bewaard bleef en thans in het fronton van een gemeente-gebouw aan de Wilhelminastraat is geplaatst.

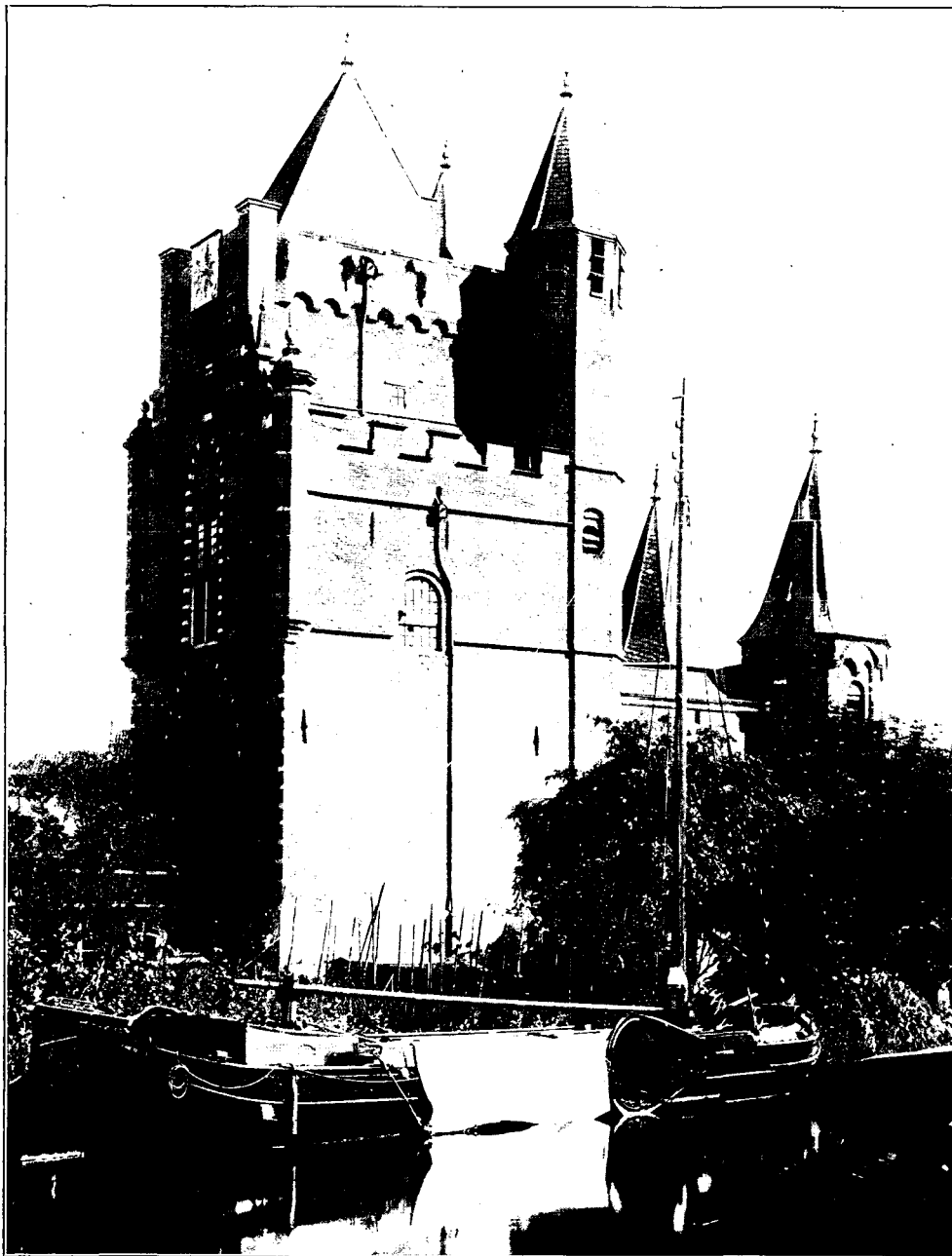
Aan de noordoostzijde was geen poort bij den aanleg van het nieuwe stadsdeel gemaakt. Daar bevond zich alleen het zoogenaamde Vrouwehek, dat onmiddellijk aan het Spaarne lag. De bastions zetten zich aan de oostzijde van het Spaarne voort, om zich bij de Spaarnwouderpoort aan den ouden wal te voegen.

Deze Spaarnwouderpoort bestaat nog, en verdient daarom, dat wij haar uitvoeriger bespreken dan de overige. De poort ontleent haar naam aan den weg naar het naburige Spaarnwoude. Pas toen in 1632 de vaart van Amsterdam naar Haarlem gegraven was, kwam de naam Amsterdamsche poort in gebruik.

De tijd der stichting is niet met zekerheid bekend. Sommige schrijvers meenen dat zij tusschen 1440 en 1468 gebouwd werd. Maar daar in de thesauriers-rekeningen van 1426 de poort wordt genoemd, moet zij toen reeds hebben bestaan. Of zij evenwel destijd haar tegenwoordigen vorm had, valt te betwijfelen. Want in de friezen onder de achtkante gedeelten der voortorens komen, behalve het wapen der stad, het Bourgondische vuurslag met kruis en het wapen van Oostenrijk voor. Dit wijst er op, dat het bouwen in het laatst der 15de eeuw, toen Maximiliaan van Oostenrijk voogd over Philips den Schoonen was, moet zijn geschied.

De aanleg van het gebouw komt in hoofdzaak overeen met dien van de St. Anthoniespoort te Amsterdam, die in 1488 werd begonnen. Wij zien ook hier een voorpoort, die door twee torens geflankeerd wordt. Deze torens zijn door zware muren, in welker bovendeel

smalle gangen aanwezig zijn, met het eigenlijk poortgebouw, dat, aan de oostzijde, twee

De Spaarwouderpoort te Haarlem.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

achtkante traptorens heeft, verbonden. In den zuidelijken toren hangt een klok, die in

1486 gegoten is. Waarschijnlijk was dus toen de poort gereed, of had men haar onderhanden. Deze klok toch is die, welke bij het sluiten geluid werd. Toen, na 1632 het verkeer van reizigers aanzienlijk werd, besloot men het gebouw van een uurwerk te voorzien. Bij Alardus Meurs te Utrecht werd in 1637 daarvoor een klok besteld, die in den noordelijken traptoren werd opgehangen, en daar nog aanwezig is.

Het bouwwerk bestaat uit gehouwen en gebakken steen. Een galerij verbindt, aan de oostzijde van het gebouw, de twee traptorens. De galerij, die op kraagsteenen uit den muur naar voren komt, diende blijkbaar om door de openingen, in den vloer aanwezig, den vijand, indien hij zich van de voorpoort zou hebben meester gemaakt, te kunnen bestoken.

De verbinding tusschen de voortorens onderling en tusschen de voortorens en het hoofdgebouw heeft in de 17de eeuw, vermoedelijk omstreeks 1635, belangrijke herstellingen ondergaan. Reeds in 1613 was de gevel aan de stadzijde in zijn tegenwoordigen toestand gebracht.

In het poortgebouw ziet men een laat-Gothisch kruisgewelf met ribben, die door kraagsteenen gedragen worden. De sluitsteen van dit gewelf vertoont een wapenschild zonder blazoen. Het vertrek boven de doorgang bezit een schouw met laat-Gothische steenen stijlen en een eenvoudige 17de eeuwse houten lijst.

Tijdens het beleg der stad in 1572 en 1573 zijn uit deze poort verscheidene uitvallen gedaan, die ten deele goed gelukten.

Een muur verbond de Spaarnwouderpoort met de Schalkwijkerpoort, die aan de zuidoostzijde der stad nabij het Spaarne lag. De afbeelding der Spaarnwouderpoort vertoont den muur echter niet meer, daar deze in 1853 afgebroken is. Deze muur bezat geen torens, zooals de andere.

De Schalkwijkerpoort bestond uit twee torens, die aan de buitenzijde in een half zeskant eindigden, doch aan den stadskant trapgevels hadden, waartegen de daken opliepen. Oude afbeeldingen doen zien, dat er oorspronkelijk ook een voorpoort bestond, die echter in 1640 gesloopt was, en toen door steunbeeren werd vervangen. In 1866 is de Schalkwijkerpoort gesloopt.

De wal zette zich, naar het Spaarne, tot tegenover de Eendjespoort voort. Hij werd daar verdedigd door twee torens, den St. Anthonies- en den Lieve Vrouwetoren, die de rivier bestreken.

De vroegere wallen en bolwerken der stad zijn, in de negentiende eeuw, grootendeels door fraaie wandelwegen vervangen, die terecht vermaard werden. Alleen het gedeelte tusschen de voormalige Raam- en Zijlpoorten is bebouwd, toen, langs de Leidsche Vaart, de Oranje-kade werd aangelegd.

KERKEN EN GESTICHTEN.

Wij komen thans tot de bespreking der kerken en gestichten, waaraan Haarlem zoo rijk is. De kerk, die thans zich zoo trotsch op het Marktplain van Haarlem verheft, is niet de eerste, die daar ter plaatse werd opgericht. Reeds in 1307 wordt van eene

St. Bavokerk gesproken en ook uit veertiende-eeuwsche bescheiden blijkt, dat zij aanwezig was. Zoo leert een bul van Paus Bonifacius IX, 12 April 1397 uitgevaardigd, dat in dat jaar eene St. Bavokerk bestond, die herstel behoefde. De Paus schonk, op verzoek van Hertog Albrecht van Beieren, Graaf van Holland, den aflat van Portiuncula aan allen, die op den eersten Zondag na het Pinksterfeest de St. Bavokerk bezoeken zouden en de behulpzame hand zouden bieden bij het herstel en de instandhouding dier kerk¹⁾.

Een dergelijke wijze, om voor het bouwen of het herstellen van kerken de noodige middelen bijeen te krijgen, was in de middeleeuwen niet ongewoon. Wij mogen aannemen, dat het geld in ruime mate toevloede, want in plaats dat met het herstellen der bestaande kerk genoeg werd genomen, besloten de Haarlemmers tot het stichten van een geheel nieuw gebouw. De oude kerk kon echter niet gemist worden en daarom werd dit nieuwe bouwwerk er omheen geplaatst. Tot 1470 toe wordt nog steeds van »die oud kerc» in de oorkonden melding gemaakt.

Het is niet met zekerheid te zeggen, welke gedaante die oude kerk had. Zij bezat een koor, want in 1412 en in 1428 is van »het oude choor» sprake. Of zij een kruisbeuk had, is twijfelachtig; maar van een toren aan de westzijde, die klokken bevatte en met beelden versierd was, vernemen wij herhaaldelijk bijzonderheden.

Het mag eenigszins zonderling heeten, dat er bij den bouw van een gedenkteeken als de tegenwoordige St. Bavokerk niet naar een vast plan gewerkt is. Maar wie zich met de studie der middeleeuwsche bouwkunst heeft bezig gehouden, weet, dat zulke groote werken zooveel tijd voor hunne voltooiing eischten, dat verscheidene geslachten, wier inzichten verschilden, daaraan werkzaam waren.

Zoo begon men in den aanvang der 15de eeuw met den koortrans en de zijbeuken van koor en schip, die om de bestaande kerk heen werden opgetrokken. Het reeds aanwezige gebouw, ofschoon tot afbraak gedoemd, werd in dezen tijd belangrijk verfraaid. In het jaar 1412 bijvoorbeeld deden de Raden der stad een hoogaltaar-tafel maken. Zij droegen het werk op aan »meester Michiel die beeldesnider en zijn gheselle» en zonden hen naar Utrecht om »sinte Maertijnstafel» in de Domkerk, een kunstwerk, dat toen vermaard was, te bezien. Overigens zijn de oorkonden, voor zoover zij op dit werk betrekking hebben, niet zeer duidelijk, daar er ook van »die meester van Brugge» gesproken wordt, terwijl het den schijn heeft, alsof de voltooide altaartafel uit »Broesel» naar Haarlem gekomen is. Moet nu voor Brugge Brussel gelezen worden en woonde meester Michiel daar? Wij kunnen hier slechts gissen.

Het is jammer, dat de rekening-boeken van de kerkmeesters slechts ten deele bewaard bleven. Vooral die van het begin der 15de eeuw ontbreken; alleen die van 1400, 1412 en 1421 zijn aanwezig. Daarom zijn de berichten omtrent de werkzaamheden aan de nieuwe kerk aanvankelijk maar schaars.

1) De geschiedkundige bijzonderheden, hier gegeven zijn ontleend aan het zeer belangrijk opstel van Mgr. J. J. Graaf »Plaatsbeschrijving der St. Bavokerk te Haarlem» in de »Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem» van 1875.

Een aanteekening van 1423 doet echter zien, dat het werk flink gevorderd was, want toen werd »acht dagen na pinxterdach" met den bouw van het nieuwe »vonthuse" begonnen. Deze doopkapel bestaat nog; zij is te vinden aan de zuidwestzijde der kerk. De zijbeukmuren, waarschijnlijk aan de oostzijde begonnen, moeten dus toen, althans aan den zuidkant, genoegzaam gereed zijn geweest.

Zoo stond de oude kerk dus omstreeks 1430 nog in haar geheel overeind. En daar wij in 1428 de Celrebroederskapel, aan de noordwestzijde der kerk nog thans aanwezig, genoemd vinden, moet het oude gebouw toen door de muren van koortrans en zijbeuken reeds omgeven geweest zijn. Voor die nieuwe muren was gebakken steen gebruikt, terwijl groefsteen slechts voor enkele onderdeelen werd toegepast.

Het is waarschijnlijk, dat de nieuwe zijbeuken en de koortrans door daken, hetzij dan voor behulp of voor goed, waren gedekt. Doch gewelven bestonden nog niet; ook de zuilen van het koor, die onmiddellijk tegen de muren van het oude gebouw moesten komen, zijn toen vermoedelijk nog achterwege gelaten.

Men had toen nog zoo weinig het voornemen, de bestaande kerk af te breken, dat er in 1434 door »jacop die beeldesnider" een nieuwe predikstoel gemaakt werd. Een zekere Jan Meyntz. werd met het stellen belast en Ot die smit leverde de ankers »daer men die stoel meed vast maect". Deze predikstoel bestaat niet meer; alleen zijn klankbord, met »dat gesneden werck" daarboven, bleef in wezen en werd dus van de oude naar de nieuwe kerk overgebracht.

Toen de muren van koortrans en zijbeuken in de boven omschreven toestand gebracht waren, begon men met het noorder »cruyswerck" of transept. Het werd niet hooger gemaakt dan de oude kerk was, zoodat toen het plan bestaan moet hebben, zooveel mogelijk van het aanwezige te gebruiken. Misschien wilde men zelfs geen nieuwe zuilen maken, doch alleen door bogen, in de muren der oude kerk uitgebroken, haar met den nieuwen aanbouw in verbinding te brengen. In 1433 was de noorderkruisbeuk reeds vrij ver gevorderd, want toen was Jan Meynertz. daar boven in werkzaam. Dat hij in 1434 voltooid was, blijkt, daar toen gesproken wordt »vant cruyswerck boven te decken".

Inmiddels was men voortgegaan, de onafgewerkte zijbeuken te versieren. Zoo werd in 1433 het fraaie hek geplaatst, dat nog heden de doopkapel afsluit. In 1426 reeds was dit hek aanbesteed; »doe men die tralye van den vonte" in dat jaar »bestede te maken tot Louwerijs Janzoens" (misschien de uitvinder der boekdrukkunst) werd een niet onaanzienlijk bedrag bij het aanbesteden »verdroncken".

Op St. Maria Magdalenen-avond van het jaar 1445 werd het fundament van den zuiderkruisbeuk begonnen. Wij vinden nu voor het eerst den naam genoemd van »mr. Eevaert, steenhowder, wonende tot antwerpen, onse meester van den cruyswerck". De kerkmeesters zeggen, dat zij hem beloofd hebben »voer sijn wedden elkes jaers twalef gouden ridders." Tot 1447 is meester Evert in dienst geweest. Hij vertrok in dat jaar, doch het blijkt niet, of de zuiderkruisbeuk toen reeds voltooid was.

Ruim twintig jaar bleef de kerk in den boven beschreven toestand. In 1470 pas

werd »die oude kerck totder aerde toe afgebroken en heel ter neder gheleyt”. Met Godevaert de Bosscher (Bosschenaar) en Steven Elen, gezegd Affelgem, werd toen een overeenkomst gesloten, gedagteekend van 30 September, om het gebouw, tot dusverre slechts bestaande uit een kruisbeuk, een koortrans en zijbeuken, te voltooiën. Vermoedelijk werden tijdens den bouw van koor en schip deze zijbeuken en trans voor de godsdienst-oefeningen gebruikt.

De zuilen, die noodig waren, ontving men uit Antwerpen. Af en toe kwamen de bouwmeesters te Haarlem »om twerck te besien” en werden dan door kerkmeesteren onthaald. Toen de zuilen stonden was er gelegenheid om den koortrans en de zijbeuken, die tot dusverre geen gewelven hadden, daarvan te voorzien. In 1483 waren zij gereed, zooals nog uit een opschrift blijkt. In 1485 hadden ook de muren van koor en schip hunne volle hoogte gekregen. Men zag toen in, dat de nieuwe kerk, die hooger was dan de oude, niet goed aansloot bij den kruisbeuk, omdat die niet meer hoogte had, dan de oorspronkelijke stichting. Daarom werd de kruisbeuk verhoogd, waarmede men van 1486—1496 bezig was. Dit is een lange tijd; de woelingen van het Kaas- en Broodvolk hadden een vertragenden invloed.

Het voornemen bestond, om de geheele kerk in steen te overwelven. Daarom hadden de bouwmeesters op luchtbogen gerekend, die echter niet zijn uitgevoerd, ofschoon de inkassingen gemaakt werden. In 1500 werd het kruis tusschen de muren van den dwarsbeuk en de bogen van koor en schip in steen gewelfd, waaraan een opschrift herinnert.

De kerk was toen, althans in hoofdzaak, voltooid. Slechts de gewelven van het koor, den middenbeuk en den kruisbeuk ontbraken nog. Ook een toren op het kruis was nog niet aanwezig. Het inwendige was echter nu zoo ver gevorderd, dat de kerkmeesteren aan de versiering konden gaan denken.

In 1483, den 29^{en} December, besteedden zij het maken van luiken aan voor het »grote autaar dat nu comen sal mits dat nieuwe werck dat gemaect is”, dus midden in het toen voltooidde koor. De gebroeders Mourijn en Claes Symonsz. werden met dit werk belast. Het schijnt, dat reeds vroeger Jacob Willemsz. luiken gemaakt had, doch dat die niet voldeden, want de rekeningen zeggen: »noch sijnt voorwaerden, dat Mourijn ende sijn broeder voerschr. sullen dit werck bet (beter) maecken, hetzij in vergulde laeken te legghen ende anders dat werckluyden sullen kennen dattet bet gemaect is dan Jacob Willemsz. dat middelpant ghemaect heeft of beter dan dat werckluyden van de ambacht kennen sullen.” Hiermede wordt bedoeld dat de gebroeders het vergulden naar alle regelen der kunst zouden moeten verrichten en hun werk beter zouden moeten opleveren, dan Jacob Willemsz. gedaan had, die met het vervaardigen der middelste luiken belast was geweest. Mourijn en Claes kregen de zijluiken te maken en de kleine luiken boven en onder. Openstaande, vertoonden de luiken beeldhouwwerk, overeenkomende met dat van de altaartafel, in 1412 gemaakt. Als evenwel de luiken gesloten waren, zag men niets dan een onversierd vlak. Kerkmeesteren deden daarom die luiken aan eene zijde beschilderen en droegen dit wederom aan de gebroeders Symonsz. op. Deze waren echter beeldhouwers

en moesten daarom »gheloven (beloven) als goede mannen van trouw en dat sij talsoe

De vroegere orgels in de St. Bavokerk te Haarlem.
Naar P. Saenredam.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst,
Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

maken sullen met alsoe goede mester die sij te hulpe nemen als in Hollant es, die dit werck contrefeiten sal." Er wordt niet vermeld, welk onderwerp het was, dat de hulp van een zoo bekwaam meester vereischte. Op de later versierde luiken van het hoofdaltaar werd de »destructie van Jerusalem" en »de stam van Jesse" geschilderd.

Met de versiering van het koor ging men gestadig voort. Toen in 1497, »die van Haerlem, Almaer ende dorpen van Kennemerlandt ende Westfrielandt" wegens hun deelnemen aan den opstand van het Kaas- en Broodvolk, onder meer veroordeeld werden tot het schenken van een glas aan de St. Bavokerk, dat de herinnering aan den vermoorden Claes van Ruyven moest levendig houden, werd aan dit glas in het oostelijk venster van den koortrans een plaats aangewezen.

In de 15de eeuw werd de kerk ook van orgels voorzien. Reeds in 1422 is er sprake van een orgel »in dat westend", en dat

door Heer Dirc Boghemaker bespeeld werd. Vermoedelijk is dit orgel hetzelfde, dat in het begin der 16de eeuw vermeld wordt als te bestaan in den noorderzijbeuk van het koor.

Het groote orgel had zijn plaats aan de noordwestzijde van het koor. Daar is het gebleven tot het jaar 1773, ofschoon reeds in 1735 de pijpen er uit genomen waren. Op 17de eeuwse schilderijen en prenten is het vaak afgebeeld. Als alle orgels van dien tijd kwam het, op een sierlijke uitkraging, naar voren. Het werd door een rijke pinakel-architectuur in laat-Gothischen stijl bekroond. In 1535 had het reeds verscheidene jaren dienst gedaan, want »d'orgelmaker" was bezig met »'t reformeren van d'orghel". Toen werden ook »die dooren" (luiken) afgehangen. In 1545 werd het instrument van een rugpositief voorzien, dat afkomstig was uit het toen opgeheven klooster der Witte Heeren. Het werd »voor an de stoel van den grooten orgel geset ende gevoucht".

Hebben wij geen zekerheid omtrent den tijd, dat het groote orgel in het koor gemaakt werd, anders is dit met de groote koperen koorlezenaar, die nog heden een sieraad der kerk uitmaakt. Hij werd in 1498 aanbesteed aan Jan Fyery van Mechelen. Deze zou maken een »pullumtrum staende op dat koer daer die provydierers aen staen sullen, ende sal wesen een puplikaen met haer jonghen, na uitwysinghe der patroen die ons daer af comen sal." Nog heden kan men zien op welke voortreffelijke wijze deze geelgieter zich van zijn taak heeft gekweten. Alleen de jongen zijn in den loop der eeuwen verdwenen.

De kerk bezat, behalve het hoofdaltaar, nog vele andere altaren, waarop, naar middeleeuwsch gebruik, vicariën werden gesticht. Van al deze altaren vernemen wij echter niets bijzonders, ofschoon het wel als zeker mag worden beschouwd, dat zij met luister versierd waren.

Maar van het altaar, aan de HH. Petrus en Paulus gewijd, bericht ons Van Mander, dat het door den vermaarden Albert van Ouwater in het begin der 15de eeuw beschilderd werd. Hij beschrijft dit stuk als volgt: »In de binnentafel waren twee staende beelden, groot alst leven wesende, eenen S. Pieter en eenen S. Pauwels. Onder den voet vant altaer was een aerdigh. Landschap, in welck waren ghemaect verscheyden Wandelaers ofte Pelgrims, sommige reysende, sommighe rustende, etende en drinckende." De broederschap der »pelgrims naar de graven der Apostelen" had het altaar gesticht en het stuk doen schilderen.

Het altaar van den H. Andreas behoorde aan het Zakkendragersgild. Ook hier was eene schilderij aanwezig en wel, volgens Van Mander, van »eenen meester Jacob van Haerlem" bij wien Jan Mostaert de kunst had geleerd. De luiken waren beschilderd door Ryckaert Aertz. van Wijk aan Zee, die er, als toepasselijke voorstellingen, op aanbracht, »daer Joseph als een Coning sit in groote heerlijkheid en dierghelijcke dinghen."

In het laatst der 15de eeuw moet de kerk ook reeds de beide kapellen bezeten hebben, die, aan de oostzijde van den kruisbeuk geplaatst, nog heden aanwezig zijn, ofschoon die aan de noordzijde later herbouwd is. De reeds vroeger genoemde schout van Haarlem, Claes van Ruyven, die door het Kaas- en Broodvolk was vermoord, werd

in de noorderkapel begraven. De hertog van Saksen, die voor Maximiliaan van Oostenrijk den opstand had gedempt, verplichtte de inwoners van Haarlem, onder meer, om als boete een vicarie te stichten op het altaar van de Geboorte des Heeren, waarbij de schout zijn grafstede had, en dat aan het Kerstgilde, een broederschap, in de veertiende eeuw opgericht, behoorde. Daarom heette de kapel de Kerstkapel. De zuidelijke kapel was door het Brouwersgild gebouwd; haar altaar was aan St. Maarten gewijd, die nog thans op den sluitsteen van het gewelf is afgebeeld.

De Kerstkapel is niet de eenige aan de noordzijde van het koor. Oostelijk van haar bevindt zich nog een kapel, die waarschijnlijk in het begin der 16de eeuw gemaakt werd. Aan de zuidzijde was reeds in 1421 een sacristie aanwezig, die thans bij de kosterswoning behoort.

Toen de 16de eeuw aanbrak was de St. Bavokerk dus van buiten vrijwel voltooid; alleen een toren ontbrak. Van binnen was zij reeds ten deele prachtig versierd, doch koor, midden- en kruis-beuk waren nog zonder gewelven.

In 1500 werd door den abt van de St. Bavo-abdij te Gent aan de Haarlemsche kerk een reliquie van den heilige geschonken. Men deed haar in zilver zetten en plaatste haar in een grooten tabernakel of reliquiekas, welke door Jan Mostaert beschilderd werd. De beschildering bestond uit een voorstelling van den heilige, en twaalf vakken waarin »de historie van sinte Baef wel gewrocht ende ghemaket» was.

De reliquie was den 10^{en} Mei te Haarlem aangekomen. Daarom werd die dag voortaan bijzonder gevierd als »translacie van sint Baef». Dan stak men alle kaarsen aan, behing het koor met tapijten en zette »dat relyquy van sint Baef» voor de geopende luiken van het hoofdaltaar. Een processie ging uit, waarin de heeren van den gerechte achter de kinderen en vóór de priesters liepen. »Meester Ghovert» speelde dien dag »met die grote oirghel» terwijl trompetters en klaroenspelers »voir 't reliqui moesten blasen».

Alle klokken werden bij deze gelegenheid geluid. Maar wij zagen dat de kerk toen geen toren had, hoe was dit dan mogelijk? Na het afbreken van den ouden toren was in 1478, noordoostelijk van de kerk, een houten klokhuis gebouwd, dat denzelfden vorm had als dat, hetwelk nog te Enkhuizen in wezen is. Die vorm herinnert aan een windmolen zonder wieken.

In dit klokhuis werden toen de bestaande klokken tijdelijk opgehangen. Maar er werden ook nieuwe gegoten. Gobel Moer, een lid van de bekende gietersfamilie, maakte in 1483 een groote klok van meer dan negen duizend pond, die Salvator werd gedoopt, en een kleinere van ruim zes duizend pond, Bavo geheeten. Met de klok Maria, die in 1375 gegoten was en 3400 pond woog, werden zij in 1486 op Paschen voor het eerst geluid. Twee andere klokken, van 2100 en 1500 pond, Martinus en Willibrordus genaamd, leverde dezelfde klokkengieter in 1488. Zijn zoon Jan te Delft goot in 1500 twee kleinere klokken.

Evenwel, het klokhuis, al heeft het drie eeuwen aan de noordoostzijde van de kerk gestaan, was toch slechts als behulp gebouwd. Want reeds in de eerste jaren der

16de eeuw gingen de Haarlemmers om met het plan, om hun parochiekerk van een toren boven het kruis te voorzien.

Dat zulk een toren reeds vroeger in de bedoeling heeft gelegen mag worden betwijfeld. Immers dan zouden de kruispijlers zwaarder aangelegd zijn. Maar in het midden der 15de eeuw, toen de oude toren nog in wezen was, had men aan een toren boven het kruis geen behoefte.

Eigenaardig is het dat in 1502, toen Diric Tybaudtsz., beeldsnider, voor den nieuwen toren nog niets anders had gemaakt dan »een patroon, daer men nae wercken sal midden optte kerc», reeds een klok besteld werd, die men daarvoor bestemde. De kerkmeesters wendden zich toen tot »meester Gherijt van Wou, die clockgieter van Campen». Men begeerde een uurklok, die »ghelike resonancy" zou hebben als »die te Ghent». Die klok hangt daar nog; haar randschrift: »*miin naem is Roelant, als ic cleppe dan ist brant, als ic luyd dan ist storm in Vlaenderlant*», wordt in de reisgidsen vermeld.

Meester Van Wou beloofde naar Gent te gaan »om die maet daer af te nemen, opdat hi te zekerder daerin voldoen mach». De klok zou worden gegoten »te Haerlem twisken paes en pinxter int iaer XVC ende drie».

Gerrit van Wou voldeed aan zijn verplichtingen. Zijn klok, van 1.80 M. middellijn, hangt nog heden in den Haarlemschen toren en geeft, als van ouds, de uren aan. Het randschrift is een variant op dat te Gent en luidt: »*Roelant die groot is miin naem, tot goods dienst ben ic bequaem, ic luyde zomtyts ten brande of alst faem is van vijande; Gerijt van Wou die mij goot mcccc ende drie nae goods geboort, amen.*» Tot voor korten tijd kon men Roelant, als er te Haarlem brand was, nog hooren kleppen, maar om de burgers te wapen te roepen heeft hij sinds de 16de eeuw geen dienst meer behoeven te doen.

Nu had men wel een uurklok, doch geen toren. In 1505 echter »opten eersten dach van junio" werd een zekere »meester Anthonijs" aangenomen om den toren te bouwen. Men had daar echter geen geluk mede, want het bleek, dat de pijlers van het kruis, die oorspronkelijk niet aangelegd waren om een zoo zwaren last te dragen, te zwak waren.

Toen er zich in 1515 in den noordwestelijken pijler een bedenkelijke scheur vertoonde, achtte men het geraden, den steenen toren weer af te breken, waarmede men in 1517 gereed was. De toren werd nu van hout opgetrokken en met lood bekleed. Zoo heeft hij den tijd getrotseerd en, behalve de uurklok, vele andere klokken gedragen.

Maar met uitzondering van Roelant zijn de klokken niet meer de oorspronkelijke, want van 1656 tot 1670 goten François en Pierre Hemony het tegenwoordig carillon, en daarvoor werden de twaalf klokken van het bestaande gebruikt. Dit eerste »voerslach" zooals men het in de 16de eeuw noemde, was in 1526 door Cornelis Waghenens te Mechelen gemaakt.

Had het bouwen van den toren veel geld gekost, dit belette niet, dat in de eerste jaren der zestiende eeuw het gebouw op verschillende wijzen verfraaid werd. Reeds in 1496 was door Diric Jacopsz. in den gevel »vant noerder cruuswerck" een steenen Mariabeeld geplaatst, dat daar tot voor weinige jaren bleef.

Doch dit was niet de eenige versiering, die de noorder kruisbeuk kreeg. Er werd ook in het groote venster een geschilderd glasraam geplaatst, dat een geschenk van Maximiliaan van Oostenrijk was, en waarvan het voornaamste tafereel de Kruisiging voorstelde. Philips de Schoone schonk in 1498 het venster van den zuiderkruisbeuk. Wat dit glas verbeeldde, wordt niet gemeld, maar daar »Baernt die glazemakersknecht'' naar Brussel gezonden werd om »in scrift te hebben mijns heeren ende mijnre vrouwe wapenen om in't suder glas te setten'', moet de heraldieke kunst hier een rol hebben gespeeld.

In 1500 werd aan »Pieter Willemsz'', schilder, opgedragen te »verwen dat wulft mits in die kerc met bloemen ende oock goud te legghen daert van doen heeft''. Toen werd dus het gewelf van het kruis versierd; tevens liet men alle sluitsteen en vergulden. Kort te voren was het hek van de doopkapel geverfd met Spaansch groen en gevernist.

Een veel belangrijker verfraaiing was de stichting van het koorhek, »die traliën voir het choer'' zooals de oorkonden het noemen. In 1509 zamelden kerkmeesteren geld daarvoor in. Steven de beeldsnijder maakte het houtwerk, de vroeger reeds genoemde Jan Fyery van Mechelen goot het koperwerk. De borstwering werd met gesneden wapenschilden van Haarlem, Leiden, Gouda, Alkmaar, Enkhuizen, Monnikendam, Dordrecht, Delft, Amsterdam, Hoorn, Edam, Medemblik en Beverwijk versierd.

Ieder wapen heeft zijn tenant. Bij het maken dezer tenants liet de houtsnijder aan zijn verbeelding den vrijen loop; ook humoristische voorstellingen versmaadde hij niet, zooals men nog aan de »pilaarbijters'', de honden en de leeuwen zien kan.

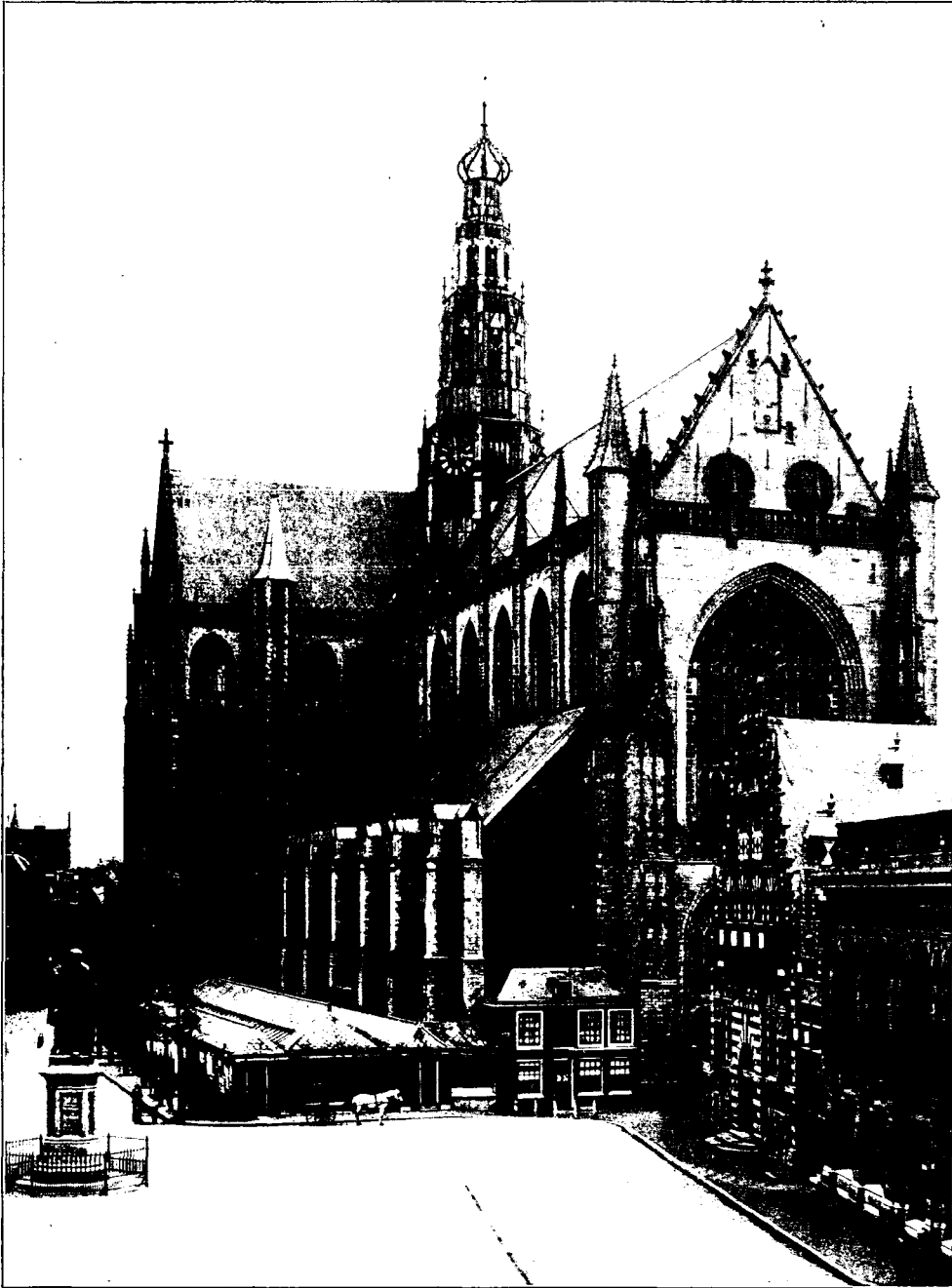
Het koperwerk kwam 20 Februari 1517 gereed. Zoo als wij het koorhek thans zien is het niet meer in zijn oorspronkelijken toestand. Want de bekroning boven de deuren, waarin een kruisbeeld voorkwam, is na de Hervorming weggenomen. Slechts het opschrift: »*O crux gloriosa, o crux adoranda, o lignum preciosum et ammirabile signum per quod et dyabolus est victus et mundus cristi sanguine redemptus alleluia*'', dat nog aan de oostzijde staat herinnert aan dit »roemrijke kruis, het aanbiddenswaardige kruis, het kostbare hout en het bewonderenswaardige teeken, waardoor de duivel overwonnen is en waardoor Christus' bloed de wereld verlost heeft.''

Op de vijf houten hoofdstijlen van het hek ziet men nissen met troonhemels; deze nissen zijn thans ledig, doch waren voorheen met de beelden der Evangelisten en van sint Bavo gevuld.

In 1512 werden de koorbanken aanbesteed aan Jaspar Pietersz., die daarvoor 31 Rijnsche guldens 7½ stuiver kreeg. Het snijwerk bepaalt zich tot een fries boven de overhuiving, de zijstukken en de misericordes, welke laatste, als meestal, met zeer wereldsche voorstellingen zijn versierd.

Men mag aannemen dat, toen koorhek en koorbanken gereed waren gekomen, ook de verdere versiering van het koor ter hand genomen werd. Reeds in het oude koor hadden de beelden der twaalf apostelen een plaats gekregen. Geen wonder, dat men ze ook in het nieuwe aanbracht. Maar daar dit zestien zuilen telde, bleven er vier plaatsen over, die voor de beelden van Christus, Maria, St. Willebrord en St. Bavo bestemd werden.

Achter de beelden werden tapijtschilderingen aangebracht; reeds in 1506 moet men daarmee

De St. Bavokerk te Haarlem uit het Noordwesten.

(Uit: A. W. Weissman, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

bezig zijn geweest, want niet alleen komt dit jaartal op een der schilderijen voor, maar wij vinden ook vermeld dat Claes Meynertz." in 1507 »den heylighen apostelen sinte Mathis met die pilaer daer hij staet" heeft beschilderd.

Dat de beelden van hout waren is waarschijnlijk. Nog in 1510 was men er mede bezig. Doch het is onzeker, of zij in het begin der 16de eeuw alle nieuw gemaakt werden, dan wel of zij, althans ten deele, nog de oude waren, die werden opgeknapt. Reeds in de 15de eeuw toch worden de beelden herhaaldelijk vermeld. Zoo worden in 1481 genoemd »twe halve capetelen opten cruyspilaeren boven sinte Baef ende sinte Willebrort". Deze kapiteelen zijn blijkbaar die van de oostelijke kruispijlers. In 1513 nam Jaspar Pietersz. aan het maken van een »tabernakel" boven »sinte Willeboert", die toen dus geen overhuiving had. De andere beelden kregen er wellicht toen ook een.

Evenwel werden de tapijtschilderingen op de zuilen reeds spoedig beschadigd en kwamen ook de beelden en troonhemels in een staat, die herstel noodig maakte. De oorzaak daarvan was de overwelving van het hooge koor, waarmede in 1530 een aanvang werd gemaakt.

Wij mogen aannemen, dat het de bedoeling van de bouwmeesters der 15de eeuw geweest is, het koor, met kruisbeuk en schip, in steen te overwelven. De bijzonder zware pijlers wijzen daarop, ook de inkassing en de lichtbogen. Maar hetzij dat men door den mislukten torenbouw bevreesd was geworden, hetzij dat het geld ontbrak, de uitvoering der gewelven geschiedde in hout. Dat de laatste oorzaak de waarschijnlijkste is, meenen wij te mogen opmaken uit het feit, dat in 1531, tegen Paschen, »die burghemeesters met die kerckmeesters" omgingen »doer die heele stadt met die scaelen" om voor het gewelf te collecteeren. De collecte bracht slechts 164 Rijsche guldens op; onder den invloed van Luther was de vroegere offervaardigheid der Haarlemmers verdwenen. Volgens de opschriften is het houten koorgewelf, dat, naar laat-Gothischen trant, uit sterren werd samengesteld, begonnen in 1530 en voltooid 1 Januari 1532. De schilder Pieter Jansz. vergulde de sluitsteenen en de kraagsteenen.

De beschadigingen aan het koor door het overwelven toegebracht, werden in 1535 hersteld. Toen werd bovengenoemde Pieter Jansz. door de kerkmeesters belast »om verwen te copen en die pylaren daer die apostelen an staen, te versien". Vernis werd ook bij dit werk gebruikt. Voor het bijschilderen der apostelen was »blau lasuer" noodig. Maar al reeds in 1544 vereischten sommige tapijtschilderingen weder herstel, want in dat jaar wordt vermeld, dat een drietal, »dat vergaen was, van nieuws gherepareert werd doer Symon Claesz van Waterlant". In 1535 kwam ook »daemiaen die beeltsnijder" bij de herstelling te pas. Hij »vermaecte sinte Pouwels die apostel sijn mes ende sinte Pieter sijn neus". Andere apostelen »die ghebroken ende ontlijmpt" waren »reformeerde" hij en herstelde tevens de overhuivingen.

Had het reeds moeite gekost, het geld voor het koorgewelf bijeen te krijgen, nog bezwaarlijker was het, dat voor de overwelving van het schip te verzamelen. Drie dagen gingen »burghemeysters, vice-cureit, cappellanen ende kerckmeesteren" door de stad

om te collecteeren. Zij begonnen 13 April 1535, doch haalden niet meer dan 154 Carolus-guldens op. Dit was onvoldoende en daarom werd er dan ook nog »van die kercmeesters-weghen” te Overveen gecollecteerd, doch met geen bevredigenden uitslag. Gelukkig evenwel werd »in testamenten die kerc, specialiken tot dat wolft” goed bedacht en ook in een roode kist, bestemd voor de gaven tot voortzetting van het werk, een aanzienlijk bedrag ontvangen.

Zoo kon het gewelf begonnen en in 1538 voltooid worden. Als timmerman wordt meester Jacob Symonsz. genoemd, terwijl Cornelis Gerrijtz., metselaer de muurzuilen, die voor steenen gewelven waren ingericht, veranderde. De reeds genoemde »meester Daemiaen” maakte de »slotschijven” of houten sluitsteenen, die weder door Pieter Janz. werden beschilderd.

Wat Cornelis Gerrijtz. aan de muurzuilen of schalken had te doen, om ze voor de houten gewelven geschikt te maken, blijkt uit het volgende. »Upten octave van de visitacie van onse lieve Vrouwe hebben wij die pylaren boven laten uitbreken vant wolft, om die formelen te hooghen en daarop te moghen wolften”. De schalken met de betrekkelijk laag gelegen aanzetten der steenen gewelven werden dus weggebroken; de ribben der houten gewelven werden hooger geplaatst, en de metselaar moest »die pilaeren hoghen”, dus de schalken verlengen.

Tot het overwelven van den kruisbeuk is men in de 16de eeuw niet gekomen. Zeker is het, dat de bouwmeesters, die hem vóór 1450 optrokken, het voornemen hebben gehad, hem met steenen gewelven te dichten, want de aanzetten daarvoor werden gemaakt. Eenige jaren geleden, bij de restauratie, heeft men de steenen gewelven uitgevoerd, doch daardoor niet in den geest der 16de eeuw gehandeld. Immers, waren toen de tijden gunstiger geweest, de geschiedenis der gewelven van koor en schip bewijst, dat de aanzetten der steenen ribben zouden zijn weggenomen, de schalken voortgezet, en houten stergewelven zijn aangebracht op de zelfde hoogte als die van het schip. De kerk zou dan grootscher zich hebben vertoond, wat ieder zal toegeven, die zich den toestand vóór 1890 herinnert.

Ziet men in de 16de eeuw, vooral na 1530, de offervaardigheid der geloovigen minder worden, toch blijkt uit de aantekeningen, dat nog wel het een en ander tot verfraaiing der kerk gedaan werd.

Zoo werd in 1532 het St. Lucas-altaar versierd met eene schilderij van Maarten van Heemskerk, voorstellende den H. Lucas, die Maria en haar kind schildert; deze schilderij berust thans in het museum te Haarlem.

In 1530 werd in de kapel, oostelijk van de Kerstkapel, het altaar van Onze Lieve Vrouw der Zeven Weeën opgericht. De kapel is toen tevens grootendeels vernieuwd.

Het groote venster in den westelijken gevel, dat in de 18de eeuw, toen het tegenwoordige orgel gesticht is, werd dichtgemetseld, was oorspronkelijk van gewoon glas voorzien. De bisschop van Utrecht, Joris van Egmond, schonk voor dit venster een gebrandschilderd glasraam.

Men begon met »dat harniss vant glas'', de stijlen en de steunijzers. De steenhouwer Arent Harmensz. werd door kerkmeesteren aangenomen voor het maken en stellen der stijlen en traceeringen. Hij zou werken van »kerkmis tot halfvasten'', dus van 1 October tot ongeveer 1 Maart »van 's morgens dat hij sien mach tot savonts''. doch na halfvasten »sal hij van sochtens te vijven wercken tot avonts te seven''. Voor »t eten'' had hij »telckens een half ure''. Twee meesterknechts werden hem toegevoegd.

In 1541 was het »harniss'' gereed, want toen kwam »die glasmaker tot Loven meester Gerrijt Boels om de maat te nemen »vant glas in die westghevel van mijns genadigen heere van Uytrecht''. Deze Gerrit Boels wordt, doch ten onrechte, beschouwd als de ontwerper van het glas. Het register noemt evenwel uitdrukkelijk »meester baernaerd van Oerley, die scilder van de Ke. Mt, wonende tot Brussel over sinte ghoedeleskerck''. Hiermede wordt bedoeld Barend van Orley, hofschilder van Karel V, die ook de cartons voor de bekende glazen in de St. Goedela-kerk te Brussel maakte. Gerrit Boels was slechts de glazenmaker, die naar de cartons het werk uitvoerde.

In 1542 werd het glas geplaatst, dat in een rijke omlijsting, welke den Renaissancestijl vertoont, den bisschop voorstelt in aanbidding voor de H. Driëenheid neergeknield. Zijn zestien wapenkwartieren waren in de omlijsting gevat.

De bisschop heeft dit glas ongetwijfeld gegeven, om aan de kerk, en aan het oude geloof, dat door de ketters meer en meer werd aangevallen, luister bij te zetten. Daarom was het devies »Pietatem excerce'', dat op het carton voorkomt, zeker niet ongepast.

In 1545 was het glas gereed. Toen kwam de kerkvorst met zijn wijbisschop en gevolg te Haarlem, en werd hij op »banquetten'' onthaald om hem te »bedancken voer den glasveynster''. Het waren »burgemeesteren van weggen de stede'' die dit bekostigden en die ook aan het gezelschap vrij logies en vrij vervoer naar den Haag verschaften.

Met dit venster doet de Renaissance haar intrede in het gebouw. Maar reeds in 1535 zien wij enkele harer elementen toepassen door Daemiaen Heynrix, dien wij reeds vroeger noemden, en die in dat jaar de voortreffelijke koorhekken sneed, welke, aan de oostzijde tusschen de zuilen geplaatst, nog thans van zijn groote kunstvaardigheid getuigen.

Maar ofschoon de Renaissance dus reeds vroeg te Haarlem kwam, de Gothiek bleef toch nog tot ver in de 16de eeuw aanhangers tellen.

Het bewijs hiervoor is de Kerstkapel, die door Pieter van Dorp, regeerend burgemeester van Haarlem, in 1557 herbouwd werd, wat hem drie duizend gulden kostte. Deze kapel heeft geen enkel Renaissance-detail. Het gewelf, dat uit twee traveeën bestaat, prijkt in zijn sluitstenen met het wapen van den stichter en het jaartal 1557. Pieter van Dorp stierf 22 Mei 1565 en werd in de kapel begraven, onder een zerk, met vijf wapenschilden versierd, doch thans zeer afgesleten.

Kort na de voltooiing van deze kapel werd de St. Bavokerk tot een kathedraal verheven. Maar reeds vroeger, als parochiekerk, had zij in groot aanzien gestaan, want het begeven van het pastoorsambt geschiedde door de graven van Holland, terwijl den domdeken van Utrecht de bevestiging toekwam. De pastoor was hofpriester der graven.

Hij was daarom meestal afwezig en moest zijn bediening door een onderpastoor laten waarnemen, die vier kapellaans onder zich had. In 1479, toen Jan van Rosenbos pastoor was, werd de pastorij door Paus Sixtus IV tot een proostdij verheven. De inkomsten van den pastoor bedroegen 400 Rijnsche guldens 's jaars.

In 1559 werd het bisdom Haarlem opgericht. Den bisschop, Nicolaas van Nieuwland, werden de inkomsten der abdij van Egmond toegekend, aan het kapittel van negen kanunniken kwamen de inkomsten van de kloosters te Heilo en te Geervliet.

Het blijkt niet, welke veranderingen de kerk, nu zij een kathedraal geworden was, onderging. Alleen vinden wij vermeld, dat het bisschoppelijk wapenschild aan de »pylaren» werd opgehangen. Wij mogen wel aannemen dat de bisschop van Haarlem, die zich met velerlei geestelijke zaken had bezig te houden, daar de ketterij meer en meer toenam, weinig gelegenheid had, voor de opluistering zijner kathedraal te zorgen.

Toen in 1566 de beeldstormerij overal woedde, werd »de kathedrale kerck, op bevel van de Geestelijke Overheit, den 23 Augusti toegesloten en niet vóór de maent November wederom ontsloten».

Haarlem bleef van de beeldstormerij verschoond. Maar de bisschop »zodanig door de jigt gequelt, dat hij den meesten tijt het bedde moest houden en nauwlyx bequaem om het ampt waer te nemen, heeft in 1569 afstant van zijn last en waerdicheyt gedaen.»

Het was zeer moeilijk, een nieuwen bisschop te vinden. Tegen zijn zin werd Godfried van Mierlo, provinciaal der Dominicanen en vicaris van Nicolaas van Nieuwland, tot bisschop benoemd, nadat »de hartogh van Alba, om hem over te haelen, gebeden en dreighementen int werck gestelt had». Het duurde tot 1571 eer hij zijn ambt aanvaardde, daar de kanunniken van Heilo en Geervliet weerbarstig waren, en door Alva tot rede gebracht moesten worden. Zij werden gedwongen, zich naar Haarlem te begeven, om daar het kapittel van den bisschop te vormen.

Het volgende jaar reeds begon het beleg der stad. Toen, den 13^{en} Juli 1573, Haarlem zich door hongersnood aan de Spanjaarden had moeten overgeven, kwam de bisschop terug. Hij wijdde de St. Bavokerk den 15^{en} Augustus weder op nieuw, en hield een preek over den tekst »Heer, ik heb de schoonheid van Uw huis en de woonplaats van Uw heerlijkheid bemind.»

In 1574 werd een nieuw hoogaltaar gemaakt. Gijsbert Poelenburg voerde het uit. De zijstukken daarvan bleven tot op den huidigen dag bewaard. Zij vertoonen de fijne Renaissance van dien tijd. Dat zij afkomstig zijn uit de jaren toen de kerk een kathedraal was, bewijst de mijter, die in het ornament voorkomt.

De wapens, die men thans op de ruggen der koorbanken ziet, moeten ook in 1574 zijn aangebracht. Zij zijn daar geschilderd, om de herinnering te bewaren aan personen, die de kerk van Haarlem bestuurd hebben, of die de kloosters van Heilo en Geervliet, waaruit de kathedrale kanunniken afkomstig waren, hebben beschermd of beschonken.

Tot de bestuurders der kerk behooren Nicolaas Ruiter, in het laatst der 15de eeuw pastoor van St. Bavo, daarna bisschop van Atrecht en voorts de bisschoppen Nicolaas

van Nieuwland en Godfried van Mierlo. In het jaar 1420, toen Jacoba van Beieren gravin van Holland was, werd het klooster te Heilo gesticht. Dit verklaart de aanwezigheid van Jacoba's wapen. Philips de Goede gaf vele vrijdommen aan het klooster en nam het in 1456 onder zijn bescherming. Het wapen van dien vorst neemt dan ook een eereplaats in.

Deze versiering is de laatste geweest, welke in de kerk als kathedraal werd aangebracht. Want de bisschop kon zich slechts met moeite handhaven, ofschoon de Spanjaarden een garnizoen van Duitschers en Walen in de stad gelegd hadden. Na de pacificatie van Gent trachtte hij, door de Lieve Vrouwe of Bakenesserkerk aan de Gereformeerden af te staan, de gemoederen tot bedaren te brengen, doch dit gelukte hem niet.

Mag misschien ook de Prins van Oranje, toen hij op den H. Sacramentsdag, 29 Mei 1578, door zijn krijgsvolk de stad deed bezetten, in den geest der pacificatie bedoeld hebben, Roomschen en niet-Roomschen gelijke bescherming te verleenen, de omstandigheden hebben hem dit verhinderd. Want in den voormiddag, terwijl de Nonen gezongen werden en juist het vers: »Rechtvaardig zijt Gij, o Heer en oprecht is Uw oordeel'' weerklonk, drong het volk het gebouw binnen en stak verscheidene geestelijken overhoop. De bisschop kon ternauwernood ontkomen. Ofschoon hem verzekerd werd, dat er geen vinger naar hem uitgestoken zou worden, vond hij het toch geraten, de stad te verlaten. Hij zwierf geruimen tijd rond en stierf in 1587 te Deventer, waar hij in de St. Lebuïnus-kerk is begraven.

In December 1578 werd de St. Bavo-kerk voor den Protestantschen eeredienst ingericht. Niet alles, wat aan den vroegeren toestand herinnerde, werd toen weggenomen. Pas in 1595 verwijderde Willem Tybaut het middendeel van het westelijk glasraam, en verving het beeld des bisschops door een tafereel op de inneming van Damiatè betrekking hebbende.

Maar andere zinnebeelden, die minder in het oog vielen, bleven gespaard. Zoo ziet men op de sluitstenen der Brouwerskapel St. Maarten, die zijn kleed met een arme deelt en St. Bavo met valk en zwaard, op dien van de doopkapel Christus met den hemelbol, op een kraagsteen der Cellebroederskapel een hondenslager, om van vele minder beteekenende niet te spreken.

Ook de fraaie eikenhouten bank, waarin de H. Geestmeesters hunne uitdeelingen plachten te doen, behield men. Dit gestoelte draagt een laat-Gothisch karakter en is vermoedelijk uit het laatst der 15de eeuw afkomstig. De zijwanden zijn met snijwerk versierd. Aan de rechterzijde verbeeldt dit een man met vrouw en kind, met daarboven Christus als rechter der wereld. Links ziet men een H. Geestmeester, die een arme bedielt, waarboven Christus in heerlijkheid is aangebracht. In de paneelen van den rug van het gestoelte zijn verzen geplaatst.

De St. Bavo-kerk is een basiliek met kruisbeuk. Het koor eindigt in een halven zeshoek, de koortrans wordt door een halven achttienhoek gevormd. Deze koorsluiting is, vooral wegens de wijze, waarop de trans overwelfd werd, eigenaardig. Op één zijde van den zeshoek komen telkens drie van den achttienhoek, die door zware inwendige steun-

beeren van elkander gescheiden zijn, zoodat ook de trans uit drie vakken bestaat, welke ieder door één trapeziumvormig en twee driehoekige gewelven gevuld zijn.

De beuken worden door zware zuilen van elkander gescheiden. In het westelijk deel der kerk hebben deze zuilen bladkapiteelen, in het koor slechts eenvoudige lijstjes, zoodat de boogprofielen in de schachten doodloopen. Het ontbreken van kapiteelen in het oostelijk deel kan men verklaren daardoor, dat de zuilen hier om de oude kerk heen geplaatst moesten worden, zoodat voorsprong hier niet mogelijk was.

Alle zuilen hebben achtkante basementen, die in het oostelijk deel ook vierkante plinten. De bogen tusschen de zuilen zijn geprofileerd.

Aan de zuidoostzijde der kerk bevinden zich de kosterwoning en de consistoriekamer. Deze laatste is in hoofdzaak 17de-eeuwsch en heeft in haar gevels twee gebeeldhouwde cartouches. Sommige laat-Gothische détails wijzen er echter op, dat hier reeds in de middel-eeuwen de sacristie geweest is.

Een portaal, dat rijke Flamboyantvormen vertoont, is aan de zuidoostzijde van den koortrans uitgebouwd. Het bestaat uit gebakken steen met banden van gehouwen steen; ook voor de versieringen is van gehouwen steen gebruik gemaakt. Op een der beide steunbeeren is een hart, dat door twee pijlen doorboord wordt, uitgehouwen. Ook tegen den zuiderkruisbeukgevel is een laat-Gothisch portaal aangebouwd, hetwelk oorspronkelijk van gebakken en gehouwen steen gemaakt werd, doch later veranderd is. De hoofdingang, aan den westelijken gevel, wordt gevormd door twee vlakke bogen, met dichtgemetselde spitsboogramen daarboven. De friezen daaronder zijn voorzien van laat-Gothisch beeldhouw-
werk, dat sterk verweerd is. In den noorderkruisbeukgevel is een laat-Gothische deur-
opening met vlakke boog aanwezig.

Een traptoren is tegen den westelijken muur van den noorderkruisbeuk geplaatst. Hij is van gebakken steen, met banden en blokjes van groefsteen. Ook aan de zuid-
westzijde der kerk is een trap in den muur uitgespaard. De beide westelijke steunbeeren hebben, door de daaropgeplaatste houten, met lood gedekte, spitsen, het aanzien van traptorens.

De toren boven het kruis, dien wij reeds vroeger vermeldden, en die zulk een fraai geheel met de kerk vormt, bevat onderscheidene klokken. Behalve de uurklok Roelant, voorheen reeds genoemd, hangen daar de zoogenaamde kermisklok, door Claude Fremy in 1686 te Amsterdam gegoten, twee klokken van Pierre Hemony, in 1667 gemaakt, en de twee zoogenaamde Damiaatjes, die in 1732, door een gieter, die zijn naam niet noemt, — waarschijnlijk Jan Albert de Grave te Amsterdam, — vervaardigd werden. Het carillon van 32 klokken is, op één moderne na, die valsch klinkt, van 1659 tot 1664 door François Hemony gegoten. In de kerk, naast het orgel, ziet men een klokje van 1638, met het randschrift: »Amor vincit omnia.»

De steunbeeren zijn grootendeels zeer eenvoudig. Alleen die der kruisbeukgevels werden van nissen en fialen voorzien. De doopkapel bezit een fraaien topgevel, door Lieven de Key in het begin der 17de eeuw gemaakt.

Het gebouw is, sedert 1876, gerestaureerd. Men heeft daarbij zich ten doel gesteld, het zooveel mogelijk te brengen in wat men meent, dat zijn oorspronkelijke staat moet geweest zijn. Dat daardoor de kerk zeer veel geleden heeft beseft ieder, die weet hoe onmogelijk het is, in de 19de eeuw Gothiek te maken. De traceeringen der vensters, de balustrade om de daken, de gevels van het hooge koor, het transept, de zijbeuken en het schip zijn nieuw of vernieuwd.

Bij de restauratie is, van binnen, het witsel, dat de groefsteen bedekte, weggenomen, wat toejuiching verdient. Daardoor zijn de fijne details van de triforium-openingen in het koor, die telkens uit vijf traveeën bestaan, waarvan de middelste een nis is, weer goed te zien. In het schip en den kruisbeuk zijn geen triforium-openingen aanwezig; in hare plaats vindt men balustrades, die de naar beneden verlengde vensternissen afsluiten.

Wij hebben reeds vroeger over het ontstaan der muurschilderingen het een en ander gezegd. Het is hier de plaats, ze eenigszins uitvoeriger te behandelen.

Zoo als men ze thans ziet zijn zij bij de restauratie overgeleverd. Reeds in 1825 waren deze schilderwerken onder de kalklaag voor den dag gekomen, doch toen overgewit. In 1860 kwamen zij weder te voorschijn; de heer D. van der Kellen Jr. beeldde wat aanwezig was toen af in een werk, dat door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap werd uitgegeven. Overwitten had toen niet plaats; de fragmenten werden alleen door draaibare zinken luiken bedekt.

Toen de schilderwerken dus tegen verdere beschadiging beschermd waren, verkeerden zij in geen besten staat, waarover men zich niet kan verwonderen. Van sommige deelen, de beschrijving des heeren Van der Kellen getuigt het, was zoo goed als niets meer te zien, terwijl ook de kleuren zeer verbleekt waren. Sinds de restauratie vertoonen de tapijten zich in schitterende kleuren, en is alles, wat ontbrak, bijgewerkt.

De fraaiste schilderwerken zijn die tegen den noordoostelijken boog van het hooge koor. Op een blauwen, met sterren bezaaiden, grond ziet men aan elke zijde vier engelen. Zij houden banderollen met spreuken die op de hostie, welke hier bewaard werd, betrekking hebben.

De tapijten op de zuilen vertoonen behalve bladornament, ook hier en daar opschriften en zinnebeelden. In zijn zoo belangrijk opstel over de St. Bavokerk, voorkomende in de »Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem» heeft de heer J. J. Graaf op scherpzinnige wijze aangetoond, dat de tapijten betrekking hebben op de beelden der apostelen, die met Christus, Maria, St. Willebrord en St. Bavo tegen de zuilen van het koor geplaatst waren.

Tegen den oostelijken muur van den zuiderkruisbeuk zijn sporen van muurschilderingen aanwezig, waarbij herhaalde malen het wapen van St. Joris voorkomt. De noord-oostelijke pijler van het kruis is beschilderd met garen, kluwen en andere gereedschappen, tot het weversgild betrekkelijk, die een cartouche vormen, waarin een vers van 1580 staat. Deze versiering is een van de weinige, welke na de verdrijving der Spanjaarden werd aangebracht. In 1585 werd ook de noordoostelijke pijler op deze wijze beschilderd.

Doch overigens heeft de Hervorming het gebouw meer ontnomen dan gegeven. De middeleeuwsche predikstoel bleef behouden, tot dat hij in het laatst der 17de eeuw door den tegenwoordigen vervangen werd, die op een adelaar rust en met rijk gesneden festoenen is versierd. De geelkoperen leuning en dragers zijn meesterstukken van gietkunst. Het klankbord met de daarop aanwezige bekroning dragen het karakter van verschillende stijlperiodes. Het benedenste deel is blijkbaar uit het begin der 17de eeuw, terwijl het bovenste deel, met fialen, hogels en traceeringen bewerkt en min of meer in den geest van een toren behandeld, in de 15de eeuw moet zijn vervaardigd.

In het koor staat een predikstoel van omstreeks 1600, die gedragen wordt door Dorische zuilen en die Korinthische pilasters heeft. Een doophek is niet meer aanwezig; het is vervangen door een eikenhouten betimmering, die van alle kunstwaarde verstoken is. Ook de regeeringsbanken over den predikstoel zijn uiterst eenvoudig. Over de H. Geestbank, de koorbanken, en de koorhekken hebben wij reeds gesproken en ook over de voormalige orgels der kerk het een en ander medegedeeld.

Het tegenwoordig orgel is als muziekinstrument nog altijd vermaard. Maar ook als voortbrengsel van 18de eeuwse kunst heeft het verdienste. In September 1738 is dit orgel gereed gekomen.

Het orgel wordt gedragen door vier zwart-marmeren composietzuilen, met wit-marmeren kapiteelen en basementen; pilasters van dezelfde orde staan daarachter en op de hoeken. Tusschen de middenste zuilen is een reliëf van wit marmer aangebracht, een fraai werk van den vermaarden J. B. Xavery, en dat ongetwijfeld een der beste voortbrengselen onzer 18de eeuwse beeldhouwkunst is.

Minder geslaagd zijn de vrouwefiguur, de vier zittende beelden en de kinderfiguurtjes van het bovendeel van het orgel, die door den Amsterdamschen beeldhouwer Van Lochteren werden vervaardigd.

De ordonnantie van het geheel, die het werk is van den stads-onderfabriek Hendrik de Werff, is zeer geslaagd. Slechts valt te betreuren, dat, om het instrument te plaatsen, het groote glasraam, dat nog ten deele uit 1542 afkomstig was, moest worden weggenomen en de opening moest worden dichtgemetseld.

Eenige opschriftborden, die in de kerk aanwezig zijn, hebben niets merkwaardigs. Vermelding verdient echter een schilderij op paneel, die in den noorder kruisbeuk hangt. Zij wordt door Van Mander op naam van Geertgen van St. Jans gesteld, doch moet van later dagteekening, misschien uit de eerste helft der 16de eeuw, wezen. Men ziet hier de kerk van de zuidzijde voorgesteld, doch met vele afwijkingen van den tegenwoordigen toestand. Op nauwkeurigheid werd door de schilders van die dagen maar weinig gelet. De verbeelding speelde blijkbaar een groote rol, en daarom heeft de schilderij maar zeer betrekkelijke waarde, als men haar als document zou willen gebruiken.

De St. Bavokerk heeft weinig grafteekenen van beteekenis, ofschoon talrijke meer of minder goed bewaarde zerken aanwezig zijn. Dat van Ermgaard Coenraadsdochter, tegen den zuidwestelijken pijler van het kruis, is in 1569 gemaakt, en wordt gevormd

door een fijne cartouche in Renaissance-stijl, met wapens, maskers en onderscheidene zinnebeelden versierd. De cartouche wordt door een console gedragen. Deze Ermgaard was de vrouw van Pieter Jansz. Raedt, »fabryk van de stads-wercken», die wellicht zelf het ontwerp van het gedenkteeken heeft gemaakt. Hij sneuvelde in December 1572 bij het beleg. Ook zijn grafschrift is op de cartouche uitgehouwen.

Lieven de Key, de latere stads-fabriek, heeft in 1602 ongetwijfeld het gedenkteeken in de Brouwerskapel ontworpen, waaronder Aagt Adriaansdochter van Hoorn, huisvrouw van Nicolaas van der Leur, begraven ligt. Wij vinden hier een compositie, welke, blijkbaar op die van 1569 geïnspireerd, toch in de behandeling der details de sprekende eigenaardigheden van De Key vertoont.

Slechts twee der zerken hebben uit een oogpunt van kunst waarde. De eerste ligt in het koor, en is op vele plaatsen sterk afgesleten. In het midden is een familiewapen met helm, helmkleeden en helmteeken afgebeeld. Ook de vier hoeken zijn met wapens in laat-Gothische omlijstingen versierd. De steen draagt het jaartal 1479 en dekt het graf van leden der familie Van Berkenrode.

De tweede zerk is van 1536; Claes van Huessen en zijn vrouw Machteld van Paenderen liggen er onder begraven. Naar het gebruik van dien tijd zijn de overledenen er in hun doodskleed, op een mat liggend, voorgesteld, met hun wapenschilden boven zich. De vier hoeken zijn met de zinnebeelden der evangelisten gevuld.

In den zuider zijbeuk van het koor hangen drie scheepjes, die een 17de eeuwsch karakter hebben. Het voorste heeft aan den boeg twee torens met een ketting daartusschen. Blijkbaar is dus een voorstelling van de inneming van Damiate bedoeld.

Van de geschilderde glazen der kerk zijn de meeste modern. Andere echter, hoewel niet oorspronkelijk voor het gebouw bestemd, zijn oud en door bijwerken pasklaar gemaakt. Zoo zijn er glazen uit Warder, Hoorn, Lisse en Beverwijk nu in de kerk aanwezig, die alle van de 17de en 18de eeuw dagteekenen. Dat uit Lisse is in 1691 door Willem van Cleeff en Pieter Loover te Rotterdam gemaakt.

De eikenhouten binnenportieken aan de noord- oost- en zuidzijde der kerk zijn zeer eenvoudig en van 1642. De middeleeuwsche deuren der kerk verdienen echter de aandacht.

De kronen en wandluchters zijn modern, ofschoon naar de oude gevolgd. Alleen twee wandluchters zijn nog de oorspronkelijke.

Wij gaan thans over tot het bespreken van de andere Haarlemsche kerkgebouwen.

De *Lieve Vrouwe- of Bakenesserkerk* wordt geacht, het oudste der Haarlemsche bedehuizen te zijn. Men wil, dat zij reeds in de 12de eeuw gesticht is in de buurt Bakenes, die later aan de stad werd getrokken.

Anderen beweren, dat Graaf Willem II de kerk in het midden der 13de eeuw zou hebben doen oprichten. Maar het tegenwoordig gebouw is niet ouder dan de 15de eeuw, ten deele zelfs van lateren tijd. Oorspronkelijk bestond de kerk uit den tegenwoordigen

zuiderbeuk, die aan de oostzijde in een halven tienhoek eindigt, en uit gebakken steen, met toepassing van groefsteen blokjes en lijsten, is opgetrokken.

In 1620 begon men de kerk aan de noordzijde uit te breiden. Bijna twintig jaar later ontstond het Jonische portiek aan de Vrouwensteeg. In het gebeeldhouwd medaillon daarboven leest men:

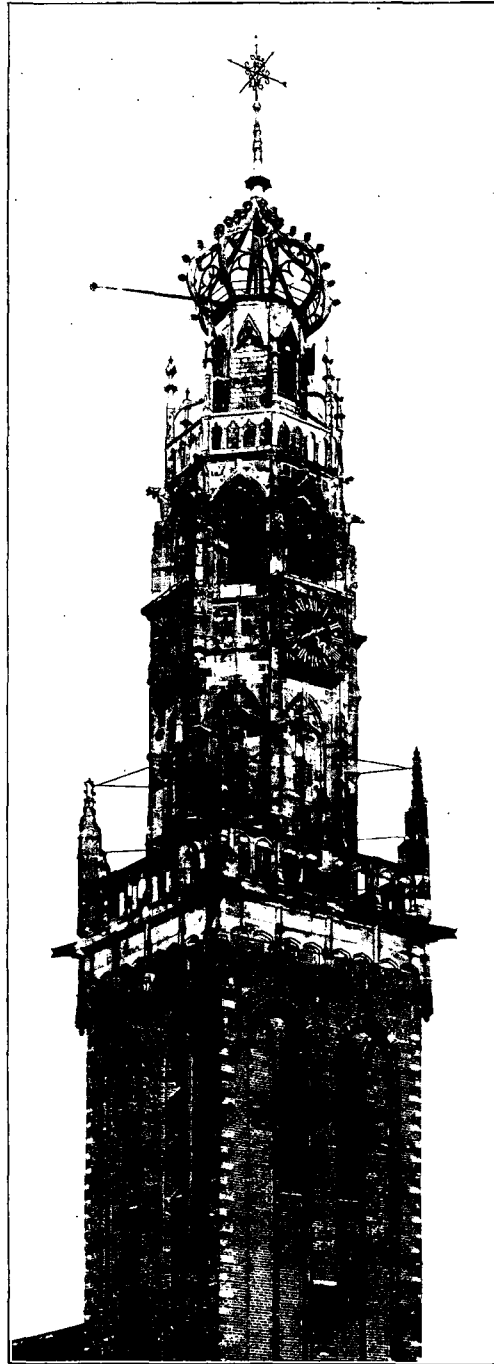
*»Si laudem nova qui struxerunt templa tulerunt
Cur non qui renovant et vetus hocce ferunt.
1639.»*

waarvan de vrije vertaling is:

*Wie nieuwe kerken bouwen, moet men prijzen:
Looft dan ook hen, die de oude doen herrijzen.*

Bij de vergroting van de kerk, die zich tot aan de westzijde uitstrekt en die in 1639 voltooid zal zijn geweest, heeft men tusschen de beuken uiterst eenvoudige zuilen geplaatst. Van de versieringen, die het inwendige vóór de Hervorming ongetwijfeld bezat, is haast niets meer over. Alleen de beeldjes der evangelisten met hunne attributen, die de ribben der houten gewelven van het koor steunen, bleven gespaard. Het was misschien wegens deze snijwerken, dat men in 1639 ook onder de ribben van het noordelijk deel fraai gebeeldhouwde eikenhouten consoles aanbracht.

In 1620 werd het gebouw verfraaid. Toen maakte Lieven de Key het portiek, dat aan de oostzijde toegang tot de kerk geeft, en werd de eikenhouten predikstoel, die van Jonische zuiltjes voorzien is, geplaatst. Een gestoelte in het koor en drie rijkbewerkte eikenhouten tochtportalen zijn blijkbaar uit dien tijd afkomstig. Het doophek en de vier koperen kaarskronen schijnen pas in de laatste helft der 17de eeuw te zijn aangebracht.

Toren der Bakenesserkerk te Haarlem.
(Uit: A. W. Weissman, *Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst*,
Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

Kan het inwendige der kerk ook al niet bogen op eigenlijk bouwkundig schoon, het is toch zeer schilderachtig. Niemand minder dan Bosboom heeft het dan ook herhaaldelijk afgebeeld.

Wanneer de Bakenesserkerk toch in de bouwkunst vermaard is, dan dankt zij dit aan haar toren, die in het laatst der 15de eeuw werd gesticht en het voorbeeld voor die der St. Bavokerk geweest is.

Het benedendeel van dien toren bestaat uit gebakken en gehouwen steen en vormt door zijn eenvoud een schoone tegenstelling met de achtkante bekroning in Laat-Gothischen stijl, die grootendeels van groefsteen is opgetrokken, en met hogels, fielen en traceeringen is versierd. Het geheel wordt gedekt door een opengewerkte peervormige kroon.

Voorheen bezat de toren een carillon, dat door François Hemony in 1663 te Amsterdam was gegoten, doch in 1795 verkocht werd, op twee klokken na, die nu het heele en het halve uur aangeven. Een luiklok van Henricus Meurs, in 1614 gegoten, deed tot 1866 dienst, om den tijd van het sluiten der poorten aan te geven. Zij bevindt zich nog in den toren, doch wordt niet meer geluid.

De *St. Janskerk* is omstreeks 1318 gebouwd door de Heeren van de Commandery van St. Jan, die te Haarlem een convent hadden gesticht.

Evenals de Bakenesserkerk bestond dit gebouw oorspronkelijk slechts uit één beuk, het tegenwoordig noordelijk deel der kerk, dat, aan de oostzijde, in een halven tienhoek eindigt.

In het begin der 16de eeuw werd de kerk aan de zuidzijde uitgebreid. De pijlers, die men nu tusschen de beuken ziet, zijn blijkbaar overblijfselen van den oorspronkelijken zuidermuur. Het gedeelte, dat nu als het ware een kruisbeuk vormt, houden wij voor de kapel van Heemstede, waarin, blijkens een oorkonde van 30 Mei 1524, Jan van Heemstede, zijn echtgenoot en Philips van Heemstede begraven lagen, en die een altaar en een geschilderd venster bezat. Die kapel had toen reeds herstel noodig; de kinderen van Jan van Heemstede lieten althans het leiendak verdekken.

Het gebouw bestaat geheel uit gebakken steen; de westelijke gevel is met spitsboognissen versierd, terwijl ook een der oostelijke steunbeeren een nis bezit, waarin vroeger waarschijnlijk een beeld gestaan heeft.

Aan de zuidzijde bevindt zich een eenvoudig portaal, dat Gothische vormen heeft, en waarin wij »die dore opt kerchof», die in de oorkonde van 1524 vermeld wordt, meenen te herkennen.

Omstreeks 1630 schijnt het portiek van het koor te zijn gemaakt, dat den Dorischen stijl vertoont, en welks bekroning door een sierlijke cartouche met het wapen van Haarlem wordt gevormd. Het is geheel in groefsteen uitgevoerd. In de fries staat:

*De kerck die hier staet opgericht
Is tot den dienst van God gesticht:
Nu wordt des Heeren suyver woord
Daarin vercondighd en gehoord.*

Dat oorspronkelijk de vensters der kerk slechts klein waren, kan men aan die van de noordzijde zien.

Toen, omstreeks 1500, de uitbreiding naar den zuidkant plaats vond, is, vermoedelijk, ook het sierlijke torentje op het kerkdak geplaatst. Het vertoont althans laat-Gothische vormen, en verleent aan de silhouet, vooral wanneer men het gebouw van het zuidoosten beschouwt, veel schilderachtigheid. Ook de kosterwoning, die een aardig 17de eeuwsch trapgeveltje bezit, draagt tot dit effect niet onbelangrijk bij. Waarschijnlijk heeft het torentje reeds van den aanvang af een klok gehad. De tegenwoordige werd in het jaar 1763 door J. en P. Verbrugge te 's-Gravenhage gegoten.

Van binnen bevat het gebouw niet veel merkwaardigs. Een eenvoudige galerij en een geveerd gestoelte, beiden uit de 17de eeuw, een gebrandschilderd wapen in het oostelijk koorvenster, zes kaarskronen en achttien wandarmen, ziedaar alles, wat de aandacht trekt. Ook de zoogenaamde St. Janskamer, aan de zuidoostzijde der kerk gelegen, bevat geene andere merkwaardigheden dan een bord met »Diaken Comptoir» boven den ingang en twee fraai op perkament geteekende wapens.

De zerken van twee der voormalige St. Jansheeren bevinden zich nog in de kerk, en wel van Bartout van Assendelft, ridder, die in 1443, en van Frederik Cusebant, die in 1581 overleed.

De *St. Anna- of Nieuwe Kerk* is, van 1645—1649 ter plaatse der toen afgebroken kerk van het vroegere St. Anna-klooster gebouwd. Men leest dit laatste jaartal in den oostelijken gevel.

Het gebouw bestaat uit twee elkander kruisende beuken, met tongewelven gedekt. De hoeken, door de snijding dezer beuken gevormd, worden ingenomen door lagere vierkante beuken, die zolderingen met caissons hebben. De beuken worden gescheiden door pijlers en zuilen van de Jonische orde. Jacob van Campen heeft het gebouw ontworpen, en daarvoor, in 1649, een vereering van het Haarlemsche stadsbestuur ontvangen. Reeds in 1645 had Salomon de Bray, de bekende schilder, er een plan voor gemaakt, dat echter niet is uitgevoerd. Na hem kwamen twee Haarlemsche burgers met een denkbeeld bij Burgemeesteren, om de kerk als één zaal van groote breedte, zonder zuilen of andere steunsels, te maken. De stedelijke deskundigen waren evenwel van oordeel, dat dit denkbeeld niet uitvoerbaar was, waarop Van Campen te hulp werd geroepen.

De lijnen van den plattegrond, die aan dien, welke Galeazzo Alessi bij den bouw van Santa Maria di Carignano te Genua gebruikt had, herinneren, geven blijk van de groote talenten, die Jacob van Campen bezat. De Jonische pijlers en zuilen, streng naar Palladio gedetailleerd, geven deftige waardigheid aan het interieur, dat met zijn vrijstaanden predikstoel, zijn overvloedige verlichting en zijn houten, met wapens beschilderde, gewelven als een goed type eener Hervormde kerk mag gelden. Ook de fraaie koperen kaarskronen, wandarmen en lezenaar, alles uit den tijd der stichting, verdienen een aandachtige beschouwing.

Van buiten is de kerk uiterst eenvoudig. De versiering bepaalt zich tot een Dorisch

portiek aan de oostzijde, met een festoen en twee wapens daarboven, benevens een Dorische lijst met triglyphen en mutulen, die om het geheele gebouw heenloopt.

Ofschoon de kerk op zich zelf een goed voortbrengsel van de bouwkunst uit het midden der 17de eeuw is, zoo valt het toch te betreuren, dat, bij het ontwerpen ervan geen rekening gehouden is met den toren, welke in 1613 door Lieven de Key aan de toen nog bestaande kloosterkerk werd toegevoegd, en die in 1644 van de slooping

De Nieuwe kerk te Haarlem. Naar een schilderij van Pieter Saenredam.
(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

werd uitgezonderd. Daardoor bestaat er geen het minste verband tusschen beiden.

Deze toren, beneden van gebakken en gehouwen steen, heeft een uiterst sierlijke spits en is wel een der schoonste, die de 17de eeuw zag verrijzen. Het benedendeel heeft eenforsch gedetailleerd portiek, met een nis daarboven, die het wapen van Haarlem, voorzien van het jaartal 1613, bevat. Een rijke balustrade sluit het benedendeel af, en wordt door vier obelisksen bekroond. Boven deze balustrade verheft zich een achtkant

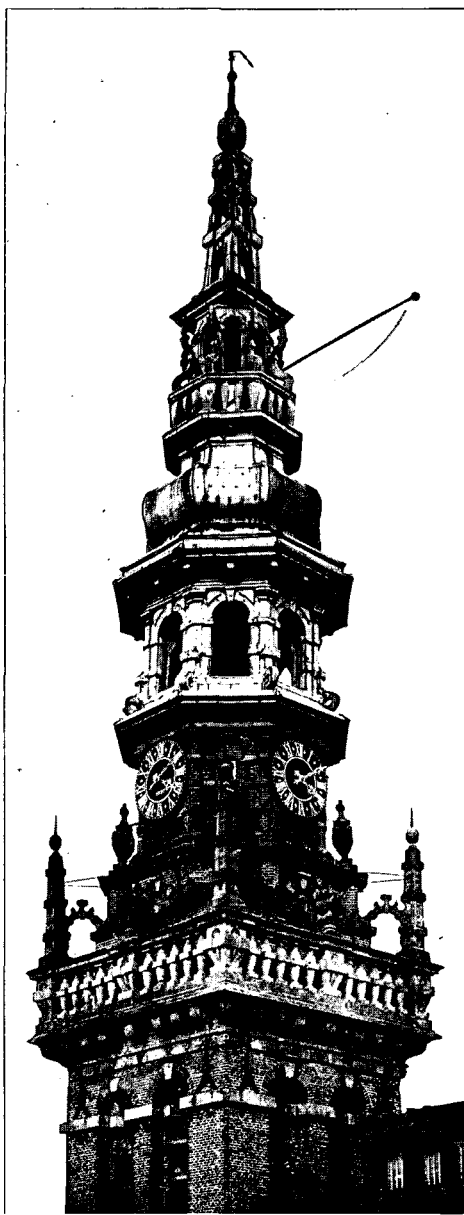
gedeelte van gebakken en gehouwen steen, dat, door de op de hoeken geplaatste vazen, een zeer origineelen overgang vormt tusschen onderbouw en spits. De silhouet van deze spits is van een ongemeene bevalligheid, en levert het bewijs van Lieven de Key's groot talent.

Behalve een luiklok, door Cyprianus Krans in 1749 te Amsterdam gegoten, bevat de toren een uurklok van 1615, die Henricus Meurs tot vervaardiger heeft, terwijl de halfuurklok in 1525 door Medardus Waghenens te Mechelen is gemaakt.

De tegenwoordige *Walenkerk* heeft vroeger tot het Haarlemsche Begijnhof behoord, dat in 1262 door Heer Arent van Sassenheim gesticht is. De heer .C. J. Gonnet heeft over dit Begijnhof indertijd zeer uitvoerige mededeelingen gedaan. Daaruit blijkt, dat in 1347 de kerk verbrandde. De heer Gonnet meent, dat men haar toen is gaan herbouwen, en dat de nieuwe kerk reeds in het voorjaar van 1348 weder zou zijn gewijd. Maar zoo snel bouwde men in de 14de eeuw nog niet. Een half jaar was voor een zoo belangrijk werk toen ontoereikend. Daarom is het waarschijnlijker, dat het zware muurwerk was blijven staan, en dus alleen een nieuwe bekapping, venster-glazen en dergelijke zaken van niet zoo grooten omvang noodig waren.

En wanneer men thans het westelijk deel der kerk beschouwt, dan vertoont dit nog duidelijk een 13de eeuwsch karakter. Het is in de 18de eeuw tot een kosterwoning vertimmerd, doch de oorspronkelijke aanleg is nog wel te herkennen.

Zijn ook de vensters van dit bouwdeel meest veranderd, aan de zuidzijde bleef een travee in haar oude gedaante bewaard. Men ziet daar, beneden, een laag spitsboograam, en daarboven twee vensters met segmentbogen gedekt. Dit wijst er op, dat het schip uit twee verdiepingen heeft bestaan, een aanleg, die ongetwijfeld 13de eeuwsch is. Bovendien vindt men aan het schip der kerk reuzenmoppen, zooals zij vóór 1300 gebruikt plachten te worden.

Toren der Nieuwe Kerk te Haarlem.
(Uit: A. W. Weissman, *Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst*,
Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

De heer Gonnet vermeldt, dat het koor in 1388 voltooid was, wat door den stijl ervan niet wordt weersproken. Het is veel hooger dan het schip en eindigt aan de oostzijde in een halven tienhoek. Wel zijn de tegenwoordige Flamboyant-traceeringen van eene recente restauratie afkomstig, maar de overige details wijzen toch op het laatst der 14de eeuw.

De genoemde schrijver maakt ook nog gewag van een toren, die aan het oostelijk gedeelte verbonden was en den 3den Maart 1398 werd ingezegend. Van dezen toren is niets meer te zien. Hij moet ongetwijfeld aanzienlijke afmetingen hebben gehad, daar hij vijf klokken bevatte. Tegenwoordig ziet men aan de westzijde, gedeeltelijk in de kerk gebouwd, een steenen toren van vier verdiepingen, met een achtkante, door lood gedekte spits. Hij bevat slechts één kleine klok, die Jhesus genaamd is, en in 1512 door een onbekend gieter werd gemaakt. De toren is met nissen zeer eenvoudig versierd, en geheel van gebakken steen, behalve een paar lijsten, waarvoor groefsteen gebruikt werd.

Is er aan de oostzijde inderdaad een toren geweest? Ik waag het, dit te betwijfelen; het komt mij voor, dat voor »oost'' moet worden gelezen »west''. En dan is het duidelijk, dat de tegenwoordige toren in 1398 voltooid moet zijn geweest. Het bezwaar blijft in dat geval echter bestaan, dat de toren zoo klein is, dat hij geen vijf luiklokken van aanzienlijke afmetingen kan hebben gehad.

Maar van aanzienlijke afmetingen der klokken is nergens sprake. En als wij bedenken, dat de klok »Maria'', welke in 1525 door Medardus Waghenens te Mechelen gegoten werd, als deel van het »voorslag'', dat in 1526 in den St. Bavo-toren een plaats kreeg, slechts 0.87 M. middellijn had, zooals bij meting in den toren der Nieuwe Kerk, waar zij hangt, bleek, dan behoeft die, welke de bescheiden Begijnen bezaten, niet grooter te zijn geweest. De klok »Jhesus'' van 1512 die 0.56 M. middellijn heeft, kan een van de oorspronkelijke klokken der kerk zijn. Vijf zulke klokken hebben ongetwijfeld in den toren behoorlijk kunnen hangen.

Aan de zuidwestzijde van het koor bevindt zich een portaal, volgens den heer Gonnet omstreeks 1400 gebouwd. Het is echter in het midden der 17de eeuw van zijn tegenwoordigen gevel voorzien.

Het koor bezit nog zijn houten gewelf; het noordoostelijk vak van de koornis is versierd met een wandschildering, in denzelfden trant als die der St. Bavokerk, en gerestaureerd. Zij moet uit het begin der 16de eeuw afkomstig zijn en verbeeldt een tapijt, dat, door twee engelfiguren gehouden, geel ornament op een groenachtig blauwen grond vertoont.

Een eenvoudige 17de-eeuwsche predikstoel en drie kaarskronen uit denzelfden tijd vormen alles, wat de eigenlijke kerk merkwaardigs bezit.

De voormalige sacristie, die thans als consistoriekamer dient, heeft een zeer eigenaardige zoldering, welke uit hangende eikenhouten gewelven bestaat. In het midden daarvan ziet men een Christuskop. De zoldering is van omstreeks 1530.

De schouw van dit vertrek is een fraai voortbrengsel van 17de eeuwsche kunst. De pilasters en consoles, fijn gebeeldhouwd, en vormen een goede ondersteuning voor de

eikenhouten fries, die met karakteristieke leeuwenkoppen is versierd. Ook de wandtegels, de vuurplaat, de gebrande ruitjes, de koperen kaarskroon en luchters benevens een kast, een leunstoel en twee tafels zijn uit de 17de eeuw afkomstig.

De *kerk der Doopsgezinden* staat op een erf tusschen de Grootte Houtstraat en de Frankenstraat. Het gebouw, geheel van gebakken steen, dat in zijn gevel het jaartal 1683 te lezen geeft, maakt van binnen door zijn eenvoud een deftigen, stemmigen indruk, die echter door een galerij aan de westzijde, met daarop geplaatste 19de eeuwse orgelkas, geschaad wordt.

Boven de deur van de breede poort die uit de Grootte Houtstraat toegang tot de kerk geeft, staat 1757, met welk jaartal de architectuur van dien ingang wel in overeenstemming is.

De *Luthersche kerk*, een 17de-eeuwsche schepping, welker drie beuken door Dorische zuilen gescheiden worden, heeft weinig opmerkelijks. Alleen eenig meubilair van omstreeks 1670, met festoenen versierd, trekt de aandacht.

Het is hier de plaats, enkele *geestelijke gestichten* te gedenken, die in de middel-eeuwen te Haarlem bestonden, en waarvan geen overblijfselen, nu voor andere doeleinden gebruikt, meer over zijn.

Het *klooster der Tempeliers*, dat na 1312, toen de orde werd opgeheven, aan de St. Jansheeren overging, stond buiten de Grootte Houtpoort, op den hoek van het Houtplein en den Raamsingel. De kloostertuin strekte zich naar het westen uit tot aan het latere Molenpad. Slechts in den naam Heerenhek, die onlangs in Tempeliersstraat veranderd is, leeft de herinnering aan de Tempelheeren nog voort.

Het *klooster der Karmelieten* werd in 1249 gesticht. Het stond aan de Grootte Houtstraat, tusschen de Spekstraat en de Anegang, en strekte zich aan de oostzijde tot de Warmoesstraat uit. Van de weidsche kloostergebouwen en de fraaie kerk is niets anders over dan de 16de-eeuwsche poort van gebakken en gehouwen steen in de Grootte Houtstraat.

Het *Premonstreiten of Witte-Heeren-klooster* stond ter plaatse, waar zich nu de Luthersche kerk en het Frans-Loenen-Hofje bevinden. De Witte Heerensteeg houdt nog de herinnering aan deze stichting levendig.

Het *Zijklooster* bestond reeds in 1408. Het werd bewoond door geestelijke zusters die den regel van den H. Augustinus volgden. Het klooster stond aan de zuidzijde der Zijkstraat. Zijn kerk heeft nog tot 1818 bestaan, en werd toen als pakhuis gebezigd.

Van het *klooster der Clarissen* weet men slechts, dat het aan de westzijde der Grootte Houtstraat, nabij de Grootte Houtpoort, zich verhief. Het was in 1454 gesticht. Ook het *klooster der Barrevoeter-Zusters* is verdwenen. Slechts de naam Barrevoetersteeg herinnert er aan, gelijk die van de St. Ursula-steeg de eenige heugenis is, welke overbleef van het *St. Ursula-klooster*, welks bewoonsters den derden regel van den H. Franciscus volgden. Niets is er over van het *St. Margrieten-klooster*, dat aan de zusters van dezelfde orde in de Kruisstraat behoorde. De Margrietenstraat alleen wijst de plaats aan, waar het zich bevond.

Er waren te Haarlem nog meer vrouwen-kloosters, waar de derde regel van den H. Franciscus werd gevolgd. Dat van *St. Catharina* is wel verdwenen, maar op de plaats

waar het stond, aan de Groenmarkt, hebben de Franciscanen, in de kerk aan den H. Antonius van Padua gewijd, de oude eeredienst weer hersteld. Waar echter het *St. Maria-klooster* in de Jansstraat stond, ziet men nu slechts burgerwoonhuizen. Aan het *St. Cecilia-klooster*, dat in de zelfde straat gebouwd was, en op welks grond nu het Provinciaal Gouvernementsgebouw staat, herinnert de Cecilia-steeg.

Over het *St. Anna-klooster*, dat westelijk van de Grootte Houtstraat stond, hebben wij vroeger reeds gesproken, toen wij de Nieuwe Kerk vermeldde. Ook hier volgden de nonnen den derden regel van den H. Franciscus.

Bij het bespreken van de wereldlijke gebouwen der stad Haarlem zullen wij gelegenheid hebben, nog enkele andere geestelijke gestichten uit de middeleeuwen te gedenken. Maar wij mogen niet nalaten, nog iets mede te deelen omtrent het *Klokhuis*, dat van 1479 tot 1804 op het Klokhuisplein, oostelijk van de St. Bavokerk, gestaan heeft. Er is, zooveel wij weten, in Noord-Holland nog slechts een enkel gebouw van dien aard bewaard, en wel te Enkhuizen. Even als dat was ook het Haarlemsche geheel van hout, en had het den vorm van een houtzaagmolen zonder wicken, gelijk wij reeds vroeger opmerkten.

Dergelijke klokhuisen waren slechts als stichtingen van tijdelijken aard bedoeld, en bestemd om als bewaarplaats der klokken te verdwijnen, zoodra een toren van behoorlijke afmetingen gereed zou zijn. Te Enkhuizen is de toren, die in de bedoeling lag, nimmer ondernomen. Zooals wij vroeger zagen, had men met den Haarlemschen toren veel tegenspoed. Toen hij in 1520 voltooid was, achtte men hem niet geschikt om zware luiklokken op te nemen. En dus bleven Maria, Salvator, Bavo, Martinus en Willebrordus in het klokhuis hangen, om eerst in het begin der 19de eeuw, met haar woning, te verdwijnen.

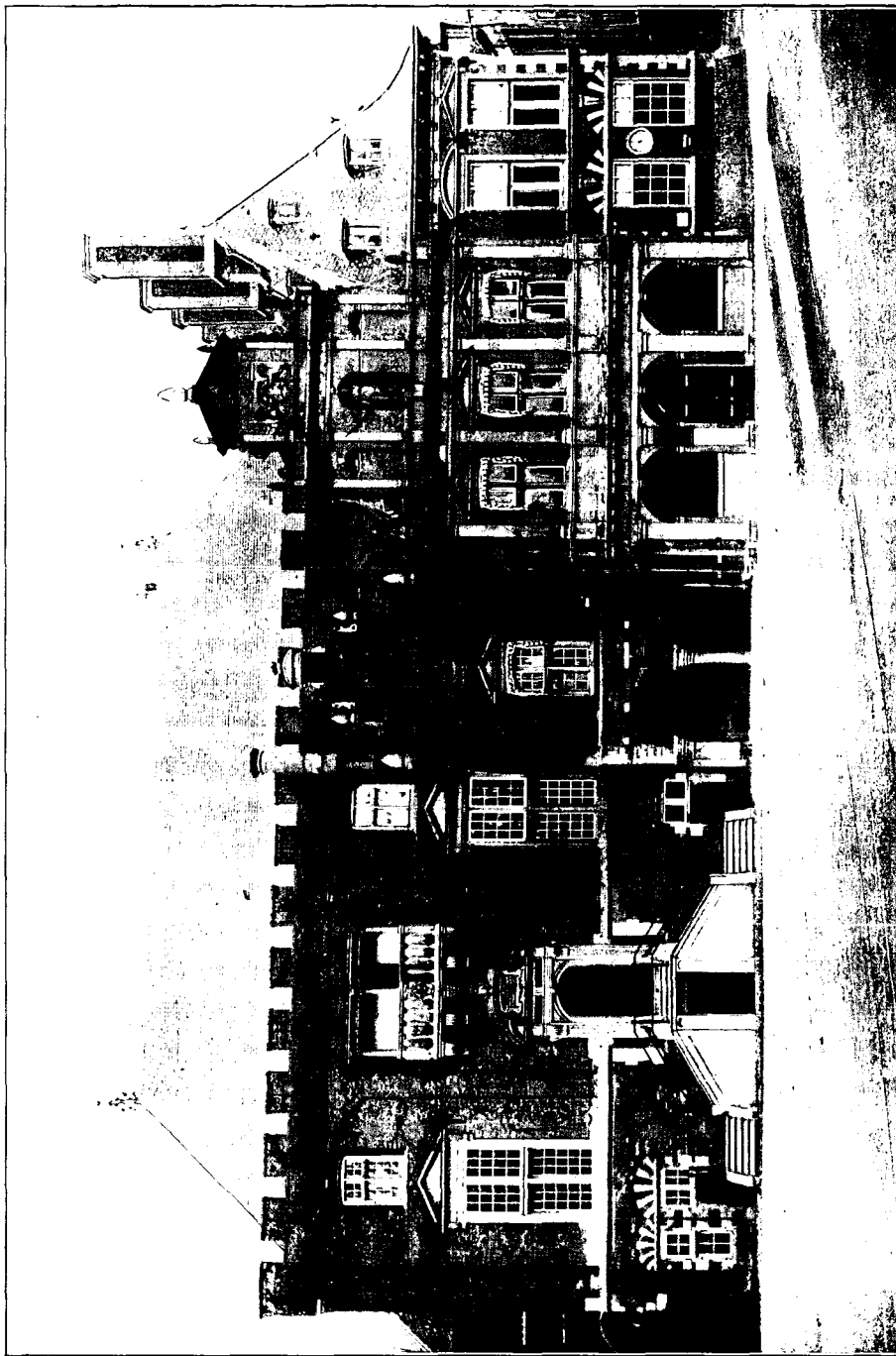
OPENBARE EN BIJZONDERE GEBOUWEN.

Het *Stadhuis* van Haarlem is het oudste gebouw der stad. De graven van Holland hebben het in de 13de eeuw als hun paleis gesticht. Het zuidelijk gedeelte, van gebakken steen, is ongetwijfeld de kern van het grafelijk bouwwerk. De 17de eeuw heeft hier echter veranderingen gebracht. Zij vervormde de vensters tot kruiskozijnen met bekronende frontons en bracht in 1630 het portiek met het daarboven aanwezige balkon aan. Dit balkon heeft een sierlijk geprofileerde balustrade en rust op vijf steenen consoles, waarvan de middelste met den dorren boom, die als het oude wapen van Haarlem geldt, prijkt. In het midden van de balustrade is het wapen der stad met het bijchrift: »Vicit vim virtus" in een sierlijke cartouche geplaatst.

De legende schrijft het ontstaan van dit wapen toe aan het beleg van Damiate, in 1219. De zegels uit de 14de eeuw vertoonen het, doch zonder den dorren boom, die het eerst in de 15de eeuw voorkomt, en zonder de Damiaatjes en het devies, die 16de eeuwsche toevoegsels zijn.

De oorspronkelijke klokken, die men Damiaatjes noemt, zijn in 1564 door den gieter Johannes Dircksz. te Aalst, een bloedverwant van Nicolaas van Nieuwland, bisschop van Haarlem, aan de kathedrale kerk van St. Bavo geschonken.

Op deze klokken was een afbeelding van twee kasteelen, met het onderschrift:

Het Stadhuis te Haarlem.
(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

»Damiate” aanwezig. Verder hadden zij als randschrift: »Vicit Vim Virtus, Johannes

Dircksz. me fecit Anno Jesu Christi XV^cLXIII." De spreuk was een toespeling op: Vibrandus VVartena, en vormde tevens een chronogram van het jaartal 1219. Na 1578 heeft de stad dit devies bij haar wapen gevoegd.

Na deze uitweiding omtrent Haarlem's wapen keeren wij tot het stadhuis terug. Boven het balkon, waar wij het wapen zagen, is een houten overhuiving gemaakt, die op drie Jonische zuiltjes en twee muurpilasters van dezelfde orde rust. Dit alles is, naar den stijl te oordeelen, omstreeks 1630 gemaakt. Maar nog uit den tijd van Lieven de Key, misschien uit 1620, zijn de deuren en vensters terzijde van de stoep afkomstig, die met fraaie maskers prijken. Ook de sluitsteen in de bogen boven deze omlijstingen zijn gebeeldhouwd, doch zeer beschadigd. De ingang moet, gelijk haar binnenste profileering aanwijst, nog uit den Gothischen tijd afkomstig zijn. De omlijsting is echter van 1630. De stoep is onlangs vernieuwd en gebleven in den vorm, dien de 18de eeuw daaraan gegeven had.

Noordelijk van dit gedeelte der gevels is op drie zware zuilen, van 13de-eeuwsche geprofileerde kapiteelen voorzien, doch wier basementen onder den grond bedolven zijn geraakt, een vertrek uitgebouwd, dat in de wandeling de »Costerskamer" genoemd wordt. De zuilen worden door geprofileerde halfcirkelvormige bogen van gebakken steen, waartusschen kruisgewelven geslagen zijn, met elkander verbonden. De gevels boven deze bogen bestaan uit gebakken steen, met lisenen, bogen en traceeringen, die nog tot de 13de eeuw schijnen te behooren; op de hoeken zijn achtkante pinakels te zien, die in 17de eeuwse bekroningen, welke den vorm van pijnappels hebben, eindigen. Ook de twee topgevels hebben een 17de eeuwse karakter en zullen vermoedelijk in 1630, toen ook het venster zijn tegenwoordigen vorm kreeg, gemaakt zijn.

Meer noordelijk springt een gedeelte van het gebouw, dat, van gebakken en gehouwen steen opgetrokken, en met een hoogen topgevel versierd is, naar voren. Pilasters en lijstwerken van de Toskaansche orde zijn gebezigd om dezen gevel te verlevendigen; in een van de nissen van den top pronkt het beeld der gerechtigheid, waarboven het wapen der stad en het jaartal 1633 aangebracht is. In 1886 is deze gevel in den ouden trant vernieuwd.

De beide hier genoemde uitbouwsels, ofschoon ten deele in Renaissancestijl veranderd, behooren tot den middeleeuwschen kern van het gebouw. De vleugel aan de Zijlstraat evenwel, die het stadhuis aan de noordzijde afsluit, is een werk uit het begin der 17de eeuw. De kruiskozijsen, die ten deele nog hun oorspronkelijke luiken en glas in lood bezitten, worden door blokjes van gehouwen steen omgeven, die een aangename tegenstelling vormen met de gebakken steen, welke overigens voor de muren gebezigd is. Twee forsche geprofileerde cordonlijsten zijn in de manier van Lieven de Key behandeld. Ook het portiek aan de Zijlstraat, met een goed gebeeldhouwd masker als sluitsteen, en de deur met klopper wijzen op den invloed van dien bouwmeester. De buitengewoon ver vooruitspringende gootlijst rust op fraai gesneden houten consoles. De hooge schoorsteen, die uit het dak komen, zijn niet de oorspronkelijke. Daarentegen behooren de rijke

gevelankers en de kunstig gedreven looden versierselen, welke men op de dakvensters en de makelaars ziet, ongetwijfeld tot het begin der 17de eeuw. Aan de zuidzijde heeft deze vleugel een soortgelijke, slechts ietwat eenvoudiger, architectuur.

De tegenwoordige vestibule, aan de noordoostzijde van het gebouw, geeft duidelijk blijk, dat zij nog uit de middeleeuwen afkomstig is. Zij vormde toen een open hal, gelijk aan en in gemeenschap staande met die, welke thans nog onder de Costerskamer aanwezig is. Het dichtmaken van die hal heeft pas in 1722 plaats gevonden. Dezelfde zuilen als onder de Costerskamer worden ook hier gezien. De kapiteelen zijn echter rijker, terwijl een overwelving nimmer bestaan schijnt te hebben. Twee der zuilschachten, wier basementen alle onzichtbaar zijn geworden, gaan in consoles over.

De eikenhouten zoldering wordt gedragen door sleutelstukken, die eveneens van eikenhout zijn, en met snijwerk prijken. Men onderscheidt daarbij maskers van mannen en vrouwen, benevens een figuur met een open kistje in de hand. Ieder dezer sleutelstukken rust op een min of meer rijk versierde steenen console.

Reeds in de 14de eeuw werd het gebouw als stadhuis gebruikt. In de 15de eeuw onderging het vele veranderingen, zooals uit de thesauriersrekeningen blijkt. Dit fraaie houtwerk zal dus omstreeks 1400 gemaakt zijn.

Een betrekkelijk smalle steenen trap, die in 1467 door Laurijs den steenhouwer gemaakt werd, leidt van de vestibule naar de groote zaal; van hier heeft men toegang tot de voormalige Justitiekamer, die boven de vestibule ligt. Het spitsboog-gewelf is 15de eeuwsch, en van eikenhout. De beschildering werd echter in de tweede helft der 17de eeuw aangebracht. De beide uiterste gewelfvakken vertoonen ornamenten in bruin en goud, terwijl de middenvakken met vogels, die tusschen gebladerte in de lucht schijnen te zweven, versierd zijn. In 1742 moet dit vertrek, blijkens een opschrift op den oostelijken muur, veranderd zijn. De schoorsteen, aan de westzijde, heeft stijlen van wit marmer, met sierlijke festoenen in de manier van omstreeks 1670, behakt. De eikenhouten lijst daarboven draagt een schoorsteenstuk, dat een allegorie op de gerechtigheid voorstelt, en in 1671 door A. Backer geschilderd werd. Ook de zeer fraaie schoorsteenplaat van gegoten ijzer, uit de 16de eeuw, verdient de aandacht. Men ziet daarop twee medaillons, waarin de schepping der wereld en de geboorte van Christus zeer stijlvol zijn afgebeeld. Ieder medaillon is door vier zinnebeelden omgeven, die op de winden, de hemellichten en de evangelisten betrekking hebben. De kamer is in den stijl van omstreeks 1670 betimmerd, en vormt een bijzonder fraai geheel.

De aan dit vertrek grenzende, reeds vroeger genoemde »Costerskamer" heeft een vlakke eikenhouten zoldering, met goud en bruin in den trant van omstreeks 1670 beschilderd. Maar boven deze zoldering is nog het oude middeleeuwsche houten gewelf te zien, in het midden waarvan een uit eikenhout gesneden wapenschild bijwijze van sluitsteen tusschen de ribben is aangebracht. Het blazoen is verdwenen; de helm, met dekkleeden, kroon en helmsieraad, bleef echter bewaard, en wijst op de tweede helft der 15de eeuw.

Wij treden nu de groote zaal binnen, die ten deele tot de oorspronkelijke stichting

behoort. De eikenhouten zoldering, wier moerbalken van zware karbeels voorzien zijn, die op consoles van gehouwen steen rusten, heeft het karakter der 15de eeuw.

Aan deze zoldering hangt de walvischkaak, die blijkens het in 1596 door Karel van Mander geschilderd opschriftbord, dat men aan den oostelijken muur der zaal ziet, in 1593 door J. A. Linschoten ter herinnering aan zijn reis naar Nova Zembla zijner geboortestad Haarlem geschonken werd.

De wanden der zaal prijken met de omstreeks het jaar 1486 in olieverf geschilderde afbeeldsels der graven en gravinnen van Holland, beginnend met Dirk I en eindigend met Maximiliaan van Oostenrijk. De reeks wordt geopend door een heraut, die een banderol draagt; zijn wapenrok vertoont den Duitschen adelaar en de Fransche leliën. Daaronder staan de wapens van het H. Roomsche rijk, Frankrijk, Troje (?), Holland, Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden. Onder iedere schilderij is, in Gothisch schrift, een rijm aangebracht; de letters zijn echter door een onbekwame hand overgeschilderd, zoodat vele fouten in den tekst geslopen zijn. De naam van iederen vorst is, wellicht in de 17de eeuw, op de lijst van zijn portret geschilderd. De reeks wordt besloten door een voorstelling van den dood, weder met een banderol. Deze geheele reeks is later op koper gegraveerd en uitgegeven in: »De graven van Holland, in jaardichten beschreven door P. Langendijk.»

De schilderijen zijn afkomstig uit het voormalig Karmelieterklooster, dat, als het oudste der Haarlemsche conventen, aan de oostzijde van de Grootte Houtstraat, tusschen de Spekstraat, den Anegang en de Warmoesstraat was gebouwd, en waarvan de zoogenaamde Guldebergspoort het eenig overblijfsel is, zooals vroeger werd vermeld.

Wij kunnen vaststellen, dat deze omstreeks 1490 ontstaan zijn. Toen was Johannes Gerbrandsz. van Leiden, die zich in het Latijn Joannes Gerbrandi a Leidis noemde, monnik in het Karmelietenklooster.

Voor de bepaling van den tijd, waarin de stukken gemaakt zijn, kan ook het kostuum, vooral dat der vrouwen, aanwijzingen geven. Zij dragen alle de hooge puntmuts, die door Agnes Sorel in den smaak gekomen was, en pas in 1490 door een lager hoofdedksel werd vervangen, dat echter eerst langzamerhand algemeen werd. Er is dus tegen het jaar 1486 als dat der voltooiing van de reeks, ook wat het kostuum betreft, geen bezwaar.

Alleen Jacoba van Beieren draagt de hooge puntmuts niet. Haar hoofdbedekking is de »escoffion» een tulband met twee horens, die in haar tijd mode was. De schilder moet deze vorstin dus naar een afbeelding, bij haar leven gemaakt, gevolgd hebben. Ook Maria van Bourgondië is blijkbaar naar de natuur geschilderd of naar oudere prenten, terwijl de portretten der overige vorstinnen slechts fantasiën kunnen zijn.

Deze vijftiende eeuwsche schilderijen vormen niet de eenige versiering van de zaal. Tegen de wanden zijn ook opgehangen onderscheidene rouwblazoenen, vroeger in de St. Bavokerk aanwezig en eene 18de eeuwsche schilderij, die den reus Cajanus verbeeldt. De beschilderde vensters, in den westelijken muur geplaatst, zijn afkomstig uit de kerk te Bloemendaal. Het zuidelijkste verbeeldt het wapen van Holland, door oorlogstuig omgeven, en draagt het jaartal 1636. Naar het noorden voortgaande ziet men een glas

met het wapen van Haarlem en de inneming van Damiate. Het derde bevat de wapens van Johan Wolfaart van Brederode en zijn gemalin, eene gravin van Nassau. Het vierde venster bevat eenige familiewapens. Aan de noordzijde van de groote zaal leidt een breede steenen trap naar de vertrekken in den vleugel aan de Zijlstraat. Een fraaie eikenhouten betimmering, uit het laatst der 17de eeuw, in welker ornament men doodshoofden, als toespeling op de gerechtigheid, ziet aangebracht, omgeeft de deuren, naar deze vertrekken voerende.

De burgemeesterskamer heeft een schouw met gebeeldhouwde zijstukken van witte steen. Hij moet, blijkens de voorkomende wapens, in 1667 gemaakt zijn. Het schoorsteenstuk is een allegorische voorstelling door Theodore Serrens, van 1672. Een gebeeldhouwde eikenhouten balie van omstreeks 1670 scheidt het vertrek in tweeën. Een koperen kroon hangt aan de zoldering.

Een fraai vertrek is de voormalige schepenkamer, die in 18de eeuwschen trant is betimmerd. De zoldering en de schouw zijn echter in 1668 gemaakt. De zolder werd in goud en bruin beschilderd met de attributen der linnenweverij, door een kinderfiguurtje gehouden en verder met Mercuriusstaven, bliksembundels en slangen. Ook de schouw, die een schoorsteenstuk heeft van A. Vermerckt, is versierd met soortgelijke zinnebeelden, die doelen op de berechting van strafzaken en handelszaken. Ook de meubelen der zaal, deels uit de 17de, deels uit de 18de eeuw afkomstig, verdienen een opmerkelijke beschouwing.

De deur, waarmede dit vertrek in de gang aan de Zijlstraat uitkomt, is van een steenen omlijsting met bekroning in den trant van 1630 voorzien.

In de kamers, die nu volgen, ziet men eikenhouten zolderingen, met rijk gesneden sleutelstukken onder de moerbalken. De kraagsteenen daaronder, in de oostelijke kamer versierd met leeuwen, die het wapen van Holland houden, prijken overigens met mans- en vrouwenmaskers. Ook de zoldering van een aangrenzende kleine kamer is op deze wijze bewerkt. In een dezer vertrekken, die te zamen vroeger de thesaurie vormden, hangt een welbewaard omlijst tapijt uit het begin der 17de eeuw, dat een afbeelding geeft van het huis Oud-Haarlem.

De raadzaal heeft eveneens haar oorspronkelijke eikenhouten zoldering, wier sleutelstukken en kraagsteenen in den trant der vorige bewerkt zijn. Twee schouwen, met eikenhouten betimmeringen, versieren haar. Het snijwerk dezer schouwen, saters en leeuwen voorstellende, is van een zeer bekwame hand. Nog trekken in deze zaal, behalve een eikenhouten bank en drie kaarskronen, de aandacht twee omlijste tapijten. Het eerste is uit het laatst der 16de eeuw, en stelt voor, hoe Haarlem zijn wapenschild kreeg, volgens de legende, die na 1578 als werkelijkheid beschouwd werd. Op het andere tapijt, dat het jaartal 1629 vertoont, is de inneming van Damiate verbeeld.

Wij gaan nu weder de groote zaal door, en komen aan haar zuidelijk einde, in de wachtkamer van het voormalig museum, een vertrek uit de 18de eeuw, met een fraai gestucadoorde zoldering.

Het museum, nu in het Oude-Mannenhuis, was vroeger gevestigd in de vertrekken boven het zoogenaamde »pand», de kruisgang van het voormalig Predikheerenklooster, voor welks stichting Graaf Floris V in 1286 een gedeelte van zijn paleis afstond. Deze Dominicanen waren afkomstig uit een klooster in de Rue St. Jacques te Parijs, en werden daarom Jacobijnen genoemd, een naam die nog in dien der Jacobijnenstraat voortleeft.

Men kan door een portiek van gebakken en gehouwen steen in vijftiende-eeuwschen trant, achter het raadhuis om, uit de Zijlstraat de overblijfselen van het klooster bereiken, en komt dan in de kruisgang, die om een vierkant plein gebouwd is. Alleen de oostelijke en zuidelijke galerijen zijn nog open. Die aan de west- en noordzijde werden later dichtgemetseld. Iedere travee bestaat uit een spitsboog van ongeprofileerde gebakken steen, die door een nis van profielsteen in segmentvorm omgeven wordt. De galerijen worden gedekt door kruisgewelven, die geen ribben vertoonen en tusschen zeer eenvoudig geprofileerde bogen zijn geslagen. Deze bogen rusten deels op schalken, deels op kraagsteenen. De details wijzen op het laatst der 13de eeuw.

Aan de oostzijde geeft een laat-Gothisch portiek, met een nis en twee kraagsteenen in het boogveld, toegang tot het klooster. Hier bevindt zich nog, zij het dan ook niet in ongeschonden staat, de oude kapittelzaal, welker oostelijke gevel, van gebakken steen met profielsteen, de vormen van omstreeks 1300 vertoont. De kruisgewelven, die op een zuil rusten, zijn hier gelijk aan die van de kruisgang.

Nog meer oostelijk is de laat-Gothische hoofdtoegang van het klooster bewaard, die in twee travees overwelfd is en aan de Koningstraat uitkomt. De gewelven hebben hier ribben, die op kraagsteenen rusten. De gevel aan de Koningstraat, van gebakken en gehouwen steen, vertoont twee nissen in de laat-Gothische poortomlijsting.

In de oorkonden vinden wij vermeld, dat het klooster in de veertiende en de zestiende eeuw een gedeelte van zijn eigendom aan de stad afstond, tot vergrooting van het stadhuis; maar de omschrijvingen zijn te vaag, dan dat er hieromtrent iets zekers zou kunnen worden gezegd. Is de »kelre», die voorkomt in de acte van 24 April 1388, en daar gezegd wordt »onder den stedehuyse» te liggen, de ruimte onder de groote zaal? Wij kunnen het slechts vermoeden. En de »doorganck die het convente placht te hebben onder 't noorteynde van den stadthuyse naar de zijlstraete», gelijk in 1568 vermeld wordt, is al mede niet terug te vinden. Boven die doorgang bevond zich de »bottelrije» van het klooster. Misschien is dit alles verdwenen, toen in het begin der 17de eeuw de vleugel aan de Zijlstraat gebouwd werd.

Van de overige kloostergebouwen is niets meer overgebleven, ofschoon men den aanleg nog herkennen kan in het voormalig Prinsenhof, dat echter niet veel van zijn ouden luister meer vertoont. Slechts een portiek van gebakken en gehouwen steen met het jaartal 1595 verdient de aandacht. Met de gang, die vlakke gewelven heeft, welke op geestige Renaissance kraagsteenen rust, vormt dit portiek één geheel. De tegenwoordige vergaderzaal der Provinciale Staten is uiterst eenvoudig. Alle sieraad bestaat hier in twee deurbekroningen van omstreeks 1690.

Het klooster der Dominicanen verkreeg in het laatst der 15de eeuw het voorrecht, dat op zijn kerkhof ook niet-kloosterlingen mochten worden ter aarde besteld. Hieraan herinnert een koperen plaat, die het grafschrift bevat van Dirck Janszen Bleser, die in het begin der 16de eeuw honderd elf jaar was, toen hij in het huwelijk trad, en nog vader van een dochter werd. Deze plaat, die in haar tegenwoordigen toestand gebracht werd omstreeks het begin der 17de eeuw, bevindt zich in de voormalige kloostergang.

De vertrekken boven de vergaderzaal, die thans als bibliotheek gebruikt worden, verdienen wel een bezoek. In de leeszaal ziet men twee 16de-eeuwsche stijlen eener schouw, versierd met de wapens van Karel V en zijn gemalin Isabella van Portugal. De prentenkamer bevat een houten zoldering van \pm 1670, in bruin en goud beschilderd, waarvan het middenvak vogels verbeeldt, terwijl de zijvakken de vier jaargetijden, door kinderfiguurtjes verzinnelijkt, voorstellen. Fragmenten van geschilderde glazen, afkomstig uit de kerk te Beverwijk, hangen hier voor de vensters.

Wij verlaten nu het oude Predikheerenklooster en begeven ons naar de *Hoofdwacht*, die op den hoek van de Groote Markt en de Smedestraat staat, ter plaatse waar zich oudtijds het raadhuis van Haarlem bevond, zooals het versje in den gevel, dat wij vroeger reeds mededeelden, ons herinnert.

Reeds in de 17de eeuw was het gebouw geen eigendom der stad meer. In het midden dezer eeuw behoorde het aan Mr. Scipio Ormea, die het naar den smaak des tijds deed verbouwen. Maar toen het huis in de 18de eeuw weder door de stad gekocht werd, om als hoofdwacht voor de schutterij te dienen, werden vele veranderingen gemaakt, die het goeddeels zijn luister ontnamen. Toen heeft men de kleine kozijnen naast den stoep geplaatst, die den gevel bedorven hebben, welke anders met zijn fors balkon, zijn raamomlijstingen, zijn festoenen en zijn wapenhouders een fraai geheel zou opleveren. De balustrade boven de kroonlijst is een modern bijvoegsel; vermoedelijk is de oorspronkelijke bekroning veel rijker geweest.

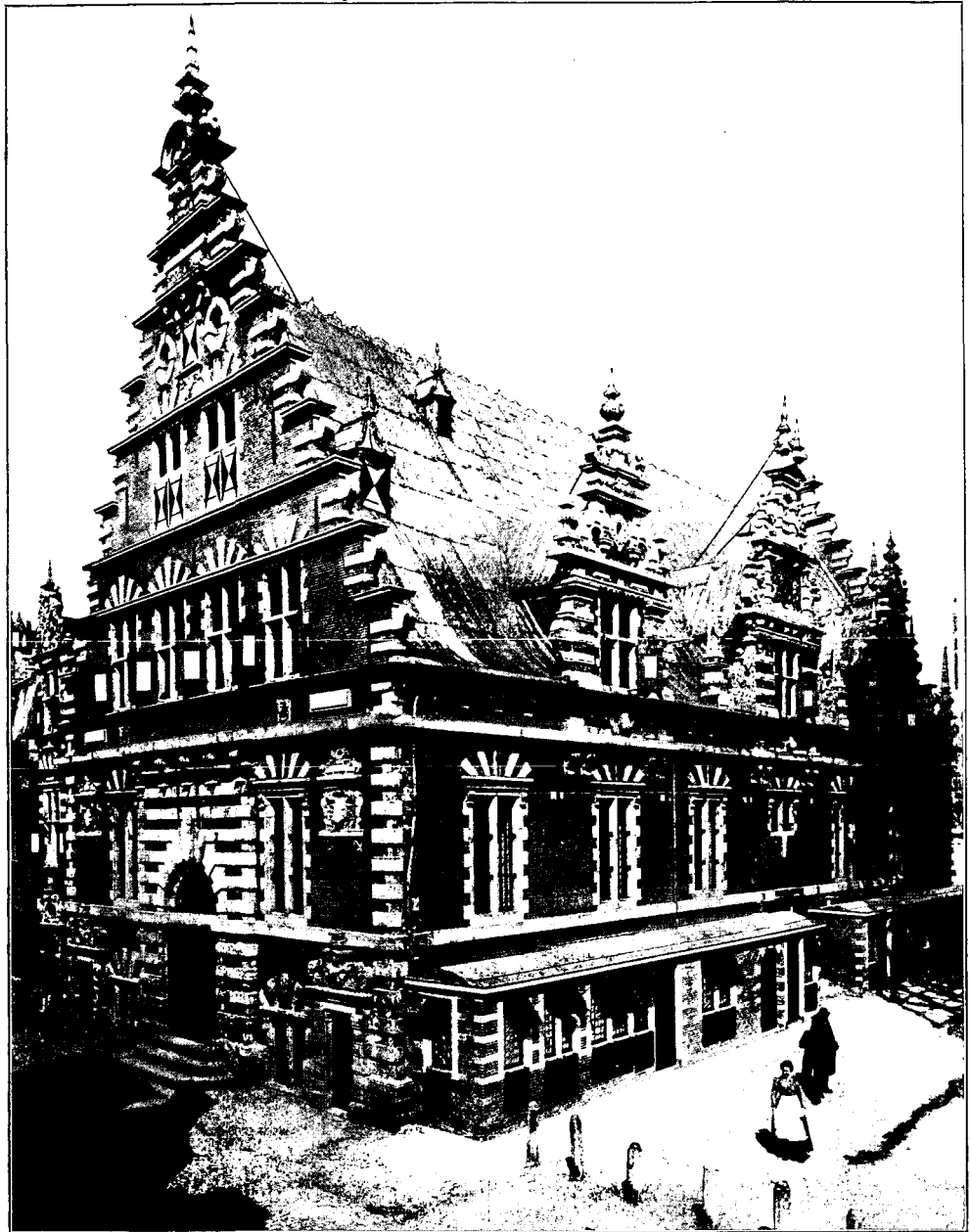
Van binnen bevat de hoofdwacht niets merkwaardigs.

Aan de overzijde van de Groote Markt verheft zich de *Vleeschhal*, het meesterstuk van den stads-steenhouwer Lieven de Key. Tot voor betrekkelijk korten tijd heeft het gediend voor het doel, waarvoor het gesticht was. Thans is de hal als archiefgebouw in gebruik, een bestemming, waarvoor het met betrekkelijk geringe veranderingen geschikt gemaakt kon worden.

Reeds in 1385 was er te Haarlem een vleeschhal, die zich op den hoek van de Spekstraat en de Warmoesstraat bevond, en die, aan het klooster der Karmelieten palende, aan eerstgenoemde straat haar naam gaf.

In 1600 werd besloten tot de stichting van het tegenwoordig gebouw. De Heer C. J. Gonnet heeft hieromtrent in 1886 uitvoerige mededeelingen gedaan. Reeds den 20^{en} November 1601 werden twee plannen aan de Vroedschap ter beoordeeling aangeboden. Het rijkste, dat met de »gecanteelde gevels" werd ter uitvoering gekozen. In 1605 kon het gebouw in gebruik genomen worden.

Een uitvoerige beschrijving van het gebouw heeft hier niet te worden gegeven.

De Vleeschhal te Haarlem.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

Genoeg {zij het te vermelden, dat de Vleeschhal bestaat uit gebakken en gehouwen steen,

en dat de gevels prijken met rijke deur- en vensteromlijstingen. Boven in den grooten

De Waag te Haarlem.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

top aan de noordzijde ziet men het wapen van Haarlem, dat door twee saters vastgehouden

wordt; lager zijn twee ossenkoppen in rijke omlijsting en twee ramskoppen aangebracht. De zijgevel is met drie kleinere geveltopen versierd, waarvan de middelste het wapen der stad, door twee saters gehouden, te zien geeft. De gevel aan de Spekstraat is, op het wapen na, gelijk aan den noordelijken; daarnaast is een kleiner geveltje. De dakvensters en nokken prijken met keurige versieringen van gedreven lood. De eigenlijke vleeschhal is door een rij van eigenaardig gedetailleerde zuilen in twee beuken gescheiden. Deze zuilen en daarmede overeenkomende muurconsoles dragen zeer vlakke gewelven van gebakken steen. Ook de ruime kelder onder het gebouw en de steenen wenteltrap naar de verdieping verdienen de aandacht.

Reeds van oudsher werd de Vleeschhal als een meesterstuk van bouwkunst bewonderd, doch de ontwerper was onbekend. Den Heer Gonnet komt de eer toe, hem ontdekt te hebben. Mr. Lieven de Key was de bouwmeester.

Dat Lieven de Key de Italiaansche kunst van de tweede helft der zestiende eeuw heeft gekend, bewijst de *Waag* aan het Spaarne, door hem in 1595 voltooid. Hier wisselt de gebakken steen niet met gehouwen steen af. Men vindt hier de breedheid van vormen, welke de leerlingen van Michelangelo te Florence in zwang brachten. De forskjheid der profielen is zelfs grooter, dan ergens aan de Arno voorkomt. In het bijzonder zijn de twee portieken en de vensters daarnaast met de lijst daarboven buitengewoon krachtig geprofileerd.

De vensters der eerste verdieping met hunne fijner behandelde architraven en frontons komen de Florentijnsche meer nabij; zij vormen een fraaie tegenstelling met de verdieping gelijkstraats. De dan volgende »mezzanino» met zijn gekoppelde rondboogvensters, waartusschen aan de zuidzijde de leeuw in den Hollandschen tuin en aan de oostzijde het wapen der stad tusschen twee meerminnen geplaatst zijn, geeft met de breedbehandelde kroonlijst een fraaie afsluiting van de gevels. En, zoo er in de details iets Italiaansch mocht zijn, het hooge leiendak met zijn dakvensters en sierlijk gedreven loodwerk stempelt toch de *Waag* tot een echt Hollandsch gebouw.

Ook aan den *Ouden Doelen*, die der Kolveniers, heeft Lieven de Key gelegenheid gehad zijn kunst te toonen. Het gebouw aan de Gasthuisstraat is, in hoofdzaak, nog dat, hetwelk in 1562 voor de Kolveniers gesticht werd. Maar aan de zuidzijde voegde De Key in 1612 een gedeelte toe, dat zeer eigenaardig genoemd mag worden. Het benedenste der compositie wordt gevormd door een Dorisch portiek van gehouwen steen, met triglyphen. Hier is het Florentijnsche rustiekwerk op effectvolle wijze toegepast. Bij het detailleeren van het hoofdgestel heeft de bouwmeester zich vrijheden veroorloofd, om grooter kracht te kunnen uitdrukken. Een fries met twee leeuwenmaskers en twee kruislings geplaatste musketten vormt de afsluiting. Hooger is de gevel van gebakken en gehouwen steen met twee Toskaansche pilasters en een sierlijken top, waaronder het jaartal 1612 is uitgehouwen. De grillige lijnen van dezen top wijzen op een 16de-eeuwsch voorbeeld, dat gevolgd werd. De bekroning wordt gevormd door een zittenden leeuw, die een wapenschild houdt. Het is waarschijnlijk dat deze gevel reeds in 1562 is gemaakt, en in 1612 hersteld werd.

De gevel aan de zijde der binnenplaats is wel is waar nog de oorspronkelijke, doch hij is door het wegbreken der oude kozijnen zeer veranderd. De ingang, met zijn

Geveltop van den St. Jorisdoelen te Haarlem.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

Dorisch portiek, moet 17de-eeuwsch zijn. De bekronende top, ofschoon gewijzigd, is

mogelijk nog die van 1562. In de groote zaal bevindt zich een 17de eeuwsche schouw. De ingang in de Luitensteeg is van 1615. In haar boogveld zijn twee kruiselings geplaatste musketten uitgehouwen.

De voormalige *St. Joris- of Nieuwe Doelen*, later het *Proveniershuis*, wordt thans voor verschillende doeleinden gebezigd. Op de plek aan de Groote Houtstraat, waar deze zich bevindt, werd in 1416 het klooster van St. Michiel gesticht, bestemd voor adellijke jonkvrouwen, die den derden regel van den H. Franciscus volgden.

In 1592 namen de St. Joris-schutters het gebouw in gebruik. Toen was het gedeelte aan de Groote Houtstraat geheel vernieuwd. Aan den ouden luister herinnert alleen nog de gevel, die wat zijn top betreft, nog goed bewaard is. Door gekoppelde bogen boven de kozijnen en een gelukkige afwisseling van wit en rood is hier met betrekkelijk geringe middelen veel effect verkregen, dat door de obelisken, de fijn gedetailleerde klauwstukken en het bekronend fronton nog aanmerkelijk verhoogd wordt. Men pleegt de architectuur aan Lieven de Key toe te schrijven, die in 1592 te Haarlem reeds woonachtig was. De ietwat forsche manier van den meester is hier nog niet waar te nemen; het is wel mogelijk, dat hij daartoe pas in lateren tijd is overgegaan. Maar het meer zuidelijk gelegen portiek bezit al de kenmerken van zijn stijl.

Van het Cellebroedersklooster in de Jacobijnenstraat is niets meer over. Het was in 1496 gesticht. De Cellebroeders, die den H. Alexius als patroon hadden aangenomen, waren leeken, die zich bezig hielden met het verplegen van zieken en het begraven van dooden. Hun klooster werd later tot *Latijnsche school* ingericht.

Al wat van deze school overbleef is een poortje van gehouwen steen, nu aan de noordzijde van de binnenplaats van het voormalig Oude-Mannenhuis opgesteld. Het vertoont den stijl van omstreeks 1630 en is met het wapen der stad versierd.

Dit *Oude Mannenhuis*, aan het Groot Heiligland in 1608 gesticht, is nu tot Museum verbouwd. Schrevelius zegt, dat de Heer van Campen en Lieven de Key de architecten zijn geweest. Men heeft gemeend, dat de schrijver Jacob van Campen bedoeld heeft, doch deze was toen echter pas 13 jaar. Gebleken is, dat Pieter Jacobsz. van Campen, de vader van den beroemden bouwmeester, als regent der stichting het geldelijk beheer bij het bouwen heeft gehad.

Als Lieven de Key de ontwerper is, dan heeft hij zich van een gansch anderen stijl bediend dan die zijn andere werken vertoonen. Immers de westelijke vleugel, die van de oorspronkelijke stichting nog over is, vertoont veeleer de vormen, die Hendrik de Keyser in 1606 aan het Oost-Indische Huis te Amsterdam had toegepast. Van de forsche profileeringen, die voor De Key zoo kenmerkend zijn, vindt men aan dezen gevel niets terug.

In het laatst der 17de eeuw is de bekroning van den gevel veranderd. De koepel, die uit het dak rijst, moet omstreeks 1820 gemaakt zijn. Hij is wellicht voor een, die vroeger bestond, in de plaats gekomen. De deur met omlijsting is een rijk werk der 18de eeuw.

De gang, die van de binnenplaats naar het Groot Heiligland leidt, is met twee portieken van gebakken en gehouwen steen versierd. Vooral dat aan de binnenplaats,

Het voormalig Oudemanshuis te Haarlem.

(Uit: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Amsterdam bij S. L. van Looy, 1912).

hetwelk boven de pilasters karkteristiek gebeitelde maskers vertoont, is merkwaardig. Dat

aan het Groot Heiligland heeft eenvoudiger vormen, Dorische pilasters en een leeuwenmasker als sluitsteen.

De eetzaal, die fraaie balksleutels met kraagsteenen van 1608 bevat, prijkte voorheen met het steenen beeld van een oud man, dat nu weder op den gevel aan het Groot Heiligland geplaatst is.

De *Infirmarie*, aan de Kinderhuisvest, is het voormalig St. Maria Magdalenaklooster, in 1474 gesticht en bewoond door nonnen, die den derden regel van den H. Franciscus volgden. Het gebouw heeft achtereenvolgens dienst gedaan als Pesthuis en Arme Kinderenhuis, totdat het in de 19de eeuw zijn tegenwoordige bestemming kreeg.

Het voormalig klooster bestaat uit verschillende gebouwen, om een binnenplaats gelegen. De kerk, die slechts één beuk heeft en welker met drie zijden van den achthoek gesloten koor hooger is dan het schip, is thans door vloeren in verdiepingen verdeeld. De steunbeeren hebben blokjes van bergsteen op de hoeken. Van de venstertraceeringen in het koor is er nog een bewaard, die laat-Gothische vormen vertoont. Ook het fragment van den achtkanten toren boven den westelijken gevel, thans in een schoorsteen veranderd, vertoont zulke traceeringen en vier sterren om een hart geplaatst. In de traceeringen zijn sporen van initialen te onderscheiden.

Hoewel de ingang aan de Kinderhuisvest nieuw is, prijkt hij toch nog met een oud gebeeldhouwd paneel, dat het wapen van Haarlem voorstelt.

Aan de oostzijde van het plein ziet men de oude regentenkamer, die van een eikenhouten betimmering uit de 17de en een schoorsteen uit de 18de eeuw voorzien is.

De tegenwoordige *Kazerne* is van 1768 tot 1771 als *Diaconiehuis* gebouwd en is, bij alle soberheid, door de goede verhoudingen een der beste werken van dien tijd. Er werd het aanzienlijk bedrag van f 364.381 aan ten koste gelegd.

Ook het tegenwoordige *Diaconiehuis* dat vroeger een particuliere woning was, die in de 17de eeuw ter plaatse van het voormalige St. Jansklooster werd gesticht, levert weinig bezienswaardigs op.

Het *St. Elizabethsgasthuis* bevindt zich ter plaatse, waar in 1456 het klooster der Franciscanen of Minderbroeders gebouwd werd. Deze stichting werd begrensd door de Kleine Houtstraat, de Stadsvest, het Groot Heiligland en de Minderbroederssteeg. Van dit klooster is niets over dan de laat-Gothische poort van gebakken en gehouwen steen in de Kleine Houtstraat.

Er bestonden in de middeleeuwen te Haarlem twee *Gasthuizen*, wier oorspronkelijke bestemming was, zooals de naam aanduidt, aan doortrekkende reizigers voor korten tijd herberg te verschaffen. Het oudste Gasthuis bevond zich, met de St. Gangolfskerk, die als kapel diende, ter plaatste waar men nu de Botermarkt vindt. Het werd het *St. Gangolfs-gasthuis* genoemd. In 1436 werd een nieuw gasthuis gebouwd, aan de H. Elizabeth gewijd. Dit gesticht lag tusschen de Groote Houtstraat en de Koningstraat; bij den grooten brand van 1376 werden beide gasthuizen in de asch gelegd.

In 1578 werd het voormalig Minderbroedersklooster als gasthuis ingericht. Maar

behalve de poort, die wij reeds noemden, vindt men van de oude kloostergebouwen geen overblijfselen meer.

De ingang van het *St. Elizabethsgasthuis* aan het Groot Heiligland is in 1612 verbouwd. Van het ongetwijfeld fraaie poortje, dat Lieven de Key hier maakte, is alleen het reliëf bewaard, dat voorstelt, hoe in het begin der 17de eeuw een zieke, gevolgd door zijn weeklagende bloedverwanten, naar het Gasthuis gebracht werd. Twee mannen dragen hem op een baar.

In 1767, toen de Key's poortje door de tegenwoordige klassieke ordonnantie vervangen werd, is het reliëf als fries gebezigd, en zoo aan vernietiging ontkomen. Achter deze poort bevindt zich een tweede, van 1681, versierd met festoenen, het wapen der stad en zes wapenschilden, wier blazoenen werden weggehakt.

Enkele deelen van het *St. Elizabethsgasthuis* hebben belang als voortbrengselen van 17de-eeuwsche kunst. De huismeesterswoning, met een koepel gekroond, heeft een gevel van gebakken steen, die met zijn wapens en festoenen omstreeks 1680 gemaakt moet zijn en die zich door goede verhoudingen onderscheidt.

Het poortje, dat naar de wasscherij leidt, is ongetwijfeld van Lieven de Key; de sierlijke omlijsting van gehouwen steen en de karakteristieke vrouwenkop zijn geheel in den trant van dien meester behandeld. Dat ook in 1634 en 1644 verbouwingen van het Gasthuis hebben plaats gevonden, is aan de zoogenaamde blauwe gang te zien, waar een deurkalf en sluitsteenen deze jaartallen dragen.

De verbouwingen van dien tijd zijn belangrijk geweest. Dit bewijst de regentessenkamer, die, naar wat men op den schoorsteen leest, in 1643 werd ingericht. Deze schouw rust op zwartmarmeren zuilen, met Jonische kapiteelen en basementen van wit marmer.

De eikenhouten schoorsteenlijst is met de wapens van stad en gasthuis versierd; J. Verspronck is de schilder van het zeer fraaie schoorsteenstuk. Het ameublement, bestaande uit tafel, twee kasten, zes stoelen, leunstoel, linnenpers en lichtkroon, is nog het oorspronkelijke.

Dat er ook in 1681 belangrijke werken aan het Gasthuis werden uitgevoerd, hebben wij reeds gezien. Toen moet ook de regentenkamer zijn ingericht. Hier is boven den schoorsteen snijwerk aangebracht, dat de wapens van stad en gesticht omlijst. Twee zeer eigenaardige luchters, in den vorm van menschen-armen, zijn naast dezen schoorsteen geplaatst. De vijf zoogenaamde grauwtjes, in de betimmering aanwezig, zijn misschien van iets lateren tijd; de eikenhouten balie, kast, tafel, stoelen, en vuurscherm behooren evenwel tot de oorspronkelijke stichting. Een fraaie 18de-eeuwsche spiegel versiert dit vertrek.

In 1435 had Meester Hugo van Assendelft, priester te Haarlem, aan de westzijde van de Jansstraat het *St. Barbara Gasthuis* gesticht. Aan deze stichting herinnert nog slechts een portiek van gebakken en gehouwen steen, in 1624, waarschijnlijk door Lieven de Key, gemaakt. In zijn manier althans zijn de fraai gebeeldhouwde consoles en de sluitsteen behandeld. Het reliëf boven de poort geeft ook hier weer een aanschouwelijke voorstelling

van de bestemming van het gebouw; men ziet er het Gasthuis van binnen, met de oude behoeftige vrouwen er in.

Terwijl het Elizabethsgasthuis in den loop der tijden in een ziekenhuis veranderde, bleef dat van St. Barbara tot 1841 aan zijn oorspronkelijke bestemming voldoen, om een zeker aantal behoeftige oude vrouwen huisvesting te verleen. In dat jaar werd het tot een bewaarschool ingericht.

In 1319 werd een eind weegs buiten de stad, naar de zijde van Schoten, het *Leprozenhuis* gesticht, dat thans als *Stads-Armenhuis* dienst doet, en, door de uitbreiding die Haarlem in de tweede helft der 17de eeuw onderging, aan de gracht om de toen aangelegde bolwerken kwam te palen.

Het gebouw werd in den loop der tijden zeer veranderd; een overblijfsel uit de middeleeuwen is alleen nog de voormalige *St. Jacobskapel*, die evenwel door herhaalde verbouwingen veel geleden heeft. Aan de noordzijde der kapel bleven twee zeer eenvoudige steunbeeren over, aan de oostzijde een 15de eeuwse venstertracering. Dit gebouw is een der zeldzame voorbeelden in ons land van een rechte koorsluiting. De steenen toren aan de westzijde schijnt uit den tijd der stichting te dagteekenen.

Dat in de 16de eeuw het Leprozenhuis verbouwd moet zijn, toen het tevens bestemd werd om krankzinnigen te bewaren, is nog te zien. Zoo bevindt zich op de eerste binnenplaats, aan de westzijde, een gevelsteen met een cartouche en het jaartal 1562. De oorspronkelijke vormen zijn hier echter grootendeels verdwenen. Op de tweede binnenplaats bevindt zich nog een gedeelte van het voormalig Dolhuis, dat blijkens een gevelsteen van 1559 dagteekent. Hier bleef van de oude architectuur ook slechts weinig over. Alleen de moer- en kinderbalken zijn hier nog oorspronkelijk.

Dat het gesticht, toen het in de 16de eeuw verbouwd was, en de latere tijden het nog niet bedorven hadden, er fraai moet hebben uitgezien, bewijst de gevel aan de noordoostzijde, die van gebakken en gehouwen steen is opgetrokken en in een sierlijke cartouche het jaartal 1564 vertoont. Andere verbouwingen moeten, blijkens opschriften, in 1602 en 1747 hebben plaats gevonden. Het is echter niet meer te zien, waarin zij hebben bestaan.

Het portiek, dat toegang tot het gesticht geeft en van de wapenschilden der stad voorzien is, werd in 1704 gemaakt. Het heeft geen bijzondere kunstwaarde. De regentenkamer, met een geschilderd behangsel en een eenvoudige betimmering, moet omstreeks 1750 zijn ingericht.

De *Bank van Leening* op den hoek van de kleine Houtstraat en Oude Gracht is het voormalig klooster der Lazaristen, dat reeds in het begin der 14de eeuw bestond. De orde werd in 1379 opgeheven en hare bezittingen gingen over aan de Johanniters, die te Haarlem in de Jansstraat hun convent hadden. Of het gebouw der Lazaristen in de 15de eeuw nog voor geestelijke doeleinden gebruikt is, blijkt niet. In de 16de eeuw was de Bank van Leening er reeds in gevestigd.

Ofschoon men het gebouw wel aanziet, dat het een hoogen ouderdom moet hebben,

zijn er toch geen andere middeleeuwsche details overgebleven dan de laat-Gothische, welke het portiek in de Kleine Houtstraat vertoont. Een Renaissance venster uit de 16de eeuw bevindt zich daarboven.

In de 16de eeuw was nabij de St. Gangolfskerk en het daaraan verbonden gasthuis een gesticht tot verpleging van pestlijders gebouwd. Bij den brand van 1576 werd alles een prooi der vlammen. Maar, terwijl de kerk en het gasthuis niet herbouwd werden, en daar de Botermarkt kwam, deed men het Pesthuis² herstellen. Doch reeds in het begin der 17de eeuw werden de pestlijders naar het voormalige St. Maria-Magdalenaklooster, nu de Infirmierie, overgebracht, en werd waar het Pesthuis stond, een *Tuchthuis* gebouwd. Dat er toen van het bestaande gesticht gebruik gemaakt werd toonde het portiek, dat men in den gevel zag, en dat laat-Gothische vormen vertoonde. In 1639 werd om dit portiek een nieuwe omlijsting gemaakt, bestaande uit eigenaardig gevormde Jonische pilasters, met een kroonlijst daarboven, die een vrouwenbeeld droeg, waaronder »Nutrit et Emendat'' stond. Het stedelijk wapen en andere schilden werden onder de lijst aangebracht. Wij vermoeden, dat Salomon de Bray hier een proeve van zijn kunst als bouwmeester heeft geleverd.

Lieven de Key ontwierp zeker het oostelijk deel van den gevel, dat van 1609 dagteekende en de voor dien meester zoo karakteristieke Tudor-bogen vertoonde, die hij door zijn verblijf in Engeland had leeren kennen; gebakken en gehouwen steen was hier bij afwisseling gebruikt; het bovendeel van den gevel was echter later bepleisterd. Deze gevel is gesloopt.

Uit den aard der zaak was bij het inwendige van het gebouw, dat in 1908 afgebroken werd, de grootste eenvoud betracht. Alleen in de voormalige regentenkamer bevond zich een eikenhouten betimmering van 1655.

Wij gaan nu over tot de bespreking der talrijke *instellingen van liefdadigheid*, die Haarlem bezit. Uit een oogpunt van kunst waren de Haarlemsche hofjes voorheen belangrijker dan thans. Bij hun streven, om de bewoonsters dezer gestichten een zoo goed mogelijk bestaan te verschaffen, hebben de bestuurders, zoo door het vervangen van de oude gebouwen door nieuwe, als door het te gelde maken van zaken die kunstwaarde hadden, zich niet door overwegingen van esthetischen aard laten leiden.

Het *Bakenesserhofje* heeft geen andere merkwaardigheden dan zijn twee ingangen; die aan de Bakenessergracht bezit een cartel met opschrift van 1632, die aan de Wijde Appelaarsteeg wordt gevormd door een Jonisch portiek van 1628, dat in 1756 veranderd werd. De regentenkamer, die verscheidene kunstvoorwerpen bevatte, bestaat niet meer.

Een zeer fraai steenen portiek van 1625, ongetwijfeld een werk van Lieven de Key, vormt den toegang tot het *Frans Loenenhofje* in de Witte Heerensteeg. Dit portiek is gemaakt toen de stichting reeds verscheidene jaren bestond. Maar ook het oorspronkelijke, eenvoudig in gebakken en gehouwen steen opgetrokken en van het jaartal 1607 voorzien, is, aan de binnenzijde van den ingang, nog bewaard. Vermoedelijk is het hofje, toen het

»na Loenens dood" gesticht werd, van sierlijker architectuur geweest, dan die men nu ziet en die afkomstig is van 1736, toen het gebouw, »door oudheid als ten val verwezen", onder het bestuur der regenten Sadelaar en Hoepling vernieuwd werd. De fraaie gevelsteen van 1609, die er aan herinnert hoe de proost Zaffius in 1609 het aantal der vertrekken met vijf vermeerderde, bleef echter bewaard. In de regentenkamer ziet men een 18de-eeuwsch goudlederen behangsel en het portret van Frans Loenen.

Het *Hofje van Staats* aan den Jansweg is zeker het aanzienlijkste gebouw van dien aard, dat Haarlem bezit. De gevel van gebakken en gehouwen steen, waarin men den naam Staats en het jaartal 1730 leest, maakt met zijn hooge middenpartij, waaruit een koepeltje rijst, een goed effect. In de gevels der zijvleugels ziet men reliëfs, verbeeldend het borstbeeld van den stichter, door een lauwerkrans omgeven en vergezeld van vrouwenfiguren, benevens de Weldadigheid, die, met een pelikaan achter zich, aan oude vrouwen geschenken geeft.

De regentenkamers bevinden zich ter wederszijden van den hoofdingang. Boven den schoorsteen van die aan de linkerhand ziet men een schilderij in een lijst, met wapenschilden versierd. Het stuk, door Hendriks gemaakt, verbeeldt de eerste regenten. Het vertrek heeft een 18de-eeuwsch behangsel. In de kamer hiertegenover vindt men twee zinnebeeldige tafereelen, in 1732 door François Decker geschilderd.

Het *Hofje van Noblet*, aan de Nieuwe Gracht, vertoont een eenvoudigen gevel van 1760. Alleen de beide regentenkamers, die nog geheel zijn ingericht, als zij bij de stichting waren, en die goudlederen behangsel hebben, verdienen de aandacht. In een der vertrekken is als schoorsteenstuk een grauwtje aanwezig, gemerkt T. Jelgersma 1763.

In de Kruisstraat, waar men nu het *Hofje van Oorschot* vindt, stond vroeger het *Heilige Geesthuis*. Dit was de woning van Willem Cuser, wiens zoon die in 1394 aan de stad Haarlem schonk, onder voorwaarde dat de H. Geestmeesters er arme oude lieden in zouden plaatsen. In 1403, in 1624 en in 1731 werd dit gesticht verbouwd en vergroot, doch na 1765 werd het afgebroken. Het Hofje van Oorschot verrees in 1770, waar het H. Geesthuis gestaan had. Deze stichting heeft zeer eenvoudige vormen; het fraai gesmeed ijzeren hek verdient de aandacht. Het opschrift in den gevel is een navolging van dat, hetwelk in het begin der 18de eeuw voor het Hofje, door Agneta Deutz te Amsterdam gesticht, werd geplaatst. De regentenkamer bezit nog grootendeels haar oorspronkelijke meubelen.

Een aanzienlijk gesticht is het *Teylershofje* aan den Koudenhorn. De gevel is versierd met een portiek in Dorischen stijl, in welks frontispies de naam Teyler en het jaartal 1785 worden gelezen. De details van dezen gevel, die van gebakken en gehouwen steen, naar de plannen van L. Viervant, werd opgetrokken, zijn in den stijl van Lodewijk XVI gehouden. Ook de regentenkamer is in dien stijl betimmerd en gemeubeld. In het bijzonder verdient daar een fraai besneden tafel opmerking.

Het *Hofje van Heythuyzen*, aan den Kleinen Houtweg buiten Haarlem, met zijn eenvoudige, uit gebakken steen opgetrokken gevels, is ongetwijfeld het buitenhuis van den stichter, die in 1650 overleed, en dat blijkens een cartouche met opschrift, in 1651 als

»t hofken van Wilhelm van Heythuysen" is ingericht. Het hooge dak en de overstekende kroonlijst geven aan het geheel iets karakteristieks. De architectuur herinnert aan Vingboons.

Reeds sinds verscheidene jaren is het *Hofje*, dat *Guurtje de Wael* in de Lange St. Annastraat stichtte, aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken, maar zijn portiek van gehouwen steen, met het wapen der stichteres daarboven, is nog aanwezig. Het is waarschijnlijk in 1616 door Lieven de Key gemaakt.

Ook het *Coomanshofje* in de Witte Heerensteeg dient niet meer als woning voor oude vrouwen. Het was in 1613 door het St. Nicolaas- of Koopmansgild gesticht, en verviel, toen dit gild in 1798 werd opgeheven, aan de stad Haarlem, die het verkocht. Dat men thans nog de poort en de voormalige gildekamer ziet, is te danken aan Mr. A. J. Enschedé, die in 1871 eigenaar werd. Het portiek is, wat zijn benedendeel betreft, dat in gebakken en gehouwen steen werd uitgevoerd, waarschijnlijk van 1613. Het bovendeel, waarin een reliëf prijkt, dat St. Nicolaas met twee kinderen voorstelt, is van 1659. De oude gildekamer bevat nog de wapenschilden of zinnebeelden der gildemeesters van 1646 in gebrand glas.

Bij den brand van 1576 werd het *Brouwershofje*, in de Tuchthuisstraat, geheel verwoest. Dat het toen reeds lang bestond, is zeker. Sommigen stellen het jaar der stichting op 1457, anderen op 1472. In 1586 werd het herbouwd, gelijk aan de gevelankers te zien is. In een der woningen vindt men nog een eikenhouten betimmering uit dien tijd.

Het hofje »*de Groene tuin*”, nu in de Warmoesstraat, vroeger alleen van de Lange Veerstraat uit toegankelijk, is een geheel nieuw gebouw. Alleen de 17de-eeuwsche gevelsteen herinnert aan den vorigen toestand.

Van het *Wijnbergshofje*, in de Barrevoeterstraat, is het voorste gedeelte vernieuwd. Alleen de zuidelijke vleugel vertoont zeer eenvoudige 18de-eeuwsche vormen.

Wanneer het *Gasthuishofje*, dat zich aan de overzijde dezer straat bevindt, den beschouwer aantrekt, dan is het niet om zijn bouwkundig schoon, maar wegens de schilderachtigheid van het geheel. Reeds in 1489 werd het door Symon Pieterse van Loo en Godelt Willemsdochter gesticht. De tegenwoordige huisjes zijn evenwel van veel later datum. In den oostelijken gevel ziet men een houtsnijwerk uit het laatst der 17de eeuw, verbeeldend twee hoornen van overvloed, en daartusschen de drie kronen van het St. Elizabetshs-Gasthuis.

Het *Remonstrantsche Hofje* in de St. Ursula-steeg is uit een oogpunt van oudheidkunde alleen merkwaardig om zijn ingang, die, met 15de-eeuwsche kruisgewelven overdekt, een overblijfsel is van het St. Ursula-klooster, dat bewoond werd door nonnen, welke den derden regel van den H. Franciscus volgden. Reeds in 1451 wordt van deze stichting gewag gemaakt.

Wat vroeger het *Teylershofje* was in het Klein Heiligland, is sedert 1787 het *Vrouwe- en Antonie-Gasthuis*. In 1440 was dit gasthuis door Claes Brensoenssoen bij de Bakenesserkerk gesticht en toen alleen aan O. L. Vrouw, de patrones der kerk, opgedragen. Claes Diertsen had, iets later, buiten de Schalkwijkerpoort een gasthuis, aan

St. Antonie gewijd, gesticht. In 1726 werd dit laatste opgeheven en met het eerste vereenigd. Het tegenwoordig gebouw heeft weinig merkwaardigs. Aan de zijde van het Klein Heiligland ziet men een cartouche met festoenen, in den trant van het midden der 17de eeuw. De regentenkamer heeft een 18de-eeuwsche betimmering. Hier wordt een 15de-eeuwsch houten beeldje bewaard, dat den H. Antonius voorstelt.

Het voormalige *Luthersche Weeshuis*, dat zich van den hoek der Oude Gracht en Zuiderstraat tot aan de Tuchhuisstraat uitstrekt, is in 1739 gesticht. Wanneer wij daar dus een portiek uit het midden der 17de eeuw en een deuromtimmering in den trant van 1620 aantreffen, dan wijst dit er op, dat het gebouw vroeger voor andere doeleinden heeft gediend. En dit is ook zoo. Roomsche katholieke geestelijken woonden er in de 17de eeuw en oefenden daar hun eeredienst uit, totdat in het begin der 18de eeuw hun een langer verblijf binnen Haarlem werd ontzegd.

Haarlem bezit nog talrijke *gevels* of gevelfragmenten uit de 16de, 17de en 18de eeuw. Het kan ons doel niet zijn, ze allen op te sommen; slechts omtrent de meest karakteristieke volgen hier eenige mededeelingen.

Gevels uit het begin der 16de eeuw zijn zeldzaam. De merkwaardigste is wel die aan de *Groote Markt 11*, waar thans zich een bekend koffiehuis bevindt. Van de oorspronkelijke architectuur is echter niet alles bewaard gebleven. Alleen de laat-Gothische kolonnetten, met fraai geprofileerde basementen en kraagsteenen, die fialen dragen wier toppen verloren zijn gegaan, behooren tot de 16de eeuw. De trapgevel met zijn kanteelingen is reeds verdwenen omstreeks 1650, toen de bekronende vazen, het fronton en de afhangende festoenen gemaakt moeten zijn. De pui, die toen ook werd aangebracht, is in onzen tijd door een moderne vervangen. De 16de-eeuwsche details van dezen gevel, in gebakken en gehouwen steen uitgevoerd, komen overeen met die van het huis te Edam, waar thans Edam's museum in gevestigd is. Hierdoor is het mogelijk, er zich een voorstelling van te maken, hoe de Haarlemsche gevel in welstand zich moet vertoond hebben.

Enkele details aan de zijgevels der huizen in de *Zijlstraat 58 en 60* doen zien, dat de architectuur dezer gebouwen, toen zij in de 16de eeuw gesticht werden, overeenkomst moet hebben gehad met die van den hiervoor genoemden gevel.

Nadat de brand van 1576 het geheele zuidelijke gedeelte van Haarlem in de asch had gelegd, zijn de huizen, die daar gestaan hadden, langzamerhand herbouwd. Daar de stad toen echter zich pas begon te herstellen van de rampen, die het beleg en de daarop volgende Spaansche bezetting had veroorzaakt, geschiedde het wederopbouwen in hoogst eenvoudige vormen. De gevels tusschen 1580 en 1590 opgetrokken, die men, al is het dan ook zonder de oorspronkelijke puien, vooral aan het oostelijk gedeelte der *Gedempte Oude Gracht*, nog hier en daar ziet, zijn van gebakken steen, doch zonder de minste versiering. Alleen de gevelankers, in den vorm van cijfers gesmeed, geven het jaartal der stichting aan.

De Vlamingen, die na 1578 in grooten getale naar Haarlem kwamen om de

vervolgingen in hun geboorteland te ontgaan, brachten met hun nijverheid welvaart in de stad. En in 1591 meende dan ook de steenhouwer en bouwmeester Lieven de Key, die uit Gent naar Londen gevlucht was, dat hij goed zou doen, zich in de opluikende Spaarnestad te vestigen. Zijn verwachtingen werden niet beschaamd, want, eer in 1593 het stadsbestuur hem in dienst nam, kreeg hij reeds veel te bouwen.

Het valt te betreuren, dat betrekkelijk zeer weinige van de Haarlemsche gevels het jaartal hunner stichting dragen. En, waar men dat nog vindt, is het haast zonder uitzondering van na 1600. Met zekerheid valt dus niet te zeggen, welke gevels tusschen 1591 en 1600 gebouwd moeten zijn.

Maar wij kunnen toch eenigzins nagaan, wat van vóór 1598, wat van lateren tijd moet zijn.

In 1598 werd, zooals wij vroeger zagen, de Waag voltooid, het eerste werk van Lieven de Key. De meester had in Engeland zijn opleiding gehad, en daar niet slechts den Tudorstijl, doch ook de Florentijnsche vormen leeren kennen, die bijvoorbeeld aan Wollaton House zijn toegepast. Verscheidene Italiaansche architecten waren toen in Engeland werkzaam. Zoo was Lieven de Key reeds vroeg met de forsche kunst van Ammanati, zooals die aan het Palazzo Pitti zich openbaart, bekend gemaakt. Dus bediende de bouwmeester zich in 1598 van blijkbaar Italiaansche motieven, die hij later voor andere, aan het noord-westen van Duitschland ontleend, zou laten varen. Maar hij behield ook toen de forsche profileeringen en het zoogenaamde rustiekwerk, die men aan vele gevels vindt.

Doch talrijke andere gevels verschillen van die, welke vóór 1591 gebouwd zijn, slechts daarin, dat ook gehouwen steen is toegepast, en dat boven de vensters zoogenaamde Tudor-bogen zijn aangebracht. Het zijn deze, die ons voorkomen tusschen 1591 en 1598 door De Key te zijn gemaakt. De Tudorboog is blijkbaar een herinnering aan 's meesters verblijf in Engeland, en de toepassing van gehouwen steen, die voor 1591 nog niet plaats vond, kan ons aan werken van iemand, die in de bescheiden steeds steenhouwer genoemd wordt, niet vreemd schijnen.

Slechts twaalf gevels uit het begin der 17de eeuw te Haarlem bevatten nog een jaartal. De oudste is aan de *Koningstraat 31*, van 1602, de laatste aan *Koudenhorn 44* van 1613.

De gevel van 1602 is van tamelijk eenvoudige opvatting. Of hij wel van De Key afkomstig is, mag worden betwijfeld. Maar het belangrijke gevelfragment, dat aan de *Warmoesstraat 2* bewaard bleef, is een fraai voorbeeld van de tweede manier des meesters. Top en pui zijn verloren gegaan, doch de gevelsteen, met karakteristieke leeuwenkoppen en een voorstelling van den Verloren Zoon versierd, behooren tot de fraaiste van Haarlem. De eigenaardige breede lijsten, die De Key sinds 1598 toepaste, gaven een geschikte gelegenheid tot het plaatsen van een opschrift. Daarvan is hier dan ook gebruik gemaakt om er in te hakken »Sy deus pro nobis, quis contra nos. Anno 1605. Is Godt met ons, wie mach tegen ons.»

Vier jaar later werd de gevel aan de *Botermarkt 25* gemaakt. Deze is beter bewaard dan de vorige; alleen de oude pui moest voor een moderne plaats maken. De Key heeft hier nog eens de Tudorbogen toegepast, die hij in dat jaar ook aan het Tuchthuis gebruikte.

Op de lijst werd gehakt: »Int bruine peert. Ick woud, dat ick een peert cond gecrijgen, dat elkeen prees en van verachten mocht swijgen.»

Dat hier inderdaad de bouwmeester van de Vleeschhal aan het werk is geweest, blijkt uit de prachtige cartouches met ossenkoppen, die aan de einden der lijst zijn geplaatst. De Tudorbogen der eerste verdieping rusten op consoles met leeuwenkoppen en ramskoppen versierd. De bovenste deelen van den top zijn eenigszins veranderd, ook de kozijnen zijn niet meer de oorspronkelijke, doch overigens is de gevel goed bewaard.

Een derde voorbeeld van dezen bouwtrant is de gevel van het pakhuis aan het *Spaarne* 96. De top is hier grootendeels verloren gegaan en ook het benedengedeelte is gemoderniseerd; het overige, als de beide vorige gevels van gebakken en gehouwen steen, is evenwel nog goed bewaard. De kleine luiken wijzen er op, dat het gebouw vroeger een graanpakhuis was. De gevelsteen is met leeuwenmaskers en het wapen van Gelderland versierd. Het opschrift op de lijst luidt: »Anno 1612. Vrede geeft ons Godt. Int wapen van Gelderland. Om 't onderhouden sijn gebodt in lande en stede, Godt geef ons sijn ewige vrede.»

Terwijl de behandeling van dezen gevel zeer groote overeenkomst vertoont met die, hiervoor besproken, is de gevel, welke wij aan de *Damstraat* 23 zien eenigszins eenvoudiger. Maar de twee leeuwenmaskers en de gevelsteen, die een ridder vertoont, zijn toch wel van De Key. En mocht er nog twijfel bestaan aan zijn auteurschap, dan kan het opschrift op de lijst, geheel in denzelfden trant als de beide vroegere, dien wegnemen. Dit opschrift luidt: »Sy Deus pro nobis, quis contra nos. Dit is in den Hertog van Brandenburg. Is Godt met ons wie mach tegen ons. A°. 1610.»

Uit deze gevels met jaarmerken blijkt, dat tusschen 1605 en 1612 de manier van den bouwmeester zoo goed als niet veranderde. Daarom is het niet gewaagd, andere gevels, wier jaarmerk òf verloren is gegaan, òf misschien nooit bestaan heeft, tot deze periode te brengen. Een van de fraaiste ziet men aan de *Zijlstraat* 97. De pui is modern en de top veranderd, terwijl ook de kozijnen niet meer de oorspronkelijke zijn. Boven de vensters zijn de Tudorbogen, die wij ook aan den gevel aan de Botermarkt aantreffen, door fraaie consoles, met leeuwenmaskers en engelpopjes versierd, ondersteund. Ook het thans verdwenen bovendeel van den gevel heeft op een leeuwenmasker, dat nog aanwezig is, gerust. De gevelsteen is in lateren tijd veranderd. Het opschrift, in de lijst gehakt, luidt: »Ick blijf getrou. Int soet Nederlant. Ick wijk nyet af.» Wij zouden meenen, dat deze gevel in 1609 gebouwd moet zijn. Met dezen gevel heeft die, aan de *Zijlstraat* 100 aanwezig, veel overeenkomst. De gevelsteen en de lijst met opschrift zijn hier echter verloren gegaan.

De gevel *Damstraat* 13 vertoont ook Tudorbogen. Zij worden hier gedragen door fraai uitgevoerde consoles met maskers. De pui is modern, terwijl ook de kozijnen vernieuwd zijn. Het beeldhouwwerk van dezen gevel komt in stijl overeen met dat, hetwelk men aan de *Jansstraat* 61 en 63 ziet. Van den gevel aan de *Jansstraat* 61 zijn de oorspronkelijke top en pui verdwenen; de twee toppen van N°. 63 zijn nog aanwezig, ofschoon niet geheel ongeschonden, doch ook hier ontbreekt de pui. De Tudorbogen, door maskers gedragen, vormen het hoofdmotief van deze in gebakken en gehouwen steen opgetrokken

gevels. De gevelsteen vertoont, behalve het wapen van den stichter der huizen, die van Haarlem, Amsterdam, Leiden, den Haag en van de Vereenigde Nederlanden.

Dat Lieven de Key, als hem meer eenvoudig werk gevraagd werd, toch iets karakteristieks wist te maken, bewijzen de gevels aan de *Oude Gracht 40—44*, die, op de puin na, nog gaaf zijn.

Van vele andere gevels is te weinig meer over, dan dat men zich van hun oorspronkelijken toestand een denkbeeld zou kunnen maken. Van 1609 is die aan de *Oude Gracht 114*, met fraaie leeuwenmaskers; uit het zelfde jaar is een andere, aan de *Bakenessergracht 23*, die tamelijk wel bewaard bleef, en vrij eenvoudig behandeld werd. Maar meestal is slechts een gevelsteen alles, wat aan de vroegere architectuur herinnert, bv. die aan de *Anthoniestraat 33*, van 1612, *Kleine Houtstraat 37*, *Nieuwe Groenmarkt 2*, *Bakenessergracht 84*, *Kortendijk 7*, *Nieuwe Spaarnwouderstraat 16*, *Anegang 31* van 1611, *Lange Vlamingsstraat 13*, en *Botermarkt 13*, van 1611.

Toen Lieven de Key overleden was, schijnt er aanvankelijk te Haarlem niet veel te zijn gebouwd. Gevels uit den tijd tusschen 1630 en 1650 zijn althans zeldzaam. Een van de belangrijkste uit deze periode is die aan de *Groote Houtstraat 20*, wiens bovendeel echter gemoderniseerd werd, zoodat de klassieke pilasters, waarmede hij versierd is, geen kapiteelen meer hebben. De gevelsteen, in hoog reliëf, verbeeldt een hert. Volgens een handschrift, dat op het Gemeente-archief berust, heeft »Jacob van Campen, Heer van Randenbroek” dezen gevel »van het huys des Heeren Guldewagen, daar boven op de plint jachthonden 't hert najagen” ontworpen.

En daar de gevel aan de *Gedempte Oude Gracht 60* een soortgelijken bouwtrant vertoont, vermoedt de heer Gonnet, en zeker met recht, dat ook hier het ontwerp van Jacob van Campen afkomstig zal zijn.

Al deze gevels zijn slechts als fragmenten bewaard gebleven. Zij hebben hun bekroningen verloren en het is dus niet met zekerheid te zeggen, hoe Jacob van Campen de gevels van huizen met bescheiden afmetingen placht te ontwerpen. Dat de meester geen topgevels bezigde, kan echter, als men zich zijn andere werken herinnert, veilig worden aangenomen.

Er zijn echter te Haarlem verscheidene fragmenten overgebleven, die aantonen, dat men aan den bouwtrant van omstreeks 1600, ook in de verdere 17de eeuw, ja zelfs in het begin der 18de eeuw, althans in hoofdzaak, bleef vasthouden.

Zoo moet de gevel aan de *Gierstraat 20*, sedert vernieuwd, blijkens de nog bewaarde gevelsteen met »Anno 1696” een soortgelijk karakter hebben gehad, als die welke omstreeks 1620 algemeen waren. Aan de *Gasthuisstraat 48* leest men in de gevelsteen Anno 1664.

De architectuur van het laatst der 17de en van de 18de eeuw, die bijvoorbeeld aan Amsterdam een bepaald stempel heeft gegeven, is te Haarlem betrekkelijk schaarsch vertegenwoordigd, en dan nog niet eens door bijzonder karakteristieke werken.

Aan de *Damstraat 21* ziet men een zeer eenvoudigen gevel van 1715, geheel van gehouwen steen, die in het laatst der 18de eeuw van een portiek in den Lodewijk XVI-

stijl, voorzien werd. Aan het *Spaarne 106* staat een goede gevel uit het midden der 18de eeuw, met rijke middenpartij en fraai-gesmeed stoephek in Rococostijl. Ook voor den door Van Campen gebouwden gevel aan de *Gedempte Oude Gracht 60* is zulk een 18de eeuwsch hek geplaatst; een soortgelijk hek is aan de *Jansstraat 53* aanwezig.

Zeker het meest monumentale werk, dat de 18de eeuw tot stand heeft gebracht, is het huis aan het *Spaarne 30*. Ofschoon het geen jaartal draagt, is aan den stijl te zien dat het omstreeks 1790 gebouwd moet zijn.

Soms zijn gevels uit de 17de eeuw in de 18de eeuw verbouwd. Een voorbeeld daarvan, is die, aan de *Groote Houtstraat 20*, oorspronkelijk door Jacob van Campen gebouwd, doch omstreeks 1760, wat zijn benedendeel aangaat, in Rococostijl vernieuwd. Het schijnt, dat toen veranderingen van beteekenis zijn gemaakt. Immers de honden, waarvan de 18de eeuwsche kroniekschrijver nog gewaagd, als boven het benedendeel uitgehouwen, verdwenen sedert, en alleen het hert bleef over. De jaartalsteen met »Anno 1652" moeten vroeger hooger in den gevel gestaan hebben. Zij zullen hun tegenwoordige plaats pas gekregen hebben, toen, in het begin der 19de eeuw, het bovendeel van den gevel veranderd werd.

De gevel aan de *Groote Houtstraat 99*, oorspronkelijk in het laatst der 17de eeuw gebouwd, zooals de thans verminkte top nog duidelijk doet zien, werd in het begin der 18de eeuw naar den toen heerschenden smaak veranderd. Later, omstreeks 1760, werden nog de rijk gesneden deur en het fraai gesmeed stoephek aan het geheel toegevoegd.

Misschien is de eigenaardige top, met het jaartal 1658 en met de rijke cartouche, welke zich aan de *Groote Houtstraat 101* bevindt, van Vingboons. Maar het overige van den gevel is 18de-eeuwsch, voor zoover het niet in onzen tijd geheel gemoderniseerd werd.

Een goed bewaard voorbeeld van den bouwtrant, die omstreeks 1730 in zwang was, is de gevel aan de *Groote Houtstraat 115*. Hij bestaat hoofdzakelijk uit gebakken steen, doch de middenpartij, met composiet-pilasters naast de deur en een rijk versierd venster daarboven, is van gehouwen steen gemaakt. De top heeft door een slechte herstelling geleden, doch het sierlijk gesmeede stoephek verdient bijzonder de aandacht.

Eindelijk vermelden wij nog twee 18de eeuwsche gevels aan de *Kruisstraat*. De eerste No. 45, schijnt eveneens omstreeks 1730 gebouwd. Hij heeft een breed portiek van de composiet-orde en daarboven een rijk omlijst raam, waarnaast twee vrouwenfiguren, wier armen in leeuwenpooten overgaan. De kroonlijst van het gebouw is van de Dorische orde en op het attiek prijken rijkbewerkte vazen. Eenvoudiger is de gevel No. 51. Hij is echter van een sierlijk stoephek voorzien.

De architectuur is ook te Haarlem een getrouwe afspiegeling van den geest der tijden. De herleving der stad, na 1578 gaf aanleiding tot de betrekkelijk eenvoudige gevels, van 1580 tot 1591 gebouwd. Toen kwam een tijdperk van bloei, nadat de Vlamingen velerlei nijverheid naar het Spaarne hadden overgebracht. Van die welvaart getuigen de gebouwen, door Lieven de Key ontworpen. Doch toen de 17de eeuw ten einde liep ging de welvaart achteruit. De groote onderneming, het uitbreiden van Haarlem naar het

noorden, werd wel volbracht, doch de bebouwing vorderde slechts uiterst langzaam.

In de 18de eeuw voelden maar enkele patriciërs neiging tot het stichten van weidsche woningen. Toch ontbreken de voorbeelden van de stijlen Lodewijk XV en Lodewijk XVI niet. Haarlem bezit vooral nog verscheidene prachtige huisdeuren, in dien tijd uitgevoerd. Uit het begin der 19de eeuw is het tegenwoordige huis van den Commissaris der Koningin aan de *Nieuwe Gracht* afkomstig, dat in 1817 door den Amsterdamschen bouwmeester Abraham van der Hart werd ontworpen.

Eindelijk moet nog vermeld worden het *Paviljoen* in den Hout, dat in het laatst der 18de eeuw door den Amsterdamschen bankier Hope werd gebouwd en dat later het paleis van Koning Lodewijk Napoleon geweest is. Met zijn terras en zijn sierlijke Italiaansche bouwvormen maakt het een prachtigen indruk. Het gebouw heeft iets monumentaals en behoort tot de beste van dien tijd.

HET KASTEEL BREDERODE.

In zijn tegenwoordigen staat dagteekent het kasteel Brederode waarschijnlijk uit het laatst der dertiende eeuw. Het werd, evenals vele andere, toen gesticht, aan den voet der duinen opgetrokken, en niet, zooals de kasteelen van andere landen, op een hoogte geplaatst. De reden dier plaatsing was de noodzakelijkheid, om het gebouw door een natte gracht te omringen.

Evenals andere kasteelen van dien tijd heeft dat van Brederode een vierkanten plattegrond. Twee der zijden van het vierkant worden gevormd door de vleugels van het eigenlijke gebouw, de twee andere door de zware muren, welke het slotplein begrenzen. Drie der hoeken zijn van vierkante, uitspringende torens voorzien; op den vierden hoek, aan het slotplein, is een ronde toren geplaatst. Ook boven de voorpoort verhief zich een toren, die met den daartegen geplaatste vleugel aan het kasteel verheeld was.

Sedert 1877 zijn aan het gebouw vele herstellingen verricht. Hoe het zich vertoonde, eer die werkzaamheden werden uitgevoerd zegt ons J. Craandijk, in zijn »Wandelingen door Nederland», welke in 1878 bij H. D. Tjeenk Willink te Haarlem verschenen.

»Jaren lang is de trotsche bouwval nagenoeg onveranderd gebleven. De afbeeldingen uit het begin der achttiende eeuw geven ons niets meer te aanschouwen, dan wat onze eigen oogen zagen, een met gras en struiken begroeiden heuvel en daarnevens een drietal goed bewaarde brokstukken. Het middenste en voornaamste was de groote toren, waaraan een andere toren met den ouden poortboog was verbonden. Daarvoor lag de voorpoort, en het meest naar den kant van Velzerend stond een vierkante toren, die in de wandeling de kapel werd genoemd. Zoo hebben wij jaren lang den bouwval gekend, terwijl wij de uitgesleten trappen beklommen en van den breeden muur daar hoog in de lucht het oog lieten weiden over het heerlijk landschap om ons heen.»

Sedert werden de grachten ontgraven, hinderlijk puin weggeruimd en de bruggen

hersteld. Het boerenhuis, dat het gezicht op het gebouw had belemmerd, werd weggebroken, de boerenwagens werden uit de voorpoort verbannen, en zoo kwam de bouwval in beteren staat.

Hoe het gebouw zich in 1877 vertoonde, zegt ons dezelfde schrijver.

»Van den weg zien wij de groote, goedbewaarde muurbrokken oprijzen, het muurwerk van het hoofdgebouw en het onderste gedeelte van een tweetal torens spiegelt zich in de gracht. De voorhof vertoont nu zijn steile wallen van steen, en is door het water van het kasteel en van den buitenhof gescheiden. En even boven den waterspiegel verheft zich een ringmuur, die de west- en zuidzijde van het kasteel omgeeft. Wellicht was het geheel van den bouwval schilderachtiger in zijn vroegeren, verwaarloosden toestand. Maar leed het romaneske en dichtelijke der ruïne eenigszins schade, veel hebben wij gewonnen, nu wij dit gedenkstuk van vroeger eeuwen weder voor ons hebben in een staat, die het mogelijk maakt, het voor onzen geest te doen oprijzen, gelijk het geweest is, toen de banier van Brederode nog van den torentop woei, en de burchtheer met zijn gezin nog op het huis zijner vaderen toefde.

»Hier, bij dit kleine brugje ter rechterzijde, waar twee leeuwen met wapenschilden staan, was weleer de toegang tot het slot. Op deze weide, de oude buitenhof, stonden eens stallen en bouwhuizen, waarschijnlijk ook de woningen voor de geringere dienaars. Van hier leidde een ophaalbrug naar de nog grootendeels gespaarde voorpoort, door wier gewelf wij den voorhof bereiken. Sporen van de muren, die dezen hof omringden, zijn nog over. Een tweede brug brengt ons naar het eigenlijke kasteel. De ingang was in dezen vierkanten toren, waarvan nog maar enkele muurbrokken bestaan.

»Zijn wij de poort door, dan betreden wij een smal terras, dat naar den toren voerde, waarin de hoofdtrap was aangebracht. Ter rechterzijde verrijst de muur der zaal, ter linkerzijde ligt een binnenplein, aan den noord- en oostkant door zware muren en gewelfde bogen omringd, en in den noordoosthoek verrees eens een ronde toren. Van de vertrekken aan de zuidzijde zijn nu alleen nog de grondslagen der kelderverdieping over. Van de trap van den zuidoostelijken toren is nog een gedeelte te zien. De noordwestelijke toren bestaat nog grootendeels; van een kleinere zaal, in den westelijken vleugel, is de buitenmuur gansch verdwenen. De keukens, daaronder gelegen, zijn nog te herkennen aan de ovens, die er te zien zijn. Uit de keukens komt men in de gewelfde kelders, onder de zware, nog goed bewaarde torens, die naast den poorttoren waren gebouwd. Die torens hebben overigens met het hoofdgebouw geen gemeenschap. Elk van beiden is vier verdiepingen hoog, en had op iedere verdieping een ruim vertrek. Ook heeft elk zijn eigen steenen trap behouden, die reeds menig wandelaar naar boven voerde in al de jaren, waarin het kasteel als bouwval lag. Op het binnenplein is de oude welput nog te vinden, die de bewoners van water voorzag.»

Daar sinds 1877 vele werkzaamheden aan den bouwval zijn uitgevoerd, stelt deze beschrijving van Craandijk de bezoekers in de gelegenheid, er zich een voorstelling van te maken, hoe het kasteel zich vertoonde, eer het herstellingswerk begon.

Het kasteel werd in 1426, toen het door de Kabeljauwschen was ingenomen, in brand gestoken. Heer Walraven van Brederode bezat het toen, maar deze hield verblijf op het kasteel Batenstein bij Vianen, dat zijn gemalin hem ten huwelijk had aangebracht. Sinds werd het gebouw slechts ten deele hersteld. In 1573 hebben de Spanjaarden het kasteel andermaal verwoest, en bleef het een bouwval.

De laatste heer van Brederode overleed in 1579. In 1725 ging de bouwval door koop aan de Staten van Holland en Westfriesland over.

Tegenwoordig is het Rijk der Nederlanden eigenaar der ruïne van Brederode.

A. W. WEISSMAN.

ALGEMEENE VERGADERING

TE HAARLEM.

Op uitdrukkelijk verzoek van de Commissie, belast met het samenstellen der stellingen over Museumbeheer, zal de behandeling der in de agenda voor de algemeene vergadering genoemde stellingen geschieden in eene speciaal daartoe bestemde vergadering, welke gehouden zal worden in een der bovenzalen van Café Brinkmann op de groote Markt te Haarlem op

DONDERDAG 3 JULI te 2.30 n.m.

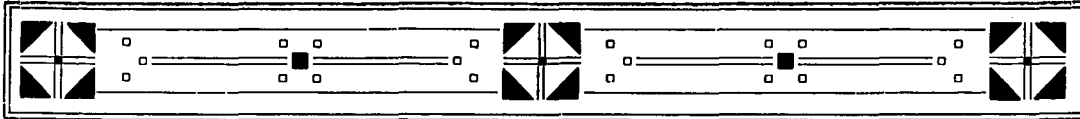
Zoo noodig kan de behandeling worden voortgezet in de avondvergadering.

De overige punten der agenda van de avondvergadering blijven ongewijzigd, zooals in de vorige aflevering van het Bulletin is aangegeven.

Namens het Bestuur,

H. E. VAN GELDER,

Secretaris.

'S RIJKS HISTORISCH MUSEUM.

De middag-vergadering op 3 Juli l.l., die ditmaal aan onze eigenlijke jaarbijeenkoms^t voorafging, is zeker een van de vruchtbaarste, welke de Bond te boeken heeft. Haar resultaat was in elk geval merkwaardig: met algemeene instemming toch sprak zij zich uit voor de stichting van een afzonderlijk Historisch Museum des Rijks.

Hoe en op welke gronden men daartoe is gekomen, moge blijken uit het overzicht der vergadering, dat ik hierbij geef. Als gewoonlijk volgen de aangenomen stellingen ¹⁾ als bijlage.

Reeds in de eerste serie stellingen, welke door de speciale commissie op onze bondsvergaderingen in discussie werden gebracht, was — onder n°. 3 — deze opgenomen: »Er behoort te zijn een afzonderlijk Rijksmuseum (of meer dan een), gewijd aan de beschaving en de geschiedenis van Nederland in den meest uitgebreiden zin»; en er was bijgevoegd: »Aan de bespreking van het doel van dit museum en zijn verhouding zoowel tot de andere rijksmusea, als tot de plaatselijke musea worde een afzonderlijke vergadering van den Bond gewijd.» Toen leek het echter, of die afzonderlijke vergadering nog wel eenigen tijd op zich zou laten wachten. Men ging eerst (en terecht) de zaak der plaatselijke musea bekijken, behandelde in eersten aanloop 17 stellingen en in den volgenden winter nog weer eens 11 van de 18, die waren aangeboden. Met de overgebleven 7 zou zoo spoedig de gelegenheid zich voordeed worden voortgegaan. Toch is die geleidelijke afwikkeling nu opeens onderbroken en eerst de afzonderlijke behandeling van het Historisch Museum aan de orde gesteld.

Men begrijpt, dat dit niet zonder reden was. De aanleiding was de discussie in de kringen der belangstellenden en in de pers over de inrichting van ons Rijksmuseum bij gelegenheid van den tweeden aanbouw ten behoeve der Drucker-collectie. Bij die discussie werd door hen, die den aanbouw wilden voorkomen, de stelling opgeworpen, dat door zuivering van het Rijksmuseum tot het volkomen een Kunstmuseum zou zijn, zóóveel ruimte zou worden gewonnen, dat de nieuwe collecties gemakkelijk zouden te plaatsen zijn ²⁾. Dat die zuivering ook mogelijk zou zijn door het te samen brengen van het

1) De behandelde stellingen waren niet die welke in het »Bulletin» blz. 88 zijn afgedrukt: door de commissie waren zij in eindredactie eenigszins anders geredigeerd.

2) Zie de artikelen van de heeren Veth en Muller over deze questie in het »Alg. Handelsblad» van September 1912. Vgl. ook de correspondentie van de heeren Muller en Pit over museum-catalogussen (waarin de quaestie het eerst gesteld werd) in dit »Bulletin» I (1899) p. 98—115, — de inleiding van den Catalogus van het Utrechtsche museum van oudheden (1904) p. XVI vlg., — en het manifest der 13 museum-directeuren over zuivering van het Rijksmuseum in dit »Bulletin», 2e S., V, p. 170.

historisch-belangrijke in een apart museum, werd mede geopperd, en zoo kreeg de quaestie een groot belang van actualiteit. Het Bondsbestuur was zoo gelukkig om de speciale commissie, die de bewerking der stellingen op zich genomen heeft, nog te kunnen uitbreiden met Dr. Jan Veth, die in de bovengenoemde discussies reeds op den voorgrond getreden was. Daartegenover stond in zooverre een verlies, dat Mr. Boeles verhinderd was aan de voorbereiding der stellingen deel te nemen; door echter op de vergadering zelve zijn inzichten met vuur te verdedigen, heeft hij die schade ruimschoots ingehaald, en naar mij voorkomt zéér ten voordeele van de waarde der daar aangenomen stellingen.

Men begon reeds dadelijk met groote eenstemmigheid als beginsel te aanvaarden, dat »het Rijksmuseum voor beeldende kunsten in de eerste plaats behoort dienstbaar te zijn aan het kunstgenot en afdeelingen te bevatten, gewijd aan de schilderkunst, de teeken- en prentkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst en de gebruikskunst. En dat dit museum zoodanig gerangschikt behoort te worden, dat het een overzicht geeft van de ontwikkeling en de vorming van den kunststijl en het schoonheidsbegrip.»

Het »Kunst"-museum stond daarmede als desideratum vast. Dit was noodig om te komen tot de tweedè stelling, welke zou aangeven, wat dan gedaan moest worden met »voorwerpen, welke — al zijn zij ook producten van bovengenoemde kunsten — geen kunsthistorisch belang hebben, doch welke als herinnering zijn te beschouwen aan toestanden, gebeurtenissen of personen op elk ander historisch gebied»; deze voorwerpen »behooren niet in dit museum», meende men, volkomen logisch; maar men wees hun eene plaats aan »in een afzonderlijk Historisch museum, dat vooral de kennis van en de liefde voor het verleden dient te bevorderen.»

Er was ook tegen dit beginsel niet veel bezwaar. Enkelen, en hun woordvoerder was vooral Mr. Boeles, vreesden echter, dat door deze definitie een eigenaardige uiting van het volksleven, de zoogenaamde »volkskunst», in de verdrukking zou komen: één Historisch museum en één Kunstmuseum, zij zouden beiden de volkskunst laten liggen, tenzij er een afzonderlijk directeur voor was in één van beide musea. Mr. Muller, Dr. de Groot, tenslotte ook Dr. Veth, kwamen daartegen op. Als de volkskunst kunst is, dan heeft zij recht op een plaats in het Kunstmuseum; doch meestal is zij dat niet, zij heeft met kunst weinig te maken en valt binnen de rubriek »zeden en gewoonten» van het Historisch museum. De heer Boeles echter gaf geen kamp: hij achtte de centralisatie en het ééne museum verkeerd en stelde splitsing voor in verschillende musea voor de verschillende onderdeelen. Maar daartegen verzette de commissie zich nog sterker. Dit is juist — zoo betoogde Mr. Muller — het inzicht dat wij gewonnen hebben, dat wij de historie niet meer zien als een politieke, een economische, een artistieke, of welke soorten ook, naast elkaar, doch als één geheel-in-ontwikkeling; al die uitingen behooren onafscheidelijk bij elkaar: het eenheidsbegrip der historie moet door en boven-alles uitkomen. Trouwens dit werd door Mr. Boeles toegegeven, en, daar toch eerst door stelling VIII het beginsel der afzonderlijke afdeelingen zou worden beslist, liet hij zijn oppositie rusten, zoodat met algemeene stemmen als stelling II ook het beginsel van het Historisch museum kon worden aangenomen.

Dat het Rijk zulk een Historisch museum zou moeten stichten, verkondigde stelling III. Dr. Veth lichtte met eenige voorbeelden toe, welk een goede taak ook dit zou zijn, — hoe de historische schilderijen en portretten bijv., welke ons nu het genot van andere fraaie stukken bederven, toch in eigen verband en op eigen plaats gebracht, genot verschaffen kunnen en recht krijgen op eene waardeering, welke zij nu ten onrechte missen moeten. Met algemeene stemmen nam men de stelling aan.

Stelling IV, luidende: »In geval van twijfel over de plaatsing van een voorwerp, behoort het oorspronkelijke werk in den regel in het Kunstmuseum, terwijl het Historische museum zich met een doublet of met eene reproductie vergenoegen kan», lokte bezwaren uit. Mr. Bouricius vond haar gevaarlijk, daar zij den schijn zou kunnen wekken, dat voor het Historisch museum leelijke dingen goed genoeg waren. Mr. Muller bestreed dat: het is maar de vraag, welke reproductie men toelaatbaar acht. Dr. van Gelder meende, dat alle bezwaren ondervangen werden, wanneer in de toelichting der stelling verwezen werd naar de eischen, door den Bond aan reproducties gesteld en vastgelegd in stelling 7 van de serie: Plaatselijke musea. Daartoe werd besloten en daarna werd ook deze stelling aangenomen.

Ernstiger was het bezwaar tegen stelling V: »Het Historisch museum moet omvatten de geschiedenis van Nederland en zijne koloniën, met inbegrip van de gewesten, die in den loop der tijden daartoe behoord hebben, — deze laatste alleen voor het tijdperk, dat dit het geval is geweest. De koloniale afdeeling zal datgene moeten bevatten, wat de betrekkingen van Nederland tot hare koloniën illustreert, en zoo min mogelijk zuiver ethnographische voorwerpen mogen opnemen.»

Mr. Overvoorde wees op moeilijkheden, die deze stelling zoude vinden in hare toepassing op de koloniën en vroegere nederzettingen, terwijl Dr. van Gelder gevaar zag in de toepassing ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden. Nadat de commissie uitdrukkelijk had verklaard, dat het begrip geschiedenis der koloniën in beperkten zin is op te vatten en slechts omvat de geschiedenis dezer gewesten, voor zooverre deze betrekking heeft op de verhouding tot Nederland, werd de stelling aangenomen na het schrappen van de woorden »met inbegrip — het geval is geweest», welke te veel voor verschillende uitlegging vatbaar bleken.

Bij stelling VI: »Het Historisch museum moet betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland van den vroegsten tijd tot heden» met, tot toelichting: »De voorwerpen uit het praehistorische tijdperk der Nederlandsche beschaving behooren stellig in het Historische museum en zullen eerst daar behoorlijk tot hun recht komen. Over de doelmatigheid van het opnemen van Romeinsche voorwerpen, in Nederland gevonden, kan men twijfelen», — had Mr. Boeles eenige amendementen, die bedoelden het Archaeologisch museum (de Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden te Leiden) afzonderlijk te houden. Hij achtte en de studie en de werkzaamheid voor de praehistorische en vroeghistorische tijdperken zóó apart, dat combinatie onmogelijk werd. Door hem en door anderen werd bovendien bezwaar gemaakt tegen de zinsnede der toelichting over de Romeinsche voorwerpen: zij meenden dat men aan de doelmatigheid der opneming juist niet kon twijfelen. De discussie werd algemeen, en men kon niet tot klaarheid

komen; daarom werd een voorstel door de commissie overgenomen, om eerst stelling VIII te behandelen, die het beginsel van eenheid vooropstelt met de woorden: »Afzonderlijke musea van afdelingen, die tot het Historisch museum behooren, zijn in een klein land in beginsel niet wenschelijk.»

De commissie lichtte dit bij monde van Mr. Muller en Dr. Veth nader toe: wij moeten aan de versnippering, die in den aard van ons volk ligt, niet toegeven: géén apart Marine-museum, Oranje-museum, Artillerie-museum; de uitvoering van het Historisch museum wordt daardoor ten slotte onmogelijk, en het beeld van de ontwikkeling van het leven van ons volk zal niet meer volledig te geven zijn. Mr. Boeles meende, dat dit te ver ging, dat althans voor een Openlucht-museum ruimte gelaten moest worden. Mr. Muller achtte dat een misverstand, gewekt door het woord museum; het is geen museum in den door ons bedoelden zin. Dr. Veth was van dezelfde meening, hij achtte een Openlucht-museum een voorbeeld van het dilettantisme, dat in de Skandinavische landen hoogtij viert, geloofde dat het nuttig kon wezen, mits staande onder zeer bijzondere leiding, doch oordeelde dat het geheel buiten de bespreking van het oogenblik moest blijven; immers het was er mede als met de volkskunst, besproken bij stelling I. De commissie wilde eerst bijvoegen in de toelichting: »de thans hangende plannen voor een Openlucht-museum worden buiten beschouwing gelaten», doch men achtte dat onnoodig, nadat Mr. Boeles zijn amendement had ingetrokken.

Bij een tweede amendement stelde Mr. Boeles de noodzakelijkheid van een afzonderlijk museum van praehistorica. De kort te voren afgebroken discussie werd hier, waar zij het meest ter plaatse was, hervat. Mr. Boeles zette in den breedte de beteekenis van het Archaeologisch museum uiteen en wees op de geheel eigenaardige studie van den beheerder van zulk een museum. Op de andere beteekenis ook, die het museum-materiaal heeft als documentatie-object. Dr. de Groot, en in denzelfden geest Dr. Veth, kwamen tegen dit betoog op. Niet om de juistheid ervan in absoluten zin te bestrijden, daar zij hiervan evenzeer overtuigd waren als Mr. Boeles, maar om uiteen te zetten, dat het Historisch museum niet het studie-materiaal wil vertoonen, maar het resultaat der studie. Voor den geleerde en den specialen onderzoeker is in de depot-ruimten en in de studiezalen de gelegenheid voor zijn arbeid: het museum-zelf, — heilzaam tot beperking gedwongen (een museum kan eigenlijk niet te klein zijn, paradoxeerde Dr. Veth) — behoeft dat alles niet te laten zien, juist ten einde een beter overzicht te geven voor den niet-geleerden bezoeker. Dr. Vogelsang en Mr. Overvoorde pleitten in dezelfde richting en Mr. Boeles sloot zich ten slotte bij dit betoog aan, al was hij nog niet overtuigd, dat het practisch zou zijn het geheele museum in één gebouw te herbergen, waarover hij spreken zou bij stelling IX.

Stelling VIII wordt daarna aangenomen en nu ook de te voren aangehouden stelling VI, met uitlating van de woorden van twijfel aan de doelmatigheid van de opneming der Romeinsche voorwerpen. De aanhef van de toelichting zal dan gelezen worden: »De voorwerpen uit het praehistorische en vroeghistorische tijdperk, de in Nederland gevonden Romeinsche daaronder begrepen, behooren enz.»

Stelling VII bepaalde, dat het Historisch museum moet omvatten :

a. herinneringen aan historische toestanden uit het openbaar en bijzonder leven van ons voorgeslacht in al zijn uitingen, behalve in die welke op het kunstzinnig leven betrekking hebben : politiek leven (bestuur en rechtspraak, leger en vloot), kerkelijk leven (armbestuur enz.), maatschappelijk leven (handel, nijverheid en gildewezen, landbouw, scheepvaart, verkeerswezen en koloniën), wetenschappelijk en muzikaal leven, huiselijk leven, enz.

b. herinneringen aan historische gebeurtenissen, b.v. de voorwerpen van Nova Zembla, veroverde vlaggen en kanonnen, enz.

c. herinneringen aan historische personen, b.v. de bijbel van de Ruyter, enz.

d. afbeeldingen van historische gebeurtenissen, kaarten, gezichten van topographischen aard, portretten van verdienstelijke en vermaarde Nederlanders (zooals de talrijke portretten van leden van het Huis van Oranje enz.), prenten betreffende zeden en gewoonten en in het algemeen afbeeldingen van voorwerpen, waarvan ook de origineele voor bijeenbrenging in aanmerking komen.

e. eene verzameling modellen, afgietsels en andere reproductiën van voorwerpen, niet vallende onder d.

Hier en daar wat toegelicht, lokte de stelling weinig tegenspraak uit. Uitdrukkelijk werd, op een vraag van Mr. Boeles, door Jhr. Teding van Berkhout verklaard, dat hij als directeur van het Prentenkabinet bereid zou zijn tot de scheiding mede te werken. Op aesthetisch-redactioneele gronden zullen de verschillende toelichtende uitdrukkingen uit de stelling-zelve worden genomen. Met nadruk werd door de commissie nog eens erop gewezen, dat de bedoeling met deze formulering was het gebied der geschiedenis en der historische beschouwing zoo ruim, zoo veelomvattend mogelijk te nemen — en het te nemen als één geheel, omdat de wisselwerking tusschen al de uitingen van het menschelijk samenleven de scheiding onmogelijk maakt. Ook deze stelling werd aangenomen.

Nu restte nog slechts stelling IX, luidende: »De inrichting en het beheer van het op te richten Historisch museum en ook de plaats en het gebouw, waar het ondergebracht zou moeten worden, verdienen eene afzonderlijke principieele bespreking, zoodra tot de oprichting van het museum besloten zal zijn.»

Ook hiertegen kwam van de kant van Mr. Boeles bezwaar. Hij achtte het willen onderbrengen van het geheele museum in één gebouw ongewenscht. Anderen vonden het woord plaats niet duidelijk, weer anderen achtten het slotzinnetje te onbepaald. De commissie gevoelde iets voor de verschillende bezwaren, en zoo werd na eenig wikken en wegen van verschillende uit de vergadering opgeworpen denkbeelden besloten, het woord »plaats» te vervangen door »gemeente» en het woord »gebouw» aan te vullen met de woorden: »of het gebouwencomplex»; het er op volgende »het» zou worden verduidelijkt door te lezen: »de verzamelingen», terwijl voor de geheele laatste zin slechts kwam het woordje »later».

Zoo was ten slotte ieder bevredigd en kon ook de laatste stelling met algemeene stemmen worden aangenomen.

Na enkele uren discussie was dus het belangrijke resultaat verkregen, dat de Bondsvergadering zich met groote eenstemmigheid voor ver-strekkende reorganisatie in deze materie heeft uitgesproken. En de voorzitter had dan ook volkomen gelijk om de commissie, toen hij haar bedankte voor hare voorbereidende werkzaamheid en hare verdediging, met dit succes geluk te wenschen. De commissie van haar kant bedankte hen, die zich in de discussie gemengd hadden — en vooral Mr. Boeles — omdat zij op deze wijze deze vruchtdragend hadden gemaakt.

Besloten werd, dat het Bondsbestuur de aangenomen stellingen ter kennis zou brengen van de autoriteiten, die in deze zaken te beslissen zullen hebben.

De behandeling van de nog overblijvende stellingen van de laatste vergadering te Utrecht werd in overleg met de commissie aangehouden tot eene afzonderlijke vergadering. Daarna werd de vergadering gesloten.

H. E. v. G.

Bijlage.

STELLINGEN BETREFFENDE DE OPRICHTING VAN EEN HISTORISCH MUSEUM,

aangenomen in de vergadering van den Oudheidkundigen Bond van 3 Juli 1913¹⁾.

I. Het Rijksmuseum voor beeldende kunsten behoort in de eerste plaats dienstbaar te zijn aan het kunstgenot en afdeelingen te bevatten, gewijd aan de schilderkunst, de teeken- en prentkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst en de gebruikskunst. Dit museum behoort zoodanig gerangschikt te worden, dat het een overzicht geeft van de ontwikkeling en de vorming van de kunststijl en het schoonheidsbegrip.

II. Voorwerpen, welke — al zijn zij ook producten van bovengenoemde kunsten — geen kunsthistorisch belang hebben, doch welke als herinneringen zijn te beschouwen aan toestanden, gebeurtenissen of personen op elk ander historisch gebied, behooren niet in dit museum, maar in een afzonderlijk Historisch museum, dat vooral de kennis en de liefde voor het verleden dient te bevorderen.

N.B. Het Nederlandsche museum voor geschiedenis en kunst duidt reeds door zijnen naam zijne tweeslachtigheid aan; het schilderijen-museum doet dit door zijn wezen niet minder. Deze tweeslachtigheid geeft aanleiding tot groote bezwaren. Men mist thans elken leiddraad, zoowel voor aankopen als voor de rangschikking. De opneming van historische voorwerpen in een Kunstmuseum belemmert ook eene behoorlijke beschrijving der voorwerpen; zij maakt eene systematische aanvulling van het museum onmogelijk; zij doet plaatsgebrek ontstaan door onlogische en onnoodige uitzetting van het kader van het museum, en zij werkt verwarrend op verreweg de meeste bezoekers, die niet onderscheiden, welke voorwerpen uit het oogpunt van kunst, welke uit dat der geschiedenis tentoongesteld zijn.

Ieder museum-directeur heeft zijne persoonlijke voorkeur, die hij bij aankopen natuurlijk volgt; dit is nuttig en gewenscht. Maar het is dit alleen, als het museum is samengesteld volgens

1) Overeenkomstig de hier ook bij vorige gelegenheden gevolgde gewoonte worden de in de discussie nieuw toegevoegde woorden cursief gedrukt, de uitgevallene tusschen [] geplaatst.

eene leidende gedachte, hetzij van kunst, hetzij van geschiedenis, waarnaar de voorkeur van den directeur zich richt; anders loopt het museum gevaar te ontaarden in eene stelsellooze verzameling van heterogene voorwerpen.

III. Het behoort tot de taak van het Rijk, zulk een Historisch museum te stichten.

N.B. Er bestaat thans eene groote leemte in het geheel der rijksmusea. Het Historische museum is onontbeerlijk en kan hoogst belangrijk zijn; veel, wat thans in het Kunstmuseum misplaatst is en van minder beteekenis schijnt, zal in het nieuwe verband zeer opmerkelijk blijken.

IV. In geval van twijfel over de plaatsing van een voorwerp, behoort het oorspronkelijke werk in den regel in het Kunstmuseum, terwijl het Historische museum zich met een *doublet* of eene reproductie vergenoegen kan.

N.B. Eene reproductie, *mits voldoende aan de door den Bond daarvoor reeds vastgestelde eischen*, zal voor het Historische museum bijna altijd voldoende zijn, omdat het daar in den regel aankomt op het voorgestelde, niet op de wijze van voorstelling.

V. Het Historisch museum moet omvatten de geschiedenis van Nederland en zijne koloniën, [met inbegrip van de gewesten, die in den loop der tijden daartoe behoord hebben, — deze laatste alleen voor het tijdperk, dat dit het geval is geweest]. De koloniale afdeeling zal datgene moeten bevatten, wat de betrekkingen van Nederland tot hare koloniën illustreert, en zoo min mogelijk zuiver-ethnographische voorwerpen mogen opnemen.

VI. Het Historisch museum moet betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland van den vroegsten tijd tot heden.

N.B. De voorwerpen uit het praehistorische en *vroeghistorische* tijdperk der Nederlandsche beschaving, *de in Nederland gevonden Romeinsche voorwerpen daaronder begrepen*, behooren stellig in het Historische museum en zullen eerst daar behoorlijk tot hun recht komen. [Over de doelmatigheid van het opnemen van Romeinsche voorwerpen, in Nederland gevonden, kan men twijfelen].

VII. Het Historisch museum moet omvatten:

a. herinneringen aan historische toestanden uit het openbaar en bijzonder leven van ons voorgelacht in al zijn uitingen, behalve in die, welke op het kunstzinnig leven betrekking hebben: politiek leven (bestuur en rechtspraak, leger en vloot), kerkelijk leven (armbestuur enz.), maatschappelijk leven (handel, nijverheid en gildewezen, landbouw, scheepvaart, verkeerswezen en koloniën), wetenschappelijk leven, muzikaal leven, huiselijk leven enz.

b. herinneringen aan historische gebeurtenissen [b.v. de voorwerpen van Nova Zembla, veroverde vlaggen en kanonnen] enz.

c. herinneringen aan historische personen [b.v. de bijbel van de Ruyter] enz.

d. afbeeldingen van historische gebeurtenissen, kaarten, gezichten van topographischen aard, portretten van verdienstelijke en vermaarde Nederlanders, [(zooals de talrijke portretten van leden van het Huis van Oranje enz.)], prenten betreffende zeden en gewoonten, en in het algemeen afbeeldingen van voorwerpen, waarvan ook de origineelen voor bijeenbrenging in aanmerking komen.

e. eene verzameling modellen, afgietsels en andere reproductiën van voorwerpen, niet vallende onder d.

VIII. Afzonderlijke musea van afdeelingen, die tot het Historisch museum behooren, zijn in een klein land in beginsel niet wenschelijk.

N.B. Het Historische museum dreigt langzamerhand onmogelijk te worden, wanneer men achtereenvolgens een Oranje-museum, een Marine-museum, een Artillerie-museum inricht; zulke afzonderlijke musea leveren ook geen overzicht en geen geheel. In groote landen kunnen speciale musea echter noodig zijn, om eene bijzondere ontwikkeling tot haar recht te doen komen, die plaatselijk bijzonder belangrijk geweest is.

IX. De inrichting en het beheer van het op te richten Historisch museum en ook de [plaats] *gemeente* en het gebouw *of het gebouwencomplex*, waar [het] *de verzamelingen* ondergebracht zouden moeten worden, verdienen *later* eene afzonderlijke principieele bespreking [zoodra tot de oprichting van het museum besloten zal zijn].

ALGEMEENE VERGADERING OP 3, 4 en 5 JULI 1913 TE HAARLEM.

Het welvoorziene programma had ook dit jaar weder een vrij aanzienlijk getal bondsleden ter jaarbijeenkomsst doen verschijnen. Op de middagvergadering van den 3^{en} heette de Voorzitter de leden welkom met eene rede, waarin hij de gebeurtenissen op oudheidkundig en museumgebied gedurende het afgelopen jaar schetste. Deze rede is in haar geheel hierachter opgenomen, terwijl aan de er op volgende vergadering een afzonderlijk overzicht in dit nummer is gewijd. Dit relaas kan dus terstond overgaan tot de avondvergadering, welke geheel aan huishoudelijke werkzaamheden werd besteed. Het jaarverslag van den Secretaris werd uitgebracht en onder dankzegging goedgekeurd. Evenzoo het verslag van de commissie tot nazien der rekening van den Penningmeester, zoodat deze laatste onder dankzegging kon worden gedéchargeerd. Naar aanleiding daarvan werd besloten enkele lidmaatschappen van den Bond te beëindigen — Doorwerth en Heemschut — aangezien deze te zwaar het Bondsbudget drukken. Vooral ten opzichte van het laatste hoopte men een modus te vinden waarop de samenwerking toch goed en geregeld mogelijk zou zijn. Daarna werd de volgende wijziging in het Huishoudelijk Reglement, na toelichting door den Voorzitter aangenomen:

»Het Bestuur bestaat uit 9 leden, waarvan minstens vijf te kiezen uit de gewone leden of uit bestuursleden van aangesloten vereenigingen. De overige leden kunnen uit de corresponderende leden gekozen worden.»

Ten gevolge hiervan werden nu voor het uitgebreid Bestuur verkiezingen noodzakelijk: Herkozen werd de heer Hoefer; gekozen werden de heeren: Jhr. mr. A. O. F. van Sasse van IJsselt; Mr. W. Polman Kruseman; Jhr. mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, Dr. M. P. Rooseboom, en Dr. H. P. Coster. Mr. Overvoorde werd uit het Bestuur tot Voorzitter herkozen.

In de Redactie van het »Bulletin» werden herkozen de heeren: Prof. dr. W. Martin, Prof. dr. W. Vogelsang, Jhr. H. Teding van Berkhout en gekozen de heeren: Dr. J. Kalf en A. O. van Kerkwijk. Op voorstel van Mr. Boeles werd de Redactie gemachtigd

om, als zij het noodig oordeelde, zich een lid te assumeeren¹⁾. Tot leden der commissie voor kasnaziening werden gekozen de heeren Van Dalen en Bouricius. Als plaats voor de volgende Jaarvergadering werd na eenige discussie Breda aangewezen.

Door den Voorzitter werd gewezen op het groote belang van de Vlaamsche kunst voor onze kunstgeschiedenis en op de wenschelijkheid om meer verband te brengen tusschen de belangstellenden in Noord- en Zuid-Nederland. In verband hiermede opperde hij het plan om van Bondswege een uitsluitend voor leden en corresponderende leden van den Bond toegankelijken tocht langs de centra van Vlaamsche kunst te organiseeren in overleg met de deskundigen in België. Dit plan vond groote instemming en aan het Bestuur werd verzocht de uitvoering van dit plan voor te bereiden.

Nadat de heer Sterck opmerkzaam gemaakt had op het gevaar, dat de Agnietenschool te Amsterdam misschien zou loopen, van te worden verkocht — en gesloopt, werd de Vergadering gesloten.

Den volgenden morgen om 10 uur werden de Bondsleden in de met groen versierde Raadzaal ontvangen. De Burgemeester sprak er zijn sympathie uit voor het werk van den Bond en onze Voorzitter bedankte hem voor zijn hartelijke woorden. Toen, onder de goede leiding van ons lid, de Vereeniging »Haerlem'', zagen zij Stadhuis en Grootte Kerk, waar orgelspel het genot van het aanschouwen verhoogde. In een groote groep ging het daarna door de stad langs verschillende belangwekkende punten, naar de Amsterdamsche Poort: het punt waar gerechtvaardigde oudheidkundige belangstelling en verkeersbehoefte in strijd dreigen te komen. Vandaar door verschillende hofjes naar Brinkman waar aan een welbezeten — en welvoorzien — disch werd geluncht.

Na de lunch werd Teyler bezocht, waar een bijzondere tentoonstelling uit de rijke teekeningenverzameling te genieten viel. Het nieuwe Hals-museum was toen aan de beurt, en tenslotte werd nog het Gasthuis met de fraaie regenten- en regentessekamers bezocht. Was het wonder dat men zich dankbaar betoonde toen de dag besloten werd met het gezamenlijk diner bij Roozen? Waarna nog enkelen bleven zitten in den gastvrijen tuin der Pelikanisten.

Zaterdag eindelijk zag heel wat minder Bondsleden te zamen. Naar Brederode gingen slechts weinigen. Enkelen gaven de voorkeur aan een bezoek aan het Museum Van Stolk. Maar het gezelschap groeide weer aan toen de Bond officieel ontvangen werd door de Historische Commissie van de Tentoonstelling »de Vrouw 1813—1913''. Deze in de 1813-kleeding gedoscht wachtte de Bondsleden op en heette hen bij monde van hare Voorzitster met een hartelijke toespraak welkom, wat door onzen Voorzitter met groote waardeering werd beantwoord. Toen werd gezamenlijk geluncht, waarna men voldoende gesterkt was om den leerzamen tocht door het Huis 1813 te maken en door de hieraan verbonden secties.

Eerst laat op den middag scheidden de laatsten. — De welgeslaagde Bondsdagen behoorden tot het verleden.

H. E. v. G.

1) De gekozenen voor Bestuur en Redactie (behalve Dr Kalf) namen hunne benoeming aan.

REDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE BIJ DE
OPENING VAN DE JAARVERGADERING.

Dames en Heeren!

Uit naam van het Bestuur van den Bond heet ik U allen welkom in de oude Spaarne-stad, waar gij morgen onder de kundige leiding van het bestuur der Vereeniging Haarlem het vele schoone en belangrijke op oudheidkundig gebied zult bewonderen, dat de hoofdstad van Kennemerland den belangstellenden bezoeker zoo ruimschoots aanbiedt. Deze dag is aan den ernst gewijd; moeilijke vraagstukken zullen het onderwerp der besprekingen uitmaken en het verheugt ons, dat zoovelen hierbij door hunne aanwezigheid blijk geven van hunne belangstelling.

Sinds wij vergaderden in het schilderachtige Poptaslot te Marssum heeft de Bond zijne werkzaamheid ontplooid op velerlei gebied, waarover het verslag van den Secretaris U weldra een overzicht zal geven. Ik wil thans slechts een kort oogenblik Uwe aandacht vragen voor de algemeene gebeurtenissen op oudheidkundig gebied.

Er heerschte over het algemeen een opgewekt leven en op de groote veilingen werd ook voor binnenlandsche rekening veel gekocht. Speciaal mag hierbij gewezen worden op de aankopen op de bekende veiling van Rembrandt-teekeningen bij Fred. Muller en op de activiteit, die ontwikkeld werd bij de veiling der collectie Steengracht te Parijs, waardoor een belangrijk deel der voornaamste schilderijen voor het land kon behouden blijven.

De verslagen der musea en vereenigingen zijn over het algemeen bevredigend en wijzen op een toename van het aantal bezoekers, waarbij echter is rekening te houden met de slechte weersgesteldheid, die velen in de Musea een schuilplaats deed zoeken.

Ernstig werden de pogingen voortgezet om een Openlucht-museum te vestigen, te Utrecht naderen de plannen om een centraal museum te stichten hunne oplossing, te Haarlem richtte de firma Enschedé een Hollandsch Plantijn-museum op, te Deventer is een nieuw Museum in wording en in Haarlem zelf werd nog slechts enkele weken geleden het nieuwe Museum geopend, waardoor deze gemeente op onbekrompen wijze een tempel bouwde voor de beroemde werken van den grooten Haarlemschen meester. Het vorstelijk geschenk van de familie Drucker mag hier ook niet onvermeld blijven, al betreft dit alleen moderne kunst, doch ook deze kostbare verzameling van de groote meesters van het nieuwe bloeitijdperk onzer nationale schilderschool zal later gerekend worden onder de monumenten van groote nationale beteekenis.

De strijd, die in architectenkringen ontbrandde over de verminking van het Rijksmuseum, een monument van blijvende bouwkundige waarde, vond evenzeer weerklank in onze kringen en heeft ook medegewerkt tot waardeering voor onzen strijd tot behoud der oude monumenten. De belangstelling hiervoor neemt toe en al werd te vergeefs getracht voor de verbouwing van het complex van het Ministerie van Binnenlandsche zaken eene betere oplossing te verkrijgen, bij andere monumenten werd door den Bond en aanverwante vereenigingen althans voorloopig het dreigend gevaar afgewend.

Al is de schouwburgwestie in de Hofstad nog niet opgelost, de kans dat het Paleis van Nassau Weilburg zal vallen is voorloopig gering en ook op het behoud van de om haar fraai beeldwerk beroemde pastorie te Schelluinen bestaat meer en meer hoop. De poging om een gevel te Enkhuizen naar het buitenland te verkwanselen is, althans voorloopig, van de baan en voor het wereldberoemde paleis te Amsterdam schijnen betere tijden aan te breken, nadat op het onvoldoende onderhoud de aandacht is gevestigd.

Vruchteloos bleven echter de pogingen van den Bond om de Nederlandsche Regeering te overtuigen van de dringende noodzakelijkheid van een wet tot bescherming der monumenten, al werd met kracht door ons medelid Jhr. V. E. L. de Stuers op het belang hiervan gewezen. De algemeene politieke toestand en de naderende verkiezingen maakten het oogenblik niet gunstig om thans eene algemeene beweging te beginnen, doch wij vertrouwen, dat als kalmer tijden zijn aangebroken en de beweging met takt wordt geleid, zelfs eene weinig het nationaal belang op kunstgebied beseffende Regeering tot de erkenning zal moeten komen, dat een langer uitstel van dit belangrijk vraagstuk niet te rechtvaardigen is.

Met genoegen wijzen wij hier op de uitvoerige studie door Mr. J. W. Frederiks aan het Monumentenrecht gewijd, welke ongetwijfeld haar nut zal hebben bij de behandeling van dit onderwerp in de Kamers.

Wil ons streven eindelijk met succes beloond worden, dan is het een eerste eisch, dat alle voorstanders volgens een vast omljnd plan samenwerken. Doch tevens is het gewenscht, dat het toch reeds zoo veel omvattend onderwerp van wetgeving niet nog verder worde bemoeilijkt door het streven van eenige voorstanders, om hieraan te verbinden de bescherming van andere belangen, die, hoe gewichtig op zich zelf, toch te zeer in aard verschillen, om in één ontwerp met de monumentenbescherming te worden saamgevat. Ik heb hier het oog op de bescherming van moderne monumenten en op die van de natuurmonumenten. Beiden zijn van overwegend belang en de pogingen om ook hiervoor eene regeling te verkrijgen, die hun behoud helpt verzekeren, zal zeker onze warme instemming en onzen steun vinden, doch dan dient dit te geschieden in eene afzonderlijke regeling, die aanpast aan de hiervoor speciaal te stellen eischen. Door dit te willen samenvoegen met de bescherming van monumenten van geschiedenis en oude kunst zal men slechts de wettelijke regeling bemoeilijken en het tot stand komen eener monumentenwet voor geruimen tijd verhinderen, zonder daarnaast het verderstrekking doel te kunnen verwezenlijken.

Een nieuw bewijs van de noodzakelijkheid eener wetgeving leverde dit jaar het kerkbestuur te Zutphen, dat weigerde om mede te werken tot een deskundige behandeling der tegen de restauratie der kerk aldaar gerezen bedenkingen.

De nationale herdenking van het herkrijgen onzer onafhankelijkheid gaf aanleiding tot het ontwerpen van tentoonstellingen op allerlei gebied. Ook hierbij bleek de belangstelling in onze oude kunst; 's-Hertogenbosch en Utrecht huldigen het jubeljaar door het bijeenbrengen van het schoonste, dat het verleden ons naliet. Elders is een deel der

tentoonstelling aan het verleden gewijd. Muiderslot en Loevestein worden tijdelijk in een oud kleed gehuld en bij de sympathieke uiting van zelfbewuste kracht, die de tentoonstelling »De Vrouw'' ons biedt, is, naast het veel omvattend beeld van het heden, ook getracht ons een beeld te geven van het leven der Vrouw voor honderd jaar. Met liefde en toewijding is daarbij het oudheidkundig gedeelte behandeld en met vreugde zien wij hier ook bij het schoone geslacht de belangstelling levendig voor het verleden. Wij mogen verwachten, dat ook de tentoonstelling 1813 ons nieuwe medestanders zal kweken in den strijd voor het behoud van de monumenten van geschiedenis en kunst. Zoo mogen wij met vertrouwen de werkzaamheden beginnen, met voldoening voor hetgeen bereikt werd, doch ook met den vasten wil om bij den naderenden strijd pal te staan voor de belangen, die ons ter harte gaan. Het oogenblik nadert, dat de noodzakelijke wetgeving tot behoud der monumenten ons niet langer onthouden *kan* worden. Moge daarbij ieder op zijn post zijn om te maken, dat bereikt wordt, wat onder de gegeven omstandigheden maar eenigszins te bereiken valt.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS OVER 1912—1913.

Dames en Heeren!

Na het door den Voorzitter gezegde valt er voor den Secretaris slechts datgene te verhalen, wat den Bond betreft. Het jaar dat achter ons ligt onderscheidt zich niet door bijzondere bewogenheid. Betrekkelijk weinige waren de gevallen, waarin voor bedreigde monumenten onze Bond moest opkomen. Dat kan een gunstig teekén zijn: immers, dank zij ook zijn werkzaamheid, is de belangstelling in onze monumenten wel zoo toegenomen, dat bijna overal provinciale en vaak zelfs plaatselijke vereenigingen of commissies zijn, die zich hunne belangen aantrekken. Daar wordt ons eigen optreden minder noodig. Het heeft echter ook een minder gunstige kant: er is, vooral bij de plaatselijke vereenigingen, somwijlen een gebrek aan scherp omlijnd begrip, dat door overvloed van ijver niet kan worden goed gemaakt. Men is er tevreden met een behoud, dat geen behoud is, of steunt eene restauratie, die meer bederft dan zij bewaart. Het is echter de vraag of onze Bond daaraan veel verhelpen kan, tenzij door het vaststellen van algemeene beginselen. De jaarvergadering te Gouda gaf dan ook aanleiding tot het benoemen eener commissie, wier taak dat zou wezen. Maar helaas, het behoort in dit verslag, dat de Bondssecretaris sedert een voorloopig bericht voor zijn vóór-vorig verslag van deze toch zoo voortreffelijk samengestelde commissie niets meer heeft vernomen! Al kunnen wij dus, om in mijn gedachtengang terug te keeren, wel iets in deze richting doen, toch is tenslotte slechts een monumentenwet met een rijkstoezicht op hare naleving het middel om hier het juiste midden te doen bewandelen.

Evenwel, al werd dus in weinig gevallen onze hulp ingeroepen, bij die weinige waren er enkele, die min of meer illuster zijn. Ik bedoel in de eerste plaats het gevaar,

dat de fraaie Lodewijk XVI gevel van den Haagschen schouwburg liep om omvergehaald te worden, waartegen onze Bond zich met tal van andere vereenigingen verzette, een verzet dat zelfs leidde tot een groote protestvergadering, waar naast den Secretaris der Rijksmonumentencommissie ook de Secretaris van den Bond het woord voerde. Dit verzet heeft althans aanvankelijk succes gehad.

Het tweede geval betrof een nog belangrijker monument: het Haagsche Binnenhof zelf, waar een verbouwing van het departement van Binnenlandsche Zaken het meest karakteristieke deel van de Vijvergevels voorgoed te bederven dreigde. Bovendien zou door betimmering van zijn beste licht het Mauritshuis belangrijk schade lijden, terwijl door de verlegging van de rooilijn tusschen Grenadiers- en Binnenpoort een geestige architectonische oplossing in zijn tegendeel stond veranderd te worden. De Bond heeft tegen deze voorstellen tot het laatst met kracht gestreden. Terwijl 't in eerste instantie nog mogelijk was, dat het gevaar werd afgewend van het Mauritshuis, bleek echter alle verder betoog ten behoeve van al het andere nutteloos. Min of meer verbijsterend bovendien was het te zien hoe, — de enkele getrouwen daargelaten, — de overgrootste meerderheid onzer volksvertegenwoordigers in Tweede en Eerste Kamer noch voor de historische, noch voor de artistieke bezwaren eenig begrip scheen te hebben, of zelfs te willen voorwenden! En, eigenlijk, ook in den Haagschen Gemeenteraad bleek slechts voor enkelen het verlies van een belangrijk monument een bezwaar van beteekenis te zijn.

Zoo leeren deze beide gevallen, hoe veel, hoe enorm veel er nog te doen valt om voor de monumentenbescherming de »plaats in de zon» te veroveren, welke zij noodig heeft, en zij maken duidelijker dan iets anders, welk een arbeidsveld er nog voor den Bond open ligt.

Een ander geval, dat min of meer gelijke strekking heeft, is de door ons naar aanleiding van de besprekingen ter vorige jaarvergadering gevoerde correspondentie met kerkvoogden der Ned. Herv. Kerk te Zutphen. Er was twijfel geopperd of de restauratie der gewelven in die kerk inderdaad geschiedde met die voorzorgen en zorgvuldigheid welke met het belang van de teruggevonden gewelfschilderingen overeenkwam. Ons bestuur zag zich, — daar die twijfel van zeer deskundige zijde op de Bondsvergadering herhaald was, — zedelijk verplicht, Kerkvoogden er mede in kennis te stellen en hun aan te bieden een onderzoek naar de rechtvaardigheid van dien twijfel in te doen stellen door een deskundige commissie. De heeren wezen het aanbod zonder meer van de hand; op ons tegelijkertijd gedaan verzoek om fotografische opnamen te mogen maken van teruggevonden schilderingen, vóór dat er iets aan gedaan zou zijn, is niet eens antwoord gekomen.

Commentaar is wel overbodig, en gelukkig is het niet overal zoo: over het algemeen ondervinden wij wel meer waardeering; zoo werd onze hulp ingeroepen te Schelluinen, te Vlissingen, te Dordrecht, te Arnhem en te Enkhuizen.

Maar daar lag toch niet onze voornaamste werkzaamheid, evenmin als in het steunen van de actie van Heemschut enkele malen, ten behoeve van het door dit lichaam met succes voorgestane reclame-verbod. Wel in het feit dat wij de ten vorigen jare begonnen

stellingen-behandeling ook dit jaar voortzetten. De Museum-Commissie had voor een aantal stellingen over de inrichting der plaatselijke musea gezorgd, zoodat ook ditmaal het debat binnen scherp getrokken lijnen loopen kon, en positieve uitspraken werden verkregen. Zij konden op eene winter-vergadering niet geheel afgehandeld worden, en reeds bereikt ons voor de jaarvergadering een nieuwe serie, welke terwille harer actualiteit vooraf gaan zal.

Niet van al onze commissies kan ik zooveel verhalen. De Restauratie-Commissie lijkt werkeloos, die voor de Oost- en West-Indische compagnie-gebouwen zond reeds voor geruimen tijd het resultaat harer onderzoekingen aan haren voorzitter, prof. Heeres, maar deze handhaaft sedert het status quo; die voor het woordenboek bericht, dat zij, zij het ook langzaam, vordert met haar arbeid.

Zéker verdienstelijk is ten slotte de Redactie-Commissie, wier werkzaamheid gij geregeld kunt controleeren, door de wijze, waarop zij onze kostbaar Bulletin verzorgt, dat ook gedurende dit jaar de behandeling bracht van onderwerpen op bijna elk gebied van ons arbeidsveld. Onzen leden — en enkelen niet-leden — die door medewerking hierbij steun verleenden, zij daarvoor dank gebracht.

Helaas zijn er daarbij enkelen die ons voorgoed ontvielen. Uit de lijst onzer gewone leden missen wij zeker het eerst en het meest den directeur van het Rijksprentenkabinet, E. W. Moes, belangstellend, werkzaam, en om zijn vele qualiteiten gewaardeerd lid van den Bond, van de Bulletin-Redactie geruimen tijd, tenslotte van de Museum-Commissie, tot welker vorming hij den stoot gegeven had. Dan missen wij ons oud-bestuurslid Jhr. Mr. J. A. Feith, die onze vergaderingen trouw bezocht en er gezag had door zijn ervaring en zijn karakter. Beiden werden in ons Bulletin herdacht. Van onze corresponderende leden ontvielen ons verscheidene: C. Obreen, prof. van Rhijn, G. van Rijn, J. A. Sillem, A. J. Fokker en P. G. Bos, in de laatste dagen nog August Sassen, terwijl zes voor hun lidmaatschap bedankten. Gelukkig konden wij niet minder dan vijf gewone en veertig corresponderende leden aan de ledenlijst toevoegen, zoodat toch nog een vrij aanzienlijke aanwas van leden te constateeren valt: hun getal bedraagt nu 34 vereenigingen, 37 persoonlijke leden en 423 corresponderende leden.

In onze verschillende commissies kwamen eenige veranderingen. In de plaats van den heer E. W. Moes trad Dr. A. Pit tot de Museum-Commissie toe, welke ook nog werd aangevuld met Dr. J. Veth. Uit de Redactie-Commissie trad Mr. N. Beets, die sedert 1907 haar secretaris was; in zijn plaats werd door de wintervergadering gekozen Jhr. H. Teding van Berkhout. Ook de steller van dit verslag verliet na driejarigen dienst de redactie; in zijn vervanging zal deze vergadering moeten voorzien. Wat het bestuur aangaat werden op de vorige jaarvergadering de heeren Overvoorde, Van Riemsdijk en Vogelsang herkozen, die de benoeming aannamen.

Ofschoon het in het jaarverslag misschien minder op zijn plaats moge zijn, zij het den secretaris nu hij aftreden moet en zich niet meer herkiesbaar stelt, omdat zijn andere werkzaamheden hem den tijd voor het secretariaat niet laten, en dit dus de laatste maal is, dat hij op deze wijze tot de leden het woord kan richten, vergund, het slot van dit

verslag tot een afscheidswoord te maken, door den leden, en in de eerste plaats zijn medebestuurders dank te zeggen voor de heusche wijze, waarop zij met hem hebben samengewerkt en de welwillendheid, waarmede zij hem te allen tijde zijn tegemoet gekomen, waardoor nog te meer de vier jaren van zijn secretariaat hem in aangename herinnering zullen blijven, wat er zeker toe zal bijdragen om hem, zij het dan niet als bestuurder, toch als belangstellend lid te doen blijven medewerken aan het doel dat ons allen hier te zamen brengt: de behartiging van alle belangen van onze Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst!

De Secretaris van den Ned. Oudheidkundigen Bond,
H. E. VAN GELDER.

AANWINSTEN NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

De nieuwste aankopen van het Nederlandsch museum zijn ditmaal aanwinsten op een geheel nieuw terrein. Het zijn Fransche meubelfragmenten uit de 16de eeuw, die in hun fijne Fransche omzetting van Italiaansche motieven laten zien, hoe er in een land buiten Italië in die eeuw gewoerd kon worden met de nieuwe vormen, die de renaissance uit Italië naar het noorden had gebracht, zonder dat men daarbij tot copieeren verviel, of iets voortbracht dat, hoe knap ook gemaakt, feitelijk niet aan eenigszins strenge aesthetische eischen kon voldoen.

In de voorrede tot de tweede uitgave van den catalogus der meubelen heb ik er over gesproken hoe belangrijk in de tweede helft der 16de eeuw, toen de renaissancevormen steeds meer tot ons doordrongen, het Fransche meubel met het oog op vorm en ornament voor ons is geweest. We moeten echter ook niet uit het oog verliezen het nut, dat alleen al het bezitten van voorbeelden uit een belangrijke kunstperiode van een ander land zoowel voor de bestudeering der kunstgeschiedenis als voor het juiste inzicht in vorm en ornament voor den modernen kunstnijvere heeft.

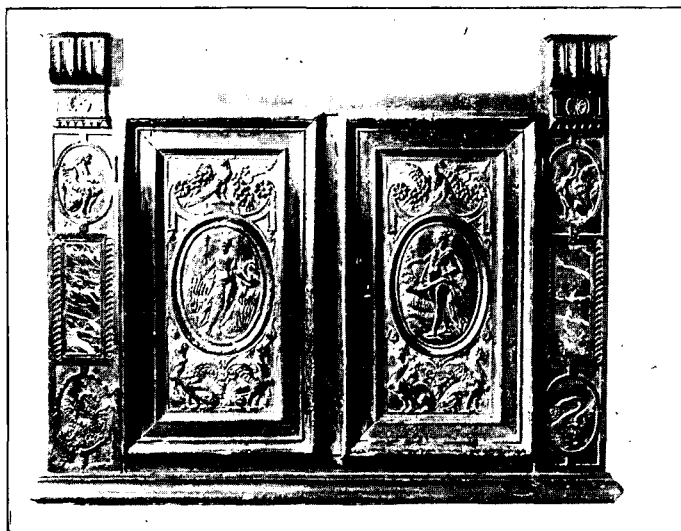
Deze opmerkingen waren door den directeur natuurlijk reeds lang gemaakt. Hij zocht al eenigen tijd naar voor het museum geschikte stukken. Dat hij geen geheele meubelen kon koopen zal niemand verwonderen, die de zeldzaamheid en de daarmede gepaard gaande kostbaarheid der Fransche 16de eeuwse meubelen kent. Voor den vorm dier meubelen kunnen we bij deze paneelen slechts tot op zekere hoogte in de leer gaan, maar voor het ornament zijn ze van beteekenis.

Onder de belangrijkste nieuwe aanwinsten behooren wel de donkerbruine glanzend-notenhouten kastdeurtjes, die samen met een paar stijlen en dorpels het grootste deel van het front van een Fransche kast uit de tweede helft der 16de eeuw vormen. Afbeelding I vertoont de deurtjes van de bovenkast. Afbeelding I A het front van de onderkast, waaraan de lade, die tusschen de twee consoles schoof, en een deel van den onderdorpel met de pooten ontbreken. Molinier beeldt op plaat X van zijn »Meubles du Moyen Age et de

la Renaissance" een dergelijke kast uit de collectie Dreyfuss af. Het zijn meubelen

Afb. I. Bovendeuren van een Fransche kast uit de 2de helft der 16de eeuw.

Afb. Ia. Onderhelft van de kast.

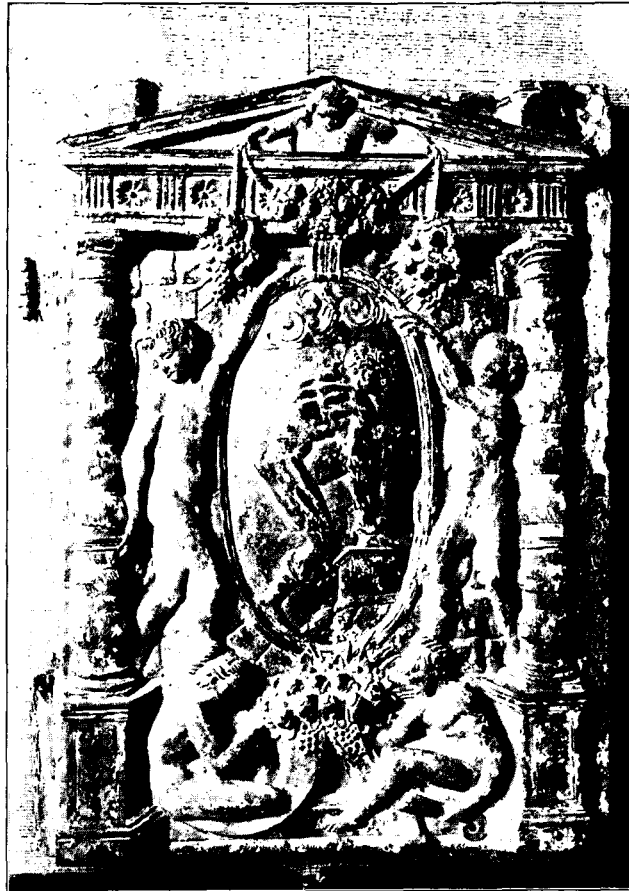
in den stijl van Jean Goujon, zooals er van het midden der 16de eeuw af in Frankrijk werden gemaakt. Om de compositie met de medaillons vertoonen onze paneelen intusschen nog meer overeenkomst met die van de onderhelft van een kast in het Musée des Arts décoratifs, afgebeeld door Metman in »Le Bois'', plaat XLV, n° 227, en vooral met de eveneens daar afgebeelde paneelen n°s 236 en 238. Vergelijkt men onze paneelen met deze, die zoo geheel dezelfde compositie, alleen langgerechter, vertoonen en daardoor duidelijker gekenmerkt zijn als paneelen van een bovenkast, dan lijkt het niet onmogelijk dat de aangekochte kastdeurtjes tot twee verschillende kasten hebben behoord en dat men zich bij

de onderdeuren bovenpaneelen als n°s 236 en 238 van »Le Bois'' en bij de bovenpaneelen onderpaneelen moet voorstellen, die meer denzelfden opbouw als zij zelf vertoonen. Of intusschen de meubelmakers in dien tijd het zoo nauw hebben genomen met de eenheid van het geheel? Een kast bijv. uit de collectie Chabrières-Arlès, afgebeeld door Bonnaffé in »Le Meuble en France au 16e siècle'', pag. 69, vertoont eenzelfde verschil, terwijl ook daar, evenals bij onze onderdeuren, bovendien nog kleine verschillen tusschen de paneelen, die elkaars pendant

zijn, vallen op te merken. Dat we in dit geval met een oude vernieuwing van een der paneelen,

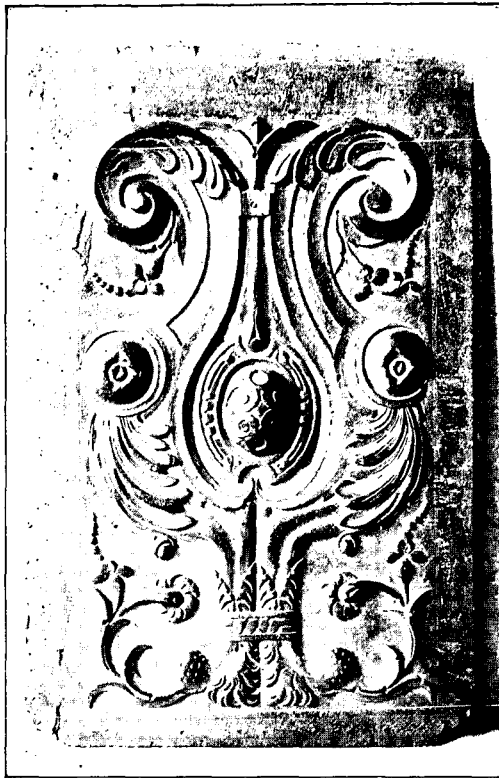
bij ons dan van het rechtsche, te doen zouden hebben is mogelijk, maar niet noodzakelijk. Nog dient opgemerkt dat het feit, dat de profielen van boven- en onderdeuren niet dezelfde zijn, niet per se bewijst dat de deuren tot twee kasten hebben behoord, daar de bovengehaalde, bij Molinier op plaat X afgebeelde kast eveneens boven en onder verschillende profielen vertoont. Hoe het zij onze fragmenten geven, naast een photo van zoo'n kast in zijn geheel, een duidelijken indruk van de meest typeerende kenmerken van deze soort van meubelen, nam. het decoratief aanwenden van zeer slanke menselijke figuren, meestal in symbolische voorstellingen, van zwanen en sphinxen, alles gebeeldhouwd in glanzend donkerkleurig notenhout, dat ons met zijn zacht relief haast als geperst leer aandoet, en tenslotte de versiering met zwart met wit gevlamde marmeren platen, zooals men die ter weerszij van onze onderdeurtjes in de zijstijlen ziet ingelegd.

Een tweede belangrijk stuk geeft afbeelding II weer; het is eveneens een deurtje van een kast, mogelijk van een muurkastje? Het is evenals het eerste stuk van notenhout, maar geheel met goud over een boluslaag beschilderd, waarover voor de lichamen vleeschkleur en in het fond van de cartouche wat blauw (de polychromie is voor een groot deel afgesleten). Het deurtje vertoont wel den stijl van denzelfden tijd als de boven besproken kastdeurtjes, maar het is veel plastischer gebeeld-

Afb. II. Gepolychromeerd kastdeurtje. Fransch werk, 2de helft der 16de eeuw.

houwd; de figuren zijn behalve de medaillon-figuur minder langgerekt, het totaaleffect is veel minder als daar dat van leerbewerking. Men zou haast denken dat dit werk dichter bij Italië staat en het dan allicht vroeger dateeren dan het kastfront, maar een dergelijke architectuur als ons deurtje vertoont, zal men wel moeilijk vóór het midden der 16de eeuw vinden. Waarschijnlijk zit het verschil daarin, dat dit stuk eigenlijk meer een beeldhouwwerk op zich zelf is dan een deel van een meubel. Mooi gebeeldhouwd zijn de schildhouders

Afb. III. Paneel. Fransch werk, 2de helft der 16de eeuw.

die de lijst houden om de athletisch gespierde halfantieke figuur, die mogelijk naar een gravure gesneden, een 16de eeuwse echt Fransche omzetting van een Grieksch sandalenbinder is. En mooi gesneden zijn de vrouwenfiguurtjes, die in elegante gebogen houding op de horens met bloemen en vruchten neerhurken.

Om bij de paneelen te blijven kunnen we hierbij een notenhouten paneeltje met roodgekleurd fond, afb. III, aansluiten, een mooi strak gesneden voorbeeld van de paneelen van vele dressoirs en andere kasten uit de tweede helft van de 16de eeuw.

Een ander belangrijk meubelfragment is de verzameling voorts rijk geworden, nam. het voorbord van een Franschen koffer van omstreeks 1540, afb. IV. Het stuk heeft vroeger behoord tot de collectie Spitzer en is afgebeeld en besproken door Molinier in zijn bovengenoemd werk, blz. 109. Ook hier als bij de vier kastdeurtjes diezelfde voor de 16de eeuwse Fransche meubelen zoo typeerende leerachtige behandeling van het glanzende donkere notenhout.

Behalve deze meubelfragmenten zijn een paar 'stijlen aangekocht, die mogelijk eer

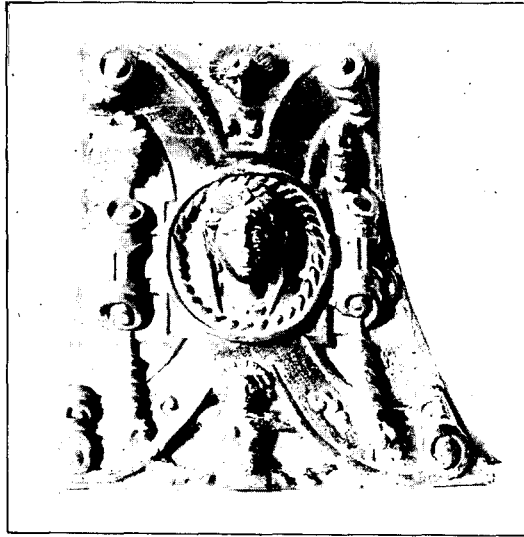
Afb. IV. Voorbord van een Franschen koffer, 2de kwart der 16de eeuw.

tot een betimmering dan tot een meubel hebben behoord. Afbeelding V kan hun eigenaardige charme, die ze grotendeels aan hun polychromie ontleenen, niet geheel weergeven. Zeldzaam gaaf hebben beide hun zeer verscheidene kleuren, die fijn

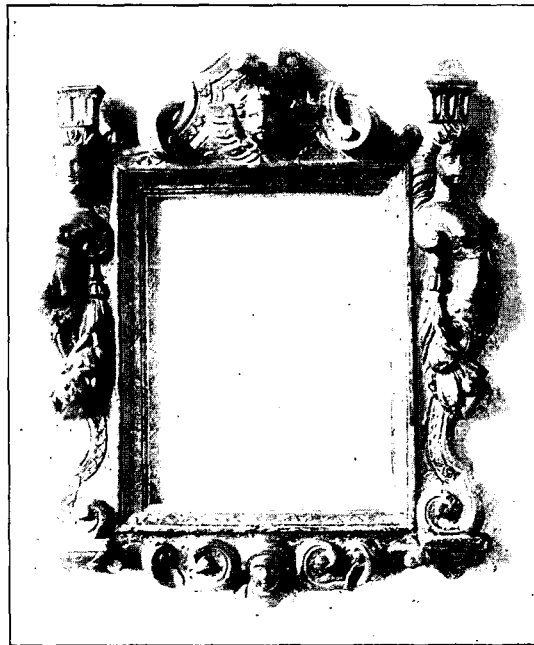

Afb. V. Gepolichromeerde stijlen.
Fransch of Spaansch werk,
1ste helft der 16de eeuw.

en smaakvol op goud zijn aangebracht, bewaard. Onwillekeurig doen deze stijlen ons aan het kleurrijke Spanje denken, ook door de expressie der

Afb. VI. Gepolichromeerde koof. Fransch werk,
2de kwart der 16de eeuw.

Afb. VII. Lijstje. Fransch werk, begin
der 17de eeuw.

maskers en der grappige hemelskijkende engelgezichtjes. Maar de mogelijkheid, dat ze Zuid-Fransch zijn, is niet uitgesloten. We kunnen deze pilasters naar aanleiding van andere Fransche stukken en van vier wat het snit betreft eenigszins overeenkomende Spaansche stukken in het Musée des Arts décoratifs (afgebeeld door Metman in »Le Bois», plaat XXIV nrs 98—101) in de eerste helft van de 16de eeuw thuisbrengen.

Een evenzeer goed bewaarde, maar toch minder fijn geschilderde koof geeft afbeelding VI niet zoo heel gelukkig weer. Het is een goed voorbeeld van de ontwikkeling der cartouche. We voelen hier reeds de oplossing in banden, zooals we die later o.a. bij Vredeman de Vries tot het uiterste doorgevoerd vinden. Naar de manier, waarop de kop in medaillon op de cartouche is aangebracht, zou ik dit stuk in het tweede kwart van de 16de eeuw willen stellen.

Interessant daarnaast, afbeelding VII, het lijstje van donker glanzend notenhout met goud gehooft. Het dateert reeds uit de eerste helft der 17de eeuw en toont met zijn rest van rolwerkkrullen duidelijk hoe de lijst der 16de en 17de eeuw feitelijk uit de cartouche is ontstaan.

Ten slotte zij nog een grappig fragmentje van een stijl of paneel vermeld, eveneens een relief, voorstellende een kinderfiguurtje, dat ondanks zijn vreemd omgeknakt kopje belangstelling wekt, misschien wel om de vage Italiaansche herinneringen, die het oproept.

ELISABETH NEURDENBURG.

ST. EUSEBIUS EN ST. MARTINUS, SCHUTSPATRONEN DER ST. EUSEBIUS- OF GROOTE KERK TE ARNHEM.

In de Nieuwe St. Eusebiuskerk op het Nieuwe plein te Arnhem, dagteekenend van 1865 en door den architect H. J. v. d. Brink gebouwd, behoort onder de kerkschatten een borstbeeld van St. Eusebius, van gedreven zilver, waarin zich de schedel van dezen Heilige bevindt. Toen deze kerk in 1865 was voltooid, werd deze schedel, den 24^{en} October, hierheen overgebracht¹⁾. Te voren behoorde deze tot de relieken der St. Walburgiskerk en nog vroeger tot de St. Eusebius- of Groote kerk, welke in 1453 het geheele gebeente ontving uit de abdij van Prüm, gelegen aan het riviertje de Prüm in den Eifel en deel uitmakende van het bisdom Trier.

Deze abdij had het lichaam van St. Eusebius, op verzoek van keizer Lotharius, ontvangen van Paus Sergius II, zooals uit de mededeelingen der schrijvers over de abdij van Prüm blijkt, te vinden bij de Bollandisten (Act. Sanct. Ang. Tom. V p. 115). Toen St. Eusebius op last van keizer Commodus (192—180 v. Chr.) door Vitellius de verschrikkelijkste folteringen had ondergaan, waarbij hem de tong werd uitgesneden, om

1) »Arch. van de Gesch. van het Aartsbisdom Utrecht», VII, blz. 98 (1).

ten slotte den Marteldood te sterven, waren zijne overblijfselen door de zorgen van St. Rufinus bijeenverzameld en dicht onder de muren van Rome begraven ¹⁾.

Toen in 1452 met het bouwen eener nieuwe kerk te Arnhem werd aangevangen ter vervanging der Noordelijk gelegen St. Martinuskerk, waarvan reeds in 893 in een register van bezittingen der abdij van Prümten wordt melding gemaakt ²⁾, wilde men deze behalve aan St. Martinus ook aan St. Eusebius wijden, aan den Martelaar, die met Pontianus den marteldood stierf voor het Christelijk geloof.

Dat van de vier heiligen van dezen naam welke de R. K. kerk telt, het deze Eusebius is aan wien deze kerk werd gewijd, wordt ons medegedeeld door Juan Christoval Calvete de Estrella, die de reis van Prins Philips naar de Ned. gewesten beschreef, toen Keizer Karel V in 1548 zijn zoon daarheen zond, om hem als hun aanstaanden vorst te doen aannemen en te laten huldigen ³⁾. Ook Mgr. Th. Brouwer zegt, dat deze kerk aan dezen heilige werd gewijd, n.l. : aan H. Eusebius, martelaar, den gezel van de H.H. Vincentius, Peregrinus en Pontianus, van welke het Martyrologium Romanum gewaagt op den 25^{en} Augustus ⁴⁾.

Tot deze wijding had men de relieken van St. Eusebius noodig. Terstond werden toen pogingen aangewend om deze te bekomen. Vermoedelijk had hertog Arnold dit op zich genomen, toen hij, in het jubeljaar 1450 naar het Heilige land en tevens naar Rome ging, waar hij door den Paus »niet min beleefdelyck" was ontvangen en dien hij »tweemaal te woord geweest en zyne eerbiedigheyd had bewezen" ⁵⁾. Op zijn heen- en terugreis zal hij daarbij de abdij van Prümten hebben bezocht, om over de overbrenging van het gebeente van St. Eusebius te spreken, want onmiddellijk na zijne terugkomst in Februari 1452, werd met het bouwen der kerk begonnen, en reeds het volgende jaar werd het gebeente met andere reliquieën naar Arnhem overgebracht.

Dat de afstand van dit gebeente op verzoek van hertog Arnold is geschied, wordt bevestigd in eene mededeeling van 1623 van Matheus Klefferus, monnik der abdij van Prümten, die zegt, dat op verzoek van Arnulphus, hertog van Gelder, het lichaam van St. Eusebius werd overgebracht naar Arnhem aan den Rijn ⁶⁾. Deze zegt echter, dat die overbrenging in 1451 plaats had.

St. Martinus, kerkzegel in 1540 nog gebruikt. Foto uit het boekje van Van Hasselt.

1) Th. Brouwer, Nalezing van de Beschr. van Arnhem door Mr. J. W. Staats Evers enz., 1869, blz. 17–19 en Bijlage I.

2) Mr. L. A. J. W. Baron Sloet, Oorkondenboek, Oork. No. 66. Zie verder over deze kerk mijne verhandeling: »De oude St. Martinuskerk te Arnhem", Gelre VI, blz. 67.

3) El felicissimo viaje del principe don Phelipe hijo d'el emperador D. Carlos Quinto, desde Espana a sus tierras de la Baxa Alemana; con la descripcion de todos los estados de Brabante y Flandes, Anvers, 1552, p. 317.

4) »Nalezing van de Beschr. van Arnhem", enz. blz. 15 en 16.

5) A. v. Slichtenhorst, »Geld. Gesch.", blz. 126.

6) Th. Brouwer, »Nalezing van de Beschr. van Arnhem" enz. blz. 17 en Bijlage I.

Dit geschiedde met groote praal; de burgemeesters toch schonken in 1453 »des Wonsdages post Assumptionis onsen pastoir, als hy hier sunte Eusebium hadde gebracht, een gelach van XLII mannen" ¹⁾). Later, den 1^{en} October 1453, zond de stad een dankbetuiging aan de abdij van Prümen voor den afstand van deze reliquieën, welke brief in het Kon. Staatsarchief te Coblenz berust.

Vermoedelijk werd dit gebeente met de overige reliquieën voorloopig in de kapel aan de zuidzijde der kerk — in het midden van den toren en van het dwarschip — onder een aan hem gewijd altaar geplaatst. Deze kapel toch werd tegelijk met het schip der kerk gebouwd, want op eene afbeelding ²⁾, welke ik tot ± 1470 kan terugbrengen, toen de kerk zich nog slechts uitstreckte van den toren tot het dwarschip, komt deze reeds voor. Zij heeft de breedte van een travée en stond hiermede met de kerk in verbinding. Bovendien was toen reeds aan de zuidzijde van de kapel, aan de kerkhofzijde, een deur, langs welken weg deze kapel kon worden bezocht, voordat dit kerkgedeelte was voltooid.

Kerakraam.

In mijne mededeelingen betreffende deze kerk ³⁾ heb ik gemeend deze kapel *de St. Eusebiuskapel* te mogen noemen, te meer, omdat hierin een gebrandschilderd glas was, dat door den abt van Prümen en van Trier was geschonken ⁴⁾. Het was hier in 1640 nog geheel aanwezig; thans is hiervan nog slechts over een fragment, vermoedelijk St. Lotharius voorstellende, dat naar de tegenwoordige diakoniekamer is overgebracht en aldaar aan een tusschenwand, welke aan de achterzijde goed is verlicht, is ten toon gesteld. In dit glas was de beeltenis van Pepijn, koning van Frankrijk en stichter der abdij van Prümen. Er stond bijgeschreven: Pepinus Rex Franciae et Fundator Prumiensis. Daar-tegenover was het beeld van keizer Lotharius met dit

bijschrift: Lotharius, Imperator, Monachus Prumiensis. Verder waren onder in het venster-raam nog geplaatst de wapens van de vorsten van Manderscheid, Lemgou en Baden. Het ging vermoedelijk in 1783 verloren, uitgenomen het zoeven genoemde fragment, dat tot 1904 in een aan den wand gehangen eikenhouten kast van die kapel was te zien.

1) Stadsrekening.

2) L. Guicciardini, *La description des Tous les Pays-Bas*, 1582, bij Chr. Plantin te Antwerpen. Zie ook: *De oude St. Martinuskerk te Arnhem*, Gelre VI, blz. 70.

3) »Bouwkundig Weekblad" van 1910 No. 11, 13, 14 en 15; »N. Arnh. Courant" van 1910, 3 en 4 en 31 Dec. en 1 en 27 Jan. 1911 en »Arnh. Ct." 1910, 5, 8, 9, 10 en 11 Maart.

4) J. Blaeu, *Tooneel der Steden*.

Van den aanvang af, dat de relieken van St. Eusebius te Arnhem waren gekomen, werd bij processien, op diens naamdag, het hoofd van dien Martelaar mede rondgedragen. Voor het jaar 1543 was dit Statuut vastgesteld:

»Item alle die ghene, die jaarlix hier komen onser liever vrouwenbeeldt ende dat heiligdom te syen draagen, soelen geleide hebben voir schade ende voir schult, welck geleide ingaen sall des saterdaigs voir den Sonnendach, ende sall voirtdueren ende wesen thent des manendaigs ende dyen dach all.» Na dien tijd werd die keur aangevuld met deze woorden: »Desgelicx sall men oick halden, als men Sente Eusebius heiligdom om de stad dreecht''¹⁾.

In 1530 beval Hertog Karel, dat bij die plechtigheden het geheele gebeente in de daarvoor indertijd vervaardigde reliquieënkast moest worden medegenomen. Dit besluit van den Hertog luidde: »Wy Kairle van der gnaeden Gaits, hertouge van Gelre ind van Guylich ind greve van Zutphen, heer van Greuningen, der Omlanden, to Covoidren ind van der Drenthe etc., doen kondt ind bekennen, dat wy ter eer Gaitz ind dess heyligen martelars sent Eusebius ind om sunderlinge milde oirsaiken ons dairtoe bewegende, opgesath ind vur ons genaeme hebben, dat men van nu voitrain bynnen onser stat Arnhem op sent Eusebius daeghe alle jair nyet meer alleyn idt houfft van den heyligen martelar vurg., dan die gantz gehele kaste mitten hylligen reliquien draegen sall. Gesynnen hyrom guetlick op u pastoer onser kercken ind burgemeistere, schepen ind raet onser stat Arnhem, dat gy nu en toekomende sent Eusebius daeghe ind so voortaan alle jaer syne gehele hyllige reliquiën ind gebeenten mitter casten solempnelick draegen lait, dat is so onse ernste wille. Oirkonde ons gewoentlick hanteyckens hyrop gesath ind onsen secreet zegell hyraen gehangen opten thienden dach van Augusto int jair ons Heren vijffthienhonderd ind dertich.» (Get.) »Charles''²⁾.

Het zwaar zilveren borstbeeld van St. Eusebius, dat jaarlijks op den 25^{en} Augustus in de Nieuwe St. Eusebiuskerk wordt tentoongesteld en thans op de Nat. tentoonstelling van Oude Kerkelijke kunst te 's Hertogenbosch van nabij is te beschouwen, dagteekent dus uit het laatst der 15de of uit het begin der 16de eeuw. Onder de kerkelijke sieraden van het St. Nicolaas Hospitaal, welke in 1578 werden geïnventariseerd, komt onder de voorwerpen, die niet gewijd of gesacreerd waren voor: *St. Sebeus borst uytgedreven van silver, zeer licht gewyt wesende''*³⁾. Dit is allerwaarschijnlijkst hetzelfde borstbeeld van St. Eusebius; het zal toen in het St. Nicolaas Hospitaal in veiligheid zijn gebracht. In 1573 toch wilde men reeds het zilverwerk der kerk confisqueeren, want toen Don Louis de Requesens den 30^{en} November als landvoogd optrad, vroeg hij de Magistraat hiervan de afgifte. Deze was hiertoe weinig genegen en poogde dit af te wenden, voorgevende, dat de kerk zeer arm en vol schulden was en bovendien de stad de hoofdstad was van het jongste kwartier van Gelderland⁴⁾.

1) Mr. G. v. Hasselt, »Stukken voor de Vad. Hist.'' IV, blz. 62 en 63.

2) Gem. archief, Lade No. 35.

3) Mr. G. v. Hasselt, »Stukken voor de Vad. Hist.'' III, blz. 329.

4) P. Nijhoff, Inv. van het oud-archief.

Voordat de reformatie te Arnhem te vergevorderd was, bracht de laatste pastoor der St. Eusebius- of Groote kerk — Walraven van Wamel¹⁾ — de relikken van St. Eusebius in veiligheid in het St. Agnietenklooster, »onder de hoede van de Eerwaardige en WelEdele Geertruida van Arnhem''²⁾. Met hare toestemming ontving in 1602 Dominus Thomas à Buerlo, in tegenwoordigheid van zijne bloedverwanten D^o. Ernst Taets van Amerongen en D^o. Henricus Bentingh, hiervan eenige beenderen, welke hij aan den rector van het Jezuïeten-College te Emmerik R. P. Johannes Hasius³⁾ gaf, waarvan den 5^{en} Januari 1602 eene acte werd opgemaakt⁴⁾. De pastoor had ook zes kelken, alsmede het zilveren borstbeeld met de relik van zijn hoofd medegenomen. Deze en een kist, bevattende het overige van 't lichaam, werden later ter bewaring gegeven aan Deventer, totdat zij in 1622, bij gelegenheid der oprichting der statie van St. Jan, aan de Roomsche-Katholieken te Arnhem werden teruggegeven. De kist met relikken ging daarna weer verloren, totdat zij in 1853, toen het priesterkoor en het altaar der St. Walburgiskerk werden vernieuwd, onder het hoofdaltaar werden teruggevonden. Van de echtheid kon men zich overtuigen door een vroeger op den zolder der pastorie gevonden zilveren plaat met de beeltenis van St. Eusebius en het jaartal 1622, welke volkomen op deze kist paste⁵⁾. Volgens Mgr. Th. Brouwer⁶⁾ leest men op de zilveren plaat eenvoudig St. Eusebius M. Deze plaat is niet meer aanwezig; zij is zeer waarschijnlijk weder op de kist gehecht toen deze met het gebeente in 1853 weder een plaats verkreeg onder het nieuwe hoofdaltaar der St. Walburgiskerk. In die kist had men ook een perkamenten acte gevonden, waarin nog leesbaar waren de woorden: Die 25 Augusti in quem diem cadit natalis sancti ac gloriosi martyris Eusebii, incujus memoriam parochialis ecclesia Arnhemensis existit, hac allatae ex Prumio monasterio etc. waaruit bovendien blijkt, dat dit gebeente is van St. Eusebius den Martelaar, den moedigen gezel van de H.H. Vincentius, Peregrinus en Pontianus⁷⁾.

Het zilveren borstbeeld van St. Eusebius staat op een zilveren voetstuk of kist, welke aan de voorzijde met zijn beeltenis is versierd. Het daarop aangebrachte jaartal 1669 toont aan, dat deze ongeveer twee eeuwen later werd vervaardigd. In den Catalogus der

1) Van 23 Juni 1672 tot 12 Mei 1674 was de pastoor van St. Jansstatie Jacobus van Doorne nog tegelijk pastoor der St. Eusebiuskerk.

2) In de St. Janskerk van 's Hertogenbosch vindt men nog een grafsteen van het geslacht van Arnhem, beschreven door Dr. C. F. Xav. Smits, 1912, onder No. 153. Het hierop voorkomende wapen is tweemaal gedeeld. I. doorsneden, a. een geharnaste arm, b. drie vogels; II. het wapen van Arnhem, de tweekoppige arend; III. doorsneden, a. een pelikaan die zijn jongen voedt, b. een roos. Helmtteken: de geharnaste arm.

3) Deze was hier de eerste Overste van het College der Jezuïeten en te 's-Hertogenbosch geboren. »Hist. of Beschr. van het Utrechtsche Bisdom," 1719, III, blz. 304.

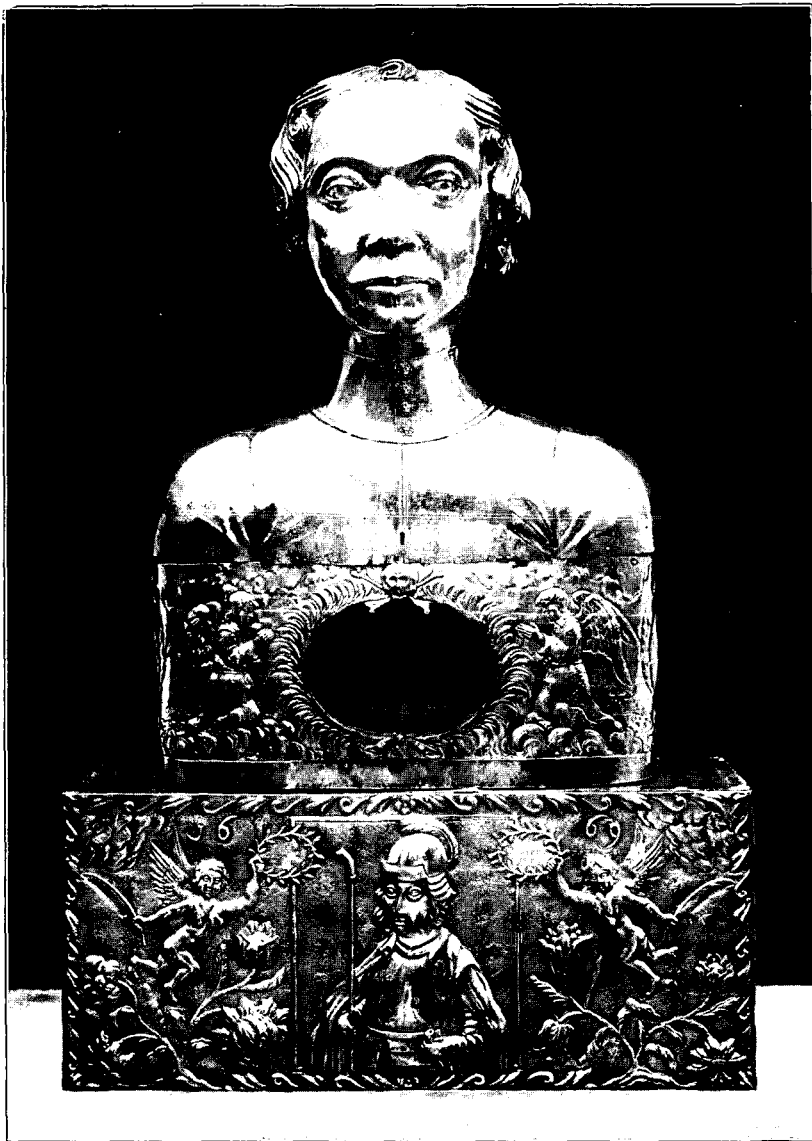
4) »Arch. van de Gesch. van het Aartsbisdom van Utrecht," VII, blz. 97.

5) De kerk en de parochie van St. Walburgis te Arnhem, »Gedenkboek bij het eeuwfeest van de teruggave der kerk" 22 Juli 1908, blz. 16.

6) »Nalezing van de Beschr. van Arnhem," enz. blz. 17.

7) Th. Brouwer, »Nalezing van de Beschr. van Arnhem" enz. blz. 17-20, waar deze merkwaardige martelaarsacte in hoofdzaak wordt medegedeeld.

Nat. Tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch Juni—September 1913, waarin tevens een zeer fraaie foto van het borstbeeld van St. Eusebius voorkomt, wordt dit borstbeeld met voetstuk als volgt omschreven: »Gedreven zilveren reliekhoofd van

Borstbeeld van St. Eusebius. (Gedreven zilver 15de of 16de eeuw).

den H. Eusebius met vergulden haardos, samengesteld uit vier stukken: borst met schoulers, hals, gelaat en achterhoofd. Hoog 0.376, breed 0.38 M. 15de eeuw. Geplaatst op een 0.18 M. hoog, houten, met zilver bekleed voetstuk (uit 1669) waarin, voor en achter,

een met glas gesloten ovale bergplaats voor de relieken, aan den voorkant geflankeerd door geknieelde engelen, aan den achterkant door festoenen. Dit geheel staat op een tweede houten voetstuk aan de voorzijde bekleed met gedreven zilveren plaat, versierd met een buste van den H. Eusebius, geflankeerd door bloemtakken en kransdragende engeltjes. In de kransen staat »Sanctus" en »Eusebius Mr." en erboven het jaartal 1669. Hoog 0.23, breed 0.527 M." 1).

Andere afbeeldingen van St. Eusebius bezit Arnhem niet. Onder de Heiligen in de gewelven en in de fresco's der aan dezen heilige gewijde kerk komt deze evenmin voor. Ook is dit niet het geval in eenige mij bekend geworden gebrandschilderde glazen, welke oudtijds in deze kerk werden gevonden. Daarentegen waren enkele poorten der stad in vroegere eeuwen met zijn levensgroot beeld versierd 2). In de Stadsrekeningen komt n.l. voor van het jaar 1520:

»Item gekoefft van Bernt, der kerck meyster, een stuyck steens van 7½ voet, den voet 4 st. brabant, tot sente Eusebius beelt, voer de Rijnpoert steet an dat rondeell 2 gld. 13½ st.

Item betaelt meyster Herman in de Beeckerstraet van sente Eusebius toe maecken voer de Rijnpoert ant roentdeell behalven den steen 4 Philipsgulden 3½ st. 9 gld. 3½ st."

De Velperpoort was waarschijnlijk ook met een beeld van St. Eusebius versierd, wijl in de stadsrekening van hetzelfde jaar voorkomt:

»Item van drye Gelresche rössen (het oude wapen van Gelre) myt een scoef (waarschijnlijk schroef) onder dat beelt an dat rondell voer de Velperpoert toe vergulden dry Hoernsche gulden 3 gld. 4½ st."

Een der twee door Gerh. van Wou en Gobellinus Moer in 1477 gegoten klokken, welke in den toren dezer kerk hangen, waarmede bij nationale feestdagen met drie andere wordt gebeierd, is behalve aan St. Martinus ook aan St. Eusebius gewijd. Het opschrift van deze is:

✠ Martini · simul · Eusebi · gero · nomina · Sancti · defunctos · plango · viuos · voco · fulguro · frango · Jhesus · Maria · Anno · Domini · MCCCCLXXVII.

✠ Gherardus de Wou et Gobellinus Moer me fecerunt.

✠ Gobellinus Moer et Gherardus de Wou me fecerunt.

Van zijn medepatroun der St. Eusebiuskerk, St. Martinus, bezit Arnhem een afbeelding, welke voorkomt op de oostzijde van de graftombe van Hertog Karel van Egmond 3). Deze is hier afgebeeld in een Romeinsch harnascostuum, gedeeltelijk overdekt door zijn mantel 4). Deze voorstelling heeft bevoegde beoordeelaars doen vragen, of hier

1) No. 341 van de Catalogus.

2) Te Emmerik is op zulk eene wijze de poort, welke naar den Rijn toegang geeft, met het meer dan levensgroot beeld van St. Christoffel versierd.

3) Van dit Praalgraf is van mijn hand dezer dagen een rijk geïllustreerd boekje uitgegeven door het Arnh. Gen. v. Oudheidkunde, dat in den boekhandel verkrijgbaar is.

4) »Bulletin van den Ned. Oudh. bond," 2e s. Dec. 1911 4e j. No. 5, blz. 229.

niet veeleer een voorstelling van St. Mauritius is gegeven. Door den reeds genoemden Calvete van Estrella wordt dit beeld echter reeds in 1549 aan St. Martinus gegeven. Verder komt in een zeer zeldzaam geworden boekje ¹⁾ nog een teekening voor van een kerkzegel, dat in 1540 ter bezegeling eener acte tusschen den pastoor en de vicarissen der moederkerk te Arnhem en eenige priesters, wegens aflossing van twee ponden uit een huis in de Kerkstraat bij de put enz., werd gebruikt. Het randschrift van dit zegel luidt: S. VICARIE PROCH. ECCLESIE. S. MARTIN ARNEM. Daar Arnhem ook hier Arnem wordt geschreven, evenals op het oudst bekende stadszegel, dat na de stichting der stad in 1233 voorkomt en reeds in 1280 wordt aangetroffen ²⁾, wijst dit op hoogen ouderdom. Binnen het randschrift van het kerkzegel zien wij den patroon der kerk, n.l. rechts als krijgsbevelhebber, gekleed in zijn harnas en wapenrok met den scepter of een kruis in de linkerhand. Zijn hoofd met weelderigen haartooi is gedekt door een hoed met breeden rand, versierd met veeren. Links staat St. Martinus in zijn geestelijk gewaad en de krans der tonsuur om zijn hoofd. Aan zijne voeten knielt een naakt kind, waarvoor hij, tot verwarming, met zijn linkerhand zijn mantel opbeurt om hiervan, met zijn in de rechterhand gehouden zwaard, een gedeelte af te snijden. De uiterste bogen van den baldakijn hebben als topversiering een klein kroontje. Boven de twee kleine bogen in het midden, hangen vóór den baldakijn, aan een gestrengeld lint, twee geldbuidels. Wegens de zeldzaamheid van dit zegel, dat bovendien verloren ging, geef ik hier eene afbeelding naar de teekening van Van Hasselt.

St. Martinus was wegens zijne weldaden jegens de armen bekend. Zoo verhaalt men, dat hij in het strengste van den winter, voor de poort van Amiens een bedelaar ontmoetende, de panden van zijn bovenkleed afsneed en die tot diens dekking afstond. Op munten komt deze heilige als zoodanig voor ³⁾. Het zegel van het kapittel der Westmonsterkerk te Middelburg stelt St. Martinus te paard voor, met zijn zwaard een stuk van zijn mantel snijdende ten behoeve van een achter hem staanden man ⁴⁾. In het museum te Leiden is een steen waarop St. Martinus ook te paard is afgebeeld en, onder het rijden, zijn hoofd omwendt naar een nedergeknielden bedelaar, wien hij een stuk van zijn mantel toereikt. Wat hier opmerkelijk mag heeten is, dat hij ook hier een harnas en een wapenrok draagt en zijn hoofd gedekt is door een barret, welke, naar het schijnt, met een veer is versierd ⁵⁾. Ten slotte is het voor dit doel hoogst belangrijk te weten, dat in het in 1555 in de kerk te Gouda, op last van George van Egmond, den 60^{en} bisschop van Utrecht, door Dirk Pietersz. Crabeth gebrandschilderd glas, behalve het bijbelsch tafereel van Johannes den Dooper den Zaligmaker in de Jordaan doopende, de schenker geknield is afgebeeld met den schutspatroon van het bisdom: St. Martinus.

1) Mr. G. v. Hasselt, »Het Hertogrijk van den Hertog van Gelre en zijn Troon, Scepter en Kroon.»

2) Dit heeft tot omschrift: SIGILLV: BVRGENSIVM: DE: ARNEM.

3) F. v. Mieris, »Besch. der Bisschopp. munten, enz. van Utrecht,» blz. 181.

4) N. C. Kist en H. J. Royaards, »Nieuw Arch. voor Kerk. Gesch.» II, blz. 263.

5) Is. An. Nijhoff, »Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh.» IV, blz. 9.

Terwijl hier St. Martinus aan een melaatschen bedelaar een aalmoes geeft met de woorden *Aperies tu manum, excerce pietatem*¹⁾ komen twee handen vol goud uit de wolken voor hem neder. Waar voor dezen heilige, in dit tafereel, tot het voorgestelde doel — aan de zieke armen weldadig te zijn — twee handen vol goud uit den hemel nederdalen, daar mag ik derhalve in de voorstelling op dit kerkzegel, in de overigens niet te onderscheiden voorwerpen, wel twee geldbuidels zien, symboliseerende de door hem opgedane ervaring, dat tot zulk eene weldadigheid de Voorzienigheid het hem nimmer aan het noodige geld liet ontbreken.

In het Zuidelijk gedeelte van Gelderland was het in 1849 bij de meer gegoede burgers op St. Martens-avond nog gebruikelijk een kinderfeest te geven, waar dan aan den zolder een papieren buidel met versnaperingen werd gehangen, welke men plotseling deed scheuren, waardoor de lekkernijen voor de grabbelende jeugd op den grond werden uitgestrooid²⁾).

Arnhem, Aug. 1913.

H. PORTHEINE Jr.

iets over Gorinchem en de Heilige Geestkapel.

»Johan van Arkel de negenste Here, wilt dit volgede Cronijk onthouwe heeft anno 1212 tot 's lands eer de Stadt Gorcum en deese Kercke doen bouwen,» — lezen wij in gouden letteren op de balk die bewaard bleef van het wapenbord dat boven de graftombe der Arkels eens in de Groote of St. Maartenskerk te Gorinchem hing.

Of deze balk waarheid spreekt? Aart Kemp de oudste historieschrijver van Gorcum zegt »ja!» — Wat het jaartal betreft zal hij wel ongelijk hebben, want omstreeks 1224 kocht Jan de IX^{de} heer van Arkel eerst de heerlijkheid Wolferen aan de mond van de Linge, waar Gorcum zou verrijzen, — in 1227 sneuvelt hij bij het gevecht voor Koevorden zoodat zijn aandeel in de stichting zeker heel gering geweest zal zijn.

Zijn zoon, Jan de X^{de}, sloeg dadelijk na den dood van zijn vader de handen aan het werk, de Arkelsche heeren hielden niet van stilzitten, maar aan zijn onrustig leven kwam reeds in 1234 een einde, toen hij sneuvelde in den krijgstoet welke op verzoek van paus Gregorius de IX^{de} ondernomen werd tegen de Stadingers aan de Elbe die van het christengeloof afvallig waren geworden.

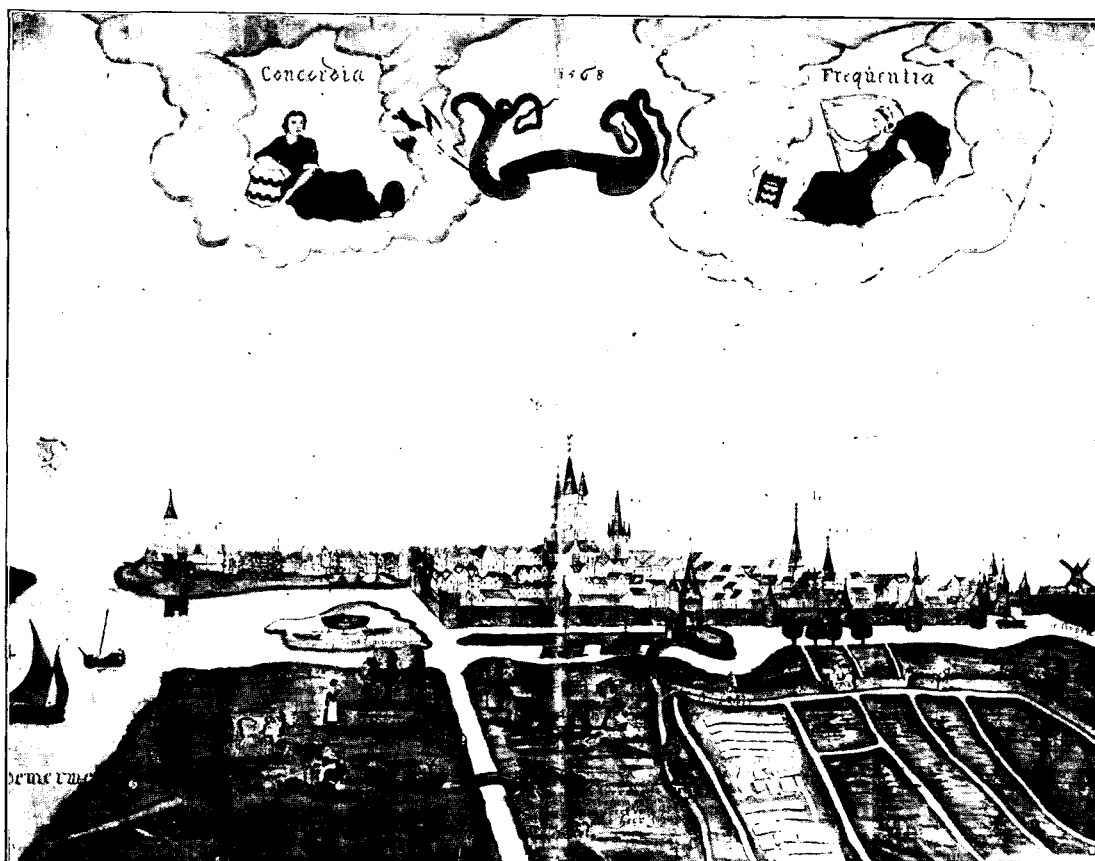
Na hem komt van 1234—1272 de XI^{de} heer aan het bewind, de beroemde Jan de Sterke, die zich met paard en al optrok aan de balk van de door hemzelf gestichte poort, — die door zijn stouten moed, zijn ondernemingsgeest en groote menschelijke eigenschappen voor eeuwig luister gaf aan het geslacht der Arkels.

Hij was het die het koninklijk slot der Arkels aan de Linge verliet voor het in

1) C. J. de Lange van Wijngaarden, »De Goudsche glazen,» blz. 5.

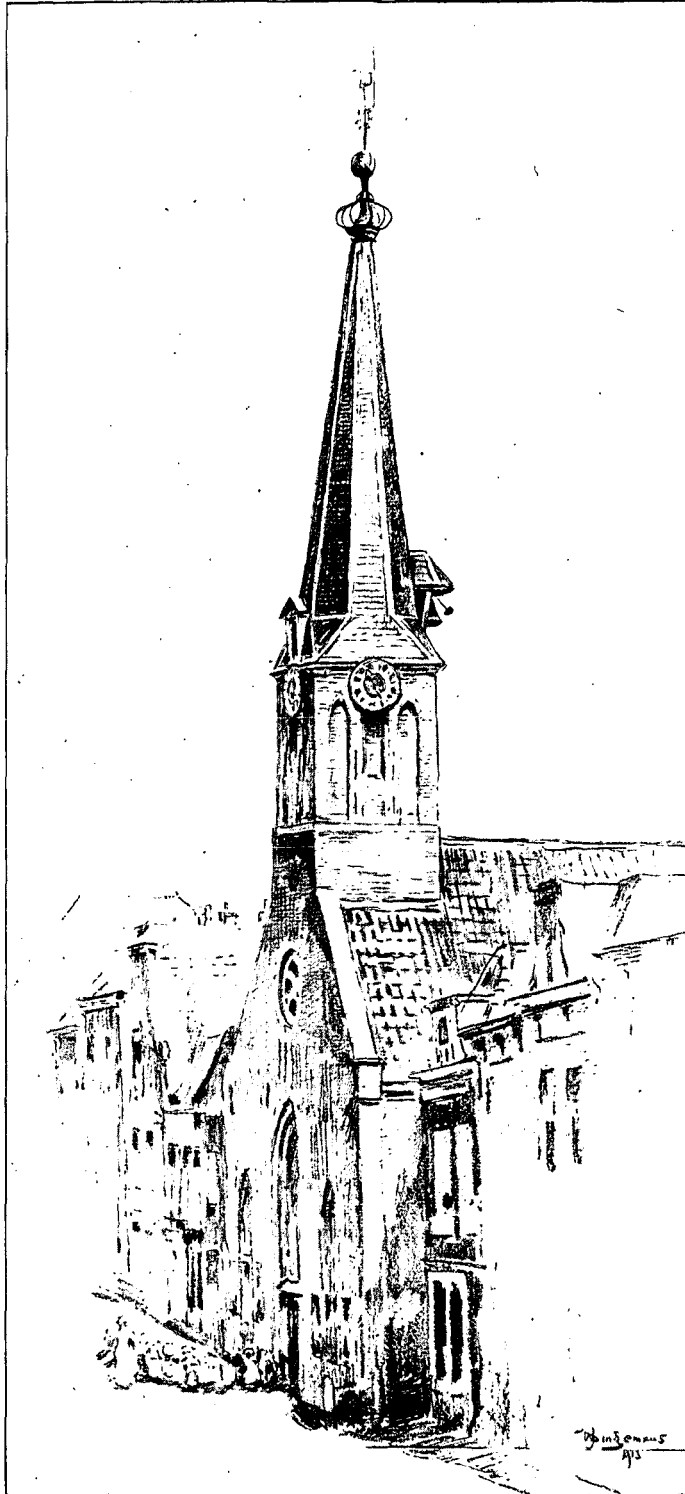
2) »Geld. Volksalmanak» van 1849, blz. 51.

1267 onder zijne leiding voltooide keizerlijk paleis, »dat zoo groot en zoo fraai was datter in gantz Duytsland diesgelijk geen en was." Hij was het die de nu nog bestaande prachtige St. Janstoren met de verdwenen kerk op den 3^{en} Zondag na Paschen in den jare 1263 onder toeloop van een groot aantal menschen mee inwijdde — hij was het die alle wallen en schilderachtige poorten deed ontstaan, die wij terugvinden op het oude schilderij van 1565 dat ons het silhouet van de oude vesting bewaarde, zooals dat in dit jaar nog bestond kort voor dat de groote uitleg van de vesting in 1574 het geheele uitwendige aanzien der

stad zou veranderen. Wij zien er de Hoof poort, die hooch Arkel Poort en de Burchpoort die ongeveer anderhalve eeuw lang stond tegenover het keizerlijke paleis.

Het moet wel een bijzonder leven zijn geweest, dat van dien stouten ridder uit het huis der Arkels, deze Jan de XI^{de}, op wiens initiatief, onder wiens opperste leiding al die schoone gebouwen verrezen, waar wij nu nog jaloersch van kunnen zijn. De luister van het geslacht der Arkels is in de middeleeuwen dan ook zoo hevig geweest, dat zij betrekkelijk slechts kort bestaan kon. Er groeit zoo'n haat tegen deze trotsche en stoute heeren, dat toen Willem van Beieren in 1412 de Arkels overwonnen had »zijn woede

»losbraakt op de schoone burcht
»van zijn overwonnen vijand,
»hij doetse uijt den grond op-
»graven, de toornen en muijren
»onder uijthouwen en al 't getim-
»merte onderschoren met groote
»balken en blokken, — toen
»een groot vuur daaronder ge-
»stookt, de vlam verheft zich,
»het Gorinchem's Ilion", zegt
»Kemp, nabuur niet van de vloed
»Xantus, maar van de soet-
»ruijtsende Lingen raakt in brand,
»de vlammen spiegelen zich in
»den tragen waterloop, de stut-
»sels, vernield, storten muijren,
»zalen, kapellen, toornen en
»voorts al de gebouwen in de
»gracht op St. Jacobsdagh."

Het is wel een wonderlijke en grootsche wraakneming, — alles wat aan de Arkels herinnerde moest zooveel mogelijk vernield worden. De St. Jans-toren en kerk waren natuurlijk veilig, evenals de beide kapellen en poorten. Wat ook niet vernield kon worden zijn de goede werken, die door de Arkels gedaan werden. Want tusschen al zijne scheppende bedrijvigheid denkt Jan de Sterke reeds om ziekenzorg, om zorg voor ouden van dagen en ook aan armen en behoeftigen. Daar vertelt dat eenvoudige sierlijk slanke spitsje van, dat wij op genoemd schilderij reeds vinden. Het is de spits van de Heilige Geestkapel — waar naast stond het Heilige

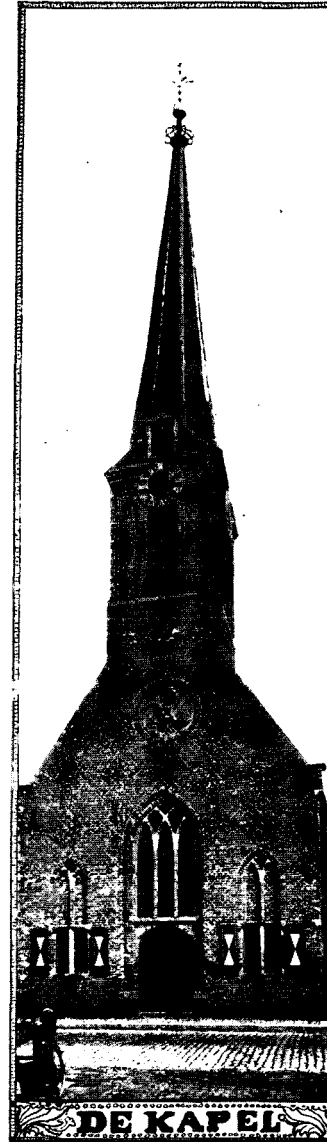
geesthuis. Heilige geestmeesteren beheerden de Heilige geestgoederen en waren belast met de uitdeeling der aalmoezen aan de armen. Behalve wat de Heilige geestmeesters uitkeerden, kon ook ieder burger persoonlijk er uitkeering aan de armen doen, en Kemp vertelt dat »die godvruchtig makingen zooveel geworden waren, dat »naderhand nauwlijks een Borger op een heel week, tijd kon »bekomen om een uitdeyling in het heilige Geesthuis te doen, »geduyrende tot den jare 1572 toe, dat de Koning van »Spanjen Philips de 2^e, Graaf van Holland de stad verloor, »sedert welken tijd die mildigheijden niet dan al te veel afgewend zijn.»

In het Heilige geesthuis werden ook vondelingen en arme weezen opgenomen en verpleegd — het was de voorlooper van het in 1557 gestichte weeshuis. Aangrenzend aan het Heilige geesthuis en de kapel ontstonden de gebouwen van de Latijnsche school en van het Minderbroederklooster — zij vormden te samen een groep van gebouwen tusschen de nog tegenwoordig bestaande Broedersteeg en Kapelsteeg.

Na de Hervorming verdwijnt het klooster, de Latijnsche school verhuist naar de Kruisstraat, de kapel wordt 2de kerk voor de Nederl. Hervormden. In 1657 gaan de laatste pleegkinderen van het Heilige geesthuis naar het weeshuis — de uitdeelingen aan de armen krijgen, zooals wij reeds hoorden, steeds minder beteekenis, het Heilige geesthuis verdwijnt zonder sporen in de geschiedenis achter te laten.

In 1797 wordt de kapel kerk van de Waalsche Gemeente, totdat deze wordt opgeheven in 1824 — dan staat het gebouw jaren ongebruikt en vervalt. In 1836 koopt de Gemeente het, laat de kapel achter de toren afbreken, bedekt de oude voorgevel en de toren met plijsterkalk, en ontsiert het geheel verder door een nieuwe deur en nieuwe ramen aan te brengen. De kapel wordt nu vleeschhal — daarna bewaarschool — van 1844 tot 1851 in het tijdperk van het afbreken van de oude mooie St. Janskerk en het bouwen van de leelijke nieuwe kerk, worden er weer godsdienstoefeningen door de Nederlandsch Hervormden gehouden. Na 1851 is er weer bewaarschool.

Het is een vreemd gezicht wanneer onder de ouden toren de kleine kleuters naar buiten komen. Als het een mooie lentedag is, gaan ze wandelen en met de kleuters komt naar buiten een touw, waaraan dwarstouwen met knopen, — elke kleuter neemt een knoop in zijn hand, en zoo wandelt dat troepje als een klein klisje door de straten van de

stad. Het doet mij altijd denken aan dat oude liedje: »Torentje, torentje bussekruit wat komt daar uit? Wat komt daar uit? een lang, lang touw met knoopen, — torentje is gebroken!» — ne, torentje is niet gebroken, wel is er gebroken en gebikt, werden groote gaten in de muur gehakt, zoodat ik bang werd, dat de toren zou vallen, maar de oude muren zijn zoo dik, dat daar wel een laag van afgehakt kan worden.

De kapelstoren was op zijn beurt een beeld van verval geworden, — nu hing zijn leven aan een zijden draad — maar gelukkig was er meer belangstelling gekomen voor de oude monumenten van het verleden. De toren zou niet het lot volgen van de kapel, besloten werd dat zij zou worden opgeknapt en de nieuwe stadsarchitect, de Heer H. H. van Zeggeren, wist gedaan te krijgen, dat dit niet zou zijn een opknappen, maar een restaureeren. De Heer Visser van IJzendoorn, secretaris der commissie van beheer van de ambachtschool, bood aan, dat door die school het gesmede ijzerwerk en de deur en de luiken zou worden gemaakt.

Zoo begon men in den zomer van 1912 de kalk van de muren te bikken en kwamen de mooie oude reuzenmoppen weer bloot. Aardig was de belangstelling, die dit werk bij iedereen genoot. Men herinnerde zich ook nog goed, hoe rank en zwierig de mooie gevel van »Dit is in Bethlehem» een paar jaar te voren was herrezen, — de plechtige opening van dit tot museum ingerichte gebouw lag nog in ieders geheugen. Een tweede sieraad zou hergeven worden aan de eens zoo schoone, nu zoo berooide veste — en al zou dit tweede niet zijn van zoo rijkversierde en fijne bouw als het eerste, toch was een ieder verrast toen van onder de doode kalklaag een zoo levende wand te voorschijn kwam.

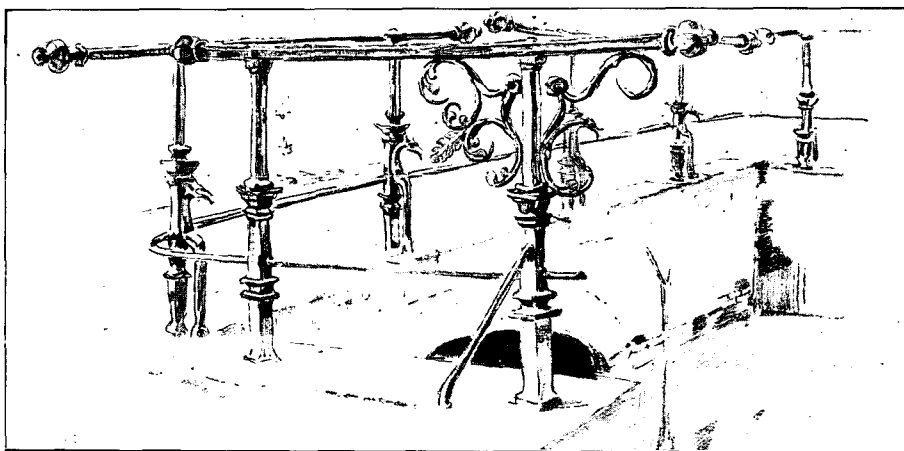
De ordonnantie van de gevel is uiterst eenvoudig, het was een simpel kapelletje met een buitengewoon fijn slank spitsje, dat eindigde in een gesmeedijzeren peer, die een gouden bol en daarboven de haan droeg. De sterk opgaande lijn van de spits wordt, wanneer men vanuit de Arkelstraat naar boven kijkt, geestig gebroken, doordat aan de achterzijde onderaan, de bronzen klok onder een afdakje naar buiten hangt, — de hamer slaat voor ieder zichtbaar er de uren op af die de eene wijzer op de wijzerplaat aanwijst.

Het kerkje was in de dagen van vroeg-gothiek gebouwd, zonder ornament was het opgetrokken en toch hoe fijn wisten ze in oude dagen ook zonder ornament schoonheid te geven in eenvoudige muren, slechts gebroken door een rond raam en een licht boven de lage deur. Voor de stadsarchitect, de Heer Van Zeggeren, was het eene groote voldoening toen bij het bikken in de steen duidelijk bleek, dat de hoogte en de vorm van het raam boven de deur en ook de grootte van het cirkelvormige raam daarboven, geheel overeen kwam met de afmetingen en vormen op zijne teekening. In het metselwerk werden echter geen sporen gevonden, dat vroeger twee ramen ter weerszijde van de deur aanwezig waren. Waarschijnlijk is wel, dat zij in oude dagen er niet geweest zijn, maar dat in 1836 deze raamopeningen in de muren zijn gehakt, omdat bij de veranderde bestemming van het gebouw licht noodig was in de daarachter gelegen vertrekken. Nu konden om gelijke redenen deze ramen niet gemist worden — en deze ramen met hunne in de kleuren van Gorcum rood en wit geschilderde luiken doen vroolijk aan de straat en dat mag wel, nu

het gebouw eene andere bestemming heeft gekregen. Deze luiken en de deur zijn werk van de ambachtsschool, ook het ijzerbeslag daarop werd door de leerlingen van die school onder leiding van hunne leermeesters gesmeed, naar het ontwerp van den Heer van Zeggeren. Zoowel ontwerp als uitvoering verdienen lof.

Nog een ander werk zou ik deze heeren met hunne leerlingen graag opdragen. Er bestaat in Gorcum nog een oud bruggetje met gesmeedijzeren leuning, dat eens rijkelijk versierd was, met mooie gesmeede hoeken. Deze ornamenten zijn op 2 na allen verdwenen en van die 2 is nog slechts een gaaf, — maar met behulp van dat eene gave stuk is heel dat bruggetje gemakkelijk te reconstrueeren. Het smeden van zoo'n hoekornament zou een proefstuk kunnen worden voor de leerlingen, en langzaam maar zeker zouden dan de 26 stukken tot stand komen, die nu ontbreken.

Dat eens zoo fijne bruggetje leidde over de Schuttersgracht naar de tuintjes, waar

Brug aan de Schuttersgracht.

de rijke burgers hun koepel hadden en zomersavonds thee dronken. In kuitebroek en zijden rokken gingen ze over het bruggetje met zijne als kantwerk versierde leuning. Als dat bruggetje weer zoo mooi wordt als weleer, zal ik ook een kuitebroek aantrekken en krul in mijne haren brengen — ik zal voor mijne vrouw een staatsiejurk naar ouden trant laten maken, want anders kunnen wij niet over dat mooie bruggetje gaan, wij zijn te leelijk! Dat geldt natuurlijk alleen van mij met mijn colbert of zwarte jas en niet van mijne vrouw — en niet van mijne kinderen, wier oogen stralen van jeugd en vroolijkheid — maar toch wat is er veel in de wereld leelijk geworden! Gelukkig dat de bloemen nog bloeien en de blaren nog ruischen als weleer — dat de witte wolken nog jagen door de blauwen hemel als voor eeuwen en eeuwen. Dat is de eeuwige schoonheid die niet ontnomen kan worden. Maar toch ook willen wij bewaren, behoeden en herstellen het mooie maar vergankelijke menschenwerk dat door de eeuwen heen tot ons kwam; opdat dit een

voorbeeld en eene aansporing zij voor de scheppende geest en de werkzame hand van onze dagen. De leerling geroepen om dit werk te doen, zal hieruit de beste leering trekken. Het gevoel nuttig en mooi werk te verrichten, dat niet bestemd is om naar de rommelzolder te verdwijnen, zooals zoo menig werkstuk, maar dat een plaats in het openbaar zal innemen, tot genot van zijn vrienden en stadgenooten, zal zijn liefde en lust voor het werk versterken. Zoo is er zoo'n boel werk dat gedaan kon worden, er wordt lang niet genoeg profijt getrokken van de arbeidskracht, die schuilt in de ambachtsscholen, waar onder goede leiding zooveel uren wordt gewerkt, en zooveel zou kunnen worden voortgebracht tot nut en versiering van openbare gebouwen en scholen.

Zoo zou ook de ambachtsschool door het werkstuk der leerlingen iets teruggeven voor wat zij ontvangt aan subsidie, — en de ambachtsschool gevende, zou slechts rijker worden in opvoedkundige waarde.

Gorinchem, 10 April 1913.

DINGEMANS.

BOEKBESPREKING.

DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST.

Geïllustreerde beschrijving, bewerkt en uitgegeven vanwege de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst etc. Deel I: De Provincie Noord-Brabant. Eerste Stuk: De Voormalige Baronie van Breda (Utrecht, A. Oosthoek, 1912).

Dit eerste stuk der Commissie, bewerkt door haren secretaris Dr. Jan Kalf en veelal geïllustreerd met afbeeldingen naar teekeningen en fotos van G. de Hoog Hz., den architectteekenaar van het bureau, verdient wel eene eenigszins uitvoerige bespreking in dit tijdschrift, zij het dan ook laat.

Het eerste »stuk» is buitengemeen lijvig, maar het voorbericht, door den Voorzitter en den Secretaris der Rijkscommissie onderteekend en het voorwoord van den schrijver, zijn er om die schrik aanjagende zwaarte met, naar het ons voorkomt, alleszins voldoende argumenten te verontschuldigen.

Als doel van haren arbeid heeft de Commissie beschouwd: »Het bijeenbrengen van materiaal voor de Kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten die daarop onmiddellijken invloed hebben geoeffend.»

Zij heeft zich bij die taak beperkt tot de monumenten ontstaan vóór 1850, om niet te vervallen in de moeilijkheid, die onmiddellijk ontstaat, als men genoopt is de waarde te bepalen van kunstwerken, wier ontstaan nog niet ver genoeg van ons afligt en waarvan de makers voor een deel nog leven.

Den »leiddraad» volgend door de Commissie in haar 6de jaarverslag gegeven en verdedigd, heeft de bewerker zich, in het door hem gevolgde systeem van inventarisering

en beschrijving, grootendeels aangesloten bij de werkwijze vastgesteld op een der bekende vergaderingen van de »Provinzial-Conservatoren». Men moet evenwel vermelden dat er op twee punten van het Duitsche plan werd afgeweken. 1ste: Van het mede inventariseeren van de vele en veelsoortige voorwerpen, behoorende tot wat men met een nogal zonderling woord »Boerenkunst» heeft willen noemen; 2de van het Duitsche voorschrift: zooveel mogelijk ook de archivalia, die op plaatsen en monumenten betrekking hebben, op te nemen.

Wat punt 1 betreft, kan het slechts een gelukkig denkbeeld geacht worden, dat men de ethnografische en folkloristische stof buiten beschouwing heeft willen laten, en het argument van incompetentie kon hier geldig geacht worden. Ten aanzien van punt 2, zou men wellicht van meening kunnen verschillen. De redeneering is geweest, zooals in het Voorbericht blz. II wordt aangegeven: »Zal zulke aanwijzing eenige waarde bezitten, dan vereischt zij een langdurig onderzoek, en de vertraging in het werk, die daarvan een gevolg zou zijn, is niet evenredig aan het van de opgave te verwachten nut.» De Rijkscommissie heeft zich dus met opzet bepaald tot de gedrukte bronnen en slechts waar haar toevallig door anderen ongedrukte bescheiden werden ter hand gesteld, ook daarvan gebruik gemaakt.

Nu is het ongetwijfeld wáár, dat volledige excerpten van *alles*, wat er in de archieven te vinden was, te veel tijd zouden hebben gekost en de uitgave noodeloos zouden hebben vertraagd. Doch tot systeem te verheffen, dat ook een oppervlakkig archiefonderzoek, zooals dat in sommige gevallen, zonder veel tijdverlies, door den bewerker van zulk een monumentendeel kan worden ondernomen, in geen geval *mag* plaats hebben, gaat dunkt ons te ver. Men zal vaak genoeg dankbaar zijn voor een vingerwijzing, ook al ware het niet meer dan het noemen van een of ander archiefstuk, waarin, zooals bij vluchtig doorzien gebleken was, nadere bijzonderheden over een of ander voorwerp zijn vervat. Wie praktisch *buiten*, op dorpen, in kerkgebouwen en raadhuizen met dergelijke uitgaven als de onderhavige heeft gewerkt, weet maar al te goed, hoe welkom zulke vermeldingen zijn en hoe men er in het minst niet aan denkt den bewerker een verwijt te maken, dat hij nog niet het geheele archief opeens heeft nageplozen. Hoe het ook zij, het komt ons voor, dat een al te stijve systematiek op dit punt eer schaadt dan baat. Daarentegen heeft men er, meenen wij, goed aan gedaan, geen gevolg te geven aan den eisch, blijkens de laatste uitgaven, door enkele Oostenrijksche en Duitsche kunsttopographen gesteld, n.l. het opnemen van kunsthistorische en aesthetiseerende beschouwingen.

Men behoeft maar eens Paul Clemen's *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz* gebruikt te hebben en er mee voor de origineelen geweest te zijn om te weten, hoe weinig waarde, betrekkelijk, reeds nu een groot deel van deze, een 20-tal jaren geleden uitgesproken *meningen* over qualiteit en kunst-historischen samenhang hebben. En Clemen is toch waarlijk niet de éérste de beste. Een monumentenopgave kan en mag niet anders zijn, dan het behoorlijk *gerangschikte, gemakkelijk te vinden materiaal voor de Kunstgeschiedenis*. Te volledig is zij niet licht, te breedsprakig onmiddellijk. Haar registers moeten met uiterste zorg worden samengesteld, haar illustraties moeten rijkelijk en betrouwbaar zijn, en de

keuze daarvan vereischt heel wat meer dan archivalische of historische kundigheden alleen zij vereischt den scherpen blik, die het kaf van het koren, de groepen en het dozijngoed van het voorbeeld weet te onderscheiden.

Het komt ons voor, dat de in dit geval toch voorzeker »ijverig'' gebleken secretaris tegen zijn taak ten volle opgewassen was. Bijgestaan door vele, door hem met dankbaarheid vermelde helpers, heeft hij met groote nauwgezetheid en kennis, steeds geleid door zijn goeden smaak een voorbeeldig stuk werk geleverd. Na een lezenswaardige inleiding over het *grondgebied* der voormalige Baronie, haar staatkundige *geschiedenis*, haar *kerkelijke* historie en den *dorpsaanleg*, komt hij tot de beschrijving der plaatsen, over wier ligging ons een gemakkelijk uit te vouwen, duidelijk kaartje onmiddellijk informeert. Natuurlijk is bij de inventarisering der verschillende gemeenten, steeds volgens hetzelfde programma, in het Voorbericht besproken, gewerkt. Aan den rand gedrukte, korte aanwijzingen wijzen ons den weg, een vette letter geeft de hoofdindeeling. De illustraties toonen, voor zoover zij uit de werkplaatsen der Commissie zelve komen, vooral, wat een goed geschoold en voor dit doel bijzonder gekweekt fotograaf vermag. In de, voor een groot deel, opnieuw opgemeten en in teekening gebrachte plattegronden steekt enorm veel werk en wij waardeeren hoogelijk den wetenschappelijken zin van Dr. Kalf, die gevoeld heeft, dat bij zulke publicaties alles, ook de kleinste afwijking van het geometrisch schema van gewicht is.

Het gaat natuurlijk niet aan, dit dikke boek, dat niet gelezen, doch geraadpleegd wil zijn, hier in onderdeelen te behandelen. Wij hebben gezegd, waar het op aankwam en wij hebben kunnen aantoonen, dat in hoofdzaak zeker aan al die eischen voldaan is. En meer dan dat is er geleverd; Dr. Kalf heeft zich, zooals we zeiden, van oordeelen onthouden, gissingen naar meesters heeft hij niet gewaagd, maar hij heeft er slag van het status-quo der controversen in uittreksel zóó mee te deelen, dat men zich onmiddellijk orienteeren kan over de litteratuur en over den stand van het onderzoek. Een hoogst enkele maal ontsnapt den schrijver dan ook wel een korte, bescheiden-voorgedragen conclusie, zooals b.v. na de beschrijving van het monument van Engelbert II te Breda. Misschien is zoo iets, strikt genomen, al te veel, maar men kan toch van een geleerde moeilijk vergen, dat hij steeds verzwijge, wat hemzelf de steenen meedeelden, of schenen mee te deelen, toen hij, dagelijks bezig met het opnemen en beschrijven der monumenten, de geheele »einschlägige'' litteratuur moest bestudeeren.

Een enkelen keer had wellicht nog iets nauwkeuriger en scherper de restauratie van verschillende onderdeelen kunnen worden besproken, bijv. aan het monument van Engelbrecht I van Nassau.

Ook omtrent de muurschilderingen in de Grootte Kerk te Breda ware misschien in dit opzicht nog wel iets meer te zeggen geweest. Maar dat zijn slechts opmerkingen, zooals het niet meer dan een opmerking wil zijn, wanneer wij hier zeggen, dat het bij nader bezien van den toestand en nauwkeuriger vergelijking der costuums, geenszins zoo plausibel is, als Dr. Kalf schijnt te meenen, dat de liggende beelden op den sarcofaag van Jan van Polanen (blz. 100 en 101) uit een vroegeren tijd zijn dan het overige beeld-

houwwerk dezer tombe. Het is nu eenmaal iets anders, levensgrootte figuren uit te houwen dan kleine reliefs. Slechts op één punt zouden we een wensch willen uitspreken voor het vervolg; ook al weer de wensch van den vakman, die gaarne met zijn boeken werkt: Zou het niet mogelijk zijn, stukken, wier materiaal dezen omvang eischt in *twee* gemakkelijker te hanteeren deelen uit te geven. Doch ook dit is niet anders dan een uiterlijke wijziging. Wij mogen zeer dankbaar zijn, dat de Regeering op voorstel harer Commissie, tot zulk een uitgaaf, die compleet te geef was, bereid is geweest en wij mogen hier wel de hoop uitspreken, dat van de hand van denzelfden bewerker binnen niet al te langen tijd nog verdere uitgaven mogen verschijnen van het, op zichzelf niet altijd even belangrijke, maar in bruikbare orde samengesteld zoo gewichtige materiaal, dat ons in Nederland is overgebleven.

Aug. 1913.

W. VOGELSANG.

H. PORTHEINE Jr., Het Praalgraf van Karel van Egmond — in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem. 1913.

Door het Arnheemsch Genootschap van Oudheidkunde is onder bovenstaanden titel een afzonderlijke uitgave bezorgd van de vroeger van de hand van haren voorzitter in het Bulletin verschenen artikelen. Het boekje is rijk versierd met afbeeldingen en keurig gedrukt en wordt door deze afzonderlijke uitgave onder het bereik gebracht van een ruimen kring.

De Heer Portheine, die steeds ijverig alle gegevens bijeen brengt, die op Arnhem's kerk betrekking hebben, maakte van deze uitgave gebruik om eenige bijzonderheden aan zijn vorig artikel toe te voegen, waar tegenover enkele bekortingen werden aangebracht. Het verwondert ons, dat waar dit boekje grootendeels ontleend is uit het Bulletin, en de clichés grootendeels daaraan zijn ontleend, er in geen enkel woord van dat ontleenen wordt melding gemaakt. Gaarne zien wij de in het Bulletin opgenomen artikelen in ruimen kring verspreid en wij doen daarbij gaarne afstand van eventueele auteursrechten, doch dan is het toch ook niet te veel gevegd, dat van het ontleenen met een kort woord bij de uitgave wordt melding gemaakt.

JAARVERSLAGEN.

Tiende Jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten voor Geschiedenis en Kunst. — In bovenvermeld verslag lezen wij, dat in den loop van 1913 de voorloopige inventaris der Provincie Zuid-Holland door Mr. Overvoorde bewerkt verschijnen zal. Ook de inventarisatie der provinciën Noord-Brabant, Limburg en Zeeland kwam voor een deel gereed. Dankbaar gewaagt het verslag van verschillende op advies der commissie verrichte oordeelkundige restauraties aan oude gevels o.a. te Arnhem en Breda en herstellingen aan kerken te Ammerzoden en Barneveld. Minder gelukkig was men te

Balk (gem. Gaasterland), waar de verbouwing van het uit 1615 dagteekende raadhuis op weinig bevredigende wijze geschiedde, en te Zutphen, waar een baksteen trapgevel helaas bepleisterd werd. Ook kon niet voorkomen worden, dat door het kerkbestuur der R. K. zoogenaamde »Buitenkerk» te Kampen een marmeren doopvont uit het begin der 19de eeuw en een tweetal gebeeldhouwde kraagstukken verkocht werden. De door de commissie gedane pogingen om de slooping te beletten van het in vroeg 17de eeuwse renaissance stijl opgetrokken zoogenaamd »Jachtslot» van Olderbarnevelt te Poeldijk mochten niet baten. Dit gebouw is, zooals het verslag betreurt, alleen vernietigd kunnen worden, omdat Nederland het eenige land is in West-Europa, waarin geene wet bestaat, die het algemeen belang beschermt tegen zulke aanslagen; de commissie dringt dan ook weder krachtig aan op wettelijke bescherming der monumenten. Het verslag van den twaalfden »Denkmalpfegetag» te Halberstadt gehouden van de hand van den heer J. Kalf sluit dit jaarbericht.

Verslag van den toestand van het Archief, de Bibliotheek en het Museum der Gemeente Delft in 1912. — Het aantal bezoekers beliep 9068, een voor Delft zeker bevredigend getal, dat bewijst dat het Museum zich in veler belangstelling mag verheugen.

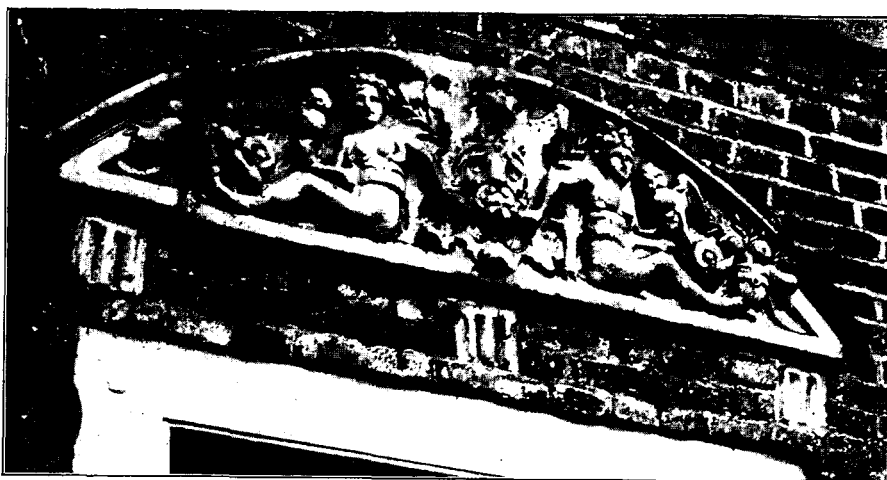
Onder de aanwinsten worden vermeld een gevelsteen met opschrift uit de Mastenstraat uit 1661, een Delftsch lakenlood, een potloodteekening van de voormalige Waterslootsche poort (uit welken tijd?) en 9 portretten »in zwart en pastel» van leden der families Mierevelt en Delff, meerendeels door W. van der Lely. Wie de leden der families waren, wordt niet aangegeven.

De belangrijkste aanwinst is de aankoop van een schilderij door Van Bronckhorst, voorstellende Salomo's rechtspraak. Het verslag vermeldt hierbij »bij de aanbidding daarvan bleek, dat het in de zaal aanwezige doek ten onrechte aan Pieter van Bronckhorst was toegeschreven. Aan het einde van het jaar was *echter* de restauratie niet afgelopen.» Wij hopen dus in een volgend verslag iets meer over deze vrij duistere zinsnede te mogen verwachten. Ook geven wij den directeur in overweging om in het vervolg althans de belangrijke aanwinsten eenigszins uitvoeriger te beschrijven.

Jaarverslag van de Vereeniging »Oud-Dordrecht» 1912—1913. — Het bestuur wijst op een tijdperk van stilstand, dat voor het Museum schijnt aangebroken. Het aantal leden daalde en dat van de bezoekers bleef dit jaar het eerst beneden de 2000. In het bestuur kwam eenige wijziging en van de gemeente werd f300 voor extra bewaking ontvangen. Onder de aanwinsten komen voor: een gevelsteen met het wapen van R. van Bremkens uit het afgebroken perceel Wolwevershaven 43, een gevelsteen met »Neyt sonder moeite» (waarvan die afkomstig is wordt niet vermeld) en twee stalen stempels van den penning te Dordrecht geslagen ter herdenking van den Erfprins, commandant over Zuid-Holland, 8 Maart 1793.

Van Mej. J. Remolt ontving de vereeniging een legaat van duizend gulden.

Verslag der Provinciale Zuid-Hollandsche archeologische commissie over het jaar 1912. — Het verslag bespreekt de pogingen tot behoud van monumenten te *Dordrecht*,

Fronton boven de deur in den noordelijken gevel van de pastorie te Schelluinen.

Gevelsteen in de pastorie te Schelluinen.

(huizen Voorstraat naast n°. 112 uit 1683 en Wolwevershaven n°. 43, c. 1650, die toch

werden gesloopt, en Voorstraat n°. 11 uit 1620, dat behouden bleef met subsidies van gemeente, rijk, de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen en de Provinciale commissie), 's Gravenhage (Schouwburg van c. 1767, Binnenhof en de Kloosterkerk), Koudekerk (kerk en grafbord), de Lier (toren Herv. kerk), Middelharnis (toren), Nieuwkoop (Raadhuis 1628), Oud-Beyerland (Raadhuis 1622), Poortugaal (Herv. kerk), Schelluinen (pastorie 1595), Spijk (toren Ned. Herv. kerk), Vianen (Hofpoort) en Woerden (Herv. kerk).

Het verslag is versierd met zes afbeeldingen van details van den pastorie-gevel te Schelluinen, waarvan wij door de welwillendheid van de Commissie hierboven een tweetal kunnen afdrukken.

Verslag van den toestand van het Frans Hals museum te Haarlem, over het jaar 1912. — De schilderijen verkeerden over het algemeen in goeden toestand, uitgezonderd de meeste stukken van Frans Hals. Men hoopt de restauratie later te doen geschieden door den Heer C. F. L. de Wildt, thans te New-York, die »de Regenten van het Oudemannehuis» op zoo uitstekende wijze heeft behandeld. Ook Steen's Boerenkermis dient van het vuil te worden ontdaan, vernist en verdoekt te worden. In 1912 werd een schilderij van Maerten van Heemskerck door den Heer B. J. van Bommel van paneel op doek overgebracht en werd de Venus van Cornelis Holsteyn gerestaureerd en vernist door den Heer H. Heydenrijck. Onder de aanwinsten worden als geschenken genoemd: een landschap van Klaes Molenaer, een damesportret door C. H. Hodges en een zelfportret door Corneles Engelszen, den vader van Joannes Verspronck.

Jaarverslag der vereeniging »Haerlem» over 1912/13. — Het verslag vermeldt de gehouden excursies en lezingen. Bij de opening van het Frans-Hals-Museum bood de Vereeniging de in haar bezit zijnde oudheden, bestaande in eenige gevel- en bouwfragmenten, aan de stad aan ter plaatsing in dit museum. Van een gesneden deurkalf uit de 17de eeuw, afkomstig van het voormalige Luthersche Weeshuis, is eene afbeelding bij het verslag gevoegd.

Herhaaldelijk werd de bemiddeling der vereeniging ingeroepen of aangeboden voor het behoud van oude gebouwen, soms met, soms zonder gunstig resultaat.

Verslag van het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden. — De beschrijving van de voorwerpen in het museum is zoover gevorderd, dat in 1913 met het drukken van den nieuwen catalogus kan begonnen worden. Het aantal bezoekers overtrof dat van de laatste jaren.

Er werden twee tijdelijke tentoonstellingen gehouden van gezichten op en in dorpen in den omtrek van Leiden.

Onder de aanwinsten valt in het bijzonder te vermelden een model van het monument van Boerhaave in de Pieterskerk, geschenk van Mevr. J. G. M. Willink van Bennebroek, een eikenhouten schoorsteenbetimmering met schilderstuk van J. v. d. Stoffe,

overgebracht van Endegeest, een L. XV zilveren olie- en azijnstel, Leidsch werk, waarschijnlijk van Abraham Fortman, het portret van den burggraaf Jan van Wassenaer, 1483—1523, bekend van de veiling bij Fred. Muller en het Beleg van Weinberg door J. G. Woudanus, die in 1594 te Leiden is gehuwd en aldaar in 1615 overleed. De aanwinsten worden in het verslag uitvoerig omschreven.

Bij de beschrijving voor den nieuwen catalogus werd eene schifting gehouden, die gelegenheid biedt om het museum te ontlasten van een aantal waardelooze voorwerpen.

Aan het slot van het verslag wordt een overzicht gegeven van het gebruik van het batig slot der Rembrandtfeesten in 1906, hetwelk ter beschikking werd gesteld van de Commissie. Het bedroeg, met de gekweekte rente, f9322,17⁵ en hiervoor werden aangekocht de Scherzando door Jan Steen (Cat. no. 308) en Huiselijke Zorgen door Q. Brekelenkam (Cat. no. 32), terwijl bijdragen konden beschikbaar gesteld worden voor den aankoop van het naaktfiguur door G. Dou (zie verslag 1908) en het in dit verslag beschreven portret van Jan van Wassenaer.

Verslag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van Gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst te Nijmegen, over het jaar 1912. — Aan het verslag ontleenen wij het volgende:

»Het jaar 1912 was voor het museum te Nijmegen hoogst belangrijk, en wel in de eerste plaats door de in gebruikneming van een eigen gebouw, de Maria-kerk, een vrijstaand gebouw met centrale verwarming, zoodat brandgevaar zoo goed als uitgesloten is, en met eene verlichting, welke boven verwachting is meegevallen en zeer goed voldoet.

Door middel van eene in het midden der kerk opgestelde, rondom vrijstaande, ijzerconstructie zijn boven den beganen grond verdiepingswijze nog drie platforms aangebracht, waarheen men gevoerd wordt langs een uiterst gemakkelijke trap.

Op den beganen grond en de eerste verdieping is de collectie Romeinsche voorwerpen opgesteld en die gedenkstukken van lateren tijd, welke door hunne zwaarte, vorm of grootte niet geschikt waren voor eene plaatsing op de hoogere verdiepingen.

Ook voor de aanwezige schilderstukken moest de noodige wandvlakte in hoofdzaak op de eerste verdieping worden gevonden.

De twee hoogste verdiepingen zijn gereserveerd voor de gedenkstukken van middeleeuwschen oorsprong en van lateren tijd.

Tot dusverre werden de kleinere Romeinsche voorwerpen van glas en die van metaal of brons, zooals fibulae, sleutels, belegstukken, chirurgische instrumenten enz., stuksgewijze in cartonnen doosjes bewaard. Door deze plaatsing kwamen de voorwerpen echter niet genoegzaam tot hun recht en kon een eenigszins behoorlijk overzicht niet worden verkregen; door eene meer systematische rangschikking en plaatsing dezer voorwerpen op cartons, werd aan deze bezwaren in alle opzichten tegemoet gekomen.

Al deze arbeid was echter zeer tijdroovend en ondanks alle inspanning was het niet mogelijk eerder dan op 6 Juni het Museum voor het publiek toegankelijk te stellen,

nadat vooraf op 4 Juni aan genoodigden gelegenheid tot bezichtiging was gegeven.

In September gewerd de zeer verrassende mededeeling, dat onze stadgenoot, de heer J. L. H. Beijens, zijne hoogst merkwaardige en belangrijke ethnographische collectie aan de gemeente Nijmegen ter plaatsing in het nieuwe Museum in eigendom wilde afstaan.

Nadat de collectie-Beijens reeds aan de gemeente was in eigendom overgegaan, is deze door schenking van den heer G. M. Kam alhier reeds met eenige fraaie voorwerpen uit diens verzameling verrijkt."

De aankopen bestaan dit jaar in hoofdzaak uit te Nijmegen gevonden Romeinsche Oudheden.

Verslag van het Museum van Oudheden te Rotterdam over het jaar 1912. — Het bezoek was zeer bevredigend. De aanwinsten bestaan in hoofdzaak uit bouwfragmenten en tegels, deels uit de door de stad gesloopte huizen, de Prinsenkerk en de Oostpoort. Bij de tegels bevatten er twee aanduidingen, dat zij gemaakt waren naar prenten van Adriaan van Nieulandt en Sebastiaan Vrancx. Naar aanleiding hiervan doet de directeur eenige mededeelingen over verdere door hem geconstateerde navolgingen op tegels. Verder werd eenig Chineesch porcelein gelegateerd door den Heer M. Reinkes en werden vier topographische teekeningen geschonken door den Heer J. Hudig. Of deze niet beter eene plaats verdienen in de prentverzameling op het Gemeente-archief? Ook worden onder de aanwinsten vermeld een Lod. XIV deur uit Schoonhoven en haardplaten uit Culemborg en Nijmegen, die men in een lokaal-Rotterdamsch museum, waar over dringend plaatsgebrek wordt geklaagd, allicht niet zoude zoeken.

Verslag over het voorgevallene in de Gemeente-verzamelingen van Utrecht in 1912. — Met de voorbereiding van de plannen tot inrichting van het Agnieten-klooster tot museumgebouw ging het niet zoo voorspoedig, als het vorig verslag deed hopen. Bij het opmaken van een ontwerp voor de restauratie kwam de Commissie van Fabricage tot het besluit, dat de ruimte onvoldoende was. Deze Commissie gaf in overweging om meerdere ruimte te vinden door den westervleugel te vervangen door een nieuwen, anders ingedeelden bouw. Over dit plan waren de gevoelens bij de Museum-commissie verdeeld. Aan den Directeur van Gemeentewerken is thans opgedragen om een nieuw plan te ontwerpen.

Het vermissen van enkele, gelukkig weinig belangrijke, voorwerpen, gaf aanleiding tot het versterken der bewaking op dagen van buitengewoon druk bezoek.

De aanwinsten voor het Museum bleven dit jaar tot enkele zaken van lokaal belang beperkt. Daartegenover valt te wijzen op zeer belangrijke aanwinsten voor prentverzameling in het gemeente-archief

TENTOONSTELLING VAN NOORD-NEDERLANDSCHE SCHILDER- EN
BEELDHOUKUNST Vóór 1575, GEHOUDEN TE UTRECHT, SEPTEMBER 1913.

Nu de Tentoonstelling gesloten is en men aanstalten maakt deze collectie, uit zooveel verschillende oorden van Europa bijeengebracht, weer te verspreiden, schijnt het mij niet ongepast met een enkel woord hier vast te leggen, wat voor dezen korten tijd bijeen was en welke voorloopige resultaten men hiervan mag constateeren; te meer daar een uitgebreider saamvatting, op de laatste wetenschappelijke meeningen gebaseerd, van de hand van Prof. Vogelsang, niet lang op zich zal laten wachten. Deze regelen bedoelen dus geenszins te zijn een kritiek op wat gepresteerd werd, noch willen zij vooruitloopen op wat de studie der Noord-Nederlandsche kunst door deze Tentoonstelling gewonnen heeft op het rijke arbeidsveld, dat nog voor haar open ligt; slechts een referaat zij hier gegeven, van wat men er zag en wat gedurende deze maand door vergelijkende studie werd bereikt.

In gedachten de zalen doorgaande, zal men zich herinneren, dat de schilderkunst uit het einde der XV^{de} eeuw vertegenwoordigd was door eenige stukken, waarvan de Memorietafel van Raes van Haemstede (Cat. No. 44) als oudste monument en niet zonder eenig cultuurhistorisch belang, het eerst genoemd dient te worden.

Het vrouwenportret — Sibylla Libica (Cat. No. 45) — is een van de meest gaaf bewaarde stukken, waarin behalve de portrettuur, de in lood gevatte ruitjes, die tegen de buitenomgeving zoo goed afsteken, het zware bruine laken van het gewaad met den losgestrikten gordel, waarin de geplooid borstdoek zoo zorgvuldig met een speld is vastgestoken, de hand van een bekwamen meester laten zien. Of deze kunstenaar een Nederlander geweest is? De bestaande twijfel hierover is versterkt en men neemt nu aan, dat veeleer aan een werk van Ludger Tomringk (1496—1547, Münster) moet worden gedacht.

Eveneens zal de oorsprong van het kleine schilderijtje, voorstellend de heilige familie in een kerkintérieur, afkomstig uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, dat om de vorming van de kleine spitse mondjes met omhoogtrekkende mondhoeken, herinneringen aan sculpturen uit de Cleefsche buurt opwekt, waarschijnlijk aan de oostelijke grenzen van het tegenwoordig Nederland gezocht moeten worden.

Een geheel zelfstandig werk uit dezen tijd (omstreeks 1500), is de Madonna met kind, zittend voor een rozenhaag (Cat. No. 47), waarvan het coloriet van den stralenkrans, die haar in een grooten cirkel van afwisselende kleuren, van heldergeel over oranjerood tot brons, omgeeft, evenals het zwartgroen van den mantel met goudgestikten zoom, dat met het bruinrood van de voering een ongewone harmonie vormt, het eigenaardigste en tevens het kenmerkendste is.

Van den eersten *meester* omstreeks 1500 — wellicht is het toch juister zijn werk tot in de eerste twintig jaren der XVI^{de} eeuw te laten doorgaan — die naar het stuk in het Rijksmuseum te Amsterdam (Cat. R. M. No. 43) aangeduid wordt met den naam van Meester der Virgo inter Virgines, zijn dan een viertal schilderijen bijeengebracht.

Veel sterker en karakteristieker dan het schilderij aldaar, is de Graflegging, afkomstig uit de Walker Art Gallery te Liverpool. Geen van zijn tijdgenooten gaf dat realisme in die Christusfiguur met ingezonken gelaat en dunne lang-afhangende haren, die door de beide mannen grafwaarts gedragen wordt, of in dien onder de oogleden uitkijkenden blik vol afgrijzen van een der vrouwen, die schuchter en vreesachtig het lijk niet durft aan te zien. Dat deze schilder meer talentvol dan kundig was, hiervan getuigen zijn volkomen anatomisch »onbegrip» en het ontbreken van perspectief in die kale heuvelgroepen, die ook op het schilderij uit de verzameling Glitza (Cat. No. 98), zich tegen de figuren aandringen.

Een nieuwe vondst van het werk van dezen meester of wat althans in zijn nabijheid moet gesteld worden, is het helaas maar al te zeer beschadigde triptychon uit Amersfoort (Cat. No. 101), dat in de houding van den knielenden koning, in de compositie van het visioen van den H. Bernard en vooral ook in de grisaille-figures, de annunciatie voorstellend, ten duidelijkste verwantschap met de bovengenoemde schilderijen vertoont. De predella draagt den datum 1526 en het grafschrift voor den stichter, die in Amersfoort begraven werd. Of nu hiermee de werkplaats van dezen meester in het Utrechtsche te verplaatsen is en zijn dateering later valt dan men tot dusver aannam, of dat aan copie of atelierwerk moet worden gedacht, dit is een nieuw probleem, dat vooralsnog een open vraag zal blijven.

Naast deze werken bracht ons de Tentoonstelling twee schilderijen van een door Dr. M. Friedländer sinds korten tijd »ontdekt» meester uit Delft (?) uit het begin van de XVIde eeuw. De vleugels van het triptiek van de Familie van Beest (Cat. No. 63) — uitgangspunt van de bespreking van het werk van dezen meester door Friedländer in het Burlington Magazine, Mei 1913 — geven met het visioen van den H. Bernard (Cat. No. 64) in de voor hem karakteristieke manier van de naar verhouding kleine lichamen tegen de groote expressieve koppen, de eenigszins vluchtige en grove wijze van handen schilderen, een duidelijken indruk van den stijl van dezen vroegen kunstenaar.

Het hoofdwerk van Geertgen tot St. Jans was wel het kleine nachtstuk uit de verzameling von Kaufmann (Cat. No. 26). Met den Christus als man van smarten (Cat. No. 27 Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht) en het helder en kleurenrijke fijn-geschilderde diptiekje uit Brunswijk (Cat. No. 28), dat voor een werk van denzelfden meester doorgaat, hoewel in den vorm geringe doch merkwaardige afwijkingen zijn op te merken, wordt nu ook de Aanbedding der Koningen (Cat. No. 31) voor een origineel van Geertgen gehouden. Het was ook hier Dr. Friedländer, die naast de XVIde eeuwsche (?) overschilderingen van de gezichten en gewaden, vermoedelijk door den monogrammist, die zich in den linker benedenhoek I. v. K. teekende, de onbedorven plekken, als het brokaat en de paalen bandversiering aan het gewaad van den Moorenkoning, diens kroon en gouden oorbellen, den ruiter, die zijn paard uit de beek laat drinken en het schilderachtige straatje op den achtergrond met de meest overtuigende bewijsgronden aantoonde als een werk van Geertgen zelf.

Als een schitterend staal van een vroegen XVIde eeuw mag hier voorzeker genoemd worden de »Aanbidding van het kind» door Hieronymus Bosch (uit het Wallraf-Richartz Museum te Keulen). Zoo'n goed begrepen herfstlandschapje met kale boomen op een heidegrond, waarop een dorpskerkje staat met massieven kleinen toren, kan door alle eeuwen heen zich handhaven, en doet ook nu weer modern aan. Absolute zekerheid van attributie aan Bosch was bij gebrek aan voldoende vergelijkingsmateriaal niet te verkrijgen.

Van de drie groote mannen, die in het eerste kwart van deze eeuw de dragers zijn geweest van den schildersroem, waren hier verscheidene stukken bijeen. Ik bedoel Cornelisz. Engebrechtszen, Lucas van Leyden, zijn leerling, en Jacob Cornelisz. van Oostzanen. Het vroegste (?) en eenigst gesigeneerde werk van Cornelisz. Engebrechtszen waren de beide vleugels van een triptiek (Cat. No. 164), waarvan het verlorengedane middenstuk een episode uit de Openbaring van Johannes voorstelde, zooals Van Mander meedeelt. Dit stuk werd met de afgebeelde personen der stichters en hun vrouwen reeds uitvoerig besproken door Dr. J. C. Overvoorde in dit Tijdschrift (IIde Serie 4de Jaargang 1911, pag. 303 vlg.). Vermoedelijk zou het volgens dien auteur omstreeks 1509 geschilderd zijn ¹⁾. Daarentegen is het triptiek uit het Aartsbisschoppelijk Museum (Cat. No. 20) om zijn vrijwel al te losse compositie en »slingerachtige» manier van teekenen en figuren opstellen, als b.v. de Magdalena om het kruis aan Jezus' voeten, omstreeks 1530 te stellen. Daartusschen vallen dan de kleine welverzorgde prachtstukken, die beurtelings in kleurenvastheid (Cat. No. 165 Christus met Apostelen en geloofshelden van het Oude Verbond) en fijnheid van schilderen (Cat. No. 21) en in costuum-détail, zooals de Kruisafneming uit den kunsthandel van Kleinberger te Parijs afkomstig (Cat. No. 166) toonen, hoeveel deze kunstenaar vermocht en begreep, al dreigde deze verfijning dan ook onvermijdelijk in een manierisme uit te loopen, waarin men aan de hoogste eischen der »Kleinkunst» voldaan ziet op schilderijen, die uitteraard deze eischen niet stellen (bijv. Jacob Cornelisz., Christus als Hovenier, Cat. No. 9). De nieuwe weg wordt dan eerst geopend, wanneer het portret om zijn zelfs wil wordt geschilderd en daarmee ook een andere opgave aan den kunstenaar wordt gesteld: n.l. de kennis der anatomie. Als tusschenpersoon in deze ontwikkeling, iemand, die het nieuwe voelt, maar het nog niet baas is, en daarbij tevens het oude nog niet loslaat, is Lucas van Leyden te denken. Zijn beide Madonna's naar hun kleurenskala als werken uit verschillende episoden herkenbaar, wegen niet op tegen dat in toon gehouden portretje van dien niet meer jongen man, met zijn ietwat zorgelijk gezicht. In dit schilderij van 1511 (de Deutsche Catalogus geeft door een vergissing het jaar 1517 aan) lag reeds opgesloten, wat het volgend schildersgeslacht zou brengen. Deze richting is dan aanmerkelijk gevorderd,

1) Hierbij is op te merken, dat de schildering vooral die van de grisailles bovenaan, nauw verwant is aan die van het triptychon uit 't Aartsbisschoppelijk Museum (Cat. No. 20). Dit laatste wordt gemeenlijk voor een voorbeeld van Engebrechtzen's latere manier gehouden. Hoe is een en ander te rijmen met den leeftijd van de afgebeelde personen op de Noordwijksche vleugels?

wanneer men vergelijkt de beide krachtige, maar minder geemotioneerde portretten van Augustijn van Teylingen en zijn vrouw (Cat. No. 12), die om het costume omstreeks het jaar 1520 te stellen zijn. Het evenwicht van opgave en uitvoering is hersteld, al valt technisch nog veel te leeren, om ook de bewegingsmogelijkheid te kunnen uitdrukken.

Aan Jacob Cornelisz. worden ook, en met recht, toegeschreven de fragmenten van het »Mirakel der Heilige Stede» (Cat. No. 11) afkomstig uit de Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam en thans in de Consistoriekamer der Nieuwe Kerk bewaard.

Het ware te wenschen, dat deze belangrijke overblijfselen, vermoedelijk van één of meer doeken (»geschreven kleeden»), die bij kerkfeesten werden vertoond of opgehangen, makkelijker bereikbaar en vooral meer bekend voor het groote publiek konden zijn. Zij verdienen waarlijk ook betere lijsten en mochten wel worden ontdaan van het groezelig teekenpapier, waarop ze zijn geplakt. Nadat deze werken op de tentoonstelling door zooveel deskundigen zijn gezien en bewonderd en er op dezen merkwaardigen cyclus weer eens het volle licht is gevallen, zal het kerkbestuur zelf, dat zoo bereidwillig de schatten heeft afgestaan, wellicht het initiatief willen nemen tot waardiger wijze van exposeeren.

Meer uitsluitend voor wetenschappelijke vergelijking waren bij elkaar gehangen een vijftal schilderijen (Cat. No. 10, en 15—19), die vooral moesten aantoonen en in dit opzicht aan de hun gestelde eischen voldaan hebben, wat niet zonder meer aan Jacob Cornelisz. moest worden toegeschreven.

Het is door deze tentoonstelling zeer zeker duidelijk geworden, dat lang niet alles wat tot dusver gehouden werd voor, of toegeschreven werd aan Jacob Cornelisz. als zoodanig kan worden gehandhaafd. Iemand, die een werk vermag te maken als het met 1507 gedateerde schilderijtje uit Cassel (Cat. No. 9), of het twaalf jaar later gedateerde Magdalena-portret met die voortreffelijk geschilderde glazen doorzichtigen zalfbus in de handen (Cat. No. 161), kan nooit de maker zijn van die Aanbidding der koningen (Cat. No. 10) met het jaartal 1518 in den balk van de stalruïne, die ondanks de bruine vernis, in het type der Maria zoo opvallend veel overeenkomst vertoont met de Kruisiging uit het Aartsbisschoppelijk Museum (Cat. No. 15), die, wat de kleine voorstellingen uit het leven van Jezus betreft, naar houtsneden van Jacob Cornelisz. is bewerkt. Zulk een stuk kan toch nooit doorgaan voor een orgineel van een meester, die hoe hard zijn toets ook soms moge zijn, toch altijd een schilder en teekenaar van den eersten rang moet heeten.

Een onbekende meester, die zich het meest in de belangstelling der wetenschappelijke wereld mocht verheugen, was de maker van de reeks van werken van barmhartigheid, afkomstig uit de Laurenskerk te Alkmaar. Gedateerd in het tweede paneel aan het basement van een zuil: Anno MCCCCC en̄ IV en vermoedelijk voor de kerk aldaar gemaakt, is het zeker interessant op te merken, dat een schilder van dien tijd — nog twintig jaren, voordat Pieter Breughel geboren werd — zulk uitstekend werk kon geven. Het realisme speelt hierin voor het eerst een hoofdrol, maar dan ook ineens zoo buitengewoon, dat men daarnaast al het leelijke en krasse, het verwrongene en ongepolijste gaarne vergeeft.

Het werk is niet zorgvuldig: nooit is een paar oogen goed in het gezicht gezet, noch is het denkbaar, dat de pelgrims met hun stokkige beenen en reusachtige voeten, waarin de hiel niet op de juiste plaats is geteekend en die niet goed neergezet zijn, ooit een tocht naar Rome, Loretto of Compostella hebben gemaakt. Met dat al, is hier met dezen meester een zelfstandig en sterk talent aan het woord en de bonte blijheid zijner kleuren gaf aan de geheele zaal iets bijzonders ¹⁾.

Daarnaast hing een prachtig schilderijtje uit Dresden, de heilige familie voorstellend, over de afkomst waarvan men reeds lang in 't onzekere was en dat waarschijnlijk om het dubbele interieur en den op schilderijen zoowel als in onze musea slechts zeer zelden voorkomenden, zeldzamen »goedkoop» stoel van zeer specialen vorm, lokaal en chronologisch verband houdt met de serie uit Alkmaar, waar de ziekenkamer een dergelijk dubbel vertrek heeft en dezelfde stoel met zijn gedraaide stijlen en eigenaardig gelede bekroning voorkomt. Wellicht mag ook hier de mondelinge voorloopige mededeeling van den Heer Croockewit uit Amersfoort van gewicht zijn, die in het raam van het Dresdensche schilderij de wapens meende te herkennen van Waterland en van een vroegere regentenfamilie uit die streken, om dit stuk voor goed naar Noord-Nederland te localiseeren.

Releveeren wij nog met een enkel woord het kostelijke schilderijtje van Jan Mostaert, waar de heilige familie in een klein vertrek aan een huiselijk ontbijt bijeen zit, en staan wij nog een oogenblik stil bij de twee toevallig saamgekomen en in coloriet merkwaardig overeenstemmende schilderijen, de Geboorte van Christus (Cat. No. 83) en eene Kruisdraging (Cat. No. 174) voorstellend, (al mag men hier voorloopig niet meer van kunnen zeggen, dan dat het niet eenzelfde meester, maar zekere verwantschap niet te loochenen is) om daarna door de voorzaal gaande, waar de locaalschool van Kampen vertegenwoordigd was met eenige werken van ijverige Heemskerck-volgelingen, als Ernst Maeler, die zichzelf »kladschilder» van Kampen noemde, en als een der weinig bekende XVI^{de} eeuwse schilderessen, Mechteld van Ligtenberg genaemd toe Boecop, dan brengt de tweede groote zaal ons het vervolg op die ontwikkeling, waarop ik reeds tevoren wees, die in den leerling van Jacob Cornelisz., in den veel begaafden Jan van Scorel, een hoogtepunt zou bereiken.

Niemand, die de tenstoonstelling bezocht, is niet getroffen geweest door dat aardige, schalksche en veelzeggende portretje van Agatha van Schoonhoven, dat ons uit de verzameling van den Principe Doria te Rome zoo welwillend werd afgestaan. Naast de meer bekende en ook meer toegankelijke portretten der Jeruzalem-broederschappen, viel hier ook te bewonderen het portret van den Utrechtschen aartsbisschop Georgius van Egmont, dat van omstreeks 1535—40 moet zijn. (Cat. No. 191). Scorel's ontwikkeling en werk is nog te weinig bekend en ontleed om in de vele moeilijke verwarringen, bijv. met de

1) Een goede d. w. z. door een werkelijk deskundige uitgevoerde restauratie ware voor dit merkwaardig document waarlijk geen luxe. Een heugelijk feit zou het zijn, als zulks ook door de leden van het kerkbestuur op de tentoonstelling zelve geconstateerd was en een besluit in die richting tengevolge had.

stukken van Cornelis Buys den Jongere (Cat. No. 70, 71, 182) voorloopig een helder licht te zien. Daarvoor was ook hier in dit opzicht te weinig materiaal bijeen. Uit de buurt van Scorel zijn nu door Friedländer e.a. gebannen de beide portretten van den Muntmeester Bicker en zijn vrouw (Cat. No. 95), die veeleer als een vroeg werk van Maerten van Heemskerck te beschouwen zijn. Hetzelfde moet dan wederom gelden voor het stuk met de familie aan tafel te Cassel. Van dezen meester kon de tentoonstelling twee zeer merkwaardige stukken aanwijzen, ten eerste de groote beweening uit het Stadhuis te Delft van 1566 (Cat. No. 32) en vooral hiermee te vergelijken, om de vertaling in 17den eeuwschen toon, een interessante, schoon niet »aangename» copie van Barend Graat, naar een verlorengedaan origineel van Heemskerck. Zeer waarschijnlijk zijn eveneens aan hem toe te schrijven de beide portretten van Andries Willemsz. van Sonneveld en zijn vrouw (Cat. No. 188), waarvan het zeer te betreuren is, dat de gezichten en van de costuums vooral de mouwen zooveel geleden hebben.

Als derde groote man uit het midden der XVI^{de} eeuw is dan Pieter Aertsen te noemen, van wiens talent de Aanbidding der koningen uit het Deutzenhofje (Cat. No. 1) wel het beste staal geeft. Evenals dit schilderij met zijn grijslila tweedepan-coloriet is de merkwaardig, volgens de voorschriften der theoretici van dien tijd, gecomponeerde schets van het »Déjeuner sur l'herbe» (Cat. No. 4) onder sterk Italiaanschen invloed tot stand gekomen.

Beschouwt men nu naast dezen ontwikkelingsgang der schilderkunst het werk der beeldhouwers, dan is dit evenzeer, zoo niet nog meer te bewonderen. Wetenschappelijk is het terrein hier veel onbekender. Namen van deze kunstenaars zijn ons heelemaal niet overgeleverd. Veel, dat nu Nederlandsch, Nederrijnsch of ook wel Zuidnederlandsch heet, zal misschien bij nader onderzoek nog wel eens van oorsprongsterritoir hebben te veranderen, maar onbetwistbaar mooi blijft dat kleine aantal, »vermoedelijk Noord-Nederlandsche» sculpturen, dat met de figuren van Joachim en Anna in het midden der XV^{de} eeuw de rij opent (Cat. No. 112); iets later volgt dan die groep van beeldhouwwerken, die naar het eerst gevonden stuk, het werk van den Meester der musicerende Engelen wordt aangeduid, van wiens hand ook de dood van Maria (Cat. No. 114) is en het aardige stukje uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, dat Jezus als knaap voorstelt, bezig zijn vader te helpen met een gezwart touw een lijn op een plank te trekken (Cat. No. 118). Uit het begin der XVI^{de} eeuw mag zeker niet vergeten worden die prachtige beweening (Cat. No. 126), die in den bouw van de compositie, zooals het doode lichaam van Jezus tegen Maria aanligt, en in de uitvoering, zooals tegenover deze knielende figuur, de weenende Magdalena, in den greep, waarmee zij de lijkwade ophoudt, de dunne stof in dwarsplooiën doet rimpelen, elk schilderij uit dezen tijd overtreft.

Naast al het belangrijke materiaal, dat hier tot verder onderzoek bijeen was, zij dan nog tenslotte genoemd het fragment van een beweening (Cat. No. 203), dat met de oude polychromie bewaard, in het onbedorven goud van de mantels van Maria en Johannes en de brokaatgewaden van dezen en van Magdalena, een denkbeeld geeft van het effect,

dat hierdoor op afstand verkregen werd, en hoe men zich de meeste middeleeuwsche sculpturen voor te stellen heeft.

In de teekeningenverzameling, die door Mr. N. Beets werd bijeengebracht, is dan tendeele bij de reeds door hun authentieke schilderijen bekende meesters, hun atelierwerk na te gaan. Ook hier zijn werken van dezelfde schildersfamilies: de zonen van Cornelisz. Engebrechtszen: Pieter en Lucas Cornelisz. Kunst, waarvan de eerste in ieder geval een levendig en soms amusant verteller is. Lucas van Leyden is vertegenwoordigd, behalve door het prachtige mansportret van 1521, door de met stelligheid aan hem toegeschreven cartons uit Gouda, die waarschijnlijk voor de ramen der kerk aldaar gediend hebben, voordat zij in 1552 door brand werden vernield. Van de voorstellingen der zeven sacramenten is weinig meer over. De meeste teekeningen zijn onherkenbaar beschadigd, slechts van het sacrament van den Doop is zooveel goeds over, dat men daarnaar de vroegere grootheid gemakkelijk reconstrueeren kan. De twee kleinere formaten, de H. Brigitta van Zweden en een groetend jongeling te paard voorstellend, zijn met zulk een eigenaardigen zwier geteckend, dat men wellicht hierin een andere hand dan die van Lucas van Leyden meent te moeten zien. In de herinnering is zeker ook gebleven de aardige penteekening van Cornelisz. Anthonisz. met de »Kwade Fortuin» te midden van de haar omringende attributen van tegenslag en verval: een teekening met veel van het pasverworven academisme aan den eenen, maar met niet minder persoonlijke uitdrukingskracht aan den anderen kant. Ook van Jan Swart en Lambert van Noort kon men goede en leerzaam gegroepede teekeningen vinden. De mooie lijstjes, waarin de teekeningetjes uit de verzameling Rodrigues zijn gevat, gaven het noodige fijne accent aan de grijze wanden.

Tenslotte mogen nog eenige schilderijen genoemd, die buiten het oorspronkelijke programma vielen, hetzij om hun afkomst of omdat zij de tijdsgrens van 1575 overschreden: nauwelijks bekend in het Stedelijk Museum te Arnhem en daarom niet onbelangrijk, zijn de vleugels uit de werkplaats van den Keulschen meester van het Bartholomeusaltaar; merkwaardig is de maaltijd van de Heeren van Lierre van 1523, een voorlooper van de latere schutterstukken (Cat. No. 110); eenige goede portretten (Cat. No. 197) met »omstreeks 1590» wat laat gedateerd; een aardig jongensportret van 1599 (Cat. No. 109); een hemelvaart van Maria, wellicht door een Spaansch meester, die dadelijk aan een navolger van Albert Bouts doet denken (Cat. No. 199). Met een Heilige Maagschap, misschien uit de Vlaamsche d.w.z. Antwerpsche school (Cat. No. 108) en den mooien van vroeger bekenden »Dansende Boer» van P. Breughel, een voortreffelijk schilderwerk in een soort waterverf op linnen, zijn hiermede uit de z.g. »Opluisteringszaal» wel de meest interessante stukken aangegeven, die overigens, geen bijdrage zijnde tot het doel van deze tentoonstelling, buiten verdere bespreking kunnen blijven.

Eindelijk nog even de hoofdgebreken van de wellicht onwillekeurig toch te schitterend voorgestelde tentoonstelling: *Zéér veel is noode gemist!* Om te beginnen ontbrak het, naar de commissie zeer goed wist, aan volledigheid, daar er geen enkel veertiend' eeuwsch

stuk te zien was: noch het votiefschilderij voor Hendrik van Rhijn uit Antwerpen, noch andere dergelijke werken. Voorts zou men gaarne de groote vleugels van Geertgen uit Weenen, enkele werken van Bosch uit Spanje hebben gezien. Maar men heeft zelfs geen pogingen kunnen doen in die richting. De finantieele krachten verdroegen geen al te grooten last, noch de voorbereidingstijd liet het toe, en er moet ten slotte toch ook iets voor later te wenschen overblijven.

Utrecht, October 1913.

C. H. DE JONGE.

DE NATIONALE TENTOONSTELLING VAN OUDE KERKELIJKE KUNST TE 'S-HERTOGENBOSCH.

De Nationale Tentoonstelling van oude kerkelijke kunst, die van Juni tot September 1913 in 's-Hertogenbosch gehouden werd, was van bijzondere beteekenis, omdat voor het eerst ¹⁾ talrijke kunstschaten, die zich in Nederlandsche kerken bevinden en slechts aan enkelen bekend waren tot eene expositie bijeen zijn gebracht. Alle gezindten toch, zoowel Katholieken, Oud-Katholieken als Protestanten en Israëlieten werkten mede en stonden vele stukken van waarde af. Deze kunstwerken, uit kapellen en sacristieën te voorschijn gehaald, kwamen in het heldere licht eerst ten volle tot hun recht en leverden prachtig materiaal tot vergelijking en studie.

De grootste ruimte der tentoonstelling werd in beslag genomen door de voorwerpen van den Katholieken-eeredienst; de andere afdeelingen, die der Oud-Katholieken, Protestanten en Israëlieten, waren kleiner van omvang, doch niettemin zeer interessant.

Daar de tentoonstelling haar belang voornamelijk ontleende aan de voorwerpen van kunstnijverheid wenschen wij ons in hoofdzaak tot de bespreking van die afdeeling te bepalen, te meer daar de voornaamste schilderijen en beeldhouwwerken ook te Utrecht zijn geëxposeerd en naar aanleiding van die tentoonstelling reeds beschreven werden.

De rubriek der goud-, zilver- en koperwerken was een der belangrijkste, omdat er, van de 11de en 12de eeuw tot en met de 18de eeuw uitstekende specimina te zien waren, waarin men duidelijk de ontwikkeling van stijl en ornament kon bestudeeren. Bovendien waren er enkele nog vroegere stukken, die in de eerste plaats vermeld moeten worden.

Het oudste kunstwerk op de tentoonstelling was de bekende Lebuinuskelk uit Deventer, waarvan de ivoren beker uit den laat Romeinschen tijd, de zilveren montuur uit de 16de eeuw dagteekent.

Naast dit voorwerp is het wenschelijk het reliekdoosje uit het Aartsbisschoppelijk-museum te Utrecht te plaatsen, vermoedelijk uit de 7de of 8ste eeuw, een zeldzaam voorbeeld van de z.g.n. verroterie, een techniek die later door het email champlevé werd verdrongen. De versiering met email, zoowel champlevé, cloisonné als translucide, in de

1) Wel was op de kunstnijverheidtentoonstelling te Dordrecht in 1897 en later in den Rotterdamschen kunstkring eene afdeeling »kerkelijke kunst»; eene geheele tentoonstelling uitsluitend aan deze kunst gewijd, werd voor het eerst dezen zomer tot stand gebracht.

middeleeuwen zeer veel tot het decoreeren van voorwerpen aangewend, kon men op de tentoonstelling zeer goed bestudeeren.

Omstreeks 1200 bestond er te Limoges een bloeiende email industrie. Tal van kistjes versierd met email champlevé werden daar gemaakt en door West-Europa verspreid. Een zeer goed specimen van deze soort met de voorstelling van den moord op den H. Thomas Becket, geeft n°. 338 van den Cat. te zien.

Een voorbeeld van email cloisonné vonden we in het kostbare reliekdoosje der O. L. Vrouwe kerk te Maastricht. Hier is aan de voorzijde eene afbeelding der H. Maagd in Byzantijnsch email cloisonné aangebracht, dateerende uit de 11de eeuw.

De wonderfijne bisschopsstaf uit het midden der 14de eeuw welke vermoedelijk aan de Abten van Egmond heeft toebehoord en door Mgr. A. J. Callier, Bisschop van Haarlem werd ingezonden, is met apostel- en heiligenbeeldjes in email translucide gedecoreerd. Tot verlevendiging der doorschijnende, door geen cloisons gescheiden kleuren is de zilveren ondergrond met ruiten en punten gegraveerd. De fraaie krul, met hogels en zeer mooie beeldjes versierd, rust op een staf, welke met verguld zilver bekleed is en waarin een ornament is gedreven van door elkander gewonden bladranken.

Vermelden wij in dit verband tevens de fraaie kelk uit Warmond, met den fijn geornamenteerden stam met nodus, achtpuntigen voet met geëmailleerde medaillons en gladde cuppa. Het traceerwerk van den stam is met translucide email gevuld, evenals de rand van den voet, met de uitgespaarde rozetten, die zeer smaakvol uitkomen tegen dezen donkeren achtergrond.

Zeer belangrijk was de inzending van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, welke voor het meerendeel bestond uit voorwerpen afkomstig van de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. In het bijzonder verdienen hier de slanke, geestige ampullen en de Madonnakroontjes met laat-gothisch bladwerk en gekleurde steenen gedecoreerd, uit de eerste helft der 16de eeuw, genoemd te worden. Ook de Pax (No. 946) met gegraveerde voorstelling van Christus aan het kruis tusschen Maria en Johannes vroeger met email versierd, omgeven door een rand van rozetjes en van onderen staande op een opengewerkte lijst, is van dezelfde kerk afkomstig.

Bij groote gelijkvormigheid van bouw, die herinnert aan de monumentale architectuur, waren de vele 15de en 16de eeuwse monstransen, toch in détails van voet, contreforten, bekroning en het ornament onderling zeer verschillend. De verbindingen dezer onderdeelen, vinden wij op verschillende manieren opgelost. In tegenstelling met de monstransen uit Breda, Os, Ootmarsum om slechts enkele te noemen, die twee contreforten vertoonen, welke de bekroning dragen, treffen wij bij de monstrans uit Venraai drie pijlers aan omgeven door slanke zuiltjes met fialen, welke door boogjes aan den crête van het cilinderglas verbonden zijn. Het welige bladornament met bloemkelken en draken er tusschen, dat zich boven om den stam slingert, vormt met het rijke traceerwerk tusschen pijlers en zuiltjes en de vele apostelbeelden, engelen en putti een zeer rijk décor dat den laat-gothischen stijl karakteriseert.

Tot de fraaiste monstransen uit het begin der 16de eeuw behooren die van St. Agatha bij Kuik en Purmerend. In zijn hoofdvormen sober, in de détails echter zeer rijk van ornamentatie, is de monstrans uit Purmerend een prachtig kunstwerk uit den overgangstijd van Gothiek tot Renaissance.

Plaatst men den fraai gedreven monstrans van Ernst Janszoon van Vianen, van de St. Jozefskerk te Haarlem, uit 1618, hier eens tegenover, dan valt een groot contrast op te merken. In plaats van de hoogopgaande verticale lijnen komen hier de horizontale geleidingen meer tot hun recht. Er spreekt een geheel andere, meer bezonken geest uit dit kunstwerk, dat door zijn evenwichtigen en sierlijken bouw uitmunt. Rijk gedreven voorstellingen van de symbolen der vier Evangelisten, het Laatste Avondmaal en het Joodsche Paaschmaal sieren voet en bekroning. De elegance van dit voorwerp komt vooral uit in de slanke zuiltjes met fijn opengewerkte vleugelstukken, die dekplaat, deksel en kleine obelisk dragen.

Van de gebroeders Paulus en Adam van Vianen waren ook belangrijke stukken op de tentoonstelling aanwezig.

Een met Paulus' initialen gesigineerd schaalte werd door de Ned. Herv. Gemeente te Rijswijk ingezonden. De voorstelling: Mercurius, die het afgehouden hoofd van Argus vasthoudt, is zeer gevoelig in het metaal gedreven. Het forsche modelé der figuren op den voorgrond, de zeer fijne behandeling van den achtergrond, in zeer laag relief, zijn kenmerkend voor de techniek van dezen kunstenaar. De figuren, vooral Mercurius, verraden sterk den Italiaanschen invloed, wat zeer begrijpelijk is, daar Paulus van Vianen vele jaren te Rome heeft vertoefd.

Adam van Vianen daarentegen heeft, voor zoover men dat beoordeelen kan, meer het Hollandsch stijl karakter in zijn oeuvre bewaard. Dit spreekt ook uit de zilveren ciborie door de R. K. Kerk te Woudrichem ingezonden, waarvan de rijke détails, die geleidelijk in elkaar overgaan, meesterlijk gedreven zijn. Vergelijken wij deze ciborie met de kunstwerken van Adam van Vianen in het Nederlandsch Museum: de kan en schotel, waarin de Slag van Nieuwpoort is gegraveerd, en de ietwat barokke schenkkkan, dan vormt de ciborie van Woudrichem den overgang tusschen de genoemde voorwerpen. Door deze schakel kan men eerst de ontwikkeling begrijpen van het eenvoudige, nog strakke décor der kan en schotel tot de welige, wat te week gemodelleerde vormen der schenkkkan.

Komen wij nog op eenige 16de eeuwse zilversmeedwerken terug, dan vestigen wij in de eerste plaats de aandacht op de rijk geornamenteerde bisschopsstaven der Abdij Berne te Heeswijk en van Mgr. N. B. P. Spit te Rotterdam. De vormen der krullen, het rijk gedreven renaissance ornament en vooral het modelé der figuurtjes wijzen duidelijk op Italiaansche invloeden.

Evenzeer verdienen hier de zilveren wierookvaten uit de 15de en 16de eeuw vermeld te worden, afkomstig van de Eusebiuskerk te Arnhem en van Mgr. A. J. Callier, Bisschop van Haarlem. Het sierlijke wierookvat van Mgr. Callier is met eenige wijzigingen vervaardigd naar een prent van Martin Schongauer. Door de graveurs werden veel ontwerpen

voor zilvermeden gemaakt; voorwerpen naar die prenten vervaardigd, zoals in het bovengenoemde geval, worden slechts bij uitzondering aangetroffen. Dit wierookvat is reeds vroeger in dit tijdschrift uitvoerig besproken; wij verwijzen daarom naar het artikel van den heer J. Brom in »Bulletin" V p. 146.

In de Protestantsche afdeeling waren onder het avondmaalszilver ook eenige merkwaardige stukken aan te wijzen.

Van de talrijke avondmaalsbekers met fijn graveerwerk versierd, trof een der bekers op voet, van de Ned. Herv. Gemeente te Zwolle, ons in het bijzonder door de versiering met gegoten ribben aan de onderzijde der kelk. Zouden wij hier aan Spaanschen invloed moeten denken? Veelvuldig toch wordt bij het Spaansche zilverwerk de voet met het vat, hetzij beker of kan, door ribben verbonden. De beker is niet gemerkt. Behalve het gegraveerde familiewapen, vertoont zij het volgende randschrift: Lambert van Twenhuisen. In . Sin . Leven . Des . Raet . Van . Zwolle . Int Jaer . A^o . 1566.

Een prachtig specimen van Engelsch zilvermeedwerk uit het einde der 16de eeuw, was de verguld zilveren wijnkan met het eigenaardige mutsvormige deksel der Luth. Gemeente te Amsterdam. Gemerkt: Londen - Luipaard - S in schild - IM boven een ton in schild.

De mooiste voorwerpen der Protestantsche afdeeling waren echter de verguld-zilveren schaaltes op voet met gegraveerde voorstellingen van: De vermenigvuldiging der brooden en de Bruiloft te Kana versierd en door de Luth. Gemeente te Amsterdam ingezonden. Zij zijn gemerkt: Frankenthal - E in schild - huismerk in schild. In het Musée du Cinquantenaire te Brussel zagen wij een schaalte, waarop de Aanbidding der Koningen is gegraveerd. Dit graveerwerk vertoont geheel dezelfde stijl als dat der Amsterdamsche schaaltes en is gesigineerd: Abraham van den Hecke, scalp. (sic.) Franckendaliae. De twee bovengenoemde schaaltes dragen het merk Frankenthal; wij twijfelen dus niet of Abraham van den Hecke is ook de maker dezer Amsterdamsche stukken. Van den Hecke¹⁾, die in het einde der 16de en de eerste helft der 17de eeuw leefde, was goudsmid en graveur te Amsterdam; ook in Frankenthal is hij geruimen tijd werkzaam geweest. Hij heeft verschillende gravures gemaakt en vele ornamenten voor goudsmeden ontworpen. In 1634 graveerde hij 12 bladen met goudsmidsornamenten, die onder den titel: Konst-Boecke dienstlich den Goutsmeden, door C. Visscher werden uitgegeven. Na 1634 wordt zijn naam niet meer genoemd.

Ook verdient de rijk gedreven zilveren schotel met bijbelsche voorstellingen versierd, der Ned. Herv. Gemeente te Moordrecht, hier vermeld te worden. Deze 17de eeuwsche schotel draagt de merken: Amsterdam — P in schild — H in cirkel.

Zeer belangrijk was ook de verzameling koperwerken. Behalve de bekende doopvonten van 's-Hertogenbosch, Breda en Venlo in het middenvak opgesteld, waren er enkele 15de eeuwsche koorlezenaars in den vorm van arenden met vleugels, die in het bijzonder de aandacht verdienen. Prachtig constructief van opbouw zijn deze lezenaars. Fraai gestyleerde vogels rusten op getorst zuilvormige of driezijdige voetstukken, die met

1) Jos. Destrée in »Bulletin des Musées Royaux" 1908, p. 27.

traceerwerk zijn versierd. De adelaar van Venlo, (zonder voetstuk) muntte vooral uit door den streng gebonden vorm en strakken contour van lichaam en vleugels. De arend van Venraay daarentegen is minder streng gestyleerd. In opbouw is er een groote overeenkomst met den lezenaar te Freeren (België) op te merken, welke vollediger bewaard is gebleven. De vergelijking toont ons, dat op het voetstuk van den Venraaischen lezenaar drie zuiltjes ontbreken, die door middel van S-vormige met traceerwerk en fleurons versierde bogen aan de boomtakken verbonden zijn. Deze knoestige geledingen hebben vroeger omhoog gebogen takken met kaarshouders gedragen of zijn evenals die van Freeren met bolvormige knoppen voorzien geweest.

Onder de talrijke kronen door Katholieken en Protestanten ingezonden, spande die van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch ontegenzeggelijk de kroon. Buitengewoon knap is deze lichter gegoten. Hoe rijk zijn de geledingen van den torenvormigen stam en de wingerdranken met bladen, die zich om de kaarsdragenden armen winden!

Een klein, doch zeldzaam 15de eeuwsch kroontje werd door de R. K. Kerk te Esscharen ingezonden. Rank en sierlijk is dit kroontje gebouwd. De fijn geprofileerde stam, bekroond door een zittend leeuwte, draagt zes armen met wingerbladen gedecoreerd. Herhaaldelijk vinden wij op de schilderijen der 15de eeuwsche meesters als Jan van Eyck en Dirk Bouts deze kroontjes afgebeeld. De kronen van 's-Gravenmoer, Hilvarenbeek en Oosterhout zijn daarentegen goede voorbeelden van 16de eeuwsche luchters. In plaats van de scherpe en kantige geledingen uit den gothischen tijd, zijn de vormen van den stam en de kaarsdragende armen, nu ronder en balustervormig geworden. De 17de eeuwsche luchters met zwaar geleden stam, onderaan in een groote gladden bol eindigend, veelal met 2 rijen S-vormig gebogen armen voorzien, zijn goed getypeerd door de kronen van de R. K. kerken te Raamsdonkveer en Haastrecht.

Voor de studie van den ontwikkeling van de kandelaar bood de tentoonstelling uitnemend materiaal. Er waren kandelaars uit de verschillende perioden van de 12de tot en met de 18de eeuw, waaraan men duidelijk de geleidelijke ontwikkeling en vormwijziging kon waarnemen. Zoowel de kandelaars voor huiselijk gebruik bestemd, als de altaar-kandelaars waren goed vertegenwoordigd. Tot de belangrijkste stukken behoorden: de fors gebouwde romaansche kandelaars op voetstukken, gevormd door ineen geslingerde phantastische dieren, uit het Aartsbisschoppelijk Museum, de eenvoudig gelede 14de eeuwsche kandelaars, kandelaars voor twee lichten, kandelaars op breeden voet, tevens dienende voor vetvanger, en de monumentale kandelaars van omstreeks 1500 (van de R. K. kerk te Goorle en het Aartsbisschoppelijk Museum). Naast goede koperen specimina der 16de en later eeuwen zijn ook fraai gedreven zilveren kandelaars uit de 17de en 18de eeuw te vermelden, als die van de R. K. kerk te Irnsum en het Begijnhof te Breda.

In de kleine, doch interessante collectie ivoorsnijwerken, voornamelijk afkomstig van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, nam het reliëf, waarop de Madonna met het Christuskind is voorgesteld, waarschijnlijk het middenstuk eener triptiek, een eerste plaats in. De houding, het gelaatstype en de gewaadbehandeling, zoowel van de ernstige, wat

te lange Madonna-figuur als van het Christuskind, zijn karakteristiek voor den Byzantijnschen stijl der 11de eeuw. Een geheel overeenkomstig ivoor behoort aan den Bisschop van Luik.

Behalve het mooie reliëfje (No. 694) met voorstellingen van een engel, de Afneming van het Kruis en de Drie Maria's bij het Graf, eveneens Byzantijnsch werk uit de 11de eeuw, zijn de overige ivoeren reliëfs en diptieken met de Aanbidding der Koningen, de Kruisiging enz. door het Aartsbisschoppelijk Museum en eenige particulieren ingezonden, hoofdzakelijk 14de eeuwsch Fransch werk.

Ons rest nog de prachtige collectie priesterlijke paramenten te bespreken. Deze belangrijke afdeeling bevatte tal van fraaie misgewaden niet ouder dan de 15de en 16de eeuw, voorts eenige uitmuntende 17de eeuwsche misstellen en ten slotte enkele 18de eeuwsche ornaten, die uit rijk gedecoreerde stoffen gesneden zijn.

Tot de belangrijkste misgewaden der tentoonstelling moeten voor zeker de koorkap en de dalmatieken der Lebuinuskerk te Deventer gerekend worden. Zij zijn gemaakt van geciseleerd wijnrood fluweel en met prachtig borduurwerk versierd. Bijzonder fijn van uitvoering is het borduurwerk van de banden der koorkap, waar in nissen telkens een mannelijke en een vrouwelijke heilige zijn afgebeeld. Het kazuifel dat bij deze misgewaden behoort is van effen rood fluweel en vertoont aan beide kanten geborduurde voorstellingen van het lijden van Christus.

De mooiste paramenten waren ongetwijfeld uit Hoorn afkomstig. Zoowel de rijk geweven brokaat stoffen met granaat patronen als het met veel smaak uitgevoerde naaldwerk verdienen onze bewondering. De goede staat waarin stoffen en borduurwerken verkeerden verhoogt zeer het belang dezer misgewaden. Bovendien zijn de geborduurde banden van een der koorkappen nog met oude 16de eeuwsche goudkant omzoomd.

Verder zij nog in het bijzonder de aandacht gevestigd op het kazuifel van de R. K. kerk te Leveroy met een groen granaat patroon op gouden grond, terwijl het kazuifel van de Oud-Kath. Gemeente te Oudewater daarentegen op gouden fond hetzelfde motief in rood fluweel vertoont. Het borduurwerk van dit kazuifel geeft onder laat-gothische baldakijnen voorstellingen uit het leven van Jezus te zien.

Onder de overige gewaden noemen wij, de rijk geborduurde koorkap van de R. K. kerk te Akersloot, Engelsch werk uit de 15de eeuw. Een dergelijk exemplaar bevindt zich in het Nederlandsch Museum. De koorkap van Bisschop David van Bourgondië uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht is daarentegen een unicum, daar de brokaatstof, waaruit de kap gesneden is, speciaal voor dezen bisschop is geweven, want tusschen de granaten kunnen wij zijn embleem, de tondeldoos opmerken.

Tot de fraaiste misgewaden der 17de eeuw behooren de priesterlijke ornaten van de Lebuinuskerk te Deventer en het kazuifel van den heer G. L. M. van Es te Rotterdam. Deze misgewaden zijn met dik goudborduurwerk, het kazuifel bovendien met paarden en half-edelstenen, versierd. De priesterlijke paramenten uit deze latere eeuwen zijn veel pompeuser, meer op decoratief effect berekend; zij missen daardoor de fijne distinctie der 15de en 16de eeuwsche misgewaden.

Een zeldzaam kazuifel van leder, vermoedelijk Venetiaansch fabrikaat, werd door de R. K. kerk te Nieuwstad ingezonden.

De belangrijkste der 18de eeuwse misgewaden met rijke groot-bloemige patronen zijn de koorkappen van de R. K. kerk te Valkenburg van licht roode zijde, en die van de Oud-Kath. Gemeente van de H.H. Petrus en Paulus te Rotterdam van gebloemde witte zijde met een ornament van bladeren en zaadbollen in verschillende kleuren.

In dit kleine bestek hebben wij slechts enkele der voornaamste stukken kunnen bespreken. Wij willen echter niet nalaten om nog tot slot op de fraaie bisschopsmijters te wijzen van Mgr. W. van de Ven en van den abt van de Abdij Berne te Heeswijk. Vooral de mijter van Mgr. W. van de Ven, uitmuntend door zijn rijke en smaakvolle versiering met parelen, getuigt van een waarlijk vorstelijke pracht!

Wij hebben getracht een kort overzicht der tentoongestelde voorwerpen te geven. Natuurlijk moest daarbij veel onvermeld blijven. De tentoonstelling, die niet op volledigheid kon bogen, daar eenige kerkbesturen (vooral van protestantsche gemeenten) om verschillende, deels aanneembare redenen, geweigerd hebben hun kunstschaten af te staan, is toch van groot belang geweest, omdat nu eens is aangetoond, dat er nog talrijke kunstschaten zich in ons land bevinden, niet alleen in de groote steden doch ook in kleine plaatsen en gehuchten, met slechts een paar honderd inwoners als b.v. Leveroy, Hilvarenbeek, Akersloot enz., om slechts enkele te noemen.

J. C. E. PEELEN.

NEDERLANDSCH HERVORMDE KERK TE VOORHOUT.

Het dorpje Voorhout bij Leiden bezat een van de oudste kerken in Zuid-Holland, waarvan reeds in 1064 wordt melding gemaakt. Na de Hervorming ging de pastoor tot het nieuwe geloof over, doch na den dood van zijnen opvolger volgde er een tijd, dat de kerk niet afzonderlijk werd bediend. In 1647 verkreeg het dorp weder een eigen predikant, na eenigen tijd kerkelijk met Noordwijkerhout verbonden te zijn geweest. In 1809 werd onder Koning Lodewijk het grootste gedeelte van de kerk aan de Roomsche Katholieken toegewezen, die tevoren te Sassenheim ter kerk gingen, en werd aan de kleine Hervormde gemeente alleen het gebruik van het koor gelaten, dat nu door een muur van het overige gedeelte der kerk werd afgescheiden. In 1873 brandde de Romaansche toren af, waarbij ook het schip werd beschadigd en korten tijd hierna, ik meen in 1883 of 1886, werd de oude 13de eeuwse kerk, die een ouder kerk uit de 11de eeuw verving, afgebroken, zonder dat hieraan veel aandacht werd gewijd. Alleen het aan de Hervormden toegewezen koor bleef behouden. Dit was eene kleine rechthoekig gesloten ruimte, op enkele latere bijmetselingen na geheel met tufsteen bekleed en voorzien met laat-gothische baksteen en aanbouwen uit de 15de eeuw. De kerkruijme was overspannen met een houten tongewelf met trekbalken.

De uitbreiding van de gemeente maakte sinds eenigen tijd eene vergrooing van

het Hervormd kerkgebouw noodzakelijk en in overleg met den Heer Ad. Mulder te 's-Gravenhage werd deze gevonden door aanbouw van een nieuw koor, dat echter eenigszins smaller is dan het oude, zoodat de herinnering aan de oude rechte koorsluiting in den bouw behouden blijft.

Bij het uitbreken van den oostmuur is thans gebleken, dat deze — en ook de noord- en zuidmuren — alleen zooverre zij in het zicht kwamen, van buiten met tufsteen zijn bekleed, doch dat de fundamenteen en de kern der muren verder zijn opgetrokken van reuzenmoppen met brokken tufsteen er tusschen. Hieruit blijkt dus, dat het oude koor niet gelijktijdig met de oude kerk is gezet, doch waarschijnlijk eerst in de 14de eeuw is opgetrokken ter vervanging van een ouder, wellicht rond gesloten koor. Ook bleken de zijmuren niet verbonden te zijn met den, waarschijnlijk nog van de oude kerk afkomstigen tufsteenen koorboog, maar koud hiertegenaan te zijn opgetrokken. De oude koorboog is nog gedeeltelijk in het muurwerk van den westmuur terug te vinden en hierboven zijn twee schuine aflopende tufsteenen banden, die waarschijnlijk de oude daklijn van het oudste koor aangeven. Het hierboven gelegen muurvlak is geheel van reuzenmoppen opgetrokken met een slechts even aangespitsten boog. Blijkbaar is dus het koor bij den herbouw verhoogd. De raamdorpels en kanten waren van tufsteen, gedeeltelijk verborgen onder later aangebrachte gemetselde dorpels. Ook werd in het nu afgebroken gedeelte van den oostmuur naast de plaats, waar vroeger het altaar moet gestaan hebben, een piscina ontdekt van roode zandsteen.

Door de goede zorgen van den predikant te Voorhout, Ds. B. ter Haar Romeny, zijn de bloot gekomen bijzonderheden gefotografeerd en ook voor later aldus vastgelegd.

Bij de werkzaamheden werd in de kerk onder den houten vloer een fraaie grafsteen gevonden van Jonkheer Gijsbrecht van den Bouchorst, overleden 2 Februari 1559, met 4 kwartieren en in het randschrift de namen van de daaronder begraven leden van dat geslacht, zijne echtgenootte Jonkvrouw Cathryna Florisdr. van den Bouchorst, overleden in 1539, en hunne dochter Magdalena, overleden in 1616, benevens twee zerken met de namen van den predikant Ds. H. Schuyt, overleden in 1619, en zijne echtgenootte Adriana Evertsdr. van 's-Hertogenbos, overleden in 1623, en van hare zuster Maria, weduwe van Ds. David Reverset, overleden in 1622, — beide zerken met wapen. Ook werd de grafkelder geopend, waarin 5 of 6 lijken werden aangetroffen. Deze kelder was ook bij den bouw der katholieke kerk in 1883/6 geopend, blijkens een opschrift op den muur. Van een der lijken was het hoofd door een paars kapje met banden gedekt; onder het hoofd was een kussen geplaatst van hennepdoppen, gelijk nu nog bij de verpakking van bloembollen gebezigd worden.

Buiten de kerk werden twee zeer oude tufsteenen doodkisten aangetroffen, of liever randen van op den kant geplaatste blokken tufsteen, waar tusschen bij elk nog een goed bewaard geraamte aangetroffen werd. Een dezer graven was zuiver in den as der kerk gelegd en is wellicht afkomstig van den stichter der kerk. Dit graf ligt 5.50 M. uit den oostmuur der kerk, het tweede op 3 M. van den oostmuur en ongeveer 1.50 M.

van het verlengde van den zuidmuur. De tufsteenen doodkisten komen geheel overeen met die, welke vroeger bij de kerk van Oegstgeest werd gevonden en thans in het Stedelijk Museum te Leiden wordt bewaard en waarschijnlijk uit de 11de eeuw dateert.

Volgens de opmeting door den opzichter den Heer C. de Graaff op mijn verzoek van de tweede kist gemaakt, bestaat deze aan de lange zijde uit twee rijen elk van vier blokken tufsteen van 43 tot 53 c.M., waartusschen aan het voeteneinde een blok van 31 c.M. en aan het hoofdeinde een blok van 49 c.M. dat ongeveer 13 c.M. over de breedte van een der lange zijden doorloopt, zoodat de binnen-wijdte aan het hoofdeinde ongeveer 36 c.M. bedraagt. De blokken zijn aan den buitenkant recht, doch aan de binnenzijde schuin toeloopende met de grootste breedte aan den bovenkant. Zij zijn aan de noordzijde direkt op den oergrond geplaatst, doch aan de hoofd- en voeteneinden en aan de zuidzijde ongeveer 15 c.M. in den oergrond ingegraven. De ligging is zuiver oost-west, met de voeten naar het oosten en dus als met het hoofd daarheen ziende. De kist die in den as van het koor ligt is van gelijke samenstelling, doch hier zijn alle blokken direkt op den oergrond geplaatst zonder eenige ingraving.

Er is geen spoor van een bodembedekking aangetroffen. De kisten waren waarschijnlijk van boven door planken afgedekt.

Het feit, dat de kisten liggen op den oergrond en ongeveer 143 c.M. beneden het verhoogd niveau van het tegenwoordig kerkhof wijst er op, dat zij ongeveer gelijktijdig met den bouw zijn begraven. De kerk stond op een soort terp, welke blijkens het onderzoek van Dr. Holwerda kunstmatig is opgeworpen, waarschijnlijk om het kerkgebouw tegen overstromingen te vrijwaren. Bij het onderzoek der fundamenten is gebleken, dat deze direkt op den zandgrond rusten, 1.40 M. beneden het tegenwoordig niveau. De fundamenten vertoonen drie kleine versnijdingen en zijn geheel van reuzenmoppen opgetrokken, zonder bekleeding van tufsteen.

J. C. OVERVOORDE.

LEGATEN EN SCHENKINGEN AAN OPENBARE MUSEA.

Door het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond is onderstaand adres gezonden aan Z. Exc. den Minister van Financiën. Een afdruk is aan de Kamerleden toegezonden.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Financiën,

Gelijk thans algemeen wordt aangenomen, worden de legaten aan Rijksmuseum geacht vrijgesteld te zijn van het recht van successie, overeenkomstig artikel 56 van de Wet van 13 Mei 1859, Staatsblad n°. 36, waarbij hiervan wordt vrijgesteld »al wat door den Staat wordt geërfd of verkregen». Legaten aan andere musea genieten echter gene vrijstelling.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond neemt in verband

hiermede de vrijheid Uwe Excellentie in ernstige overweging te geven om bij de te verwachten wijziging van de successiewet uitdrukkelijk te bepalen, dat ook legaten aan openbare musea van gemeenten of provinciën vrijgesteld zullen zijn van successierecht.

De groote beteekenis der openbare stedelijke musea, gelijk die te Amsterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Rotterdam en Utrecht, en van een provinciaal museum als te Groningen, behoeft voor ons land niet nader te worden aangetoond. Zij zijn niet meer van alleen plaatselijk belang, maar vormen eene onmisbare aanvulling op de Rijksmusea. De bevordering van deze musea is een publiek belang, dat ook van Rijkswege dient aangemoedigd te worden. Eene heffing op legaten is hier in strijd met het algemeen belang, daar het het maken van gunstige beschikkingen tegenhoudt.

Dit geldt evenzeer voor legaten aan verschillende andere musea, behoorende aan vereenigingen of stichtingen. Het is daarom zeer gewenscht om de mogelijkheid open te laten om ook legaten aan *die* musea vrij te stellen, doch de aard dezer laatste soort musea is onderling zoo zeer verschillend, dat hiervoor geen uniforme regeling valt te treffen.

Door de vrijstelling te beperken tot die musea, welke van algemeen belang zijn te achten en algemeen toegankelijk zijn gesteld, en waarvan het voortbestaan als museum verzekerd is, kunnen ongewenschte aanleidingen tot misbruik hierbij voorkomen worden.

De regeling der vrijstellingen is des te dringender nu in het ontwerp der Staatscommissie ingesteld bij K. B. van 30 Juli 1906, n°. 75 ('s-Gravenhage 1913) wordt voorgesteld voor schenkingen onder de levenden een gelijk recht te heffen als bij successie. Hierdoor toch zouden alle grootere schenkingen aan musea, behalve aan die van het Rijk, aan een recht van 20 % worden onderworpen, waardoor deze in vele gevallen onmogelijk gemaakt zullen worden. De ongunstige omstandigheden van de financiën van de meeste groote gemeenten in Nederland maken het uiterst moeilijk, — zoo niet onmogelijk —, om voor de musea een bedrag beschikbaar te stellen, dat onder gewone omstandigheden aankoop van belangrijke voorwerpen bij de steeds stijgende prijzen mogelijk maakt. Deze aankopen zijn in de meeste gevallen alleen mogelijk door den steun van belangstellenden. Het heffen van een recht op deze schenkingen zoude dezen steun van belangstellenden in vele gevallen beletten en daardoor zoude tevens de zoozeer gewenschte verbetering der musea worden tegengehouden.

Met leedwezen mist het Bestuur onder de in art. 59°. van het ontwerp der Staatscommissie genoemde vrijstellingen van het recht op schenkingen onder de levenden die voor schenkingen aan openbare musea en het dringt met vrijmoedigheid bij Uwe Excellentie er op aan om deze alsnog uitdrukkelijk te vermelden, wanneer een ontwerp in den geest van dat der Staatscommissie door Uwe Excellentie aan de Kamers der Staten-Generaal mocht worden ingediend.

't Welk doende,

Namens het Bestuur van den Ned. Oudheidkundigen Bond:

MR. DR. J. C. OVERVOORDE, *Voorzitter*.

DR. M. P. ROOSEBOOM, *Secretaris*.

EEN HISTORISCHE SCHILDERIJ.

Bij een antiquair te Brussel kocht ik eenigen tijd geleden een schilderij, die minder om de kunstwaarde dan wel om de voorstelling m.i. eenige aandacht verdient. Het bedoelde doek is 110×60 c.M. en alleen in het midden eenigszins beschadigd. Het stelt voor de overgang van troepen over een rivier; een pontonbrug is door de pontonniërs blijkbaar zoo even voltooid. Op verschillende plaatsen onderscheidt men hollandsche vlaggen. Op den voorgrond ziet men hollandsche pontonniërs met hun materieel en een hollandsch hoofd-officier met zijn staf; op het middenplan fransche dragonders en huzaren met roode mantels. De achtergrond stelt voor een bergachtig landschap met de ruïne van een kasteel.

Tijdens ik mijn »*Geschiedenis van de Nederl. Pontonniërs*» bewerkte had ik gelegenheid na te gaan wat de schilderij kon voorstellen, daar zij mij uit een krijgsgeschiedkundig oogpunt belang inboezemde.

De uniformen wijzen op het jaar 1805. De hollandsche pontonniërs nu traden in dat jaar wel handelend op, doch zonder pontonmaterieel, in Duitschland, en wel bij Hamelen en Nieuwburg; over den Wezer en later over de Peene sloegen zij in dat jaar bruggen.

Voor zoover de voorstelling niet op fantasie mocht berusten, mag men dus aannemen dat de voorgestelde brugslag heeft plaats gehad over de Wezer bij Hamelen; immers daar vindt men een eenigszins bergachtig landschap.

De officier der pontonniërs op den voorgrond is misschien de bekende Benthien, aan gene zijde van de rivier ziet men de vijanden (de Pruisen?), op één gelid opgesteld, in een vuurgevecht, terwijl zij in den flank van deze zijde beschoten worden door de nog niet overgetrokken troepen. De figuren zijn over het algemeen eenigszins houterig en onbeholpen, vrij goed de paarden, het best de hollandsche marketenster op den voorgrond. De kleuren zijn goed bewaard.

Noch tijd van vervaardiging, noch naam van den schilder zijn mij bekend.

Utrecht.

Mr. J. EYSTEN.

KORTE BERICHTEN.

Monumenten.

Amersfoort. De raad van Amersfoort heeft een postje van f 20 tot herstel van de forentjes der Kamperbinnenpoort geweigerd. De raad besloot met op een na algemeene stemmen, die torentjes te doen afbreken. N. R. Ct. 29 Oct. '13.

Het *kasteel Twickel* bij Delden wordt gerestaureerd. Sedert eenige maanden is een Engelsch aannemer, specialiteit op dat gebied, er mede bezig. De restauratie van het dak is thans afgeloopen; nu is men binnen de muren van het kasteel met de herstelling bezig. N. R. Ct., 12 Aug. 1913.

Of een *Engelsch aannemer* hier de aangewezen persoon is?

De opgravingen te Emmen (Dr.). — Dr. Holwerda heeft thans aan de oude grafkelders op de Schimmeresch, zijn onderzoek geëindigd. De opgegraven kelders zijn weer met aarde gedicht; alleen de bij den kleinen kelder gevonden ingang wordt open gehouden en met zoden versterkt, om instorting te voorkomen. Het overige terrein wordt gelijk gemaakt.

Het is zeer waarschijnlijk, dat later nog een onderzoek in den omtrek van de grafkelders zal worden ingesteld, omdat in de akkers rondom, die thans met koren worden bebouwd, zoo nu en dan zwaren graniet-blokken worden aangetroffen, waaruit moet worden afgeleid, dat eeuwen geleden hier een groot kerkhof geweest is.

Maar niet alleen deze plek heeft historische beteekenis, ook de omtrek van de Wolfsbergen — op ongeveer een half uur afstand — heeft dit. Aldaar zijn onder leiding van dr. Holwerda, opgravingen gedaan, die voor het oudheidkundig onderzoek een bevredigenden uitslag hadden. Bij het daar gevonden grafkeldertje is het terrein verkend, waarna de kelder gedeeltelijk weer met aarde is gevuld.

Er zijn foto's genomen, evenals van de kelders op de Schimmeresch.

N. R. Ct. 2 Augustus 1913.

Schouwburg te 's-Gravenhage. — In de Septembervergadering van den gemeenteraad te 's-Gravenhage is eindelijk eene beslissing gevallen in de bekende schouwburg-kwestie. Besloten is om den bestaanden Schouwburg inwendig geheel te verbouwen, zoodat het behoud van den schoonen L. XVI gevel van het oude paleis van Nassau Weilburg thans verzekerd is.

Binnenhof te 's-Gravenhage — Dr. H. E. van Gelder schrijft in het Vaderland 2 Oct. Av. bl. :

Toen voor meer dan een half jaar de Eerste Kamer hare goedkeuring had gehecht aan de door Minister Regout doorgedreven plannen tot vernieling van typische gedeelten, die ons nog op het historische Binnenhof restten, hebben zij, die tot het laatste de verdediging van dit nationale monument hadden volgehouden, den strijd moeten opgeven.

Dat alles werd gedragen met stilzwijgen. Maar dat is niet vol te houden, het wordt hoe langer hoe erger. Niet alleen, dat men (de plannen van Minister Regout al te nauwgezet uitvoerende!) nu nog bezig is om bijvoorbeeld één aardigen wandelgang, die aan de Westzijde van het Binnenhof over de geheele breedte de oude vertrekken van het Stadhouderskwartier verbindt, eenvoudig zijn karakter te ontnemen door hem dicht te bouwen en er een muur in te plaatsen (om ruimte te vinden voor een W. C.!!), nu drijft men het vandalisme zelfs zoo ver, dat men aan de oude Hofkapel der Hollandsche graven de eenige schennis aandoet, welke men haar voor een dertigtal jaren nog had bespaard. Toen heeft men boven de oude gewelven de vertrekken voor het Ministerie van Waterstaat gebouwd, en daarmee het gevelaspect aan de Vijverzijde van een allerkarakteristiekst gedeelte beroofd. Maar de kapelvloer met de oude grafsteenen, waaronder de oude kelders, waarin vele der Hollandsche graven en hunne aanzienlijken zijn terust gelegd, heeft men met rust gelaten. Dat heeft nu blijkbaar ook lang genoeg geduurd: de vloer ligt opengebrouwen, de zerken worden er uit gehaald, en overgebracht naar een kelder onder de grafelijke zalen. De gewelven zullen worden uitgebroken en het moderne T-ijzer zal de oude structuur vervangen! Er is ook haast bij, want in de twintigste eeuw is de Staat der Nederlanden bezig in het hart van de residentiestad kamers voor ministerieambtenaren uit te breken in de eens gewijde vloer, waar voor eeuwen de Hollandsche graven een veilige rustplaats meenden gevonden te hebben voor het overschot van wie hun lief waren. En in den wandelgang der Stadhouders doet hij secreten plaatsen!

Wij dachten met de monumentenbescherming en met den eerbied voor de historie wat op te schieten! Alles illuzie! Als het Rijk zoo vóór gaat, dan is immers alles mogelijk.

Van »zeer bevoegde zijde» is hierop aan het Vad. geantwoord:

1°. dat de muren en het dak van den ouden hofkapel bewaard blijven;

2°. dat reeds in 1879 ruiming van de grafelijke graven plaats had. Bij de verbouwing in dit jaar werden de beenderen in een looden kist verzameld en deze kist drie meter diep in denzelfden grond op nieuw begraven. De zerken werden als vloerbedekking weer neergelegd. Ze dekken dus nu geen graven meer. Aangezien zij moeilijk als vloer voor de nieuwe ambtenaars-vertrekken konden dienen, besloot men ze naar de grafelijke zaal over te brengen. Bij de werkzaamheden aan de achter- (water) zijde van de kapel stootte men op gewelven, die vermoedelijk ook graven bedekken. Men bracht dadelijk daar weer grond op en liet ze onaangeroerd.

3°. Het plaatsen van W. C.'s in den wandelgang is bedoeld als een tijdelijke maatregel. Zoodra men meer ruimte krijgt, zullen deze wederom verplaatst worden en de gang in haar ouden toestand worden hersteld;

4°. de »oude gewelven», die zullen worden uitgebroken en door »T-ijzers» vervangen, zijn geen. . . . oude gewelven doch bouwsels daar in 1879 aangebracht;

5°. ging inderdaad minister Regout niet van een vast plan uit en nam Z.E. gaarne zooveel mogelijk de leiding op zich. Veranderingen en zekere uitbreidingen waren daarvan het gevolg.

Oude gevels te Groningen. — In Augustus l.l. werd in een paar berichten in de »N. R. Ct.» gewezen op weinig belangstelling voor oude gevels in Groningen. Speciaal een laat-gothische baksteen bouw, het huis New-York aan de Brugstraat, is door verven bedorven, nadat vergeefs werd getracht wat geld voor restauratie te vinden. Ook het huis met den schoonen gevel wordt afgebroken. Later is echter door den Heer J. A. Mulock Houwer bericht, dat de gevel in te slechten toestand verkeerde om dien aldus te behouden. Thans zal de gevel worden afgebroken om »naar een nieuw plan, maar geheel in den ouden vorm» weder opgebouwd te worden.

Of op deze wijze Groningen haar »huis met den schoonen gevel» behoudt, zooals de Heer M. H. schrijft? Hopen wij, dat althans het werk met piëteit worde uitgevoerd dan kan althans de herinnering van den ouden gevel behouden blijven.

Ook van andere gevels wordt het verlies gemeld.

Provinciale commissie te Groningen. — Provinciale Staten van Groningen hebben dezen zomer besloten tot de instelling van een provinciale commissie, welke belast zal zijn met het toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst.

Gedeputeerde Staten hebben thans tot leden dier commissie benoemd de heeren Mr. H. I. Schönfeld, burgemeester van Winschoten; Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteijn, burgemeester van Veendam; J. Vinhuizen, wethouder der gemeente Middelstum; J. van Aken de Waard, effectenhandelaar te Groningen en Jhr. W. G. Feith, jur. student te Groningen.

Het raadhuis te 's Heerenberg is een mooi gebouw uit het Gotische tijdvak, een der weinige uit dat tijdvak nog in die streek aanwezig. Herstelling is echter dringend noodig na de onoordeelkundige veranderingen, in den loop der jaren aangebracht, het verminken van de oorspronkelijke architectuur en bij den deplorabelen toestand, waarin het gebouw zich bevindt.

Een verzoek van het gemeentebestuur van Bergh om subsidie is krachtig gesteund door de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie, welke reeds in haar verslag van 1906 de aandacht vestigde op dit merkwaardige Gotische gebouw, afkomstig uit een tijdperk waaruit weinig raadhuisen in ons land meer aanwezig zijn.

Het Rijk besloot voor de herstelling een subsidie te geven van f9000, te verdeelen over 3 jaar. De kosten worden geraamd op f16,759.

Ged. Staten van Gelderland doen nu het voorstel aan Prov. Staten om, daar de gemeente Bergh noodlijdend is, een provinciale subsidie te verleenen, beloopende de helft van het nog ongedekte deel der kosten, alzoo tot een maximum van f3900.

N. R. Crt., 11 Nov. 1913.

De zeer oude Ned. Herv. Kerk te *Hengeloo* (C), die in 1400 reeds bestond en uit architectonisch oogpunt waarde bezit, wordt op zee onoordeelkundige wijze, zonder eenige deskundig toezicht, gerestaureerd. Werden voor 'n paar jaar ontdekte muurschilderingen overgewit, thans worden van buiten stukken muur uitgehakt, terwijl tufsteen door klinkersteen wordt vervangen om straks te worden bepleisterd.

N. R. Ct. 22 Aug. 1913.

Toren der Herv. kerk te Schillaard. — De kerk te Schillaard werd voor ongeveer 25 jaar afgebroken, waarbij echter de sierlijke toren behouden bleef. Deze is opgetrokken van gele Friesche baksteen met blokken zandsteen en is versierd met pilasters over twee derde der hoogte. Een zadeldak vormt de bekroning. De toren is waarschijnlijk in 1567 gebouwd. Er hangt een zeer oude klok in, gewijd aan de H. Maagd en door sommigen geacht uit de 14de eeuw te stammen.

De toren wordt niet voldoende onderhouden. Reeds is een gedeelte van het metselwerk aan den Zuidwest hoek afgescheurd en men vreest voor geheel verval, indien niet spoedig wordt ingegrepen. De toren vertegenwoordigt een in Friesland zeldzaam type. Eene uitvoerige beschrijving met afbeeldingen is opgenomen door den heer G. J. Veenstra in »De Bouwwereld» van 29 October 1913.

Kloostergang van den Dom te Utrecht. — Na het afwijzend advies van Gêd. Staten op het verzoek van kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente te Utrecht om subsidie voor de verbetering van den kloostergang van den Dom, hebben de rapporteurs een nader voorstel gedaan om f9000.— beschikbaar te stellen, nadat gebleken was dat vele Statenleden het afwijzend advies betreurden. De subsidie is daarna verleend.

Hofwijck te Voorburg als Huygensmuseum. — Het omstreeks 1640 door P. Post voor Huygens te Voorburg gebouwde buitenhuis liep in de laatste jaren telkens gevaar in handen van sloopers of bouwgrondexploitanten te zullen vallen. Op initiatief van de heeren L. J. M. Wertheim en dr. H. E. van Gelder hebben nu eenige Huygensvereerders eene vereeniging »Hofwijck» gesticht, die de buitenplaats gehuurd heeft met recht van koop, en die nu trachten zal de benodigde gelden voor aankoop en restauratie bijeen te brengen. Is dat gelukt, dan zal men het huis inrichten als in de dagen dat Constantijn de dichter-staatsman en Christiaan, zijn beroemde zoon, het bewoonden, en er samenbrengen wat er aan herinneringen aan hen nog te vinden is, ook hunne handschriften, brieven, instrumenten enz., opdat het museum tevens worde eene studiegelegenheid.

Reeds meermalen werd gewezen op het gevaar voor beschadiging bij het rechtstandig tegen de muren opstellen van oude grafzerken. O. a. bleek te Franeker duidelijk het hieraan verbonden nadeel. In verband hiermede moet gewaarschuwd worden tegen de volgende zinsnede in het laatste »Verslag in zake de kerkelijke archieven» van

Dr. G. A. Hulsebos: »Het is zeer aanbevelenswaard grafsteenen van beteekenis uit den vloer te lichten en tegen den muur te plaatsen of daarin te bevestigen, omdat zij daardoor voor afslijting bewaard worden.» Vooral tegenover de niet-deskundige kerkbesturen, voor wie dit verslag toch in hoofdzaak bestemd is, ware het gewenscht om er op te wijzen, dat het aldus opstellen gevaarlijk is voor het behoud der zerken, die na eenigen tijd soms gaan afschilveren. Indien de zerken teveel in een gangpad liggen, verplaatse men die naar een stiller gedeelte der kerk, doch late die in dezelfde ligging, waarop bij de keuze van het groeflager van de steen gerekend is. Eerst als er geen rustige plaats in de kerk te vinden is, besluite men tot het tegen of in den muur opstellen der zerken, doch dan als een noodmaatregel, omdat anders door het veelvuldig loopen over de zerken het beeldwerk wordt afgesleten en de zerken nog eerder verloren gaan.

Monumentenzorg in Indië. — Vroeger is reeds vermeld, dat de regeering besloten heeft om de jaarlijksche subsidie van f 9000, toegekend aan het Bataviaansch genootschap van kunsten en wetenschappen, met ingang van dit jaar te verhoogen met f 21,000 en alzoo te brengen op f 30,000. De »Java Bode» bericht nu nog het volgende:

Deze toeslag werd noodig geoordeeld om het genootschap in staat te stellen de zich voortdurend uitbreidende verzamelingen op het gebied der Javaansche archeologie en kunst naar behooren te beheeren en krachtig voort te gaan met zijn verdere, ook door de wetenschap in het buitenland zoozeer gewaardeerde werkzaamheden.

Het genootschap bezorgt namelijk de uitgave van een groot aantal geschriften. In dezelfde richting wenscht de regeering verder te gaan door de belangstelling in deze koloniën aan te wakkeren door middel van de instelling van een centraal lichaam, een wetenschappelijk instituut, hetwelk in den ruimsten zin werkzaam zal zijn in het belang van de organisatie van het wetenschappelijk onderzoek in Nederlandsch-Indië.

Verschillende regeeringsinstellingen houden zich thans bezig met een dergelijk onderzoek en eveneens particuliere vereenigingen. De bedoeling is nu door middel van het centraal wetenschappelijk instituut een meer vruchtbare samenwerking te doen ontstaan tusschen de verschillende instellingen, die zich daarmede bezig houden en de relaties met de instellingen van dien aard in het buitenland te bevorderen. De bestaande instellingen, zoowel de officieele als de particuliere, zullen zooveel mogelijk in het instituut vertegenwoordigd worden.

De nieuwe instelling zal gevestigd worden te Batavia en niet onder een der departementen van algemeen bestuur ressorteeren, doch rechtstreeks staan onder den gouverneur-generaal, die de leden benoemt.

De »Javasche Ct.» van 27 Juni bevat het besluit tot instelling van een oudheidkundigen dienst, ressorteerende onder het departement van onderwijs en eeredienst, aan welken zal zijn opgedragen de inventarisatie en, — in overleg met de hoofden van gewestelijk bestuur — het toezicht op de oudheden in Nederlandsch-Indië, zoowel op die van Hindoeschen

en Mohammedaanschen, als op die van Nederlandschen oorsprong, de beraming en uitvoering van maatregelen om die oudheden voor verder verval te behoeden, het doen van opnamen en opmetingen en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied.

Met betrekking tot den oudheidkundigen dienst worden Java en Madoera verdeeld in drie oudheidkundige afdelingen: a. West-Java, bestaande uit de residentieën Bantam, Preanger-Regentschappen en Cheribon; b. Midden Java, bestaande uit de residentieën Pekalongan, Semarang, Banjoemas, Kedoe, Djokjakarta en Soerakarta; c. Oost-Java, bestaande uit de residentieën Rembang, Soerabaja, Madioen, Kediri, Pasoeroean, Besoeki en Madoera.

Bij dezen dienst worden aangesteld: een chef op een bezoldiging van f600 tot f1000 's maands, een bouwkundige f500 tot f900, een adjunct-oudheidkundige f300 tot f800, een adjunct-bouwkundige f250 tot f750, een chef van het technisch personeel f250 tot f500, een bureau-assistent f100 tot f200 verder twee inlandsche teekenaars, een inlandsch schrijver en een oppasser.

N. R. Ct. 29 Juli 1913.

Personalia.

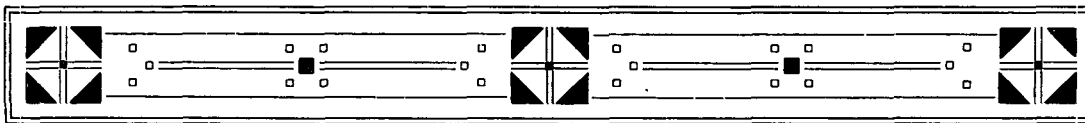
Jubilaeum van Jhr. de Stuers. — Den 20sten October bereikte ons medelid Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers zijn zeventigsten verjaardig en van allerlei zijden werd dien dag door vrienden en vereerders aan den jubilaris hulde gebracht voor zijn groote verdienste op velerlei gebied. Door den Bond werd hem een door den Heer Rol, leeraar van de Quellinusschool te Amsterdam, gecalligrafeerde oorkonde aangeboden van den volgenden inhoud:

In dankbare waardeering van de groote verdiensten op Oudheidkundig gebied van den schrijver van »Holland op zijn smalst», den baanbreker voor Monumentenzorg, den kunstlievenden Oud-Referendaris, den onvermoeiden strijder voor de Oudheidkundige belangen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, heeft de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in zijne algemeene vergadering van 3 Juli 1913 besloten, U, Jhr. Mr. Victor Eugene Louis de Stuers, te benoemen tot Eerlid.

Namens den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, enz.

Bij gelegenheid van zijn jubilaem verschenen in verschillende couranten en tijdschriften artikelen, gewijd aan het werkzaam leven van den jubilaris. Wij hebben hieraan thans niets toe te voegen als den wensch, dat aan Jhr. de Stuers moge gegeven zijn om spoedig weder de oude krachten te herwinnen en nog vele jaren zich te kunnen wijden aan het behoud van onze nationale monumentenschat.

De redactie van het Bulletin heeft eenige wijziging ondergaan door het bedanken van Dr. W. Martin. Zij bestaat thans uit Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, H. O. van Kerkwijk, secretaris, Jhr. H. Teding van Berkhout, Dr. A. W. Bijvanck, Dr. E. Haslinghuis, Mej. J. C. E. Peelen en Dr. W. Vogelsang.

MUSEUM-GIDSEN.

Nu de museum-commissie van den Bond ons binnenkort waarschijnlijk de verdere resultaten van haar arbeid zal voorzetten en ook de inrichting onzer musea daarbij ter sprake zal moeten brengen, zij het mij vergund op een punt de aandacht te vestigen, dat anders misschien uit het oog verloren wordt, en dat toch wel van belang is, omdat het ten nauwste samenhangt met datgene, wat van de musea de bedoeling is: het vruchtdragend bezoek.

Er valt, zonder twijfel, dáárover te discussieeren of »het bezoek" van »het publiek", zooals degenen onder ons, die met museum-beheer in nauwer aanraking komen, dat kennen, nu wel datgene is, wat gewenscht wordt, en zeker zou ik bereid gevonden worden instemming te betuigen met hen die afkeuren, dat bij museum-inrichting getracht zou worden dat soort bezoek in het gevele te komen. Maar aan den anderen kant is er toch ook te bedenken, dat onder dat bezoek, in qualiteit zoo weinig hoog aangeslagen, de ééne rechtvaardige kan worden gevonden wien ter wille allen mogen worden gespaard! Trouwens wie weet in hoevelen méér dan wij kunnen bevroeden onder die door onze grootere musea zeulende scharen een naar schoonheid hongerende ziel leeft, die recht op voedsel heeft?

Ik wil maar zeggen, dat een hoofdvraag bij het museumbeheer niet alleen moet zijn of men bezoekers krijgt, maar ook hoe, in welke gemoedsstemming zij weer vertrekken. Ieder van ons zal zelf de ervaring kennen van in wanhoop — of in doffe berusting — een museum te hebben verlaten, dat men hoopvol binnentrad. Geen van ons zal zich door één zoo'n ervaring hebben laten afschrikken, maar er zijn bij het groote, ongeschoolde publiek tallozen met wie dat wél het geval is.

De museum-inrichter kan daaraan veel doen: hij zorge voor rust en evenwicht: voor niet te volle, maar ook voor niet te leege wanden en kamers, waar ieder voorwerp op zichzelf goed te zien is, maar ook zijn plaats vervult in de structuur van het geheel. Dan voelt de bezoeker zich terstond behagelijk en is hij beter gedisponeerd om iets te hebben aan zijn bezoek. Voorts zorge hij voor logische opstelling, voor het volgen van een begrijpelijk systeem, zoodat de bezoeker niet telkens geplaatst wordt voor overgangen, die hij niet volgen kan en welker aard hij meestal niet bij machte is te benaderen. Ten slotte zij overal zoo duidelijk mogelijk de beschrijving of aanduiding der tentoongestelde voorwerpen aangebracht. Voor het groot getal der bezoekers komen eerst daarna de korte catalogi, die niet duur mogen zijn en ten slotte de wetenschappelijke, welke door slechts weinigen gekocht worden.

Toch, hoezeer verzorgd al deze zaken mogen zijn, — de wenschelijkheid ervan is vrijwel algemeen erkend, — toch is het museum-bezoek niet wat het wezen kon en wezen moet. Er wordt doelloos rondgelopen, niet gekeken naar hetgeen juist wel gezien

moest worden, onnoodige aandacht besteed aan hetgeen deze eigenlijk niet waard is, en dat terwijl toch gezorgd is, dat het eerste een eereplaats heeft en het tweede slechts een bescheiden plekje! En hoevele bezoekers kennen geen maat! Er zijn er die met Jobs-geduld elk catalogusnummer opzoeken, en zoo door de boomen het bosch niet zien, totdat zij, bemerkende, dat zij zoo niet klaar komen, tot het andere uiterste overslaan en in min of meer gestrekten draf de rest van het museum »doen».

In onze kleinere plaatselijke musea is dat nog zoo erg niet, omdat die meestal wel te overzien zijn binnen het bestek van een gemiddeld museum-bezoek, maar in de grootere en in de rijksmusea is het dat wel.

Is daartegen nu niets te doen? Is er geen mogelijkheid voor de museum-directies om ook aan het ondeskundig publiek, aan hen die komen uit algemeene belangstelling, laat het zijn zelfs uit een toevallige gril, zoodanige leiding te geven, dat het gebracht bezoek aan het museum voor hen eenige waarde houdt?

Dat die mogelijkheid ligt in de richting der persoonlijke rondleiding zal ieder begrijpen, die wel eens of zulk een rondleiding hebben genoten of de erkentelijkheid hebben ervaren van bezoekers die zij zelve rondleiden mochten. Maar de groote moeilijkheid is deze, dat het van onze museum-beheerders en hun wetenschappelijk gevormde ambtenaren niet te vergen is, zoodanige rondleiding geregeld te doen. Niet echter omdat zij daarvoor te goed zouden zijn, wel omdat er zooveel ander noodzakelijk werk daardoor ongedaan zou moeten blijven. Trouwens ook het rondleiden is niet ieders werk. Hij die het op zich neemt moet niet van elk ding alles aan zijn volgers willen verhalen, al zal hij in staat moeten zijn om het desgevraagd te kunnen doen. Hij moet de groote lijnen aanwijzen en die demonstreeren aan de beste voorbeelden. Men zal daarom aan den eisch van wetenschappelijke vorming moeten vasthouden.

Maar hoe dan? Ik zou, zonder nog direct daarin de oplossing te willen zien, de aandacht willen vragen voor het instituut der officieele museum-gidsen, dat zich sedert enkele jaren in de groote Engelsche musea ontwikkelt. En dat naar aanleiding van een kleine brochure, waarop de heer J. C. J. Drucker mijn aandacht vestigde en welke in Juli van dit jaar door Lord Sudeley is uitgegeven en verspreid onder den titel: *The Public Utility of Museums*.

Deze brochure is eigenlijk niet anders dan een herdruk van tal van artikelen in de *Times* en andere bladen en van de discussies in het Hoogerhuis, sedert 1910, hoofdzakelijk door den samensteller geschreven en, wat de laatste betreft, ingeleid. Het zij mij vergund van het eerste artikel van Lord Sudeley, dat 9 Oct. 1910 voor de *Times* geschreven werd, met aanhaling van enkele zinsneden, een overzicht te geven. Na te hebben opgemerkt, dat volgens algemeen gevoelen ongeveer $\frac{3}{5}$ »of those who visit and wander aimlessly about our museums» zoo weinig belangstelling toonen, stelt hij de vraag: »is it not due to the absence of facilities being afforded, so that the average visitor may easily obtain information and interesting guidance?» Immers, zoo vervolgt hij: »to the expert, collector, or historian, nothing could be better than the guide-books to the well arranged

and carefully marked objects; but to the average, though intelligent, visitor, who has no special knowledge, the book and the bare number on the catalogue fail to arouse great curiosity or to convey interest or information. — We have now most magnificent museums and galleries, splendidly stocked we have at the head of them an unusually brilliant set of men, with most competent staffs. These gentlemen are always most courteous and desirous of explaining any question of difficulty that may arise if specially asked to do so, but naturally their duties are heavy and this is not their work."

En in die musea zijn door deze menschen de allerbelangrijkste zaken tezamen gebracht: »amongst this glorious array of endless subjects, so well placed with such infinite care and trouble the average visitor wanders without the slightest knowledge that he is passing by treasures of the greatest interest."

De schrijver meent, dat ten behoeve dezer bezoekers »a race of intelligent »guide demonstrators" ought to be set on foot." »Such »guide demonstrators", zoo vervolgt hij, »should of course not be of the usual race of »parrot guides", but must be intelligent people of either sex attached to the staff, proved thoroughly competent after proper examination, to explain in a pleasant manner the history, value and matters of interest connected with each specimen."

De schrijver meent, dat voor deze gidsen, die een vast te stellen honorarium van het publiek zouden moeten ontvangen, voor individueele leiding, of voor leiding van groepen, een ruim arbeidsveld en een behoorlijke verdienste gewaarborgd zou zijn.

Geheel onafhankelijk van hem schreef op denzelfden dag Dr. Walsh aan de *Times* over de wenschelijkheid van méér leiding in de Kew-gardens, en de redactie meende voor de zaak de aandacht te moeten vragen. En practisch als altijd wordt de vraag naar de mogelijkheid van de »guide demonstrators" beantwoord met de opmerking: »The only way to put that to the test is to try it."

Een der afdelingsbestuurders van het South Kensington Museum, Wyndham R. Dunstan, wees reeds terstond op een instelling door het *Imperial Institute* in het leven geroepen, waardoor in de coloniale afdeeling op één middag per week door de deskundige ambtenaren rondleidingen met voorlichting worden georganiseerd, welke zich in groote belangstelling verheugen.

Van verschillende kanten werd instemming betuigd, gewezen werd ook op de in het Metropolitan Museum te New-York en in het museum te Boston reeds toegepaste »expert guidance", kosteloos voor scholen, tegen kleine vergoeding voor particulieren. De zaak is ten slotte ook in het Hoogerhuis ter sprake gebracht en door de regeering met sympathie in overweging genomen. Intusschen hebben enkele groote musea de aansporing van de *Times* gevolgd en een proef met officieele, deskundige gidsen genomen. Het zijn de Royal Botanic Gardens te Kew, door welke 's morgens te 11.30 en 's middags te 3 uur (des zomers te 5 uur) een rondgang wordt gemaakt, welke elken dag een ander deel van tuinen en musea bezoekt zoodat in een week alles is behandeld. De gids is een daarvoor geëxamineerd persoon, terwijl een knecht medegaat voor het ontvangen der bijdragen en het handhaven van de orde.

Ook het Natural History Museum heeft een officieele gids aangesteld, die gratis rondleidt, terwijl ten slotte het Britsch Museum dat eveneens heeft gedaan. Ten einde een denkbeeld te geven van het werk neem ik het programma van het laatste hier geheel over, ook al is deze regeling nog niet definitief:

An **Official Guide**, Cecil Hallett, B.A., has been appointed by the Trustees of the British Museum to conduct parties of Visitors round the Collections. **No charge** is made for his services, and no gratuities are to be offered.

The Guide starts from the **Entrance Hall** at **12 noon** and **3 p.m.** daily, except on Sundays. Each tour lasts about an hour, and the Museum is divided into sections, which are taken respectively at the times mentioned below. The time table and tours are subject to revision from time to time. On Bank Holidays the tours will be of a general nature.

Time Table.

	Mornings, 12 noon to 1 p.m.	Afternoons, 3 to 4 p.m.
MONDAY }	Greek and Roman Life.— Tana- gra Figures, Vases, Bronzes, Jewellery.	Pottery, Porcelain, Glass, Oriental and European.
TUESDAY }	The Middle Ages. — Armour, Ivories, Enamels, Clocks and Watches, Plate and Jewellery.	Ancient Egypt. — The Har- vest of the Tombs. The Mummies.
WEDNESDAY }	Ancient Rome. The Roman Sculptures. The Romans in Britain. The Anglo-Saxons.	Prehistoric Europe. — Stone Age, Bronze Age, Iron Age.
THURSDAY }	The Egyptian Sculptures. The Papyri. The Rosette Stone.	Assyria and Babylon. — The Nineveh Sculptures. The Cuneiform Inscriptions.
FRIDAY }	The Greek Sculptures, in- cluding the Elgin Marbles.	Books before Printing. — The Codex Alexandrinus. Illu- minations, Historic Docu- ments, Magna Charta.
SATURDAY }	The Coming of the Printing Press. The First Bibles. Famous Books. Relics of Great Authors.	General Tour of Principal Objects of Interest in the Museum.

The Guide's services can also be obtained, without charge, by special parties at other hours than 12 and 3, but four days' notice at least should be given. Application should be made either verbally

to the Chief Messenger in the Entrance Hall, or by letter to the Director of the British Museum, Bloomsbury, W.C. Parties of less than six or more than thirty persons cannot be accepted without written application to the Director. Children below the age of eight years cannot be included in the parties.

Ik wil nog niet beweren, dat wij dit voorbeeld terstond moeten volgen: de verhoudingen onzer musea zijn anders dan die der Engelsche. Maar toch is de zaak wel der overweging waard en ik geloof dat het op den weg onzer stellingen-commissie ligt om ook dit punt op haar programma te plaatsen.

Als bewijs trouwens dat reeds eenigszins de gedachte aan deze soort museumleiding ten onzent ingang gevonden heeft moge hier nog vermeld worden, dat sedert ongeveer anderhalf jaar in het Rijksmuseum te Amsterdam gelegenheid is zich te laten leiden door een door de Hoofddirectie daarvoor bekwaam geachten gids, tegen vergoeding. De band met de directie is geen officieele, en, ofschoon dit dus wel als een eerste stap in de door mij bedoelde richting opgevat kan worden, de instelling is toch ook principieel nog eene andere dan zooals enkele Engelsche musea haar nu kennen.

Volledigheidshalve ten slotte vermeld ik nog, dat naast de rondleiding ook het houden van voorbereidende lezingen een middel is dat in de richting van vruchtbaar-making van het bezoek werken kan en dat dan ook inderdaad toegepast wordt.

H. E. VAN GELDER.

MAURITSHUIS.

Onze laatste mededeelingen omtrent het Mauritshuis besloten wij met de toezegging van een bericht over de nieuwe aanwinsten: de diptiek van Barth. Bruyn, het legaat v. Pallandt v. Eerde en een bruikleen van Gravin Sparre te Stockholm.

Het tweeluik van Bartholomeus Bruyn dankt het Mauritshuis aan de testamentaire beschikking van wijlen den sympathieken kunstliefhebber Exc. R. W. J. Baron van Pabst van Bingerden te 's-Gravenhage, die deze schilderij, door hem jaren geleden op den zolder van het kasteel Bingerden gevonden, aan het Koninklijk Kabinet van Schilderijen legateerde.

Het is een merkwaardig kunstwerk, niet zoozeer om zijn gaafheid — want het had (blijkens de fotografieën, vóór de restauratie genomen en thans tevens in het Mauritshuis aanwezig) veel geleden — maar vooral om den invloed van Rafaël's kunst, die uit de Lucretia, buiten op een der deuren geschilderd, blijkt. In die figuur toch is gelijk reeds door Firmenich Richartz is opgemerkt¹⁾, door Bruyn het eerst het principe van het contrapost toegepast in aansluiting aan de Galathea van Rafaël. Daar het tweeluik gedateerd is (1529), is het een bijdrage van beteekenis tot de kennis van de ontwikkeling van het italianisme in Noordwest-Europa in het begin der zestiende eeuw. Het vastleggen van dergelijke kunstwerken in musea is van groot belang.

1) Thieme-Becker, Allgemeines Künstlerlexikon V, 156.

Ook uit esthetisch oogpunt mag de aanwinst van het tweeluik gelukkig heeten: de twee portretten, op de binnenzijden der paneelen afgebeeld, zijn krachtig van expressie en aangenaam van koloriet.

Op het linksche der twee paneelen, die in de oorspronkelijke laat-gotische lijsten zijn gevat en met het oorspronkelijke gotisch ijzeren knipje kunnen worden gesloten, is de man afgebeeld, op het rechtsche de vrouw. Beide portretten zijn halffiguren, staande achter

G. Dou, Bellenblazer. Verzameling van Gravin Sparre te Stockholm.

een balustrade. Links en rechts van ieder is een dubbel wapen afgebeeld. Van deze wapens, die zijn gefacsimileerd in den eerstdaags verschijnenden nieuwen druk van den »Catalogue Raisonné» van het Mauritshuis, is er één het wapen van Rolinxwerth¹⁾ en men neemt derhalve reeds sedert de tentoonstelling van oude kunst in Pulchri Studio in 1890 (waar de schilderij onder No. 22 van den catalogus beschreven is) aan, dat de afgebeelden een Rolinxwerth en zijn vrouw zijn. Het zou (blijkens notities van den erflater) kunnen zijn Melchior von Rolinxwerth, raadsheer te Keulen, gehuwd met Ursula Sudermann en overleden te Keulen den 29^{en} Februari 1568.

De man draagt een zwarte muts en een zwarten mantel met bont bezet. Aan de linkerhand draagt hij twee ringen, in de rechter houdt hij een glas. Boven zijn hoofd op een bruinen achtergrond staat zijn leeftijd: 34, en ter weerszijden van het hoofd leest men het jaartal 1529.

1) Van de beide wapens rechts van het hoofd van den man was het linksche dusdanig beschadigd, dat er niets meer op te zien viel. Daarom heeft de schilderijhersteller Hauser het indertijd met effen donkergroen ingevuld.

De vrouw heeft een zwart mutsje op, met een witten doek erover, en draagt een brokaten keurslijf en een zwart gewaad met bont gevoerd, een gouden ceintuur en een zwaren dubbelen gouden keten. Om haar hals hangt een kostbaar stuk goudsmidswerk, een medaljon, dat ook voorkomt op een damesportret in de Ermitage te St. Petersburg (cat. 1895, No. 471). In de rechterhand, waaraan drie ringen prijken, houdt zij twee roode anjers, in de linker, waarvan drie vingers met ringen voorzien zijn, een handschoen. Boven het hoofd op den achtergrond leest men haar leeftijd: 28, en ter weerszijden het jaartal 1529.

De Lucretia, op de achterzijde van het vrouweportret geschilderd, is eveneens een halffiguur, staande achter een balustrade, tegen een donkeren grijs-groenen achtergrond. Het lichaam is slechts bekleed met een witten doek, die een been en een schouder bedekt.

Uit de nalatenschap van het zoo vroeg gestorven lid der Eerste Kamer, wijlen Baron van Pallandt van Eerde, mocht het Mauritshuis twee zeventiend' eeuwsche schilderijen ontvangen: een werk van Pauwel de Vos en een, dat aan Ludolf de Jongh moet worden toegeschreven.

Van den Vlaming Pauwel de Vos bezat het Mauritshuis reeds de bekende groote hertenjacht. De thans verworven schilderij vertoont twee uitstekend geschilderde wit met bruin gevlekte jachthonden, die patrijzen opjagen. Het vooral om zijn decoratief effect belangrijke schilderij vond een plaats in dezelfde zaal, waar de Vos' Hertenjacht hangt.

Aan Jan Both was door Baron van Pallandt toegeschreven het schilderij met een jachtgezelschap in de bergen, dat ik op naam van Ludolf de Jongh heb meenen te mogen catalogiseeren. In de eerste plaats toch bleek de handteekening »J. Both" niet echt. Voorts zijn de rossig-bruine rotswanden coloristisch even na aan Cuyp verwant als dergelijke partijen op werken van Ludolf de Jongh, en eindelijk herinnert de combinatie van blauw, geel en rood in de figuren opvallend aan Ludolf de Jongh's meesterwerk, het interieur in de collectie van Dr. Hofstede de Groot.

Door laatstgenoemden en ook door eenige andere vakgenooten werd ik in mijn overtuiging gesterkt.

Na deze aanwinsten valt nog te vermelden het schilderijtje van Gerrit Dou, dat wij hier, omdat het een tijdelijke aanwinst geldt, eerder meenden te moeten afbeelden dan die schilderijen, die Rijks-eigendom zijn geworden. Het bellenblazertje, door de eigenaresse, Gravin Sparre te Stockholm, welwillend in bruikleen afgestaan, is een uiterst gesoigneerd werk van omstreeks 1645, o. a. reeds bekend uit den Inventaire Général van Granberg, die het afbeeldt in deel II, blz. 56, en het beschrijft in deel I, No. 94. De mand en de kalebas behooren tot de bij Dou's kluzenaars-tafreelen geregeld voorkomende accessoires, evenals de rechts boven afgebeelde zandlooper en schedel. Het geheel is als »vanitas" op te vatten.

W. MARTIN.

OUDE NOORD-NEDERLANDSCHE MAJOLIKA.

In den vierden jaargang van dit Bulletin (blz. 124 v.v.) heeft Dr. A. Pit in een artikeltje over aanwinsten van het Nederlandsch Museum een aantal schotelfragmenten en apothekerspotjes besproken, die in Delft en Middelburg waren opgegraven en die te beschouwen waren als vertegenwoordigers van een vroege Noord-Nederlandsche majolika, als onmiddellijke voorloopers van ons Delftsch. De uitgave van Havard's *Céramique Hollandaise* in 1909 was hem een aanleiding tot een bredere bespreking van de schotelfragmenten in het tijdschrift *Oud-Holland* (deel 27, blz. 133, met afbeeldingen). Sinds dien zijn er nieuwe vondsten te vermelden. In Keulen bezit namelijk sedert korten tijd

Afb. I. Schotel in het Kunstgewerbe-Museum te Keulen.

het Kunstgewerbe-Museum een aantal apothekerspotjes, die in die stad zijn opgegraven, maar die geheel en al van dezelfde soort zijn als de bovengenoemde van het Nederlandsch Museum. Voorts een schotel die met slechts een enkele aanvulling is saamgelijmd uit grote scherven, welke opgegraven zijn in de Zeppelinstrasse, bij de plaats, waar indertijd het in 1606 gebouwde Olivenkloster heeft gestaan. Op dezen schotel, dien afbeelding I weergeeft, is de Madonna met het Kind, in stralenkrans, op dezelfde wijze weergegeven als op het bekende schotelfragment in het Nederlandsch Museum (afb. II). Naast deze stukken vindt men in het genoemde Kunstgewerbe-Museum nog een zevental schotels tentoongesteld, die grootendeels gerestaureerd zijn, maar waaronder zich ook een enkel nog bijna geheel gaaf exemplaar bevindt, en die alle in Keulen zijn gevonden. Het lijkt mij voor de kennis van de voorloopers van ons Delftsch aardewerk, welke ons nog slechts in weinige exemplaren bekend zijn, niet geheel onbelangrijk deze Keulsche schotels en potjes een oogenblik te vergelijken met de stukken die het Nederlandsch Museum bezit ¹⁾.

De Keulsche apothekerspotjes zijn — als boven gezegd — van eenzelfde makelij

1) Dr. M. Creutz, de Directeur van het Kunstgewerbe-Museum te Keulen, kondigde deze pas-verworven stukken kort aan in »Cölnischer Kunstgewerbe-Verein, XXII. Jahresbericht des Kunstgewerbe-Museums der Stadt Cöln", blz. 20, met afbeeldingen.

als de Amsterdamsche. Zij vertoonen ook dezelfde kleuren, terwijl er bovendien één effen licht-grijsblauw en één wit is.

De twee Madonnaschotels komen geheel overeen in compositie en teekening, vooral ook in de eigenaardige manier, waarop het hoofd van de Madonna geschaduwd is. Alleen in de binnenteekening van het naakt merken we kleine verschillen op. Ook de kleuren van beide schotels zijn niet dezelfde, maar het palet van het Keulsche exemplaar is toch hetzelfde dat afwisselend alle bekende Nederlandsche stukken vertoonen. Blauw zijn de mantels der beide Madonna's, beide met een gelen zoom afgezet en wit tot blauw zijn de hoofddoeken. Het kleedje van het Christuskind op den Keulschen schotel is paars, dat op den Amsterdamschen groen. In de haren en gezichtschatuwing en in de stralenkrans om de Madonna vertoont de Keulsche schotel veel oranjebruin, terwijl de lichtkransen om de hoofden en de gewaadzoomen geel zijn. Op het exemplaar in het Nederlandsch museum is dat alles met nog een der cirkels op den rand van den schotel geel, oranjegeel ¹⁾). Het blauwe veld met witte sterbloemetjes, dat, door cirkels in tweeën gedeeld, de Madonna op den Keulschen schotel omringt, feitelijk een patroon van blauwe en witte ruitjes, is, zooals ook Dr. Creutz heeft opgemerkt, een herinnering te meer aan de afkomst van deze majolika d. w. z. aan de majolika die op onze vroeg-Nederlandsche grooten invloed heeft gehad, die van Faëenza. Dit ornament, dat op 5 van de 8 schotels, deels in blauw en wit, deels in groen, geel of bruin, en wit voorkomt, vinden we, behalve op een in Holland opgegraven klein fragment in het Nederlandsch Museum, op een schotel, die dit museum dezer dagen uit particulier bezit ten geschenke heeft gekregen, en eveneens op een paar andere schotels in particuliere verzamelingen en in het Kunstgewerbe-Museum in Hamburg. Ook de versiering van blauwe schuine strepen op de randen van bijna al deze schotels kennen we reeds van andere stukken.

Na het bovengezegde en naast de afbeeldingen is het niet noodig de schotels stuk voor stuk te bespreken. De kleuren zijn in het kort: wit fond, waarop blauw, geel, oranjebruin en groen. De sterbloemetjes of ruitjes zijn, als gezegd, deels wit op blauw fond, deels een ruitjespatroon van wit, blauw en geel of oranjebruin (afb. IVe). Eén bordje dat niet hierbij is afgebeeld, is geheel met witte sterbloemetjes op blauw fond bedekt, op dezelfde wijze als bovengenoemde nieuwe aanwinst van het Nederlandsch Museum.

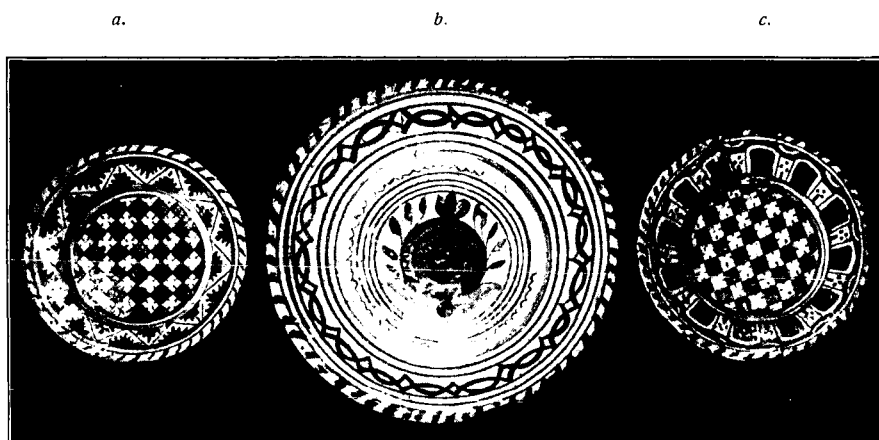

Afb. II. Schotelfragment in het Nederlandsch Museum.

1) Afb. I geeft juister dan afb. II de verhouding der kleuren weer, daar de gele heiligenkransen en mantelzoomen daar lichter zijn dan de blauwe mantel en de oranjebruine stralenkransen. Het geel van het schotelfragment is op de afbeelding te donker, de blauwe mantel is te licht.

Heel veel belangrijks, wat het ornament aangaat, leveren de Keulsche schotels niet op. De versiering van het middelvlak met een lossen bloemtak (afb. III *b* en IV *d*) is ons uit de Italiaansche ceramiek bekend. Het ornament van het middelvlak van den schotel op afbeelding IV *f* vinden we precies zoo op aardewerk uit Faëenza. Trouwens ook op Nederlandsche schotels kennen we dezelfde en verwante ornamenten.

Wat nu de dateering van de schotels in het Keulsche museum betreft, daartoe kan ik slechts een zwakke poging wagen. We nemen aan dat de Nederlandsche en de Keulsche vondsten tot één groep behooren. Maar binnen dien groep lijkt het mij waarschijnlijk dat de Keulsche schotels van iets later datum zijn dan de oudste schotel-fragmenten in het Nederlandsch Museum. Dat het Haarlemsch-Amsterdamsche potje van 1610 in laatstgenoemde verzameling een oranjeappel-versiering vertoont, een, naar het schijnt, geliefkoosd ornament van de plateelbakkers in het begin van de 17de eeuw,

Afb. III. Schotels in het Kunstgewerbe-Museum te Keulen.

dat ook op tegels uit dien tijd is te vinden, mag hier met het oog op den schotel op afbeelding III *b* wel even worden aangestipt. Verder treft ons vooral de overeenkomst van het blauw en het reeds heldere, maar toch nog niet geheel heldere wit — men ziet er roomkleurige spikkeltjes in — en speciaal van het reeds glanzige, men zou haast zeggen, vettige email bij de Keulsche schotels en bij genoemde tegels. Geheel verschillend is voorts de kleur van het loodglazuur aan de achterzijde der Keulsche stukken en bij de in Holland gevonden vroegste schotel-fragmenten. Immers gebruikten de makers van deze vroege Nederlandsche majolika voor de achterzijde nog steeds loodglazuur, terwijl de voorzijde reeds met tinglazuur bedekt werd. Dat loodglazuur nu is bij de vroegste exemplaren rosbruinachtig of groenachtig tot zwartiggrauw, terwijl de stukken in het Keulsche Kunstgewerbe-Museum een min of meer roomkleurige keerzijde vertoonen. Aangezien het loodglazuur natuurlijk doorzichtig is, hangt de kleur van het glazuur ook ten deele af van de aarde, die er door heen schijnt. En deze is bij de Keulsche schotels

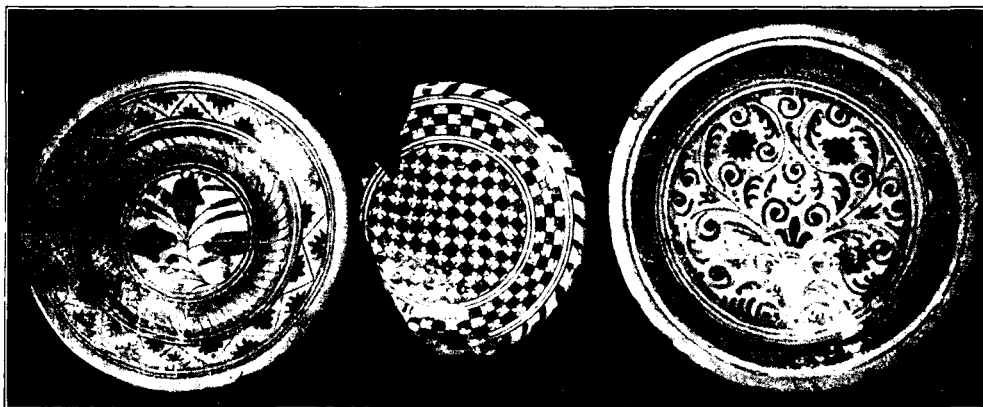
reeds veel witter of liever roomkleuriger dan bij de oudste Nederlandsche stukken. Ook hieruit mogen we dus naar alle waarschijnlijkheid tot een jongeren datum besluiten. Verder kan ook de toepassing van losse bloemtakken als medaillonvulling der schotels m. i. op de mogelijkheid, dat we hier een later maaksel voor ons hebben, wijzen. Dateeren naar het ornament kunnen we echter niet, daar de motieven, zooals we reeds boven hebben besproken, eigenaardigerwijze op veel oudere Italiaansche ornamenten teruggaan en dus feitelijk niet dateerbaar zijn.

Zouden we dus voor de Keulsche schotels kunnen aannemen dat ze een jonger fabrikaat vertegenwoordigen dan bijv. het schotelfragment met de Madonna in het Nederlandsch Museum, het noemen van dezen schotel herinnert er ons aan dat de overeenkomst tusschen de twee Madonnaschotels de Rijnsche en de Nederlandsche stukken weer tot elkaar brengt. Toch is het zeer goed mogelijk dat men op een dergelijke soort

d.

e.

f.

Afb. IV. Schotels in het Kunstgewerbe-Museum te Keulen.

van sierschotels geruimen tijd hetzelfde onderwerp op dezelfde wijze heeft voorgesteld, terwijl intusschen aardsoort en email reeds van betere kwaliteit waren geworden.

Iets jonger, hoewel behoorend tot dezelfde groep, zou ik de Keulsche schotels dus willen noemen, maar ik geef dit slechts als een gissing, vooral omdat er onder de schotels in het Nederlandsch Museum, die zeker van later datum zijn, ook voorkomen, die van rossige aarde zijn gemaakt en groenachtig glazuur vertoonen. Maar die aarde is dan egaal rossig en niet meer van zoo ongelijke samenstelling als bijv. die van ons Madonnaschotelfragment.

Ten slotte zij opgemerkt dat ik de Keulsche en de Nederlandsche schotels slechts tamelijk vluchtig heb kunnen vergelijken. Een bezoek aan het Keulsche museum met het doel de stukken nauwkeurig te bekijken, moest door omstandigheden zeer kort zijn. In een nog zoo onzekere kwestie als deze betreffende de vroegste Nederlandsche majolika zou men de stukken rustig naast elkaar moeten kunnen leggen of althans zich door een

herhaald bezoek aan beide collecties van de juistheid van zijn vermoedens moeten kunnen overtuigen. Maar de bedoeling van dit artikeltje is eigenlijk voornamelijk, de aandacht op deze nieuwe vondsten te vestigen, in de hoop dat er eenmaal meer zekerheid omtrent de voorloopers van ons Delftsch zal kunnen worden verkregen. Mogelijk brengen dan nieuwe opgravingen nog meer licht. Bij mijn poging tot vergelijking der Keulsche en Amsterdamsche schotels heeft intusschen een mij welwillend afgestane scherf uit de Keulsche vondsten goede diensten bewezen.

Waar stond nu de fabriek of waar stonden de fabrieken, waar deze majolika werd vervaardigd? In Delft, waar schotels zijn opgegraven? Of in Haarlem? Zoolang ons alleen van Haarlem bekend is dat er in zoo vroegen tijd plateelbakkerijen te vinden waren, zouden we misschien nog het best deze vroege Noord-Nederlandsche majolika Haarlemsch aardewerk kunnen noemen.

ELISABETH NEURDENBURG.

NEDERLANDERS IN DE »GROTTE».

Bredero schrijft in het leven van Karel van Mander: Hij heeft de voorste geweest die te Romen de grotten wederomme ghevonden heeft, veel onder de aarde conterfeytende, als ook veel andere dingen, meest alle de antiquiteyten, slijgtelijck alles wat men voor vreemt bedenken kon.

Reeds eenige regels vroeger had hij vermeld: »makende grootessen, daer in seer wel ervaren zijnde.»

Dit is Dr. A. Weege niet ontgaan toen hij er de bevestiging van vond in de lange gang van Nero's gouden huis, waar hij onder andere namen las: Carlo van der Mandere van Muilebek 1574. De eerste, dat heeft Hymans reeds terecht opgemerkt, was hij niet. Andere waren hem voorgegaan niet alleen in het eind der 16de en het begin der 15de eeuw, maar ook nog kort van te voren. Toch heeft hij misschien kunnen meenen dat er sinds lang niemand in was geweest.

Ik neem hier van den Heer Weege alle namen van Nederlanders over om ze voor onze geschiedvorschers toegankelijker te maken, dan zij in het »Jahrbuch des Archaeologischen Instituts» XXVIII, 1913, S. 146—148, Abb. 6 en Taf. 16 B, zijn, zonder daarbij zijn toelichtingen geheel af te schrijven.

Thomas van der A 1576.

Gabrielus Anto . . van Zierixzee. (Het is jammer dat de Heer Weege den naam volgens de letter geeft, niet volgens de plaats. Stonden deze beide namen soms naast elkander, dan had ik willen vragen of de eerste niet Thomas van Ziricksee kon zijn, dien Van Mander, Tab. 161 B, onder de leerlingen van Frans Floris vermeldt).

Hieronimo Coich da Bergamo. (Het vermoeden van Dr. Weege, dat wij met Hieronymus Cock te doen hebben, ligt wel voor de hand, maar voor *da Bergamo* zoek ik dan te vergeefs een verklaring).

Hans van Deventer.

Jan Gaeg van Venlo.

Hubrecht Goltz, schilder van Autorft 1559 (Taf. 16 B).

Hubrecht Goltz, schilder t Antwerpen 1575. (Belangrijk is vooral de tweede handteekening daar wij niet wisten dat Hubert Goltzius, de geleerde kunstenaar, in 1575 weer te Antwerpen woonde en nogmaals naar Rome is gegaan).

Hylbrath (Abb. 6).

Cornelis Loots van Me...

Carlo van der Mandere van Muilebek 1574.

Charles Mechlen 1558.

Hans van Mechlen 1550. (Het vermoeden van Dr. Weege dat wij met Jan van Mechelen te doen zouden hebben, die eerst in 1609 meester in het gild te Antwerpen werd en in 1620 stierf, lijkt mij om die jaartallen onaannemelijk).

..... Zazzio (?) van Mechgele 1501.

..... van Mechgele 1550.

..... van Mechgele 1550.

..... aus Mechlen 1558.

Michiel 1576. (De vraag van Dr. Weege of dit ook Lodewijck Michiel kan wezen, de schilder, die omstreeks 1675 in Den Haag werkte, moet stellig ontkennend worden beantwoord. Blijkbaar is Michiel geen van, maar een voornaam en wij hebben geen enkele reden aan te nemen dat Lodewijck Michiel meer dan een eeuw oud werd. Bij Van Mander worden twee Michiels genoemd, die in aanmerking komen. Michiel Coexie was langen tijd in Italië, maar aangezien hij reeds in 1477 geboren was moet hij toch, dunkt mij, al is hij dan 95 jaar oud geworden, toch vóór zijn 79ste naar de Nederlanden teruggekeerd zijn, zal hij er de belangrijke werken hebben gemaakt, die Van Mander vermeldt. Michiel de Gast echter, in 1558 te Antwerpen in het gild opgenomen, die »veel ruinen in Room naar 't leven" schilderde »welcke dingen hij ook veel teyckende met ander zijn inventiën" kan misschien weer te Rome zijn geweest, al geeft het zeker te denken, dat ook hij reeds in 1538 een contract in Italië afsloot).

Hans Mont (Abb. 6). (De Heer Weege wees er reeds op dat deze Jan of Hans Mont, de beeldhouwer, met Van Mander bevriend was. Zijn naam staat zoo met dien van Hans Smelris te zamen, dat ook hij wel in 1574 in de *grotten* zal zijn doorgedrongen, waarschijnlijk dan met dezelfde partij als Van Mander, waarbij ook Johannes Stradanus kan geweest zijn. Er hoorde zeker eenige durf toe en het is volstrekt niet onmogelijk dat zij niet geweten hebben dat pas nog in 1571 een fransche schilder, uit Parijs, Laurens Bachel hen was voorgegaan).

Hans Smelris van Brussel 1574 (Abb. 6),

Hans Verstrate (Johannes Stradanus).

Theo Amsteridamus. (Allicht Dirck Barends van Amsterdam, Theodoricus Bernardi, zooals hij zich teekende. Hij was zeven jaar in Italië van 1555 tot 1562 en kan dus tot

die Nederlanders behoord hebben, die in 1558 of 1559 in die onderaardsche zalen zijn doorgedrongen. »Letterkondigh, Latinist en wel gheleerd» zullen hem deze dingen niet minder dan Goltzius aangetrokken hebben. Wie weet zijn zij samen gegaan).

Al is het volstrekt niet noodzakelijk dat al deze namen die van kunstenaars zijn, het is wel aan te nemen dat zij het vooral zijn geweest, die voor deze overblijfselen der oudheid de meeste belangstelling hebben getoond.

J. SIX.

ONBEKENDE SCHILDERS.

I.

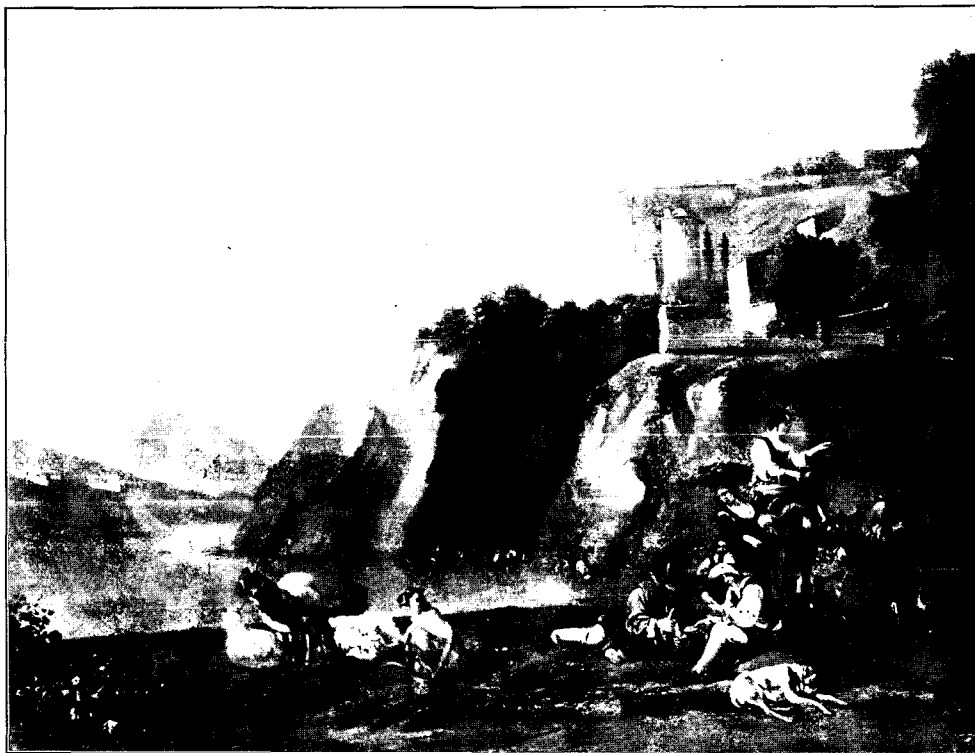
JAN VAN AKEN, ABRAHAM REMMERS, GORT, BOUMAN, WITTIG.

In de archivalia komen onophoudelijk namen van kunstenaars voor, van wie werken alleen bij overlevering of in het geheel niet bekend zijn; maar evenzoo geschiedt het ook, dat hier of daar een schilderstuk opduikt, onderteekend met een naam, die ons tot dusver geheel vreemd was. Van de vijf hierboven genoemde namen zijn er drie, welke men in lexica en biografische werken vergeefs zoeken zal. Alleen van de schilders Jan van Aken en Abraham Remmers wisten we reeds iets meer, daar de eerste als graveur bekend is en de laatste tot tweemaal toe als een flauwe komeet aan den troebelen hemel der kunstveilingen is verschenen, om echter tot tweemaal toe weder in het duister te verdwijnen. Ook over de verdiensten van deze meesters kon dus geen juist en volledig oordeel gevormd worden, zoolang geen schilderwerk van hun hand was aan te wijzen.

Men is er aan gewoon geraakt, dat juist in Italië telkens en telkens namen van meesters voorkomen, die in hun tijd vermaard en gevierd waren, doch van wier bekwaamheid thans geen enkel werk meer getuigenis aflegt. Minder normaal schijnt het echter, dat ook het omgekeerde het geval is en dat uit Italië nog schilderijen van Nederlandsche meesters voor den dag komen, die ons van elders volkomen vreemd zijn. Als men toch op zulke zonderlingheden wenschte jacht te maken, zou men het eerst den internationalen kunsthandel tot terrein van onderzoek kiezen, maar zeker niet in de eerste plaats de Alpen overtrekken. 't Is dan ook niet omdat wij aan de ontdekking van de genoemde schilders zulk een buitengewone waarde meenen te moeten hechten, als wel uit puur genoeg om uit een ongedachten hoek iets ongedachts te kunnen aanvoeren, dat wij deze kleine fragmenten van een onderzoek in Italiaansche musea en particuliere verzamelingen in het licht geven. Men kan daar waarlijk wel gewichtiger zaken zien en tot gewichtiger resultaten komen!

Van Jan van Aken deelt Houbraken (III, 183) mede, dat hij een »paardeschilder was, maar in 't klein» en dat hij »een fraai meester was in die kunst». Het tegenwoordige geslacht kent van hem alleen zijn etsen in 3 series, te samen van 23 bladen, benevens een afzonderlijke prent in 4°, voorstellend een landschap met reizigers te paard en een ezel. Bovendien bevindt zich een gesigioneerde teekening van *van Aken* te Rotterdam in

Museum Boymans, gedateerd 1652. Van de drie genoemde reeksen wordt die van zes blaadjes »met paardetjes op de grootte van de kleinste door P. van Laar geëetst» reeds bij Houbraken vermeld. Dat deze schrijver echter ook wel degelijk gelijk had, toen hij van Aken een »paardschilder in het klein» noemde, blijkt uit een stuk in de Galleria Nazionale d'Arte Antica (Palazzo Corsini) te Rome, dat voluit gemerkt is: *J. v. Aken f.* Het is een boschachtig landschap, met een zandhelling rechts op den voorgrond, langs welke een beek stroomt. In het water ontmoeten elkaar twee ruiters: de een, op een schimmel, doet dit dier drinken; de ander, gekleed in rood buis en een bruin paard

Afb. 1. Abraham Remmers, Landschap met figuren.
(Galleria Nazionale d'Arte Antica te Rome).

berijdende, is op den rug gezien en schijnt met den vorige in gesprek. Op den hoogen oever in het midden loopt een hond. Op eenigen afstand twee andere ruiters, afgestegen, en naar links een boerenhuis. Geheel links op den voorgrond een steile, donkere hoogte met een boomtrunk er op. In het verschieft heuvels. Bewolkte lucht.

Het stuk is op doek, 42×52 c.M., draagt n°. 497 en is afkomstig uit de Galleria Torlonia, die voor eenige jaren in bezit van den Staat overging. De figuurtjes zijn niet grooter dan 10 c.M.

De kleur is eenigszins troebel en niet sterk. Ook de schildering getuigt van weinig

kracht. Het geel van de zandhelling rechts is mat, het groen der boomen, — op het tweede plan, achter de genoemde helling, waar een bosch begint, — is zwaar en zonder glans. Naar eenig effect is niet gestreefd. De voorstelling wijst, als men wil, op de »school" van Wouwerman, de manier is echter niet de zijne, noch ook in 't minst die van van Laer. Eenige Italiaansche invloed valt niet te bespeuren.

Dat deze Jan van Aken dezelfde is als de zwager van Lambert van de Velde, die 25 Maart 1661 te Amsterdam werd begraven, mag juist zijn. Overigens werd ook 30 Januari 1698 een Jan van Aken aldaar in de Westerkerk ter aarde besteld¹⁾.

Eveneens in het paleis Corsini, doch niet in het museum, maar in een der salons van de bovenverdieping, bevindt zich het opmerkelijke landschap, dat hiernevens is afgebeeld: n°. 349; op doek, $61 \times 81\frac{1}{2}$ c.M.; geteekend links aan den rand: *A. Remmers*.

Naar de voorstelling mag dit stuk, dat evenals dat van van Aken uit de verzameling Torlonia afkomstig is, onder de »bambocciaden" gerekend worden, doch het is van een fijner doorvoering en gladder schildering dan de meesters van dit genre doorgaans vertoonen. De verf is doorzichtig en eenigszins dun opgelegd. Het landschap is wel goed, maar globaalweg, zonder veel overtuiging van werkelijkheid geschilderd. De figuren, waarin herinneringen aan Berchem en zijn volgers duidelijk merkbaar worden, zijn fijntjes geteekend, meer met kleurtjes ingezet dan met kleuren. De hemel is bleekgoud getint, in vroege avondbelichting, boven groenig blauw in één toon met de tweede rotspartij en het water. De voorste rotsen (rechts) zijn meer roodbruin getint om met de figuren te harmonieeren. De opzet is wel wat al te schematisch, hoewel hij niet anders dan geslaagd kan genoemd worden. Ook de stoffage is handig aangebracht.

Zeer blijkbaar hebben we te doen met een stuk, dat tegen het eind der 17de eeuw ontstaan is, in een tijd, toen het genre van van Laer, Asselijn en Dujardin al niet zoo druk meer beoefend werd. In dit opzicht is *A. Remmers* als een nakomer te beschouwen, doch als een van goede kwaliteit.

Wat het leven van den schilder aangaat, vinden wij bij v. d. Willigen²⁾ alleen, dat een Abraham Remme in 1655 te Haarlem leerling was van Hendrik Mommers, en wij aarzelen niet dit eenzame bericht met de signatuur van het hier behandelde stuk in verbinding te brengen. Al mag *Remmers* de wat zwaarmoedige manier van landschap-schilderen, welke zijn meester eigen was, niet hebben overgenomen of behouden, zoo is toch zijn werk zoo »Haarlemsch" mogelijk. Als onder de figuurtjes vooral de vrouw op den ezel met den uitgestrekte arm zeer kennelijk op Berchem wijst (om eens met recht zinvolle beeldspraak te gebruiken!), en als de groep klein vee links haast zonder meer op een stuk van Romeijn overgebracht kan gedacht worden, dan bedenken wij dat ook deze beide schilders Haarlemmers waren.

Van de werken van *Remmers* vond ik er alleen nog één ander vermeld, dat

1) Zie E. W. Moes in Thieme-Becker, *Allgem. Lexicon der bild. Künstler*, I p. 158, met verwijzingen.

2) *Haarlemsche Schilders*, p. 165.

voorkwam op de verkoop van Bodeck-Elgan te Keulen in November 1890, als no. 72. Hetzelfde stuk (landschap met een herder en een herderin) kwam nog eens voor op de veiling Brade 25 October 1897 ¹⁾).

Von Wurzbach in zijn *Niederl. Künstler. Lexicon* (II, p. 454) schijnt den meester ten onrechte te willen vereenzelvigen met een zekeren P. Remmers, een graveur uit het eind van de 18de eeuw, van wien eenige stadsgezichten bekend zijn.

Kennelijk tot de school van Gerard Dou behoort een derde stuk in de Galleria Nazionale, dat hierbij eveneens wordt afgebeeld. Het is een klein werkje op koper (no. 509; $27\frac{1}{2} \times 12$ c.M.), voorstellend een heremiet in een bruine pij gehuld en met een koperen bril op den neus, gezeten onder een boomtrunk en lezende in een opgeslagen boek, dat op de snede zeer duidelijk het naammerk van den schilder draagt: »Gort'', met het jaartal 1661. In den donker gehouden achtergrond is een landschap aangegeven. De hemel is leiblaauw. Wie Gort is?

Afb. 2. Gort, Lezende heremiet. (Gall. Naz. d'Arte Antica te Rome).

Eveneens te Rome, doch niet in een openbare verzameling, maar in bezit van de Signora Vienna, weduwe van een Genuesch kamerlid, bevindt zich het goed bewaarde stilleven, waarvan hier ook de afbeelding is bijgevoegd. Rechts beneden is het geteekend: *I. Bouman fc. A° 1653*. (Op paneel, 80×59 c.M.).

1) Vriendelijke mededeeling van Dr. C. Hofstede de Groot.

Dit stuk, in heldere kleuren gedaan en van een meester van wien elders geen enkel werk voorkomt, staat niet zoo op zich zelf als men aanvankelijk zou meenen. Toen ik aan Dr. Hofstede de Groot de foto liet zien met de vraag of hij ander werk van den meester wellicht ontmoet had, was hij zoo welwillend mij zijnerzijds de fotografie te toonen van een stilleven, gedaan door den al even onbekenden schilder A. Cophessen, welk werk zich, als ik wel heb, in de verzameling von Mallmann te Berlijn bevond. Het was opmerkelijk, hoe dit stuk met dat van Bouman in de voorstelling overeenkwam. Verder herinner ik mij in het Louvre, in de zaal van de collectie Lacaze, twee anonieme

Afb. 3. J. Bouman, Stilleven met vruchten. (Verzam. der signora Vienna te Rome).

stillevens met vruchten gezien te hebben, die eveneens in stijl en trant met Bouman en Cophessen geheel overeenkwamen. Hier moet een groep van stilleven-schilders geweest zijn, die op zich zelf stond en niet werkte op de manier van de Haarlemmers als Pieter Claesz. of Heda, nóch in den zwaren Vlaamsch-Napelschen trant van Snijders, David de Coninck, Fijth en hun consorten, maar die in blondere kleuren, niet zelden met het teenen korfje en meestal met het witplanken achtergrondje, een *eigen* genre er op nahield. Mogelijk een goedkooper genre, voor de boeren en buitenlui ¹⁾.

1) Of een archaïstisch genre? — Vgl. vooral ook het stilleven op het familieportret van Jan van Scorel te Kassel.

Over een schilder J. Bouman vinden wij in den 3^{en} jaargang van *Oud-Holland* (1885, p. 69) onder de »Biografische Aanteekeningen . . . enz. verzameld door Mr. A. D. de Vries Azn.» het volgende: »Ondertrouwd: 15 Aug. 1626 Johan Bouman van Straesburgh, schilder, out 24 jaeren, geen ouders, wonende (4 annis) op de Binnen Emster, en Anna Bongers van Wezel, enz.»

Ook in de verzamelingen en musea buiten Rome worden soms schilderijen van Nederlanders aangetroffen, die ons van elders niet bekend zijn. In het laatste jaarverslag van het Nederl. Histor. Instituut te Rome, over 1912¹⁾, noemde ik twee werken van een meester Arnout de Muysier welke zich in het depôt van het Museo Nazionale te Napels bevinden. Over deze stukken, die zeer verdienstelijk en eigenaardig in het genre van Aertsen en Beukelaer geschilderd zijn, neem ik mij voor nog nader te spreken en volsta thans, tot besluit, buiten Rome alleen nog te noemen een »Gezicht in een Hollandsche stad met figuren», dat zich in de Stedelijke Pinacothek te Siena bevindt. (N°. 459, op doek, $\pm 50 \times 60$ c.M.). Het werk is rechts beneden onderteekend: *Wittig*, met sporen van een voorletter. De beschrijving, die ik in 1909 ter plaatse maakte, luidt als volgt: Scene in een Hollandsche stad. Aan den voet van een steenen trap (grachtkant?) op den voorgrond, naar links, een groep van twee mannen en een jongen. Geheel links een opziende vrouwefiguur en een op den grond gezeten man. Rechts, nog steeds op den voorgrond, een zich krabbende hond en wat meer terug een ton. Op de straat, waarnaar de trap opvoert, kijken over de balustrade, links, een man, een vrouw en twee jongens naar beneden; rechts, boven aan den trap, nog een jongen. De achtergrond wordt gevormd door een wand van huizen, met rechts het doorzicht in een straat. Donkere en doffe tinten. Avond. Waarschijnlijk Delftsche of Leidsche school uit het midden van de 17de eeuw.

Nagler, *Monogr.* II, p. 550, kent onder N°. 1454 een D. Witting: »Genremaler, um 1630—'60 in Holland thätig, wurde aber von den Schriftstellern seines Landes vergessen. Er malte Conversationsstücke und Landschaften mit Thieren, in der Weise des J. le Duc und Dirk Hals.» — Het aangegeven genre komt met de schilderij te Siena al zeer weinig overeen, zoodat we met deze vage vermelding ook al niet veel wijzer worden.

Rome, October 1913.

G. I. HOOGEWERFF.

MUNT- EN PENNINGVEILING WIGERSMA.

Van 1—3 December heeft te Amsterdam, onder leiding van de firma Fred. Muller en Co. de veiling plaats gehad van de door den heer S. Wigiersma Hzn. nagelaten verzameling munten en penningen, en is het nog zoo kleine aantal der in ons land aanwezige werkelijk belangrijke en met smaak en kennis bijeengebrachte collecties weder met een verminderd.

1) Afgedrukt in de *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*. Zie ald. p. 678 vg.

Vooral munten en penningen op Friesland betrekking hebbende, penningen uit het tijdperk van den 80-jarigen oorlog en zoogenaamde »Oranjepeningen'' werden door Wigersma met voorliefde verzameld, terwijl hij aan fraaie gedreven 17de eeuwsche stukken en met smaak en overleg gekozen moderne Fransche en Oostenrijksche penningen gaarne eene plaats in zijne verzameling inruimde ¹⁾).

Veel van de beste stukken zijn weder naar het buitenland verhuisd, maar dankbaar mag geconstateerd worden, dat vooral in Friesland menig belangrijke munt of penning op die provincie betrekking hebbende gebleven is. Het mocht den heer P. C. J. A. Boeles, die Wigersma als conservator der penningverzameling van het Friesch Genootschap opvolgde,

1777. Harddraverij te Leeuwarden.

gelukken gelden bijeen te brengen, zoodat nagenoeg alle aan het Friesch Genootschap ontbrekende en op Friesland betrekking hebbende stukken konden worden verkregen. Ook voor en door Friesche particulieren werden eenige belangrijke stukken verworven, terwijl het Kon. Penningkabinet mede eenige belangrijke nummers bemachtigde, die de rijke seriën der Haagsche Verzameling op eene gelukkige wijze verrijkten. De voornaamste afdelingen, waarin de catalogus verdeeld was: historiepenningen, Oranjepeningen, moderne penningen, Friesche numismatiek, Nederlandsche en buitenlandsche munten willen wij even vluchtig nagaan en bij de belangrijkste nummers een oogenblik stilstaan.

De eerste afdeling bevatte een aantal penningen uit den tijd van den

80-jarigen oorlog, waarvan de meeste, zonder bepaald zeldzaam te zijn, tegenwoordig zeer gezocht worden, zoodat er flinke prijzen voor besteed werden. De beide prachtige door W. Mulder gedreven penningen ter eere van de admiralen de Ruyter en Evertsen (Nos. 55 en 56), nog geborgen in de oorspronkelijke zwart-houten doozen waarin de beschrijvende verzen door den advokaat J. Blasius ²⁾ brachten elk *f* 200.— op. Ook om de fraaie door P. van den Abeele gedreven penningen, die hier te lande steeds zeldzamer voorkomen, werd hevig gestreden.

1) In het Tijdschrift van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde 1912, en in de »Vrije Fries'', deel XXI komen uitvoerige levensbeschrijvingen van den sympathieken verzamelaar voor.

2) Deze verzen komen voor in »Onze mannen ter zee in dicht en beeld'' door Dr. D. F. Scheurleer II, pag. 94 en 99.

Prins Maurits en Prins Frederik Hendrik brachten *f*151.— en *f*80.— op, terwijl de portretpenning van Prins Willem II voor *f*80.— voor Nederlandsche rekening aangekocht werd. Ook voor de Oranjepenningen bleek bij de buitenlandsche verzamelaars nog groote belangstelling te bestaan; de fraaie penning in 1627 geslagen ter eere van Frederik Hendrik, met op de voorzijde zijn borstbeeld, omringd door de wapens der zeven provinciën en op de keerzijde het door de Orde van den Kouseband omgeven wapen van den Prins werd voor *f*90.— toegeslagen. Ook de enkele zeer fraai bewaarde penningen uit het tijdperk van den Koning-Stadhouder Willem III brachten flinke prijzen op.

Weinig liefhebberij daarentegen bleek er te bestaan voor de moderne Fransche en Oostenrijksche penningen, slechts enkele stukken van Roty en Chaplain konden eenigszins belangrijke prijzen besommen, doch de meeste werden voor enkele guldens gegund.

Van de Friesche penningen verkreeg het Friesch Genootschap No. 286

een dooppenning door den Duitschen medailleur J. Höhn. Volgens het ingesneden kantschrift werd de penning in 1664 vereerd aan Jans Clasens Molenaer te Hinlopen. Ook het volgend nummer, de dooppenning van Dionysius Augustinus Winkler, te Dijnsum 26 Febr. 1694 geboren, werd aan dat Genootschap toegewezen¹⁾. Een zeer belangrijk stuk uit deze afdeeling was No. 290 een groote zilveren penning volgens het op de keerzijde er op

Friesland. Rozenobel tusschen 1580 en 1590 geslagen.

Friesland. Goudgulden van George van Saksen, bewindvoerder van Friesland. (1504—1515).

voorkomende opschrift »ter gedachtenisse geschonken aan Jan Runia wegens gedaane diensten als keurmeester van eene harddraverij om een gouden zweep, landsweege vertoond bij Leeuwarden aan Sijne Doorluchtige Hoogheit den Heere Prince van Oranje en Nassau, aan Hoogst-Desselvs Koninglijke Gemalinne en aan de Vorstelijke Kinderen op den 2^{en} September 1777 door de Ed. Mogende Heeren Staaten van Vriesland.»

De harddraverij werd gehouden buiten de Hoeksterpoort te Leeuwarden, op den zoogenaamden »Zwartten Weg» achter het Tolhuis. De prijs, de gouden zweep, waar 27 paarden om kampten, werd door het paard van Laas Boumans, koopman te Franeker gewonnen. Op de voorzijde wordt de harddraverij afgebeeld, op den voorgrond een aantal toeschouwers door een vaart (de zoogenaamde »Bonke»), van de baan

1) Deze beide penningen zijn door Wigersma beschreven en afgebeeld in zijn belangrijk opstel »Familiepenningen» in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde, 1909, pl. X, No. 13 en No. 16.

gescheiden, over welke baan twee paarden naar het doel snellen; de keurmeester maakt zich gereed om den seinstok, die voor het tolhuis geplaatst is, naar de zijde van het winnende paard te laten vallen. Op den achtergrond bevinden zich twee overdekte tribunes, één voor den Prins van Oranje en zijn gezin, één voor de minder verheven toeschouwers, benevens een spitse tent. Boven dit alles prijkt het wapen van Friesland. Een dergelijke penning, ten name van den keurmeester Gerrit Joukes, afgebeeld en beschreven in het »Vervolg v. Loon" deel VII, pag. 105, pl. XLVII No. 518 is aanwezig in het Penningkabinet van het Friesch Genootschap. Ook in Teyler's Penningkabinet bevindt zich een exemplaar. Gelukkig werd ook het hier aangeboden stuk voor eene familie te Leeuwarden aangekocht.

De rijke serie Friesche landdagspenningen, waaronder gouden exemplaren van 1696, 1712, 1768 werden, evenals de gouden vroedschapspenningen van Leeuwarden van 1748 en 1771 door handelaren aangekocht. Het zeldzaamste stuk uit de afdeeling

1627. Frederik Hendrik wordt Ridder in de Orde van de Kouseband.

Friesche munten was de goudgulden door George en Hendrik, Hertogen van Saksen als bewindvoerders van Friesland tusschen 1500 en 1504 geslagen. Toen van der Chijs in 1855 het deel »Friesland" van zijn bekend muntwerk samenstelde, was hem van dezen goudgulden geen enkel exemplaar in natura bekend, maar nam hij de afbeelding op pl. VII, No. 1, in zijn werk over uit een in 1528 te Amsterdam bij Doen Pieterzoen verschenen »Beeldenaar", die eene afbeelding in houtsnede van het stuk geeft. De voorzijde vertoont Johannes den Dooper staande, wijzende met de linkerhand op het Lam Gods, dat hij op de rechterhand draagt. Voor zijne voeten heeft hij het wapenschild van Saksen, terwijl het omschrift luidt: **GEORG' DVX SAXO' GVB. FR.**

De keerzijde verbeeldt de met een kruis versierde rijksappel, binnen eene versiering, met als omschrift, eveneens (kruis): **IBESV. MARIE. QVE. GLORIA.**

Twee variëteiten van dit hoogstbelangrijke stuk bevinden zich in het Kon. Penningkabinet, de eene is afkomstig uit de groote vondst van gouden munten te Barneveld in

1871, de andere werd in 1908 nabij Ellmendingen (Baden) opgegraven. Wigersma's exemplaar verkreeg het Friesch Genootschap voor f310.— Het Kon. Penningkabinet kwam in het bezit van een zeer zeldzamen goudgulden ten name van Keizer Frederik III (1440—1493) te Franeker gemunt en van den zoo zeldzamen heelen gouden Frieschen rozenobel, tusschen 1580 en 1590 geslagen. Ook kwamen proefslagen van arenddaalders van 1584 en 1597 die verzameling aanvullen. De aardige reeks van 13 sceattas, in Friesland en te Domburg gevonden, werd voor f60.— door een Rotterdamschen verzamelaar aangekocht, die eveneens den zeldzamen in 1590 te Kuilenburg geslagen gehelmden daalder voor de Ommelanden, voor f73.— verkreeg. Uit deze muntrubriek vermelden wij ten slotte nog den gouden afslag van den gulden van Utrecht van 1794, die f150.— opbracht. De afdeeling buitenlandsche munten telde slechts weinig belangrijke exemplaren. Zij bevatte voornamelijk thalers en enkele goudgulden. Hiervan waren een goudgulden van Meurs uit het einde der 14de eeuw, die f50.— opbracht en een aureus van den Romeinschen keizer Anastasius, in de omstreken van Bolsward gevonden, die voor f30.— aan het Friesch Genootschap kwam, de voornaamste.

De welvoorzienene numismatische bibliotheek, die het slot van den catalogus vormde, bevatte menig belangrijk of zeldzaam werk. We vermelden hieruit den oudst bekenden »magazijn-catalogus" van den stempelsnijder en munthandelaar Nicolaas Chevalier uit 1698, die blijkens zijn adreskaart te Amsterdam woonde »op de Singel op de Londense kay bij de Lijnbaansteeg in de Kurieuse Ruyter", verder eene hoogstbelangrijke verzameling van 16 muntplacaten uit het einde der 16de en begin der 17de eeuw en ten slotte een onuitgegeven handschrift van 1657 door Breukel van Zanten, Raad- en Vroedschap te Haarlem en Baljuw van Beverwijk, getiteld: »Munt-Kronijk, de Nederlandse Historiën volgens den Tijd der Gedenkpenningen verklarend, beginnende met het jaar 1437". Door den dood van den schrijver heeft deze »Munt-Kronijk" nooit het licht gezien.

's-Gravenhage.

A. O. VAN KERKWIJK.

DIE UTRECHTER AUSSTELLUNG FRÜHHOLLÄNDISCHER KUNST.

Es kann kaum bestritten werden, dass die holländische Malerei des siebzehnten Jahrhunderts eine Angelegenheit der ganzen Menschheit ist ähnlich wie Beethovens Symphonien, die Pyramiden, der Faust oder Shakespeare. Einfach durch das Massengewicht, mit dem die Werke der Rembrandt, Hals, Ruysdael, Hobbema und Cuyp in den meisten Museen Europas und Nordamerikas auftreten, helfen sie die Stellung unserer Augen und unseres Gemüts zur Natur im Sinne einer von innen durchwärmenden schmeichlerischen Liebe zur Einzelpersone bestimmen. Möglich ist, dass sich diese Gefühlsrichtung durch das Vorgehen der allerneuesten Künstler ändert. Nicht mehr den Dingen in Liebe zu dienen und die eigene Seele fast unmerklich in sie hineinzutragen, sondern sie mit harten scharfen vergewaltigenden Strichen zu beherrschen, ist ja die Losung des Tages. Doch

wird die Mehrzahl der Jetztlebenden wohl immer noch vorziehen, die Welt mit den Augen der Rembrandt und Vermeer zu sehen als mit denen der Kandinsky und Fauconnier.

Die Frage, wie sich die beispiellos reiche Ernte des siebzehnten Jahrhunderts in Holland vorbereitete, hat das grosse Publikum noch wenig und auch die Kunstwissenschaftlichen Kreise erst seit knapp einem Menschenalter beschäftigt. Es war nicht immer leicht zu entscheiden, was unter den Werken der Meister, die die Grosstaten der Brüder van Eyck fortsetzten und erweiterten, als flandrisches und wallonisches und was als holländisches Nationalgut anzusprechen wäre, zumal ja manche der bedeutendsten Künstler, wie van der Goes, Bouts und Gerard David aus Holland nach den damals reicheren belgischen Städten auswanderten und also eigentlich beiden Ländern angehören. Es ist charakteristisch, dass man noch vor wenigen Jahrzehnten in verbreiteten Lehrbüchern lesen konnte, von Lucas van Leyden, der als Kupferstecher der mitunter überlegene Rivale Dürers war, sei mit Sicherheit kein einziges Gemälde nachzuweisen, während man jetzt deren an zwanzig aufzeigen kann.

Den Bemühungen der holländischen, besonders aber auch deutschen und eines belgischen Forschers ist die Erkenntnis zu verdanken, dass Holland um das Jahr 1500 eine weitverzweigte Malerschule besass, die den köstlich offenen Weltblick des 17ten Jahrhunderts in Vielem schon vorausnahm und den Entwicklungskampf von der Gotik zur Renaissance in fiebriger Erregung mitmachte. Erst Haarlem, dann Leyden erscheinen als die führenden Städte, Amsterdam, Utrecht, Alkmaar und Delft schliessen sich an. Den tief wirkenden Reiz der Primitiven, der auf der Vereinigung der mit Entdeckerfreude gesehenen Dinge des alltäglichen Lebens mit zarter mitleidvoller religiöser Mystik beruht, haben die holländischen Bilder bisweilen mehr als deutsche oder flandrische Werke.

Es war unter diesen Umständen ein glücklicher Gedanke, in losem Zusammenhang mit der holländischen Unabhängigkeitsfeier eine Ausstellung frühholländischer Malerei, Zeichnung und Bildschnitzerei bis 1575 zu veranstalten. Das vornehm stille Utrecht mit den kirchlichen Kunstwerken seines Erzbischöflichen Museums bot von vornherein einen guten Krystallisationspunkt für das Unternehmen. Besonders dem Elan und der Werbekraft Willem Vogelsangs, des Kunsthistorikers der Utrechter Universität, ist es zu verdanken, dass aus zahlreichen abgelegenen Rathäusern, Stiftungssälen und Kirchen Hollands, aber auch aus deutschen, französischen und englischen Sammlungen kostbare Stücke zusammen kamen, während die Organisation des aufschlussreichen Saales der Handzeichnungen im Wesentlichen das Werk von N. Beets, dem zweiten Direktor am Amsterdamer Kupferstichkabinet, ist. Die »ideale Forderung« lässt sich bekanntlich bei solchen Leihausstellungen nie auch nur annähernd verwirklichen. Gewiss wäre es schöner gewesen, wenn das Amsterdamer Reichsmuseum ausser den eindrucksvollen Holzskulpturen auch die wichtigsten Bilder seiner erfreulich anwachsenden Primitivensammlung geschickt hätte, und wenn die grossen Leydener Altäre des Meisters Lucas und seines Lehrers Cornelis Engebrechtszoon die Reise nach Utrecht nicht gescheut hätten! Aber auch so geben die mehr als 200 Kunstwerke, die in den geschmackvoll einfach dekorirten Sälen des »Gebäudes für Künste

und Wissenschaften" am Utrechter Marienplatz jetzt noch für kurze Zeit vereinigt sind genug Anlass zu stiller und lauter Freude.

Wenn auch der älteste namentlich bekannte rein-holländische Maler, der Haarlemer Albert Ouwater, der noch dem engeren Kreis der Gebrüder van Eyck angehört, naturgemäss durch Abwesenheit glänzt — es giebt ja nur ein unanzweifelbar gesichertes Werk seiner Hand, die Auferweckung des Lazarus im Berliner Museum! — so ist dafür sein Nachfolger, der mit unerhört frohem Entdeckerblick in die Welt schauende Geertgen van Sint Jans, mit drei Werken aufs Glänzendste vertreten. Neben dem blumenhaft zarten, fast schattenlos gemalten Braunschweiger Altärchen steht die erstaunliche Christnacht der Berliner Sammlung von Kaufmann, wo das bleiche Kind im pechschwarzem Dunkel die Engel und Maria rötlich anstrahlt. Im letzten Drittel des fünfzehnten Jahrhunderts sind hier all die Lichtwirkungen der Schalcken und Dou vorweggenommen, aber einem edleren Zwecke dienstbar gemacht. Daneben das noch hieratisch in Goldgrund gesetzte Utrechter Bildchen des Schmerzensmannes, ganz auf die rostbraune Farbe der Blutstriemen Christi abgestimmt. Dem genialen, jung verstorbenen Geertgen nah verwandt ist der Unbekannte, den man nach einem Amsterdamer Bild, das die Madonna im Kreise heiliger Frauen zeigt, den »Meister der Virgo inter Virgines" genannt hat. Und er bringt, mit einem aus Liverpool entliehenen Bilde, eigentlich die grosse Sensation der Ausstellung. Vielleicht nie ist die Klage um einen geliebten Toten ergreifender, marternder dargestellt worden. In zwei Gruppen stehen die wohlvertrauten Figuren einander gegenüber. Maria, die fassungslos auf das Schreckliche starrt, auf der anderen Seite der halb aufrecht gehaltene Leichnam, der Kopf mit dem ungeheuren Schädel beinahe kahl. Und die drei, die den teuren Leib halten, sind wie zu unheimlich grinsenden Masken versteinert.

Der eigenwilligste, an Einfällen reichste aller frühholländischen Meister, der um 1500 in 's Hertogenbosch wirkende Hieronymus van Aeken, von dessen Spuk- und Visionsbildern sich noch Jahrhunderte lang die Phantasie der Nachfolger nährte, ist durch die für ihn auffallend ruhige Geburt Christi aus dem Kölner Museum vertreten. Den gemütvollen Zug, dass der Ochs, den übrigens auch ein Pötter nicht besser »gekonnt" hätte, und der Esel das in der Dezemberluft frierende Neugeborene anhauchen, hat bereits Carl Justi feinsinnig hervorgehoben. Durch die bleichen grossflächigen an Utamaros Holzschnitte erinnernden Köpfe der Eltern und die zarte in klingender Kälte stehende Landschaft gewinnt das Bild noch ein besonderes Cachet.

Der Hauptzug der Entwicklung ging aber nicht über Meister Hieronymus, sondern von Geertgen über die Leydener, Haarlemer und Amsterdamer Schule. Vielleicht ein Frühwerk des Haarlemer Hofmalers Jan Mostaert, jedenfalls aber ganz von Geertgenschem Geiste erfüllt ist die ebenfalls aus Köln gekommene heilige Familie beim Frühstück. Beim Zimmermann Joseph hat sich 's nicht schlecht gelebt nach der Auffassung des Künstlers: Käse, Rosinenbrot und andere gute Dinge, wie man sie in manchen noch nicht international verdorbenen holländischen Provinzgasthöfen noch heute wohl auf der Morgentafel sieht, warten des Appetits der heiligen Personen. Eine weniger materielle Freude bringt

uns aber die stille gewinnende Freundlichkeit des Kinderblicks. Ganz ähnliche intime Auffassung der Jugendgeschichte Christi verrät sich übrigens in einer viel früheren, aus dem Utrechter erzbischöflichen Museum stammenden kleinen Holzplastik, wo der Jesusknabe dem Vater beim Strichziehen auf einem Holzschiff hilft. Feine, leise Raumpoësie, die schon an die Meisterwerke der Pieter de Hooch und Pieter Neeffs denken lässt, findet man auch in einem qualitätvollen Bild aus der Dresdener Galerie, das die heilige Familie in hohem Gemach darstellt und das man jetzt einiger Äusserlichkeiten wegen mit der kräftig lebendigen Serie der »Werke der Barmherzigkeit« vom Jahre 1504 aus der Alkmaarer Laurentiuskirche zusammenbringt. Mancher eindrucksvolle Charakterkopf tritt uns aus den meist vor heller Ziegelarchitektur stehenden Alkmaarer Gruppen entgegen: so ist der alte Seebär mit dem pffiffigen Blick auf dem Bilde des »Durstige Tränkens« fast ein echter Rudolf Wilke. Auch hier lässt die Art, wie die Conturen der Gesichter gegeben sind, den Zusammenhang mit Geertgen noch deutlich spüren.

Den entschlossenen Schritt von der Gotik zur Renaissance tut bereits Cornelis Engebrechtszoon, der Lehrer des Lucas van Leyden. Weniger durch die stets launische und selbstherrliche Übernahme von italienischen Ornamenten, als durch die reiche Instrumentation und runde Beweglichkeit seiner Gruppierungen. Er muss verwandten Bestrebungen, die in Antwerpen auf die Lockerung der gotischen Geradlinigkeit abzielten, nicht fern gestanden haben. Die Ausstellung zeigt von ihm ausser der reichen, in den Détails etwas spielerischen Utrechter Kreuzigung, ausser einigen kleineren, besonders durch delikate Trachtenfarben auffallenden Stücken wie das Budapester Rundbildchen des Ehepaars mit dem Falken, ausser dem sehr tieffarbigen, wohl frühen, Breitbild »Christus mit Aposteln und Glaubenshelden des alten Bundes« aus der Pariser Sammlung Flersheim als besondere Überraschung die in holländischem Adelsbesitz wieder aufgefundenen Flügel eines von dem ältesten Biographen der niederländischen Maler, Karel van Mander, sehr gepriesenen Altarwerks, das man bisher gänzlich verloren glaubte. Lebenslust und Andacht leuchten in fast gleicher Stärke aus den Gesichtern der knieenden männlichen und weiblichen Stifter. In prachtvoll emporgereckter Stellung hält als Schutzpatron der heilige Georg die Fahne.

Lucas van Leyden selbst, den jeder aus seinen mehr als 170 Kupferstichen kennt, ist auf der Ausstellung als Maler durch das Porträt eines ältlichen Mannes aus Haager Privatbesitz und durch zwei Madonnen aus den Sammlungen Schloss in Paris und v. Kaufmann in Berlin vertreten. Das Bildniss weist eine für ein Werk des zweiten Jahrzehnts des 16ten Jahrhunderts einfach erstaunliche Lockerheit der Zeichnung und Einheitlichkeit des Farbentons auf, während das Pariser Madonnenbild durch den bedeutenden Blick des grossschädeligen Kindes, das andere, ein Spätwerk, durch die etwas unkirchliche Entblössung der Mutterbrust und das kostbar prangende Rot ihres Mantels auffällt. Die alte und tüchtige, aber in Mittelgruppe und Landschaft allzu stumpfe Aachener Copie der Petersburger Heilung des Blinden, des letzten grossen Hauptwerks des Meisters, der noch nicht 40-jährig starb, sollte man nicht für eine veränderte Originalwiederholung von der Hand des Meisters ausgeben! Wer genug Liebe mitbringt, um auch in einem halb

zerstörten Kunstwerk dem schaffenden Geist nachzugehen, dessen wartet im Saal der Zeichnungen ein besonderer Genuss. Dort sind die hart mitgenommenen Cartons zu den bereits 1552 zerstörten Glasscheiben der Goudaer Johanneskirche zu sehen, zumeist Darstellungen der Sieben Sacramente, in Köpfen, Händen und dem Wurf der Gewandung von einer dem Meister sonst fremden Monumentalität, die Lucas nur einmal wieder, in den ergreifenden Apostelgestalten der Aussenflügel seines Leydener Jüngsten Gerichts, erreicht hat.

Lucas' Amsterdamer Zeitgenosse, der fruchtbare Jacob Corneliszoon van Oostzanen, kommt trotz zahlreicherer Vertretung auf der Ausstellung eigentlich schlecht weg. Wie hell, bunt und unangenehm kalt sind doch auf seinem Casseler Frühwerk »Christus als Gärtner« die Farben! Jedes Härchen ist drahtig ausgezogen, die Thränen der geputzten Magdalena wirklich als echte Perlen gemalt. Wahrlich, der alte Meister erscheint hier als Vorläufer der übeln Feinmalerei der Dou und van der Werff. In dem wirr komponierten Aachener Altarflügel der Versuchung Christi ist wenigstens die tiefe Waldstimmung des Felsabhangs schön herausgebracht. Auch die souveräne Menschenverachtung in dem Rotterdamer Porträt des Augustin van Teylingen vermag zu fesseln. Schade, dass hier nicht das schöne Spätwerk des Rijksmuseums »Saul bei der Zauberin von Endor« mit den entzückendsten jungen Hexenelevinnen, die je gemalt wurden, für den Ruhm des Künstlers streitet!

Der wichtigste Fortsetzer des Jacob Cornelisz. in die Hochrenaissance hinein, der erste Italienfahrer unter den Holländern, Jan van Scorel, von dem übrigens die Besucher Gasteins im nahen Obervellach ein schönes auf der Wanderschaft gemaltes Altarbild betrachten können, prangt vor allem mit dem vielbewunderten Bildniss seiner Geliebten, der Agathe van Schoonhoven, aus der Galerie Doria in Rom. Mit den scheinbar geringsten Mitteln hat der Maler hier seine Liebe in die Züge und in die einfach anmutige Tracht hineingebannt. Daneben stehen, mit sichtbarer Anstrengung, aber auch mit letztem Hochglanz die leicht rötlich schimmernden Stifterbildnisse eines Ehepaars aus dem Erzbischöflichen Museum, die bekannten langgestreckten Breittafeln der Jerusalem-pilger und als Neuerscheinung, das erlesene Porträt des Bischofs Georg van Egmond aus dem Besitz des Grafen Limburg-Stirum. Noch jung, von edelster Gesichtslinie, zart, mit wachsweißen überfeinen Händen, merkwürdigerweise in bürgerlicher Tracht, wartet er in müder Vornehmheit. Dass Scorel als Compositionsmaler hier wenig, vielleicht mit keinem einzigen ganz sicheren Werke hervortritt, schadet ihm nicht allzusehr. Sehr seiner Art verwandt sind die beiden neu aufgetauchten Bildnisse des Ehepaares Bicker von 1529, ein bischen unterstrichen, aber doch herrlich in ihrem Ernst, in der Durchführung der ungemein wahren Hände und des reichen Beiwerks. Sie werden jetzt von einem Forscher mit dem grossen und freudigen Familienbild im Casseler Museum zusammengebracht, das man bisher abwechselnd dem Scorel und dem Maerten van Heemskerck zuschrieb.

Dieser Haarlemer Maler tat ja alles, was Scorel noch hatte fehlen lassen, um die holländische Kunst in den düsteren aber notwendigen Tunnel der Nachahmung italienischer

Art hineinzubugsiren. In seinen zahlreichen Zeichnungen kann er von römischen Ruinen und Gottheiten nicht genug bekommen. Und doch hat etwa in seiner vom Delfter Rathaus geliehenen Beweinung Christi die Energie, mit der er sich müht, die Sprache des Hugo van der Goes mit der Michelangelos zusammenzuschweissen, etwas Imponirendes. Neben ihm schrumpfen Provinzgrössen, wie die in Kampen arbeitende Mechteld toe Boecoop und der ebendort tätige Ernst Maeler — man merkt an der Namensform die Nähe der deutschen Grenze! — doch arg zusammen. Besonders der Dame verzeiht man aber ihr michelangeleskes Sichauslebenwollen gern um des sinnigen Realismus willen, mit dem sie eine auf dem Tische der Abendmahlsszene stehende, sicherlich sehr komplizierte süsse Nachspeise dargestellt hat.

Nur das Wichtigste aus einer reichen Fülle der Gesichte konnte hier herausgegriffen werden. Der vielen stimmungsarten und formreichen Holzskulpturen, die durch die Gegenüberstellung mit Werken der Malerei für den Kenner wohl ein ganz neues Licht erhalten mögen, sei hier nur in der letzten Rückwendung des Abschieds gedacht: eine stark und innig aufgefasste Begegnung Joachims und Annas, eine sehr zarte Gruppe musizirender Engel, eine Madonna, die mit überseligem Lächeln auf dem hochstirnigen Gesicht, lässig vorwärts schreitend das Christkind wie eine Monstranz vor sich herträgt, ein kostbares noch altbemaltes Beweinungsfragment mit mächtigster Gebärde der zusammenbrechenden Mutter will ich als die stärksten Eindrücke hervorheben.

Nochmals sei aber am Schlusse den Veranstaltern der schönen Ausstellung gedankt, die zum erstenmal ein wenn auch noch unvollständiges Gesamtbild des jungzarten Frühlings der holländischen Kunst bereiteten, den man im eigenen Lande bisher allzusehr über dem prangenden Sommer des siebzehnten Jahrhunderts zu vergessen geneigt war.

Berlin.

FRANZ DÜLBERG.

BOEKBESPREKING.

JOHANNA BRANTS. Antieke terra-cotta lampen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. (Leiden, 1913).

JOHANNA BRANTS. Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Afdeling: Galerij van gipsafgietsels. (Leiden, 1913).

H. VAN DER SMAGT. Katalogus der verzameling afgietsels van beeldhouwwerken van de Rijks-academie van beeldende kunsten. (Met een voorrede van Prof. Dr. Jhr. J. Six). Amsterdam, 1913.

De gelegenheid om een katalogus eener verzameling in Nederland te bespreken is betrekkelijk zeldzaam, er is dus alle reden om niet met een enkel woord alleen het verschijnen der hierboven vermelde werken aan te kondigen.

Het Leidsche Museum van Oudheden bezit een groote verzameling antieke lampjes van gebakken aarde. Mej. Brants heeft deze lampjes, voorzoover zij niet in Nederland

gevonden zijn, in een publicatie van groot formaat bekend gemaakt. Ongeveer 1200 stuks zijn in chronologische opvolging geordend, de voornaamsten zijn gefotografeerd en op een negental platen vereenigd. Aan de platen gaat een afdruk der beschrijving van alle nummers vooraf: van elke lamp is de maat opgegeven en iets over de techniek gezegd, zeer kort wordt een enkele bijzonderheid opgemerkt en verder de plaats genoemd, waar de lamp is gevonden. Een kleine schets is soms nog aanwezig ter verduidelijking van de afbeelding op de plaat. Deze geheele bewerking geeft blijk van groote zorg en nauwgezetheid. Photo's, cliché's en druk zijn uitstekend, ook de beschrijving is nauwkeurig. Bij Nr 1040 had verwezen moeten worden naar den zilveren beker in de Galleria Corsini te Rome, daar is eveneens Athena afgebeeld haar stem uitbrengende ten gunste van Orestes. Nr 458 is zeer zeker niet antiek, ook Nr 151 en 459 zijn vermoedelijk onecht. Veelal mist men de opgave van de plaats, waar de lamp is vervaardigd.

Voor de beschrijving heeft de schrijfster haar materiaal in 31 groepen verdeeld. Elke groep heeft een korte inleiding om het type aan te duiden en bovendien gaat een algemeene inleiding aan het geheel vooraf. In deze gedeelten mist het werk van Mej. Brants de zelfstandigheid, die de besliste toon dezer inleidingen zou doen vermoeden. Het is grootendeels een navolging van de beschrijving der lampen in den katalogus der verzameling Niessen te Keulen. Deze verzameling, bijeengebracht uit de vondsten bij opgravingen te Keulen, is op uitstekende wijze door Siegfried Loeschcke beschreven. Merkwaardig genoeg is in de inleiding van Mej. Brants, die aan het geheel voorafgaat, de naam van Siegfried Loeschcke niet genoemd en de katalogus der verzameling Niessen niet eens geciteerd, al zijn overal de dateering der soorten en de opgaven over de herkomst aan dit werk ontleend. Ten onrechte geeft de schrijfster bij enkele afwijkingen, b.v. in de inleiding van soort II, niet op, waarom zij den betrouwbaren gids niet volgt. Bij de inleiding van soort XIII is een zonderlinge vergissing gemaakt. In den katalogus van Siegfried Loeschcke wordt bij deze soort medegedeeld, dat zeer velen ervan gevonden zijn aan de »Luxemburgerstrasse". Mej. Brants neemt deze opmerking eenvoudig over, die natuurlijk alleen voor de verzameling te Keulen geldig is, want de »Luxemburgerstrasse" is een straat te Keulen, waar de Heer Niessen opgravingen liet doen, en niet, zooals hier wordt gezegd, »eene Romeinsche heirweg van Trier naar Luxemburg".

De algemeene inleiding bevat weinig nieuws. Er is een opgave der voornaamste litteratuur aan toegevoegd. Met de inleidingen der verschillende typen tezamen in verkorten vorm komt deze inleiding nog eens in het Duitsch voor. Deze vertaling is vrijwel overbodig: het belangrijkste is in de beschrijving der verzameling Niessen duidelijker gezegd en op grond van een veel grooter materiaal door den besten kenner op dit gebied. Veel beter was de ruimte besteed aan een register en een lijst van de plaatsen, waar de beschreven lampen gevonden zijn.

Ook van de gipsafgietsels van het Museum van Oudheden heeft Mej. Brants een katalogus samengesteld. De galerij van gipsafgietsels is in de laatste jaren een van de

fraaist opgestelde verzamelingen in dezen trant geworden. Er is geen moeite en zorg gespaard om er een smaakvol geheel van te maken, en men betreurt alleen, dat de Directie niet een grootere ruimte en een grooter aantal gipsafgietsels tot haar beschikking had om een vollediger overzicht der beeldhouwkunst in de Oudheid te geven. Het zou jammer zijn, wanneer deze mooie verzameling niet werd vermeerderd. Door het verschijnen van een katalogus moet men vreezen, dat vooreerst op belangrijke uitbreiding niet is te rekenen.

De katalogus, in handig formaat uitgegeven, ziet er zeer netjes uit. Een aantal goed gekozen platen verduidelijken den tekst en vullen het tentoongestelde aan. Men vindt afbeeldingen van verschillende gevelgroepen, van gebouwen, waar de beschreven stukken zich bevonden, van beelden, waarvan alleen fragmenten in de galerij aanwezig zijn. Bij plaat I, overgenomen uit de »Fouilles de Delphes», had moeten vermeld worden, dat het zoogenaamde schathuis der Knidiërs, zooals het hier is afgebeeld, geheel op phantasie berust: het beeldhouwwerk is afkomstig van het schathuis van Siphnos, de architectuur grootendeels van het schathuis van Massalia, alleen het fundament van het schathuis van Knidos.

Het doel van dezen katalogus is door de schrijfster in haar voorwoord genoemd: door enkele aanduidingen behoort de belangstellende beschouwer en de aankomende student eenigszins van de historische en antiquarische gegevens, wier kennis tot recht verstand van het kunstwerk noodig is, op de hoogte gebracht, en zijn aandacht op de voornaamste stijleigenaardigheden daarvan gevestigd te worden. Voor eigen studie zijn overal litteratuuropgaven aan de beschrijvingen toegevoegd. — Voornamelijk voor hen, die reeds eenig begrip hebben van de oude beschaving, is de katalogus bestemd; zij die er niets van weten, zullen van de talrijke onverklaarde antieke namen weinig begrijpen. Men heeft dus het recht goed werk te verwachten en in vele opzichten is het zeker een makkelijk en nuttig boekje; bij nadere kennismaking wordt men evenwel eenigszins teleurgesteld.

Terstond moet worden erkend, dat de schrijfster een zware taak had, vooral, wanneer men bedenkt, dat de Leidsche verzameling bijna uitsluitend meesterwerken der Grieksche beeldhouwkunst bezit. Maar hier was nu de gelegenheid gegeven voor een inleiding in de geschiedenis der antieke beeldhouwkunst, en waar de verzameling alleen op de hoofdmomenten de aandacht vestigt, had telkens door enkele woorden ter inleiding van de verschillende perioden de verzameling moeten worden aangevuld. Dan eerst was de verdeling in afdeelingen tot haar recht gekomen, die nu door de verschillende nummeringen voornamelijk aanleiding geeft tot vergissingen bij het naslaan.

Ook door scherper scheiden in de afdeelingen zelf of door een enkele opmerking in den tekst zou al veel te bereiken geweest zijn. De schrijfster heeft dat nagelaten. De geheele »Hellenistische kunst» is in één afdeeling ondergebracht en nergens wordt gewezen op de verschillende scholen. In het hoofdstuk over »de vrije kunst der Vde eeuw» is nooit gezegd, of een werk tot de Attische, Ionische of Argivische school behoort.

Van de litteratuur is alleen het allervoornaamste aangehaald: gewoonlijk de katalogus

der gipsafgietsels van Berlijn door Friedrichs en Wolters, Helbig's gids van de verzamelingen te Rome (merkwaardigerwijze niet de nog in 1912 verschenen 3de uitgave, die geheel opnieuw door Amelung is bewerkt, maar de verouderde 1ste), bovendien het al te populaire »Baumeister, Denkmaeler». Telkens mist men de nieuwere literatuur, die voor vele werken belangrijke gegevens bevat: b.v. bij alle portretten het groote plaatwerk van Arndt en de boeken van Delbrück en Hekler, bij de gevelgroepen uit Olympia de beschouwingen van Hauser in den tekst bij de teekeningen naar antieke vazen van Reichhold; de katalogus van Amelung van het Vatikaan en de Engelsche katalogus der verzameling op het Kapitoel is niet geciteerd, evenmin de nieuwe uitgave der Kleine Schriften van Furtwaengler; de naam Loewy wordt nergens genoemd!

De eigenlijke beschrijving is zorgvuldig, maar zonder oorspronkelijkheid. Nieuwe gedachten zal men er niet in aantreffen. Een groote fout is het, dat niet wordt opgegeven, wat aan de beschreven werken is gerestaureerd. Op de »Azara-herme» (blz. 71 nr. 9) komt de naam van Lysippos als maker niet voor. De beeldhouwwerken uit Delphi, beschreven blz. 27 nr. 7, zijn van het schathuis van Siphnos evenals de onder nr. 5 beschreven kop eener Karyatide. Waarom is bij de »buste van Demosthenes» (blz. 75 nr. 7) niet vermeld, dat zich een kopie van het geheele beeld van Polyeuktos in het Vatikaan bevindt?

De kunsthistorische opmerkingen bepalen zich tot het allernoodigste. In dit gedeelte schiet de beschrijving zeer dikwijls te kort. Van de geheele twistvraag b.v. omtrent den oorsprong der Olympische gevels wordt met geen woord gerept, bij den Zeus van Otricoli ontbreekt de naam van den kunstenaar Bryaxis.

Bijna hinderlijk is soms de beschrijving, wanneer zoogenaamde stijleigenaardigheden worden opgemerkt. Nergens blijkt het, dat de schrijfster liefde gevoelt voor de groote kunstwerken, die zij moet verklaren. Van den prachtigen kop van Skopas uit Tegea moet men lezen, dat hij is »vierkant en knoestig van vorm».

Ook in dit boek ontbreekt een register.

Het is zeer te betreuren, dat de Directie van deze fraaie galerij het maken van een katalogus niet heeft kunnen toevertrouwen aan iemand, die de noodige opleiding had genoten. Mej. Brants is een nieuwelinge op dit gebied. Wil men dat in aanmerking nemen, dan zijn zeker de groote vlijt en ijver van de werkzame schrijfster ten zeerste te prijzen, maar voor het doel, dat zij zich had gesteld, ontbrak het Mej. Brants blijkbaar nog aan de noodige kennis en ondervinding.

De Rijksacademie van beeldende kunsten te Amsterdam bezit een verzameling van een driehonderd afgietsels naar antieke beeldhouwwerken en een ongeveer gelijk aantal naar werken der nieuwere beeldhouwkunst. Deze verzameling is van een geheel ander karakter dan de Leidsche en kan gemakkelijker in een katalogus worden beschreven. Uit verschillende oude verzamelingen zijn in het bezit der Academie enkele zeldzame afgietsels gekomen van niet meer bekende werken. In zijn voorrede vestigt Prof. Dr. Jhr. J. Six

daarop in het bijzonder de aandacht. De beschrijving zelf is samengesteld door den beeldhouwer H. van der Smagt, (oud)-leerling der Academie. Hij had een moeilijke taak, want van vele stukken was niet bekend, wat het was en wat het voorstelde. Het strekt hem tot eer, dat het hem is gelukt bijna alle stukken terug te vinden.

De katalogus is niet het werk van een geleerde voor vakgenooten, maar bestemd om aan de leerlingen der Academie gegevens te verstrekken omtrent werken, door afgietsels vertegenwoordigd. Daarom vindt men bij de beschrijving behalve het noodige over de voorstelling, herkomst, toestand (ook restauratie) het een en ander over de plaats in de kunstgeschiedenis en zoo mogelijk ook over den kunstenaar. Iedereen kan zonder speciale kennis dezen katalogus gebruiken. Bij elk nummer is bovendien de voornaamste litteratuur opgegeven; jammer is het, dat dikwijls niet is vermeld, waar het beschreven kunstwerk in het genoemde boek is te vinden.

Ook voor den kunsthistoricus heeft het boek zijn nut. De Academie blijkt in het bezit te wezen van de grootste en belangrijkste verzameling van afgietsels in Nederland waarvan iedereen, die in de geschiedenis der beeldhouwkunst belangstelt, kennis zal moeten nemen. Bovendien heeft het boek zijn eigen waarde door enkele zeer persoonlijke uitlatingen over sommige werken, meestal in den geest van Prof. Six; b.v. over enkele portretten.

De beschrijving wordt voorafgegaan door een inleiding over »de mythologie en de plastiek der Grieken en Romeinen». Het is een nuttige en makkelijke vraagbaak, waar kunstenaars vooral een goede verklaring zullen vinden van de vele namen in de mythologie. Over de plastiek is er weinig in te lezen.

Een uitvoerig register verhoogt de bruikbaarheid van het boek. Ten slotte zij nog vermeld, dat de katalogus versierd wordt door een kopergravure van Mej. E. Valença, die in het najaar den Prix-de-Rome voor de graveerkunst behaalde.

Nov. 1913.

A. W. BIJVANCK.

KORTE BERICHTEN.

Onlangs is een werk verschenen, dat van belang is voor de studie van de Romeinsche oudheden in Nederland. Alex. Riese heeft onder den titel »Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften» (VIII + 479 blz., Leipzig, B. G. Teubner, 1914. 18.— M.) een verzameling bekend gemaakt van inscriptie's, die afkomstig zijn uit of betrekking hebben op de Romeinsche provincie's aan den Rijn, zooals hij reeds in zijn in 1892 uitgegeven werk, »Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur» de plaatsen der oude schrijvers had bijeengebracht. Als materiaal voor het geschiedkundig onderzoek zijn meer dan 4600 inscriptie's gekopieerd en met een korte inleiding en een register in dit boek vereenigd.

Voor ons land zijn van belang de nummers 2396—2440 en enkele andere, die men met behulp van het register zonder veel moeite vindt. Opmerkelijk is het, dat behalve

Nijmegen en Vechten (Fectio) geen andere Romeinsche plaats wordt genoemd in deze inscriptie's dan Forum Hadriani. Behalve te Nijmegen en te Vechten zijn alleen overblijfselen van een grootere Romeinsche nederzetting gevonden te Arentsburg bij Voorburg. Op deze wijze is dus een nieuw argument gevonden voor de oude onderstelling, dat Forum Hadriani de Romeinsche naam zou zijn van de nederzetting op Arentsburg.

Subsidie Gemeente-Museum van 's-Gravenhage. — Door verschillende gemeenteraadsleden werd bij de behandeling der Gemeentebegroting aangedrongen op eene verhooging van het bedrag voor nieuwe aankopen ten behoeve der verzameling van geschied- en oudheidkundige voorwerpen. De heer Couvée heeft in de Gemeenteraadszitting van 3 Nov. l.l. dit punt nader toegelicht en o. m. er op gewezen, dat met de stijging der prijzen van schilderijen en antiquiteiten het vrijwel onmogelijk is om voor een bedrag van f2500 eenigszins belangrijke zaken te koopen en dat men dan ook en in 1912 en in 1913 tot particuliere hulp zijn toevlucht moest nemen voor een bijzonder serviesje van Haagsch porcelein, eenige specimina der beroemde glazen van den Haagschen glasgraveur Greenwood en Haagsch porcelein uit de in Parijs geveilde collectie Steengracht.

Na voorts gewezen te hebben op de noodzakelijkheid van restauratie van eenige belangrijke schilderijen, waarvoor tot nu toe de middelen ontbraken, stelde hij voor het subsidie te verdubbelen.

Overeenkomstig dit voorstel werd besloten en hiermede gaf 's-Gravenhage een mooi voorbeeld ter navolging voor andere gemeenten met een eigen stedelijk Museum.

Te Assen is opgericht de Drentsche praehistorische Vereeniging, welke zich ten doel stelt de bevordering van de wetenschap der vóór- en vroeg-historische beschaving: het onderzoek naar vóór- en vroeg-historische kultuuroverblijfselen in Drenthe, instandhouding, bewaring, en waar gewenscht reconstructie van de verkregen kultuurverschijnselen in het algemeen belang, de verspreiding van kennis van en het opwekken van belangstelling voor de vóór- en vroeg-historische beschaving in Drenthe.

Het bestuur bestaat uit de Heeren R. Houwink Hz. te Meppel; G. J. A. Mulder te Assen en Mr. J. Meursing te Hoogeveen.

N. Rt. Ct., 26 November.

Limburgsche urnenvelden. — In de buurtschap Oijen bij Broekhuizen is eenigen tijd geleden een urnenveld ontdekt. Het is gelegen op den hoogen zandgrond met heide en lage dennenbeplanting aan den linkeroever van de Maas, juist tegenover het groote urnenveld, dat in den vorigen zomer bij den Hamert onder Wellerlooi is gevonden, en op ongeveer gelijken afstand van de rivier. Het urnenveld bij Oijen is eenige hectaren groot; de urnen zijn gevonden in lage heuveltjes ongeveer van denzelfden vorm als op het urnenveld onder Wellerlooi. Behalve groote en kleine urnen vond men ook overblijfselen van beenderen. Een der groote urnen trok de aandacht door een randversiering

van cirkelbogen en kleine streepjes; de vorm is tamelijk streng en men meent in vorm zoowel als in ornament den invloed te bespeuren van Romeinsch handwerk.

Verder is bij Lottum aan den linkeroever van de Maas een urn gevonden; bij Afferden, op dezelfde heuvelrij aan den rechteroever als het urnenveld van Wellerlooi, was reeds vroeger een dergelijk urnenveld ontdekt.

Het urnenveld onder Wellerlooi behoort, meent men, tot de Hallstattperiode.

N. Rt. Ct., 6 December 1913.

Verslagen.

Verslag van het Museum Boymans over het jaar 1912. — Onder de aanwinsten worden vermeld een achttal gewasschen teekeningen, voorstellende de Poorten van Leiden, van den Rotterdammer Gerrit Groenewegen, een geschenk van Dr. C. Hofstede de Groot. Voor de verzameling van Romeinsche topografica werd een gezicht op de Engelenburcht te Rome van Nieuwland verworven. Belangrijk voor het oeuvre van Roelant Savery is de studie naar een Dromedaris, welke op dezelfde veiling (Fred. Muller 11—14 Juni) werd aangekocht. Onder de afbeeldingen, die het verslag illustreeren zijn o. a. de tekening van Savery en twee der Leidsche poorten opgenomen.

Monumenten.

Fonds Gijsberti Hodenpijl. — In opvolging van een bepaling in de uiterste wilsbeschikking van wijlen den Heer F. M. Th. Gijsberti Hodenpijl, overleden te 's Gravenhage den 12^{en} December 1911, is door den Heer G. Kniphorst aldaar in het leven geroepen een »Fonds Gijsberti Hodenpijl». De acte van oprichting is den 15^{en} Januari 1913 verleden voor den notaris A. D. M. Post Uiterweer te Delft.

Het statuut van het fonds schrijft voor, dat om de twee jaren, het eerst op 8 Januari 1914, een belooning uitgekeerd worde aan hen, die door onderhoud, herstelling, of gedeeltelijken wederopbouw van reeds vóór de 18de eeuw te Delft bestaande gebouwen, tot het uiterlijk schoon der stad zullen bijdragen. De beoordeeling geschiedt door het college van curatoren der Technische Hoogeschool, of door hen aan wie dit college deze taak overlaat.

De vorm, waarin de belooning wordt uitgekeerd, namelijk een geldsom of een eerepenning, staat ter keuze van den beloonde.

Paleis-Raadhuis. — De Amsterdamsche Stadsadvocaat Mr. J. Kappeyne van de Coppello heeft het lang verwachte rapport over de Paleis-Raadhuisquaestie uitgebracht. Bij de beantwoording van de vraag of het Paleis als Rijkseigendom te beschouwen is, toont Mr. K. aan dat de aanbieding van het stadhuis aan Koning Lodewijk, nadat het reeds feitelijk aan dezen overgegaan was, niet meer dan een schijnvertooning geweest is. Slechts de autocrate wil van den vorst heeft het raadhuis tot paleis bestemd. Mr. K. ontkent, dat bij een der partijen de bedoeling van eigendomsoverdracht bestaan heeft:

er is alleen aan gebruiksrechten gedacht. De stad heeft, al of niet gedwongen, het gebouw als ware het een kroondomein aan den Souverein in bewaring gegeven.

Toen de Prins van Oranje den 2^{en} December 1813 bij zijn aankomst aan »De tweehonderd roeden» buiten de Haarlemmer Poort verklaarde het paleis »aan de regeering en de burgerij te cedeeren» betekende dit volgens Mr. K. een teruggave van in bruikleen genoten goed. En in de destijds gewisselde stukken wordt door beide partijen erkend, dat ook op 5 Februari 1814, toen de stad het gebouw weer aan den Prins aanbood, slechts een afstand in bruikleen is bedoeld. Daar ook onder koning Willem I, — en evenzo onder zijn opvolgers — aan de rechtspositie niets veranderd is, bleef en blijft aan den Staat de bevoegdheid, aan de nieuwe bestemming van Van Campen's gewrocht een einde te maken. Alleen zou men kunnen trachten hiertegen het recht van eigendom door verjaring op te werpen, door zich te beroepen op B. W. art. 1992. Doch dit beroep kan slechts gelden, als de opvolgende souvereinen het paleis als *eigenaars* bezeten hebben. Van een verjaringstermijn kan ook hierom geen sprake zijn, omdat het onmogelijk is aan te geven wanneer die termijn begonnen zou zijn.

De slotsom van Mr. K. luidt:

»dat het Amsterdamsche stadhuis, van oudsher stedelijk eigendom, nòch onder koning Lodewijk Napoleon, nòch onder keizer Napoleon, nòch onder de regeerende vorsten uit het Huis van Oranje, van eigenaar is veranderd;

dat het integendeel, hoewel met gewijzigde bestemming en ingericht tot vorstelijk verblijf, nog steeds behoort tot de stadsgebouwen, en dus ook thans nog is het eigendom van de gemeente Amsterdam.»

De gemeenteraad van onze hoofdstad heeft het echter versmaad om, steunend op de rapporten van prof. Brugmans en Mr. Kappeyne, de zaak tot een spoedige oplossing te brengen. In de raadszitting van 10 Dec. j.l. verwierp een meerderheid op grond van heterogene overwegingen het voorstel van B. en W., dat het Paleis weer tot Raadhuis zou hebben kunnen maken. Men is dus nu even ver als men was. »Niets onberaèn verhaesten» noemde Vondel een deugd der vroede vadersen.

St. Olofs- of Oude Zijdskapel te Amsterdam. — Volgens een in »De Bouwwereld» overgenomen bericht uit »De Rotterdammer» bestaat bij de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam het plan om de Oude Zijdskapel te verkoopen. Dit gebouw werd in de 15de eeuw gesticht en in de 17de eeuw door Jacob van Campen verbouwd en behoort tot de belangrijkste monumenten van Amsterdam. Het zoude ongetwijfeld een verregaande schande zijn, indien het kerkbestuur dit gebouw verkocht zonder zich de zekerheid verschaft te hebben, dat de koper het in denzelfden staat zal bewaren en onderhouden. Gelukkig wordt er nog slechts gesproken van een plan, eene overweging, en de ligging van dit kerkgebouw is niet zoo schitterend als bij de Nieuwe Zijdskapel, zoodat hier niet op een hooge opbrengst van den grond behoefte gerekend te worden.

Alkmaar. Gevel Verdronken Oord 21. — De pakhuisgevel »De Vigelantie» aan het Verdronken Oord te Alkmaar werd met slooping bedreigd. Het gemeentebestuur heeft echter met prijzenswaardigen ijver pogingen in het werk gesteld om dit noodlot te verhoeden door onderhandelingen met den eigenaar aan te knopen. Er schijnt alle kans te bestaan, dat deze interessante zeventiende-eeuwsche gevel van bak- en zandsteen, in den trant van Vingboons, en merkwaardig om den rijkdom van zijn beeldhouwwerk (zie v. Arkel en Weissman, 2de st., 1, blz. 51), thans behouden blijft.

Gemeenlandshuis te Delft. — De restauratie van de groote zaal in het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap Delfland is thans gereed gekomen. Men weet, dat het vorige jaar, nadat door Jhr. Schorer in »Eigen Haard» het vermoeden was uitgesproken, dat achter behang en plafond kunststukken zouden verborgen zijn, onmiddellijk vanwege Delfland een onderzoek werd ingesteld. Spoedig bleek de juistheid van Jhr. Schorer's vermoeden. Het behang werd zeer voorzichtig weggenomen en daar kwam een prachtig geschilderd behangsel te voorschijn, dat hier en daar was beschadigd. Door den heer C. W. Smith is het beschadigde gedeelte bijgeschilderd. Bij het verwijderen van het plafond kwam een nog bijna ongeschonden eikenhouten zoldering voor den dag. Onder de zwaar geverfde schouw ontdekte men fraai gebeeldhouwde kolommen.

Hbl., 13 Oct. 1913.

Toren te Hilvarenbeek. — Er bestaan plannen om den fraaien ouden toren der R. K. kerk te Hilvarenbeek (N.-Br.) te herstellen, indien rijk en provincie bereid zijn in de kosten bij te dragen. De 72 M. hooge toren heeft twee gaanderijen en vertoont een aantal groote en kleine nissen in zijn buitenwand. Een kunstig gemetselde wenteltrap geeft toegang tot de bovenste gaanderij. Blijkens eene mededeeling van den architect Jac. van Gils in de »N. R. C.» van 24 Nov. dagteekent de toren uit de eerste helft van de 15de eeuw. Meermalen door het hemelvuur geteisterd, heeft hij verschillende vernieuwingen ondergaan. Het jaartal 1449, in enkele kruisbalken bij de klokken gehakt, heeft misschien betrekking op een vernieuwing na den brand van het voorafgaande jaar.

Het Spaansche Gouvernement te Maastricht. — Door Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers is bij eene publieke verkooping aangekocht het bekende huis aan het Vrijthof te Maastricht, gebouwd in 1545, hetwelk gevaar liep in minder waardeerende handen te vallen en gesloopt te worden. In den voorgevel zijn nog drie vensters met hunne omljstingen en boogvullingen met wapen van Karel V en borstbeelden bewaard en de achtergevel vertoont nog een met beeldhouwwerk versierde poort en gedeelten van eene zuilengallerij. Hoewel slechts een fragment van den rijk versierden gevel bewaard bleef, is dit gedeelte op zich zelf reeds van groot monumentaal belang. Het was eene mooie daad van Jhr. de Stuers om door aankoop het behoud van dezen gevel te verzekeren.

Oude hoefijzers te Oldenzaal. — Te Oldenzaal zijn, naar een mededeeling van het »Hbl.» (25 Nov. 1913), bij het graven van sleuven voor de rioleering op een diepte van ongeveer 1.90 M. onder een der hoofdstraten een aantal beenderen van paarden en daarbij een elftal hoefijzers, op twee na geheel gaaf, gevonden. Zij zijn goed bewerkt, en vertoonen 6 à 8 nagelgaten, bij sommige nog met de nagels voorzien. Blijkens onderzoek aan de Veeartsenijschool te Utrecht zouden deze ijzers van omstreeks 800 dagteekenen. Een deel ervan wordt aan de Oldenzaalsche Oudheidkamer geschonken.

Oud-Vosmeer. — Eenige jaren geleden is er veel te doen geweest over het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Oud-Vosmeer, dat toen te nauwnood en dank zij een vernietigingsbesluit van Gedeputeerde Staten van Zeeland aan een slooping ontkwam. Dezer dagen heeft men nu een aanvang gemaakt met de restauratie, en in verband hiermede is de inventaris der kerk voorloopig naar een veilige plaats overgebracht. Dit gaf aanleiding tot een nadere beschouwing van eenige tot den inboedel behoorende voorwerpen. Aan de »N. R. C.» werd hieromtrent gemeld: Tot den inventaris behooren een tweetal koperen kronen, waarvan de een is aangekocht bij resolutie der Ambachtsheeren in 1737 uit de te gelde gemaakte zilveren sieraden van het in die dagen te niet gegane schuttersgilde van de Broeders van St. Bastiaan, terwijl de grootste kroon de volgende inscriptie bevat: »Johannes van Rosevelt, in leven schoolmeester te Scherpenisse, zoon van wijlen Pieter van Rosevelt, schoolmeester en koster te Oud-Vossemeer, offreert dit aan en ten gebruike van deze kerk, sterft den 26 October 1787.» Toen dezer dagen eenige opkoopters van oudheden de gemeente bezochten, werd voor deze kronen een bedrag van *f* 1000 geboden, maar gelukkig wilde het kerkbestuur niet tot verkoop overgaan. Een bezoek op het Raadhuis, hier algemeen Rechthuis genoemd, een gebouw dat als gemeentehuis wordt gehuurd van Ambachtsheeren, deed hun oog slaan op een schilderij in de ruime zaal van het gebouw, geplaatst in den schoorsteen en voorstellende de gerechtigheid. Deze schilderij, vervaardigd door Jacob Xavery, werd eenige jaren geleden gerestaureerd en is met hare omlijsting, bestaande uit de wapenschilden der toenmalige Heeren van Vossemeer, werkelijk een prachtig stuk. Voor een en ander werd *f* 1000 geboden, terwijl aan eenige oude stoelen, mede eigendom der Heeren, een waarde van *f* 300 toegekend werd. Uit den aard der zaak was er geen sprake van, dat op dit voorstel werd ingegaan.

Oude gevel te Sneek. — De in het begin van November afgebrante Friesche suikerwerkfabriek van de firma Tonnema te Sneek, was oorspronkelijk een heerenhuis, gebouwd in 1617. De merkwaardige gevel, welke reeds lang in bouwvalligen toestand verkeerde, is tengevolge van den brand omgevallen en gedeeltelijk in het water van het Kleinzand terecht gekomen. In de »Leeuw. Ct.» wordt deze gevel beschreven als opgetrokken van fraaie roode baksteen en prijkende met meesterstukken van beeldhouwwerk in zandsteen. Zoo was in den top het beeld geplaatst van een vaandrig met een zijdgeweer aan een breede sjerp met groote kwast. Verder droegen twee medaillons: een man- en

een vrouwebuste, beide met stolpkragen, en een twintigtal engelenkoppen en consoles tot het sierlijke aanzien van den gevel bij, ofschoon een dikke pleisterlaag vele details verborg.

Moge het gemeentebestuur of een oudheidkundige commissie hier nog ten minste de fragmenten weten te redden.

Tiel. — Aan de »N. R. C.» (24 Nov. 1913) wordt uit deze plaats gemeld: Een oud en mooi hoekje van de St. Maartenskerk, dat eeuwen lang aan het oog der bezoekers onttrokken was, is dezer dagen met zeer veel zorg door de kerkelijke commissie in eere hersteld.

De regeeringsambtenaar meende te mogen vaststellen, dat dit vertrek de Librye was, in 1551 gesticht. Uit Rinks »Beschrijving van Tiel» blijkt de onjuistheid dezer opvatting. Hij vermeldt de verplaatsing van de doopvont in 1558 naar een vertrek beneden de bibliotheek, en het »Chronicon Tielense» vertelt, dat de pastoor Peter van Tephlin 18 Augustus 1557 een voorteeken hoorde van den geweldigen storm van 1558, bij gelegenheid dat hij om zijn studiën te verrichten naar de bibliotheek geklommen was.

Deze mededeelingen stellen vast, dat de Librye is het vertrek, dat nog heet de consistoriekamer en dat het gerestaureerde vertrek de oude doopkapel is. Bevestigd wordt deze meening ten overvloede nog door Meyer in »De Dominicanen-statie te Tiel», waar hij zegt, dat »de doopvont bp den ingang der kerk moest staan.»

Kloostergang van den Dom te Utrecht. — De gemeenteraad van Utrecht nam in de zitting van 20 Nov. j.l. het voorstel van B. en W. aan om f4000 te geven aan kerkvoogden der Ned. Herv. gem., als bijdrage in de kosten welke het afbreken van stovenhokken en kerkeraadskamer in de Kloostergang, en het daardoor noodige herstel der ramen en muren met zich zullen brengen. Aan deze gemeentelijke subsidie werd de voorwaarde verbonden, dat ook het rijk en de provincie een even groote bijdrage in de op f 16.000 geschatte totaalsom zullen verleen. Wat het rijk betreft, op de staatsbegrooting voor 1914 is inderdaad reeds een post voor dit doel uitgetrokken. Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht hebben thans aan de Staten medegedeeld, dat zij met de behandeling der provinciale subsidieverleening willen wachten tot het bedrag van de rijksbijdrage definitief is vastgesteld, en er zekerheid bestaat omtrent de plannen die het rijk als eigenaar van de Kloostergang denkt uit te voeren.

Om deze redenen stelden Gedeputeerde Staten voor, de subsidieverleening eerst in de zomerzitting van 1914 ter tafel te brengen. Doch Provinciale Staten hebben 15 Dec. j.l. op voorstel der heeren van Bolhuis en Zijst besloten de zaak niet uit te stellen en het subsidie van f 4000 te verleen.

In de »N. R. C.» van 20 Nov. j.l., Avondblad B, klaagde de heer G. van Kalcken te Haarlem over eenige »hedendaagsche vandalismen», die te Utrecht plaats vinden: in de Gothische kapel, grenzend aan de Romaansche crypte van de St. Pieterskerk, wordt beneden een machinekamer ingericht en boven het gewelf een droogzolder getimmerd.

Kerk te Voorhout. — De Heer C. de Graaff deelt in »Architectura" van 6 Dec. j.l. mede, dat behalve de twee oude doodkisten, vermeld in het artikel over de kerk te Voorhout in het vorig nr. van het »Bulletin", nog een derde tufsteenen kist voor den dag is gekomen bij het graven voor de fundeering voor een catechisatiekamer, ± 4¹/₂ M. benoorden het oude choor. Bij het openbreken van den vloer in de oude consistoriekamer werd een tweede grafkelder ontdekt, waarin zich de geraamten van drie priesters in ornaat bevonden. Op een koperen plaat stond:

R. Ocke, R. C. Pastor
van de St. Lodewijkskerk
te Leijden.
Overleden 1816.

Ook deze kelder is weer toegemetseld.

Wering van brandgevaar voor monumenten van geschiedenis en kunst. — De minister van binnenlandsche zaken heeft de gemeentebesturen uitgenoodigd maatregelen te nemen ter voorkoming van brandgevaar voor monumenten van geschiedenis en kunst in al die gevallen, waarin zoodanig gevaar te voorzien is, inzonderheid als op daken of in dakgoten met vuur moet worden gewerkt.

Op uitnoodiging van B. en W. van Utrecht adviseert de rechtskundige commissie aldaar om bij belangrijke gebouwen het werken met heet of gesmolten metaal, asphalt of houtcement, met een vuurpot of met een door spiritus of benzine werkende soldeerlamp, -bout of afbrandlamp te verbieden en B. en W. bevoegd te verklaren van dit verbod ontheffing te verleen onder door hen te stellen voorwaarden.

Als belangrijke gebouwen zouden volgens de commissie zijn aan te merken die, welke zelve uit het oogpunt van geschiedenis en kunst groote waarde bezitten of wel tot bewaring van verzamelingen van dergelijke waarde dienen.

Bij het ontwerpen van de lijst der vorenbedoelde gebouwen heeft zij gemeend particuliere woningen daarin niet te moeten opnemen om de vrijheid der ingezetenen niet al te zeer aan banden te leggen.

Monumentenarchief. — Op den dit jaar te Dresden gehouden Denkmalflegetag werd door Professor F. Wolff eene voordracht gehouden over »Denkmalarhive", welke thans te Berlijn bij Wilh. Ernst en Sohne in druk is verschenen (20 bl. met 5 afb., gebonden 2 Mark).

Wij hopen later hierop uitvoeriger terug te komen, als het verslag van den Denkmalflegetag verschenen is, — voorloopig volstaan wij met het volgende korte overzicht om de aandacht op dit boekje te vestigen.

De schrijver begint met een uitvoerig overzicht van hetgeen reeds op dit gebied is geschied, in het bijzonder in Frankrijk sinds de instelling der Commission des monuments historiques in 1837, en later in Duitschland.

Naast de beschrijving der monumenten wenscht hij het bijeenbrengen van gegevens over de monumenten, vóór en na de restauraties, gelijk in Nederland geschiedt door het bureau van K. en W. op het Binnenhof en door de Rijkscommissie voor de monumenten. Doch daarnaast ook het op een centraal punt bijeenbrengen van de fragmenten van de bouwwerken, die bij de restauratie zijn vernieuwd. Aan dit punt is in Nederland nog niet voldoende aandacht geschonken. Wel vinden de beste stukken gewoonlijk hunnen weg naar de musea, doch daarnaast zijn ook verschillende voorbeelden bekend, dat fragmenten werden weggeschonken of op andere wijze in particulier bezit geraakten. Alleen bij zeer belangrijke monumenten wordt soms eene speciaal hieraan gewijde afdeeling in een museum gevormd. Voor de hieraan toe te voegen bibliotheek over monumenten bestaat in Nederland reeds een aardige grondslag op het bureau der Rijkscommissie voor de monumenten.

Ten slotte wordt gewezen op de wenschelijkheid om hierbij ook eene verzameling van werkteekeningen te vormen, die thans door hunne groote afmetingen in de bestaande verzamelingen dikwijls onvoldoende bewaard worden. In Pruisen werden door den Minister van openbare werken alle rijksbouwkundigen aangeschreven om oude teekeningen naar de »Denkmalarchiven» op te zenden.

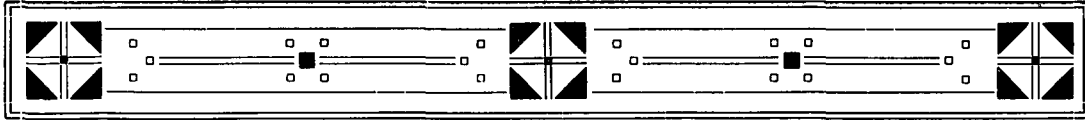
Aan het slot geeft de schrijver een aantal bijzonderheden over de inrichting van het »Denkmal»archief te Straatsburg.

BERICHT.

Kort na de oprichting van het Bulletin werden door den Heer P. Haverkorn van Rijsewijk een aantal afbeeldingen van beeldhouwwerk ter beschikking van de redactie gesteld, die oorspronkelijk bestemd waren voor illustratie van een boekwerk, waarvan de uitgave niet tot stand kwam. Enkele dezer afbeeldingen werden in het Bulletin opgenomen, doch weldra moest dit gestaakt worden, daar de oplage van het Bulletin grooter werd dan het aantal beschikbare afdrukken.

In overleg met den Heer Haverkorn van Rijsewijk stelt de redactie thans de nog beschikbare afbeeldingen, per stel van 11 stuks, voor de leden en corresponderende leden beschikbaar tegen vergoeding van 10 cents voor kosten van verzending en verpakking. Aanvragen met bijvoeging van dit bedrag te zenden aan Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 61, Leiden.

REGISTER.

- A . . . (Thomas van der), 232.
- Aanwinsten van het Ned. Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, met afb., 169–174; van het Provinciaal Museum van oudheden te Assen, 49; van het Museum te Delft, 192; van het Museum »Oud-Dordrecht«, 192; van het Edam's Museum, 49; van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, met afb., 30–35; van het Frans Hals-museum te Haarlem, 194; van het Stedelijk Museum »de Lakenhal« te Leiden, 194–195; van het Museum te Nijmegen, 195–196; van het Museum van oudheden te Rotterdam, 196; van het Museum Boymans, 254; van de gemeenteverzamelingen in Utrecht, 196.
- Aardenburg, Herstelling van de kerk, 20.
- Abeele (P. van den), stempelsnijder, 240.
- Adriaansdochter (Aagt), Haar grafmonument, 118.
- Aeken (Hieronymus van). Zie: Bosch.
- Aertsen (Pieter), 239; Zijn werk op de Utrechtsche tentoonstelling, 202.
- Aertz. (Ryckaert), Altaarstuk, 105.
- Aken (Jan van), Boschachtig landschap, 234–236.
- Aken de Waard (J. van), benoemd tot conservator van het Museum te Groningen, 94.
- Alessi (Galeazzo), bouwmeester, 121.
- Alkmaar, De 17e eeuwse gevel »De Vigelantie« met slooping bedreigd, 256.
- Amersfoort, Herstelling van den O.-L.-Vrouwetoren, 13; Afbraak van de torentjes der Kamperbinnenpoort, 215.
- Ammanati, bouwmeester, 147.
- Amsterdam, Vergoeding der kosten van buitenlandse reizen van den directeur van het Prentenkabinet, Drucker-uitbouw aan het Rijksmuseum, 21–22; Onderhandelingen over een nieuw gebouw voor de Academie van beeldende kunsten, enz., 23; Commissie van onderzoek naar den toestand van het Paleis, met afb., 50; Aanwinsten van het Ned. Museum voor geschiedenis en kunst, met afb., 169–174; Rapport-mr. Kappeyne van de Coppello in zake de Paleis-Raadhuis-kwestie, 254–255; Plan tot verkoop van de St.-Olofs- of O. Z. kapel, 255.
- Anthony's, bouwmeester, 107.
- Anthonisz. (Cornelisz.), Penteekening: 'de kwade fortuna, 203.
- Arkel (Van), geslacht, 182–184.
- Arnhem, Herstelling van de Groote kerk, 13, 92; St. Eusebius en St. Martinus, schutspatronen dezer kerk, met afb., 174–182.
- Arnhem (Geertruida van), Haar wapen, 178.
- Assen, Verslag van het Provinciaal Museum van oudheden in Drente, 49; Oprichting van de Drentsche praehistorische Vereniging, 253.
- Assendelft (Bartout van), ridder, Zijn grafzerk, 121.
- Assendelft (Hugo van), priester, 141.
- Bachet (Laurens), 233.
- Backer (A.), Allegorie op de gerechtigheid, 129.
- Bacquere (Beatrix de), 31.
- Baernt, die glazemakersknecht, 108.
- Balk, Verbouwing van het raadhuis, 192.
- Barends (Dirck), 233–234.
- Batavia, Notulen van het Bataviaansch Genootschap van kunsten en wetenschappen, 48–49.
- Beeldhouwwerk, in de St. Bavo enz. te Haarlem, 100–151; Fransche meubelkunst, met afb., 169–174; Beelden van St. Eusebius, 180; Sarcophaag van Jan van Polanen, 190–191; Verkoop marmeren doopvont en gebeeldhouwde kraagstukken van de R.-K. z.g. »Buitenkerk« te Kampen, 192; Details van den pastoriegevel te Schelluinen, afb., 194; Model van het monument van Boerhaave in de Pieterskerk te Leiden, 194; Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche beeldhouwkunst vóór 1575, te Utrecht, 202–203; Bespr. van: Johanna Brants' Antieke terracotta lampen en haar Catalogus [van de] galerij van gipsafgietsels van het Rijksmuseum van

- oudheden te Leiden; H. van der Smagt's Katalogus der verzameling afgietsels van beeldhouwwerken van de Rijks-academie van beeldende kunsten, 248—252.
- Beest (Van), Triptiek der familie —, 198.
- Beets (N.), In memoriam E. W. Moes, met portr., 35—41.
- Behangsel, 85, 142, 144, 256.
- Benthien, officier der pontonniers?, 214.
- Bentingh (Henricus), 178.
- Berchem (Claes Pietersz.), 236.
- Berkenrode (Van), Grafzerk der familie —, 118.
- Berkhout (Pieter Jansen), bouwmeester, 96.
- Bernardi (Theodoricus), 233—234.
- Bernt, kerckmeester te Arnhem, 180.
- Beukelaer, 239.
- Bicker, muntmeester, Zijn portret en dat zijner vrouw, toegeschreven aan Maerten van Heemskerck, 202, 247.
- Blasius (J.), advokaat, 240.
- Bleser (Dirck Janszen), Zijn grafplaat, 133.
- Boecop (Mechteld toe). Zie: Ligtenberg.
- Boekaankondiging en -bespreking, 44—47, 94, 188—191, 248—252.
- Boekdrukunst, 86, 90—91.
- Boels (Gerrit), glazenmaker, 112.
- Boerhaave, Model van zijn monument in de Pieterskerk te Leiden, 194.
- Boghemaker (Dirck), organist, 105.
- Bongers (Anna), 239.
- Bosch (Hieronymus), Aanbidding van het kind, 199, 245.
- Both (Jan)?, Jachtgezelschap in de bergen, toegeschreven aan Ludolf de Jongh, 227.
- Bouchorst (Gijsbrecht van den), Zijn grafsteen met kwartieren, 211.
- Bouman (J.). Stilleven, met afb., 237—239.
- Boumans (Laas), koopman, 241.
- Bourgondië (David van), bisschop van Utrecht, Zijn koorkap, 209.
- Bouts (Albert), 203.
- Brants (Johanna), Antieke terra-cotta lampen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden en haar Catalogus [van de] galerij van gipsafgietsels van dat museum, bespr. door A. W. Bijvanck, 248—251.
- Bray (Salomon de), bouwmeester, 96, 97, 121, 143.
- Brederode (Johan Wolfaart van), Zijn wapen, 131.
- Brederode (Walraven van), 153.
- Brederode (Van), Het kasteel van het geslacht —, 151—153.
- Brekelenkam (Q.), Huiselijke zorgen, 195.
- Bremkens (R. van), Zijn wapen, 192.
- Brensoenssoen (Claes), 145.
- Breughel (Pieter), 200, 203.
- Brielle, Herstelling van de Groote kerk, 13.
- Broekhuizen, Urnenveld ontdekt in de buurt-schap Oijen, 253—254.
- Bronchorst (Pieter van), Salomo's rechtspraak, 192.
- Bruyn (Bartholomeus), Tweeluik, 225—227.
- Buerlo (Thomas à), 178.
- Buisman (H.), benoemd tot conservator van Teyler's museum te Haarlem, 93.
- Buys de Jongere (Cornelis), 202.
- Bijvanck (A. W.), Bespr. van: Johanna Brants' Antieke terra-cotta lampen en haar Catalogus [van de] galerij van gipsafgietsels van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden en H. van der Smagt's Katalogus der verzameling afgietsels van beeldhouwwerken van de Rijks-academie van beeldende kunsten, 248—252.
- Campen (Jacob van), bouwmeester, 52, 84, 121, 138, 149, 150, 255.
- Campen (Pieter Jacobsz. van), 138.
- Ceramiek, 32—35, 196, 228—232.
- Chaplain, stempelsnijder, 241.
- Chevalier (Nicolaas), stempelsnijder en munten-handelaar, 243.
- Claesz. (Pieter), 238.
- Claesz. (Symon) van Waterlant, 110.
- Cleeff (Willem van), glasschilder, 118.
- Cock (Hieronimo), 232.
- Cocnraadsdochter (Ermgaard), Haar grafteeken, 117—118.
- Coich [Cock?] (Hieronimo) de Bergamo, 232.
- Coninck (David de), 238.
- Cophessen (A.), Stilleven, 238.
- Cornelisz. van Oostzanen (Jacob), 201; Zijn werk op de Utrechtsche tentoonstelling, 199—200, 247.
- Coster (Laurens Janszoon), 86, 90, 102?.
- Coxie (Michiel), 233.
- Crabeth (Dirk Pietersz.), 181.
- Cusebant (Frederik), Zijn grafzerk, 121.
- Cuser (Willem), 144.
- Daiwaille, Steenteekening van de Groote Houtpoort te Haarlem, 97.
- Deckers (François), Zinnebeeldige tafereelen, 144.
- Delden, Restauratie van het kasteel Twickel, 215.
- Delff, Portretten van leden der familie —, door W. van der Lely, 192.
- Delft, Herstelling van de Nieuwe kerk, 20; Verslag van den toestand van archief, bibliotheek en museum in 1912, 192; Stichting van het Fonds Gijsberti Hodenpijl, 254; Restauratie der groote zaal in het Gemeenlandshuis, 256.

- Denekamp, Herstelling van de R.-K. kerk en den toren, 14–15.
- Deutz (Agneta), 144.
- Deventer, Herstelling van de St.-Lebuïnuskerk, 13; Oprichting van een museum voor geschiedenis en kunst, 90.
- Deventer (Hans van), 233.
- Diertsen (Claes), 145.
- Dingemans (W. J.), Iets over Gorinchem en de Heilige Geestkapel, met afb., 182–188.
- Dirksz. (Johannes), klokkengieter, 126.
- Doesburg, Herstelling van den toren, 13; van de St.-Martinikerk, 20.
- Doorne (Jacobus van), pastoor, 178.
- Doorwerth, Herstelling van het kasteel, 13.
- Dordrecht, Herstelling van de Groote kerk, 14; Jaarverslag der vereeniging »Oud-Dordrecht« 1912/13, 192; Slooping van twee en behoud van één gebouw, 193–194.
- Dorp (Pieter van), burgemeester, 112.
- Dou (G.), Naaktfiguur, 195; Vanitas, met afb., 227.
- Dülberg (Franz), Die Utrechter Ausstellung früh-holländischer Kunst, 243–248.
- Duiven, Herstelling van den toren, 20.
- Edam, Verslag betrekkelijk het Museum over 1912, 49.
- Egmond aan den Hoef, Restauratie der N.-H. kerk, 92–93.
- Egmond (Georgius van), bisschop van Utrecht, 111, 181; Zijn portret, door Jan van Scorel, 201, 247.
- Egmond (Jan van), sticht het kerkje te Egmond aan den Hoef, 92.
- Elen (Steven), gezegd Affelgem, bouwmeester, 103.
- Email, 204–205.
- Emmen, Opgravingen, 215.
- Engbrechtszen (Cornelisz.), 203; Zijn werk op de Utrechtsche tentoonstelling, 199, 246.
- Enkhuizen, Herstelling der gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 14; Tweede voorloopig bericht omtrent deze schilderingen, 87–88.
- Evert, steenhouwer te Antwerpen, 102.
- Evertsdr. (Adriana en Maria), 211.
- Evertsen, Eerepenning gedreven door W. Mulder, 240.
- Eysten (J.), Een historische schilderij, met afb., 214.
- Feith (J. A.), In memoriam —, met portr., 41–44.
- Floris (Frans), 232.
- Fortman (Abraham), goudsmid, 195.
- Fremy (Claude), klokkengieter, 115.
- Fyery (Jan), geelgieter, 105, 108.
- Fijth, 238.
- Gabrielus Anto... van Zierixzee, 232.
- Gaeg (Jan) van Venlo, 233.
- Gast (Michiel de), 233.
- Geertgen van St. Jans,? St. Bavo te Haarlem, 117; Werken op de tentoonstelling te Utrecht, 198, 245.
- Gelder (H. E. van), Plaatselijke musea II, 7–13; De verbouwing van het Departement van binnenlandsche zaken, met afb., 24–30; 's Rijks Historisch museum, 155–162; Museum-gidsen, 221–225.
- Gerbrandsz. (Johannes), 130.
- Gerrytz. (Cornelis), 111.
- Gevelsteen, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 192, 194.
- Gewelf- en muurschilderingen, 14, 20, 87–88, 116, 124, 180, 218.
- Glasschilderkunst, 104, 108, 111, 114, 118, 121, 130–131, 133, 145, 176, 181, 203, 247.
- Godevaert de Bosscher, bouwmeester, 103.
- Goes, Herstelling der N.-H. kerk, 14.
- Goltzius (Hendrik), 86.
- Goltzius (Hubert), 233.
- Gorinchem, Iets over — en de Heilige Geestkapel, met afb., 182–188.
- Gort, Lezende heremiet, met afb., 237.
- Gouda, Herstelling der St.-Janskerk, 14.
- Goudsmidswerk, 85, 106, 178–180, 195, 204–207, 208.
- Graat (Barend), Copie naar een Maerten van Heemskerck, 202.
- Gratama (G. D.), Frans Hals-museum der gemeente Haarlem, met afb., 82–87; Zijn werk over dat museum aangekondigd, 94.
- Grave (Jan Albert de), klokkengieter, 115.
- 's-Gravenhage, Herstelling van de Groote of St.-Jacobskerk, 13; Wenschelijkheid om de betrekking van onderdirecteur van het Maurits-huis weder in te stellen, het museum-H. W. Mesdag één dag per week kosteloos toegankelijk te doen zijn, 20–21; De verbouwing van het Departement van binnenl. zaken, met afb., 24–30, 50; Aanwinsten van het Gemeentemuseum, met afb., 30–35; Haagsch porselein, met afb., 32–35; Veranderingen in het Maurits-huis, met afb., 78–82; Verbouwing van den ouden Schouwburg, 215; Het Binnenhof, 215–216; Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 225–227; Subsidie aan het Gemeentemuseum verhoogd, 253.
- Groenewegen (Gerrit), Teekeningen van de poorten van Leiden, 254.
- Groningen, Benoemd tot conservator van het Museum J. van Aken de Waard, 94.

- Haarlem, Herstelling der Groote of St.-Bavokerk, 14, 50; Frans Hals-museum, met afb., 82-87; H. Buisman benoemd tot conservator van Teyler's museum, 93; Oud-Haarlem, met afb., 95-151; Het kasteel Brederode, 151-153; Algemeene vergadering van den Ned. Oudheidk. Bond, 162-169; Verslag van het Frans Hals-museum over 1912, 194; Jaarverslag der vereniging »Haerlem« over 1912/13, 194; Catalogus van het Museum van Stolk, 46-47.
- Haemstede (Raes van), Zijn memorietafel, 197.
- Hals (Frans), Het Frans Hals-museum te Haarlem, met afb., 82-87; Aankondiging van het werk van G. D. Gratama daarover, 94.
- Halsteren, De oude kerk niet door de gemeente overgenomen voor raadhuis, 50.
- Hans van Deventer, 233.
- Hans van Mechlen, 233.
- Harderwijk, Herstelling van de R.-K. kerk, 15.
- Haren, Herstelling van den toren, 15.
- Harmensz. (Arent), steenhouwer, 112.
- Hart (Abraham van der), bouwmeester, 151.
- Hasius (Johannes), priester, 178.
- Hecke (Abraham van den), goudsmid, 207.
- Heda, 238.
- Heemskerck (Maerten van), 201; ? Ontwerper der Kleine Houtpoort te Haarlem, 96; H. Lucas, Maria en haar kind schilderend, 112; ? Portretten van den muntmeester Bicker en zijne vrouw, enz. op de Utrechtsche tentoonstelling, 202, 247.
- Heemstede (Jan en Philips van), 120.
- 's-Heerenberg, Herstelling raadhuis, 15-16, 217.
- Hemony (François en Pierre), klokkengieters, 107, 115, 120.
- Hendriks, Regenten van het hofje van Staats, 144.
- Hengeloo (G.), Restauratie der N.-H. kerk, 218.
- Herman, meyster beeldhouwer, 180.
- 's-Hertogenbosch, Herstelling der St.-Janskerk, 14; Tentoonstelling van kerkelijke kunst, 47-48, 204-210.
- Heynrix (Daemiaen), die beeltsnijder, 110, 111, 112.
- Heythuysen (Wilhelm van), 145.
- Hilvarenbeek, Herstelling toren R.-K. kerk, 256.
- Hodges (C. H.), Damesportret, 194.
- Höhn (J.), stempelsnijder, 241.
- Hoepling, 144.
- Hoogewerff (G. J.), Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, met afb., 64-77; Onbekende schilders, I: Jan van Aken, Abraham Remmers, Gort, Bouman, Wittig, met afb., 234-239.
- Hoorn, Herstelling van het Waaggebouw, 13.
- Horssen, Herstelling van de kerk, 20.
- Huessen (Claes van), Grafzerk van —, 118.
- Huizinga (J.), In memoriam jhr. mr. J. A. Feith, met portr., 41-44.
- Huyghens, Stichting van een Huyghens-museum in »Hofwijck«, 218.
- Hylbrath, 233.
- I. v. K., monogrammist, 198.
- Ivoor, 204, 208-209.
- Jaarverslagen, 191-196, 254.
- Jacob van Haerlem, schilder, 105.
- Jacop, die beeltesnider, te Haarlem, 102.
- Jacopsz. (Diric), beeldhouwer, 107.
- Janzoens (Louwerijs), 102.
- Jansz. (Pieter), schilder, 110, 111.
- Jelgersma (T.), Grauwte, 144.
- Jonge (C. H. de), Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575, te Utrecht, 197-204.
- Jongh (Ludolf de)?, Jachtgezelschap in de bergen, ook toegeschreven aan Jan Both, 227.
- Joukes (Gerrit), 242.
- Kalf (Jan), De vóormalige baronie van Breda, bespr. door W. Vogelsang, 188-191.
- Kampen, Herstelling van het Gothische huis, 14; Verkoop van marmereen doopvont enz. van de R.-K. z.g. »Buitenkerk«, 192.
- Kerkelijke kunst, 47-48, 71, 73, 75, 101, 102, 103, 104-105, 106, 108, 114, 117, 119, 121, 124, 125, 178-180, 204-210, 257.
- Kerkwijk (A. O. van), Munt- en penningveiling-Wigersma, met afb., 239-243.
- Key (Lieven de), bouwmeester, 84, 97, 115, 118, 119, 122, 128, 133, 136, 138, 140, 141, 143, 145, 147, 148, 149, 150.
- Keyzer (Hendrik de), bouwmeester, 86, 138.
- Klefferus (Matheus), monnik, 175.
- Klokken, 99, 106, 107, 115, 120, 121, 124, 126, 180, 186, 218.
- Koperwerk, 105, 108, 117, 119, 121, 124, 131, 207-208, 257.
- Krans (Cyprianus), klokkengieter, 123.
- Kuik, Afbraak der R.-K. kerk, 52.
- Kunst (Pieter en Lucas Cornelisz.), 203.
- Laeck (Maria van der), 31-32.
- Laeck (Reynier van der), Het Huis Nieuwburg te Rijswijk, toegeschreven aan —, met afb., 30-31; Venus den dooden Adonis beweenend, Heilige Magdalena, Venus en Amor, 31.
- Laer (P. van), 236; Etsen naar J. van Aken, 235.
- Laurijs, de steenhouwer, 129.

Ledenlijst Ned. Oudheidk. Bond, 1-7, 220.
 Leiden, Herstelling der St.-Pieterskerk, 14; Verslag van het Stedelijk museum »de Lakenhal«, 194-195; Teekeningen van de poorten, door Gerrit Groenewegen, 254.
 Lely (W. van der), Portretten van leden der families Mierevelt en Delff, 192.
 Leur (Nicolaas van der), 118.
 Leyden (Lucas van), Zijn werk op de Utrechtsche tentoonstelling, 199, 203, 246-247.
 Ligtenberg (Mechteld van), genaemd toe Boecop, 201, 248.
 Linschoten (J. A.), zeevaarder, 130.
 Lochteren (Van), Beeldhouwwerk voor het orgel der St. Bavo te Haarlem, 117.
 Loenen (Frans), 143; Zijn portret, 144.
 Loevestein, Verzorging van het slot, 19; Inrichting als ten tijde van Hugo de Groot, 93.
 Loo (Symon Pieterse van), 145.
 Loots (Cornelis), 233.
 Loover (Pieter), glasschilder, 118.

Maastricht, Herstelling van de Dominikanerkerk, 13; idem van de St.-Janskerk en de O.-L.-Vrouwekerk, 14; Onderhoud der Kruisheerenkerk, 19; Het Spaansche Gouvernement behouden, 256.
 Maeler (Ernst), 201, 248.
 Mander (Karel van), 232, 233; Opschriftbord in het stadhuis te Haarlem, 130.
 Martin (W.), Mauritshuis, met afb., 78-82.
 Meester der Virgo inter Virgines, Graflegging, Triptychon, 198, 245.
 Mechlen (Charles), 233.
 Mechlen (Hans van), 233.
 Mechgele (Zazzio (?) van), 233.
 Mededeelingen (Korte), 47-52, 90-94, 215-220, 252-260.
 Meubelen, 85, 92, 125, 131, 141, 144, 169-174, 257.
 Meurs (Alardus), uurwerkmaker, 100.
 Meurs (Henricus), klokkengieter, 120, 123.
 Meynertz. (Claes), 110.
 Meyntz. [Meynertz.] (Jan), 102.
 Michiel [van Brugge of Brussel], »beeldsnider«, 101.
 Michiel, 233.
 Michiel (Lodewijck), 233.
 Middelburg, Herstelling van het raadhuis, 14.
 Miereveld, Portretten van leden der familie —, door W. van der Lely, 192.
 Mierlo (Godfried van), bisschop, 113, 114.
 Moer (Gobellinus), klokkengieter, 106, 180.
 Moer (Jan), klokkengieter, 106.
 Moes (E. W.), In memoriam —, met portr., 35-41.
 Molenaer (Jans Clasens), Zijn doopenning, 241.

Molenaer (Klaes), Landschap, 194.
 Mommers (Hendrik), 236.
 Mont (Hans), 233.
 Monumenten, Monumentenarchieven, 259; Monumentenzorg in de staatsbegroting voor 1913, het schriftelijk en mondeling debat, 13-23; De monumentenwet in de Tweede Kamer, 55-63; Jaarverslag der Rijkscommissie voor de monumenten, 191-192; Verslag der Provinciale Zuid-Hollandsche archeologische commissie over 1912, 193-194; Instelling eener Provinciale commissie voor de voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst in Groningen, 217; Monumentenzorg in Indië, Instelling van een oudheidkundigen dienst, 219-220; Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, met afb., 64-77; Herstelling van de kerk te Aardenburg, 20; De 17e eeuwse gevel »De Vigelantie« te Alkmaar met slooping bedreigd, 256; Herstelling van den O.-L.-Vrouwetoren te Amersfoort, 13; Afbraak van de torentjes der Kamperbinnenpoort, 215; Commissie van onderzoek naar den toestand van het Paleis te Amsterdam, met afb., 50; Rapport-mr. Kappeyne van de Coppello in zake de Paleis-Raadhuis-kwestie, 254-255; Plan tot verkoop van de St.-Olofs- of O. Z. kapel, 255; Restauratie der Groote- of St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 13, 92; Verbouwing van het raadhuis te Balk, 192; Herstelling van de Groote kerk te Brielle, 13; van het kasteel Twickel bij Delden, 215; van de Nieuwe kerk te Delft, 20; Stichting van het Fonds Gijsberti Hodenpijl betreffende oude gebouwen te Delft, 254; Restauratie van de groote zaal van het Gemeenlandshuis aldaar, 256; van de R.-K. kerk met toren te Denekamp, 14-15; van de St.-Lebuïnuskerk te Deventer, 13; van den toren, 13; en van de St.-Martinikerk te Doesburg, 20; van het kasteel Doorwerth, 13; van de Groote kerk te Dordrecht, 14; Slooping van twee en behoud van één gebouw, 193-194; Herstelling van den toren te Duiven, 20; van de N.-H. kerk te Egmond aan den Hoef, 92-93; der N.-H. kerk te Goes, 14; Iets over Gorinchem en de Heilige Geestkapel, met afb., 182-188; Herstelling der St.-Janskerk te Gouda, 14; van de Groote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, 13; De verbouwing van het Departement van binnenlandsche zaken, met afb., 24-30, 50; Veranderingen in het Mauritshuis, met afb., 78-82; Verbouwing van den ouden Schouwburg, 215; Het Binnenhof, 215-216; Herstelling der Groote of St.-Bavokerk te Haarlem, 14,

50; Frans Hals-museum, met afb., 82–87; Oud-Haarlem, met afb., 95–151; Het kasteel Brederode, 151–153; De oude kerk te Halsteren wordt geen raadhuis, 50; Herstelling van de R.-K. kerk te Harderwijk, 15; van den toren te Haren, 15; van het raadhuis te 's-Heerenberg, 15–16, 217; der N.-H. kerk te Hengeloo (G.), 218; der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 14; van den toren der R.-K. kerk te Hilvarenbeek, 256; van het waaggebouw te Hoorn, 13; van de kerk te Horssen, 20; van het Gothische huis te Kampen, 192; Verkoop van marmeren doopvont en gebeeldhouwde kraagstukken der R.-K. z. g. »Buitenkerk«, 192; Afbraak der R.-K. kerk te Kuik, 52; Herstelling der St.-Pieterskerk te Leiden, 14; Verzorging van het slot Loevestein, 19; Inrichting als ten tijde van Hugo de Groot, 93; Herstelling van de Dominikanerkerk te Maastricht, 13; van de St.-Janskerk en de O.-L.-Vrouwekerk, 14; Onderhoud der Kruisheerenkerk, 19; Het Spaansche Gouvernement aldaar behouden, 256; Herstelling van het raadhuis te Middelburg, 14; Tijdelijke inrichting van het Muiderslot, als ten tijde van P. C. Hooft, 93; Herstelling der R.-K. kerk te Noordbeek, 14; van den toren te Oirschot, 14; van de N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 16–17, 93, 257; Het z.g. jachtslot van Oldenbarneveldt te Poeldijk gesloopt, 192; Restauratie van den toren der N.-H. kerk te Poortugaal, 52; Afbeeldingen van details van den pastoriegevel te Schelluinen, 193, 194; Toestand van den toren der N.-H. kerk te Schillaard, 218; Afbraak der kerk te Schore, 52; 17e-eeuwsche gevel te Sneek omgevallen, 257–258; Herstelling van den toren der Grootte kerk te Steenwijk, 16, 20; De oude doopkapel der St.-Maartenskerk te Tiel, 258; Restauratie van de kloostergang van den Dom te Utrecht, 218, 258; Vandalisme in de gothische kapel der St.-Pieterskerk, 258; Maatregelen tot wering van brandgevaar voor monumenten van geschiedenis en kunst, 259; Onderhoud der kerk te Veere, 19; Herstelling van de N.-H. kerk te Vlissingen, 16, 19–20; De N.-H. kerk te Voorhout, 210–212, 259; Restauratie van den voorgevel van het raadhuis te Weesp, 52; van de N.-H. kerk te IJsselstein, 13; van den toren te Zaltbommel, 14; van de N.-H. kerk te Zuidbroek, 17; van de Grootte kerk te Zutphen, 14; Beploistering baksteen trapegevel, 192. Mostaert (Jan), 105, 106; Heilige familie, 201, 245–246. Muiden, Tijdelijke inrichting van het Muiderslot, als ten tijde van P. C. Hooft, 93.

Mulder (W.), Penningen ter eere van De Ruijter en Evertsen, 240.

Munten en penningen, 239–243.

Musea, Hoe moeten de plaatselijke musea hun doel bereiken?, 7–13; Behandeling staatsbegroting: Collectie-Steengracht, Openstelling van musea, Uitleenen van voorwerpen uit musea, 18–19; Museumfonds, 22–23; Stellingen betreffende de inrichting van een historisch museum, 88–90, 155–162; Legaten en schenkingen aan openbare musea, 212–213; Museumgidsen, 221–225.

Muysers (Arnout de), 239.

Neurdenburg (Elisabeth), Oude Noord-Nederlandsche majolika, met afb., 228–232.

Nieulandt (Adriaan van), Tegel naar een prent van –, 196.

Nieuwland, Gezicht op den Engelenburcht te Rome, 254.

Nieuwland (Nicolaas van), bisschop, 113, 126.

Noordbeek, Herstelling der R.-K. kerk, 14.

Noort (Lambert van), 203.

Nijmegen, Verslag der Commissie voor het Museum over 1912, 195–196.

Ocke (R.), pastoor, 259.

Oirschot, Herstelling van den toren, 14.

Oldenzaal, Vondst van oude hoefijzers, 257.

Orgels, 104–105, 117.

Orley (Barend van), Cartons voor een glas in de St.-Bavo van Haarlem, 112.

Ormea (Scipio), 133.

Oudheden, Uitverkoop van oudheden in gemeentebesit, 92; Behoud van grafzerken, 218–219; Inscripties uit of betrekking hebbende op de Romeinsche provincies aan den Rijn, 252–253; Ontwerp voor een wet op de opgravingen in Pruisen, 91–92; Verslag van het Prov. Museum van oudheden in Drente, over 1912, 49; Oprichting van de Drentsche praehistorische Vereeniging te Assen, 253; Urnenveld ontdekt bij Broekhuizen, 253–254; Opgravingen te Emmen, 215; Vondst te Nijmegen, 196; Vondst van oude hoefijzers te Oldenzaal, 257; Tufsteen doodkisten te Voorhout gevonden, 211–212, 259.

Oud-Vossemeer, Herstelling van de N.-H. kerk, 16–17, 93; Inventaris dezer kerk, 257.

Ouwater (Albert van), Altaarstuk, 105; Opwekking van Lazarus, 245.

Overvoorde (J. C.), N.-H. kerk te Voorhout, 210–212; Openingsrede Jaarvergadering, 164–166.

- Paenderen (Machteld van), Haar grafzerk, 118.
 Palladio, 121.
 Peelen (J. C. E.), De nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch, 204–210.
 Pieterzoen (Doen), boekdrukker, 242.
 Pietersz. (Jaspar), 108, 110.
 Poeldijk, Het z. g. jachtslot van Oldenbarneveldt gesloopt, 192.
 Poelenburg (Cornelis), 31.
 Poelenburg (Gijsbert), 113.
 Polanen (Jan van), Zijn sarcofaag, 190–191.
 Poortugaal, Restauratie toren N.-H. kerk, 52.
 Porthoine Jr. (H.), St. Eusebius en St. Martinus, schutpatronen der St.-Eusebius- of Grootte kerk te Arnhem, met afb., 174–182; Zijn »Praaggraf van Karel van Egmond«, bespr., 191.
 Post (P.), bouwmeester, 218.
 Pronk (C.), Korte Vijverberg en Mauritshuis, afb., 30, 31.
- Raedt (Pieter Jansz.), bouwmeester, 118.
 Reekers, Steenteekening van de Grootte Houtpoort te Haarlem, 97.
 Remmers (Abraham), Landschap met figuren, met afb., 236–237.
 Remmers (P.), 237.
 Reverset (David), predikant, 211.
 Rhijn (Hendrik van), Votiefschilderij voor —, 204.
 Rolinxwerth (Melchior van), Zijn portret en dat zijner vrouw Ursula Sudermann, door Bartholomeus Bruyn, 225–227.
 Rome, Geldmiddelen voor het Nederlandsch Instituut, 22; Nederlanders in de »grotte«, 232–234.
 Romeijn (Willem), 236.
 Rosenbos (Jan van), pastoor, 113.
 Roosevelt (Johannes en Pieter van), 257.
 Rotterdam, Verslag van het Museum van oudheden over 1912, 196; Idem van het Museum Boymans, 254.
 Roty, stempelsnijder, 241.
 Ruiters (Nicolaas), pastoor van St. Bavo, later bisschop van Atrecht, 113.
 Runia (Jan), 241.
 Ruijter (M. A. de), Eerepenning, gedreven door W. Mulder, 240.
 Ruyven (Claes van), schout, 104, 105.
 Rijswijk, Het Huis Nieuwburg, toegeschreven aan Reynier van der Laeck, met afb., 30–31.
- Sadelaar, 144.
 Saenredam (P.), Interieur van de St.-Bavo te Haarlem, met afb., 104; idem van de Nieuwe kerk aldaar, met afb., 122.
- Savery (Roelant), Studie naar een dromedaris, 254.
 Schelluinen, Afbeeldingen van details van den pastoriegevel, 193, 194.
 Schilderijen (Onbenoemde), 130, 144, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 214.
 Schillaard, Toestand van den toren der N.-H. kerk, 218.
 Schoonhoven (Agatha van), Haar portret, door Jan van Scorel, 201, 247.
 Schore, Afbraak der kerk, 52.
 Schuyl (H.), predikant, Zijn grafzerk, 211.
 Scorel (Jan van), Zijn werk op de Utrechtsche tentoonstelling, 201–202, 247.
 Serrens (Theodore), Allegorie, 131.
 Six (J.), Tweede voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk te Enkhuizen, 87–88; Nederlanders in de »grotte« [te Rome], 232–234.
 Smagt (H. van der), Katalogus der verzameling afgietsels van beeldhouwwerken van de Rijks-academie van beeldende kunsten, bespr. door A. W. Bijvanck, 251–252.
 Smelris (Hans), 233.
 Sneek, 17e-eeuwsche gevel omgevallen, 257–258.
 Snellaert (A.), beeldhouwer, 98.
 Snijders, 238.
 Sonneveld (Andries Willemsz. van), Zijn portret en dat zijner vrouw, toegeschreven aan Maerten van Heemskerck, 202.
 Staats, Zijn borstbeeld, 144.
 Staatsbegrooting voor 1913, 13–23.
 Steen (Jan), Scherzando, 195.
 Steenwijk, Herstelling van den toren der Grootte kerk, 16, 20.
 Steven, beeldsnijder, 108.
 Stoffe (J. van der), Schoorsteenstuk, 194.
 Stradanus (Johannes), 233.
 Stuurs (V. de), De monumentenwet in de Tweede Kamer, 55–63; Zijne benoeming tot eerlid van den Nederl. Oudheidk. Bond, 220.
 Sudermann (Ursula), Haar portret op een tweeluik van Bartholomeus Bruyn, 225–227.
 Swart (Jan), 203.
 Symonsz. (Jacob), timmerman, 111.
 Symonsz. (Mourijn en Claes), beeldhouwers, 103.
- Taets van Amerongen (Ernst), 178.
 Tapijten, 84, 131.
 Tentoonstellingen, 22, 47–48, 93, 179, 194, 197–210.
 Tephlin (Peter van), pastoor, 258.
 Teylingen (Augustijn van), Portretten van — en zijne vrouw, 200, 247.
 Thomas van Ziricksee, 232.

- Tiel, De oude doopkapel der St.-Maartenskerk, 258.
- Tomringk (Ludger)?, Sibylla Libica, 197.
- Twenhuisen (Lambert van), 207.
- Tybaudtsz. (Diric), beeldsnider, 107.
- Tybaut (Willem), 114.
- Urnen, 253–254.
- Utrecht, Verslag omtrent de gemeenteverzamelingen in 1912, 196; Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575, 197–204, 243–248; Restauratie van de kloostergang van den Dom, 218, 258; Vandalisme in de gothische kapel van de St.-Pieterskerk, 258; Maatregelen tot wering van brandgevaar voor monumenten van geschiedenis en kunst, 259.
- Veere, Onderhoud der kerk, 19.
- Velde (Esaias van de), Visschers op het strand te Scheveningen, 30.
- Velde (Lambert van de), 236.
- Verbrugge (J. en P.), klokkengieters, 121.
- Vergaderingen van den Ned. Oudheidk. Bond, 7–13, 53–54, 153, 155–169.
- Vermerckt (A.), Schoorsteenstuk, 131.
- Verspronck (Cornelis Engelszen), Zelfportret, 194.
- Verspronck (Joannes), 194; Schoorsteenstuk, 141.
- Verstrate (Hans), 233.
- Vervalschingen, 49.
- Vianen (Adam, Ernst Janszoon en Paulus van), drijvers, 86, 206.
- Viervant (L.), bouwmeester, 144.
- Vingboons, bouwmeester, 145, 150, 256.
- Visscher (C.), uitgever, 207.
- Vlissingen, Herstelling van de N.-H. kerk, 16, 19–20.
- Vogelsang (W.), Bespr.: Jan Kalf, De voormalige baronie van Breda, 188–191.
- Voorburg, Stichting van een Huyghens-museum in »Hofwijck«, 218.
- Voorhout, De N.-H. kerk, 210–212, 259.
- Vos (Pauwel de), Hertenjacht; Jachthonden, 227.
- Vossemeer, Wapenschilden der heeren van —, 257.
- Vranx (Sebast.), Tegel naar een prent van —, 196.
- Wael (Guurtje de), Haar wapen, 145.
- Waghenens (Cornelis), klokkengieter, 107.
- Waghenens (Medardus), klokkengieter, 123, 124.
- Wamel (Walraven van), pastoor, 178.
- Wassenaer (Jan van), Zijn portret, 195.
- Weefsels, 71, 73, 75, 84, 131, 209–210.
- Weesp, Restauratie voorgevel raadhuis, 52.
- Weissman (A. W.), Oud-Haarlem, met afb., 95–151; Het kasteel Brederode, 151–153.
- Werff (Hendrik de), bouwmeester, 117.
- Willemsdochter (Godelt), 145.
- Willemz. (Jacob), 103.
- Willemsz. (Pieter), schilder, 108.
- Winkler (Dionysius Augustinus), Zijn doopenning, 241.
- Wit (J. de), Zolderschildering, met afb., 80.
- Witsen (Nicolaas), Zijn monument, 93.
- Wittig, Gezicht in een Hollandsche stad, 239.
- Witting (D.), 239.
- Wou (Gerrit van), klokkengieter, 107, 180.
- Woudanus (J. C.), Beleg van Weinsberg, 195.
- Wijziging Huishoudelijk reglement van den Ned. Oudheidk. Bond, 54.
- Xavery (Jacob), De Gerechtigheid, 257.
- Xavery (J. B.), Reliëf voor het orgel in de St.-Bavo te Haarlem, 117.
- Ijsselstein, Herstelling van de N.-H. kerk, 13.
- Ijzer, 129, 144, 145, 146, 150, 187, 196, 257.
- Zaffius, 144.
- Zaltbommel, Herstelling van den toren, 14.
- Zanten (Breukel van), raad- en vroedschap van Haarlem, 243.
- Zazzio (?) van Mechgele, 233.
- Zegels, 181.
- Zierixzee (Thomas en Gabrielus Anto van), 232.
- Zuidbroek, Herstelling van de N.-H. kerk, 17.
- Zutphen, Herstelling van de Groote kerk, 14; idem van de muurschilderingen, 20; Jaarverslag van het Museum, 91; Beplooiing van een baksteen trapegevel, 192.

